

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar

Ömer E. LÜTEM

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre
İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Ali Sinan BİLGİLİ

Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti
(Ermeni Cemiyet-i Hâyriye-i Umûmiyesi) ve Nizamnamesi

Taner ASLAN

Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl
Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü

Emin ŞİHALİYEV

1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi
Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları

Ramazan Erhan GÜLLÜ

Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya

Nazim CAFEROV - Araz ASLANLI

AİHM'in Perinçek Kararı:
"Soykırım İnkârı"/İfade Özgürlüğü İkileminin Aşılabilirliği

Deniz AKÇAY

RAPOR

Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı
Turgut Kerem TUNCEL

KİTAP TAHLİLLERİ

sayı
53
2016

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2016, Sayı 53

YAYIN SAHİBİ

Ali Kenan ERBULAN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Aslan Yavuz ŞİR

EDİTÖR

Ömer Engin LÜTEM

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedret KURAN BURÇOĞLU

(Boğaziçi Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI

(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

(İpek Üniversitesi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi)

Alev KILIÇ

(E. Büyükelçi, AVİM Başkanı)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Nurşen MAZICI

(Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nesib NESSİBLİ

(Khazar Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

(Siyaset Bilimci)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI

(Tarihçi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(Tarihçi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR

(E. Büyükelçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Çınar ALDEMİR

(E. Büyükelçi)

Ertuğrul APAKAN

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward ERICKSON

(Tarihçi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER

(Tarihçi)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI

(Tarihçi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY

(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA

(Azerbaycan İlimler Akademisi,

İnsan Hakları Enstitüsü)

Jeremy SALT

Prof. Dr. Norman STONE

(Bilkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ

(Utah Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

İmtiyaz Sahibi
AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 13 Mayıs 2016

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni
Ruhi ALAGÖZ

Baskı:
Özyurt Matbaacılık
Büyük San. 1. Cad. Süzgün Sok. No: 7 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 384 15 36 **Belgegeçer:** +90 312 384 15 37

Abone Sorumlusu
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL
Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	9
(Editorial Note)	
MAKALELER	13
(ARTICLES)	
Olaylar ve Yorumlar	13
(Facts and Comments)	
Ömer E. LÜTEM	
Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler	99
(Armenians in Iran-Azerbaijan Cities According to the Ottoman Census Books)	
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	
Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti (Ermeni Cemiyet-i Hâyriye-i Umûmiyesi) ve Nizamnamesi	141
(The Armenian Humanitarian Charity Society and its Regulations)	
Doç. Dr. Taner ASLAN	
Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü	175
(Armenians' Nakhchivan Claims and the Role of Great Powers in Massacre by Armenians in the Beginning of XX Century)	
Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV	
1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları	193
(Armenian Policy of Tsarist Russia in the Framework of 1836 Armenian Church Regulation)	
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	
Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya	239
(Russia and Ceasefire in Karabakh Conflict)	
Dr. Nazim CAFEROV - Araz ASLANLI	

AİHM'in Perinçek Kararı: "Soykırım İnkâr" / İfade Özgürlüğü İkileminin Aşılabilirliği.....	261
<i>(Perinçek Judgment of the ECHR: The Surmountability of the "Genocide Denial" / Freedom of Speech Dilemma)</i>	
Dr. Deniz AKÇAY	
RAPOR	301
<i>(REPORT)</i>	
Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı.....	301
<i>(The 4 Day War in the South Caucasus on 2-5 April 2016)</i>	
Dr. Turgut Kerem TUNCEL	
KİTAP TAHLİLLERİ	339
<i>(BOOK REVIEWS)</i>	
İttihat Terakki ve Ermeniler.....	339
<i>(Committee of Union & Progress and the Armenians)</i>	
Aslan Yavuz ŞİR	
Adım Agop Memleketim Tokat.....	355
<i>(My Name is Agop, I'm from Tokat)</i>	
Beril VEZİROĞLU	
YAZIM KURALLARI	361
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Yazarlar

Ömer Engin LÜTEM

Emekli Büyükelçi, AVİM Onursal Başkanı. Galatasaray Lisesi'nden ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Fransa, Almanya, İtalya ve Libya'daki Türk misyonlarında çeşitli görevlerden sonra 1975 yılında Köln Başkonsolosu oldu. 1979 yılında Dışişleri Bakanlığı Personel Genel Müdürü, 1981 yılında ise İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürü olarak görev yaptı. 1983 yılında Sofya'ya Türkiye Büyükelçisi olarak atanan Lütem bu görevde altı yıl kaldı. 1989–1992 yılları arasında Dışişleri Bakanlığında Müsteşar Yardımcılığı yapan Lütem, 1992 –1995 yıllarında Vatikan nezdinde Büyükelçi ve 1995-1997 yıllarında ise UNESCO nezdinde Türkiye Daimi Temsilcisi olarak görev yaptı. Lütem Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (2001) ile İnsanlığa Karşı Suçlar Araştırma Enstitüsünün (2006) kurucu başkanıdır. Lütem, 2009-2012 yıllarında Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) başkanı olarak görev yapmıştır. Halen AVİM bünyesinde yayınlanmakta olan *Ermeni Araştırmaları*, *Review of Armenian Studies* ve *Uluslararası Suçlar ve Tarih* dergilerinin editörlüğünü yürütmektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra 2006–2007 eğitim-öğretim yılının birinci döneminden itibaren ODTÜ Tarih bölümünde *Emergence and Evolution of the Armenian Question* başlıklı yüksek lisans dersini vermektedir.

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

1964 tarihinde Erzurum'un Oltu İlçesi'nde doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Erzurum'da yaptı. 1985'de Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1986 yılında Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi anabilim dalına araştırma görevlisi olarak atandı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1987'de yüksek lisansını, 1995'de doktorasını tamamladı. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümüne 1995'de Yardımcı Doçent, Sosyal Bilgiler Eğitimi anabilim dalına 2005'de Doçent, 2010'da Profesör olarak atandı. 2011-2014 yılları arasında Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Dekanlık görevi yürüttü. Halen Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi'nde çalışmaktadır. İran, Safeviler, Türkmenler, Nusayriiler ve Ermeniler üzerine çalışmaları bulunmaktadır.

Doç. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray İli Belisırma Köyünde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Aksaray'da tamamladı. 19. Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nde yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nde doktora yaptı. 2013 tarihinde doçent oldu. 1998-1999 yılları arasında Kayseri İli Yeşilhisar İlçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg'da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV

1993-2004 seneleri arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya fakültesinde lisans, yüksek lisans ve doktora dereceleri almıştır. 2004 yılında *Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828-2000)* başlıklı tezi ile doktorasını tamamlamıştır. 2004'ten itibaren Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Şubesinde Kafkasya tarihi masası başkanı olarak görevini sürdürmektedir. Aynı zamanda Nahçıvan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Fakültesinde öğretim elemanı olarak çalışmaktadır. *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu* (2002), *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü* (2004), *Ermeni İddialarının Siyasi Mahiyeti* (2006) ve *Medeniyetlerin Çatışması Bağlamında Ermenistan-Azerbaycan Münakaşası* (2011) başlıklı dört kitabı ve 100'ü aşkın makalesi yayınlanmıştır.

— Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ —

1981 yılında Gaziantep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te tamamladı. 2004 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, 2009 yılında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri" başlıklı teziyle tamamladı. Bu tez 2010 yılında "Antep Ermenileri: Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat" başlığıyla kitap olarak da yayınlandı. 2009 yılında yine aynı anabilim dalında doktora eğitimine başladı. Doktora çalışmasını 2013 yılında "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)" başlıklı teziyle tamamladı. 2010 yılında doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi oldu. Hâlen aynı anabilim dalında Yrd. Doç. Dr. unvanıyla öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

— Dr. Deniz AKÇAY —

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde lisans eğitimi almış, aynı fakültede 1968-1971 yılları arasında İÜHF Devletler Umumi Hukuku kürsüsünde asistan olarak çalışmıştır. 1972 yılında Nancy Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne bağlı Centre Européen Universitaire'de Avrupa Kamu Hukuku Lisans Üstü Diploması (Diplôme d'Etudes Supérieures –DES) ve Nancy Hukuk Fakültesi'nde Devletler Umumi Hukuku'nda DES dereceleri almıştır. 1973'te İstanbul Barosu'na avukat olarak kaydolmuştur. 1976'da Nancy Hukuk Fakültesi'nde Siyasal Bilimler DES'ini La démocratie du travail dans l'œuvre de Wilhelm Reich başlıklı tezi ile almıştır. 1982'de aynı fakültede Devletler Umumi Hukuku'nda Le Rôle de la Notion de Peuple dans l'Evolution des Concepts du Droit International başlıklı derecesi ile Doktora'sını tamamlamıştır. 1986-1988 yılları arasında BNP-AK Bankası'nda Hukuk Müşaviri olarak çalışmıştır. 1988'den emekliliğine kadar Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi Nezdindeki Daimi Temsilcilği'nde Uzman Hukukçu statüsünde çalışmıştır. Kendisine 1998'de Bakanlar Kurulu kararıyla Ortak Hükümet Ajansı titri verilmiştir. 2007'de Avrupa Konseyi İnsan Hakları Yönetim Komitesi'nin (Comité Directeur des Droits de l'Homme) Komitesi'nin başkan yardımcılığına seçilmiştir. 2009'da aynı Komite'nin başkanlığına seçilmiştir. Ayrıca görevi sırasında, gerek AIHM denetim mekanizmasının işleyişi ve geleceği gerek yerel yargıç ve savcılara yönelik insan hakları eğitimi ile ilgili olarak çeşitli Avrupa merkezlerinde düzenlenen çok sayıda konferans, seminer ve toplantıya katılmıştır. Türkçe ve Fransızca olarak dergi, armağan, gazetelerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

— Dr. Nazim CAFEROV —

1974 yılında Azerbaycan'ın Ağdam ilinde doğan Dr. Nazim Caferov lisan eğitimini Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünde, siyaset bilimi yüksek lisansı ile uluslararası ilişkiler doktorasını ise Ankara Üniversitesinden almıştır. Doktora tezini Rusya ulusal güvenlik anlayışı üzerine yazan Nazim Caferov 1999-2005 tarihleri arasında Ankara'daki Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Kafkasya ve Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masalarında kıdemli araştırmacı olarak çalışmıştır. Halen Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) Türk Dünyası İşletme Fakültesinde Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyeliği yapan Dr. Caferov aynı zamanda Bakü merkezli Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (QAFSAM-qafsam.org) başkan yardımcısıdır. Akademik ilgi alanı uluslararası ilişkiler teorileri, siyaset bilimi, siyasi tarih, dış politika analizi, güvenlik araştırmaları, Avrasya bölgesi çalışmaları ve Türk dış politikasıdır. 3 kitabı ve değişik bilim dergilerinde yayınlanmış 40'in üzerinde bilimsel makalesi, çok sayıda Rusça, İngilizce ve Türkçe yazı ve yorumu yayınlanmıştır. Ayrıca 50'den fazla uluslararası konferansta bildiri sunmuştur.

— Araz ASLANLI —

Hacettepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde lisans, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi anabilim dalında Yüksek Lisans eğitimi almış, aynı enstitüde Uluslararası İlişkiler anabilim dalında doktorasını tamamlamak üzeredir. 2000–2004 yılları arasında ASAM Kafkasya Araştırmaları Masası'nda önce Kuzey Kafkasya, daha sonra Azerbaycan sorumlusu, 2004–2006 yılları arasında ise TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi'nde Kafkasya Araştırmaları Masası Başkanı ve TUSAM Başkan Vekili olarak görev yapan Araz Aslanlı, şu anda Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) Türk Dünyası İşletme Fakültesi İktisat ve İşletme Bölümü öğretim görevlisidir. Ayrıca Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (Qafqaz Beynəlxalq Münasibətlər və Strateji Araşdırmalar Mərkəzi - QAFSAM) başkanıdır. 2008 yılından günümüze kadar Bakü'deki Hazar Üniversitesi'nde de yarı zamanlı olarak öğretim görevlisidir. 5 kitabın (1'si e-kitap) yazarı, 1 kitabın ortak editörü, 9 kitabın ortak yazarıdır. Karabağ sorunu, eski Sovyet coğrafyasındaki diğer etnik sorunlar, enerji, Azerbaycan iç ve dış politikası, Türk dış politikası ve Kafkasya'ya ilişkin çeşitli konular üzerine yazdığı 300'e yakın makalesi Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde, ayrıca İngilizce, Rusça, Almanca ve Fransızca olarak yayınlanmıştır. 50'nin üzerinde ulusal ve uluslararası bilimsel etkinlikte bildiri sunmuş ve oturum başkanlığı yapmıştır.

Değerli Okuyucular,

Son zamanlarda ülkemizde Ermeni sorununa karşı ilginin artmakta olduğunu gözlemliyoruz. Bu durum, dünyanın birçok ülkesinde Tehcirin 100. yılı için yapılan gösterişli anma törenleri ve diğer etkinliklerin bir yansıması olsa gerektir. Bunun sonucu olarak da yayınlanmak üzere dergimize gönderilen yazılarda bir artış olmuştur.

Bu sayımızda size yedi makale, bir rapor ve iki kitap tahlili sunuyoruz.

Birinci yazımız, her zaman olduğu gibi, **Olaylar ve Yorumlar**'dır. Geçen sayıdan bu yana olan gelişmelerin ele alındığı bu yazıda, Tehcirin 100. ve 101. yıllarında, Türkiye ve Ermenistan dâhil, bazı ülkeler ve uluslararası kuruluşlarda, başlıca ne gibi etkinlikler yapıldığı, soykırım iddiaları hakkında ne gibi kararlar alındığı, genel bir değerlendirmeye temel teşkil etmesi amacıyla, özetlenmektedir.

Prof. Dr. Sinan Bilgili, **Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler** başlıklı incelemesinde, söz konusu defterlerin incelenmesi sonucunda, 16. Yüzyılın başlarında, Revan (Erivan) dâhil bu bölgede Ermenilerin genel nüfusun az bir kısmını oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

1919 Paris Barış Konferansında Osmanlı Ermenilerini temsil ettiğini ileri sürerek, Ermenistan'a verilmek üzere aşırı toprak taleplerinde bulunan ve bu talepleri kabul edilemeyen Mısırlı Bogos Nubar Paşa, 1906 yılında bir Ermeni derneği kurmuştur. Doç. Dr. Taner Aslan, **Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti (Ermeni Cemiyet-i Hâyriye-i Umûmiyesi) ve Nizamnamesi** başlıklı yazısında, bu derneğin amacının isyanlar çıkarmak yoluyla Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak, en azından özerklik elde etmek olduğunu ortaya koymakta ve ayrıca bu dernek nizamnamesinin metnini de vermektedir.

Naheçivan, Türkiye ile ortak sınırı bulunan tek Azerbaycan toprağıdır. Bu niteliği nedeniyle de Türkiye için ayrıca bir önem taşımaktadır. Diğer yandan, artık günümüzde resmen ileri sürülmesi de, Ermeni militanlarının Naheçivan'ın Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğu gibi inancı vardır. **Ermenilerin Naheçivan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamda Büyük**

Güçlerin Rolü başlıklı yazısında Doç. Dr. Emin Şihaliev, bu dönem içinde bölge üzerindeki Ermeni iddialarını, Rusya ve İngiltere'nin Ermenilere verdiği desteği ve Nahcivan'da vuku bulan katliamları incelemektedir.

Bir Ermeni devleti kurulmadan önce Kafkasya'da Eçmiyazin Katogigosluğu, dini bir makam olmakla beraber, aynı zamanda Ermenilerin milli aidiyetlerinin ve birliklerinin de temsilcisiydi. Diğer bir deyimle bu kiliseyi kontrol altında tutmak Ermenilerin idaresini de kolaylaştırıyordu. Bu nedenle Çarlık Rusya'sı Kafkasları işgal ettikten sonra 1836 yılında bir nizamname kabul ederek, Katogigosluğun hemen her alandaki idaresini Moskova'ya bağladı ve Katogigos'un seçiminde dahi son söz Rusya'nın oldu. Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü, **1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusya'sının Ermeni Politikaları** başlıklı yazısında Rusya'nın Eçmiyazin Katogigosluga ilişkin uygulamaları açıklamaktadır.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında 1990'ların başında ortaya çıkan ve kısa zamanda bir savaş haline dönüşen çarpışmalar, Karabağ bölgesi ile onu çevreleyen bazı Azeri ilçelerinin Ermeniler tarafından işgal edilmesinden sonra, 1994 yılında Bişkek'te imzalanan bir ateşkes anlaşmasıyla durmuştur. Ancak Karabağ bölgesinin statüsünün ne olacağı ve Karabağ dâhil, Ermeniler tarafından işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının ne zaman boşaltılacağı hakkında, aradan neredeyse bir çeyrek yüzyıl geçmesine karşın, hiçbir ilerleme sağlanamaması Bişkek Ateşkesinin zaman zaman uygulanamamasına yol açmıştır. Bu durum sonunda 1-5 Nisan 2016 tarihlerinde iki taraf arasında büyük bir çarpışma olmuş ve Rusya'nın arabuluculuğuyla yeniden bir ateşkes imzalanmıştır. Dr. Nazım Ceferov ve Araz Aslanlı, **Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya** başlıklı yazılarında Karabağ sorunun çözülmesinde ateşkes için girişimleri, anlaşmanın niteliklerini ve bu konuda Rusya'nın rolünü açıklamaktadırlar.

Dr. Deniz Akçay, **AİHM'in Perinçek Kararı: "Soykırımın İnkârı"/ İfade Özgürlüğü İkileminin Aşılabilirliği** başlığını taşıyan makalesinde AİHM'nin Perinçek davası sonunda aldığı kararı değerlendirmektedir. Dr. Akçay'a göre söz konusu karar, özellikle Avrupa'da, gerçekliği tartışılmaz bir tabu haline getirilmiş olan Ermeni soykırımını iddialarının, artık herhangi bir diğer tarih olayı gibi serbestçe araştırılmasına ve incelenmesine imkân sağlamakla önemli bir kazanım yaratmıştır.

Bu sayımızda Dr. Turgut Kerem Tuncel tarafından kaleme alınan **Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan "4 Gün Savaşı"** başlıklı bir rapor yer almaktadır. Bu savaş, 1994 Bişkek Ateşkesinden bu yana Karabağ anlaşmazlığı konusunda en önemli gelişme olmasına rağmen, Türkiye'de gerek

medya, gerek kamuoyunda yeterli ilgiyi çekememiştir. Bu, olasılıkla, Türkiye'nin iç ve dış siyaset gündeminin çok yüklü olmasından ileri gelmektedir. Ancak Türkiye'nin Azerbaycan'la yakın ilişkileri, Ermenistan ve Türkiye arasındaki derin anlaşmazlıklar ve çarpışmaların Kafkasya gibi komşu bir bölgede cereyan etmesi nedeniyle bu olayların çok daha yakından izlenmesi gerekmektedir. Dergimiz bu konudaki boşluğu olanakları ölçüsünde doldurmak amacıyla Dr. Tuncel'in sadece son olaylara değil, Karabağ sorunun esasına da ışık tutan bir raporunu yayınlamaktadır.

Dergimizin Kitap Tahlilleri bölümünde ele alınan ilk eser Doç. Dr. Nejla Günay'ın **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına: İttihat-Terakki ve Ermeniler** başlıklı kitabıdır. Sayın Günay'ın bir yandan Osmanlı Arşivleri diğer yandan dönemin gazetelerinden yararlanarak kaleme aldığı bu kitap, bu çok iyi bilinmeyen konuya yeni bir ışık tutmuştur. Aslan Yavuz Şir'in hazırladığı yazı sadece bazı tahlilleri değil, kitabın içeriği hakkında da bilgiler içermektedir.

Kitap Tahlilleri bölümünde ele alınan ikinci eser Agop Aslanyan'ın **Adım Agop, Memleketim Tokat** başlıklı kitabıdır. Beril Veziroğlu bu konudaki tahlilinde Aslanyan'ın kitabında, doğduğu Tokat ilinin o zamanki halini, Türkler ve Ermeniler arasındaki sıcak ilişkileri ve bazı örf ve adetleri anlattığını, sonra göç ederek başka yerlerde yaşamını sürdürdüğümü, ancak her zaman Tokat'a özlem duyduğunu belirtmektedir.

İçten saygılarımızla,

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi
oelutem@avim.org.tr

Öz: *Bu yazı Aralık 2015-Nisan 2016 tarihleri arasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeleri, tehcirin 101. yılı için Ermenistan ve Türkiye’de yapılan etkinlikleri, tehcirin 100. yılında ve sonrasında çeşitli ülkelerde ve uluslararası kuruluşlarda bu olayın anılmasını ve diğer gelişmeleri incelenmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Türkiye ve Ermenistan’da Ermeni Tehcirinin 100. ve 101. yıldönümünün anılması, Avrupa, Kuzey Amerika, Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkelerinde Ermeni Tehcirinin 100. ve “101. yıldönümünün anılması, S. Sarkisyan, E. Nalbandyan, R. T. Erdoğan, A. Davutoğlu, M. Çavuşoğlu, V. Putin, F. Hollande, B. Obama*

Abstract: *This article studies Turkey-Armenian relations from December 1915 to April 2016; activities realized in Armenia and Turkey on the 101st anniversary of Armenian relocations, commemorations and developments in some countries and international organizations concerning 100th and 101th anniversaries of this relocation up until today.*

Keywords: *Turkey-Armenia Relations, 100th and 101st anniversaries of the Armenian relocations, commemorations of the 100th and 101st anniversaries of Armenian relocation in European, North American, Middle Eastern and Far Eastern Countries. S. Sarkissian, E. Nalbandian, R. T. Erdoğan, A. Davutoğlu, M. Çavuşoğlu, V. Putin, F. Hollande, B. Obama, Commemorations of the 100. anniversary of Armenian Relocation in European, North American, Middle Eastern and Far Eastern Countries.*

Bu yazımızın uzunluğu ve birçok ülkeye ilişkin bilgiler içermesi nedeniyle, incelenmesini kolaylaştırmak üzere aşağıda bir “içindekiler” kısmı veriyoruz.

I - TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ	16
II - TEHCİRİN 101. YILI İÇİN ERMENİSTAN'DA VE TÜRKİYE'DE YAPILAN ETKİNLİKLER	21
III - TEHCİRİN 100. YILI VE SONRASINDA ÇEŞİTLİ ÜLKE VE ULUSLARARASI KURULUŞLARDA BU OLAYIN ANILMASI VE DİĞER GELİŞMELER	28
A - AVRUPA ÜLKELERİ	29
AA - AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ	29
1. Almanya.....	29
2. Avusturya.....	30
3. Belçika.....	30
4. Bulgaristan.....	31
5. Çek Cumhuriyet.....	31
6. Danimarka.....	31
7. Estonya.....	32
8. Fransa.....	33
9. Hollanda.....	36
10. İngiltere.....	37
11. İrlanda.....	39
12. İspanya.....	40
13. İsveç.....	41
14. İtalya.....	42
15. İzlanda.....	44
16. Kıbrıs (Güney Kıbrıs Yönetimi).....	44
17. Letonya.....	45
18. Litvanya.....	46
19. Lüksemburg.....	47
20. Macaristan.....	47
21. Polonya.....	47
22. Romanya.....	48
23. Slovakya.....	48
24. Yunanistan.....	48
BB- DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ	51
1. Bosna-Hersek.....	51
2. Gürcistan.....	52

3. Norveç.....	53
4. Rusya Federasyonu.....	54
5. Sırbistan.....	61
6. Ukrayna.....	62
7. Vatikan.....	62
B- KUZEY AMERİKA ÜLKELERİ	66
1. A.B.D.....	66
2. Kanada.....	70
C- GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİ	73
1. Arjantin.....	73
2. Bolivya.....	77
3. Brezilya.....	77
4. Meksika.....	77
5. Şili.....	78
6. Paraguay.....	78
7. Uruguay.....	78
8. Venezuela.....	79
9. Parlatino.....	79
D- ORTA-DOĞU ÜLKELERİ	80
1. Cezayir.....	80
2. Filistin.....	81
3. İran.....	81
4. Irak ve Irak'ın Kürdistan Bölgesi.....	83
5. İsrail.....	84
6. Lübnan.....	84
7. Mısır.....	86
8. Suriye.....	87
E- UZAK DOĞU ÜLKELERİ	87
1. Avustralya.....	87
2. Bangladeş.....	89
3. Çin.....	90
4. Hindistan.....	90
5. Kore (Güney).....	91
6. Pakistan.....	92
7. Vietnam.....	92
8. Yeni Zelanda.....	92
F- BAZI ULUSLARARASI KURULUŞLAR	93

I - TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

İncelediğimiz dönem içinde (Aralık 2015–Nisan sonu 2016) Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde olumlu bir gelişme olmamış aksine “100.Yıl”ı anma etkinliklerinin yarattığı gerginlik havası, biraz azalarak da olsa, sürmüştür.

İki ülke arasında başlıca sorun olan soykırım iddiaları, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yoğunluğu daha sonra da, Nisan ayı başında, Karabağ’daki çarpışmalar nedeniyle, geri plana düşmüştür. Ancak Ermenilerin istediği bu değildir. Dışişleri Bakanı Eduard Nalbantyan “100. Yıl” anmalarının devam edeceğini ve soykırım konusunda amacın tanıma, kınama ve yeni soykırımları engelleme olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle 2016’da (ve olasılıkla izleyen yıllarda) soykırım konusu aracılığıyla Türkiye üzerinde baskı yapmak istediği anlaşılmaktadır. Oysa Türkiye, olasılıkla Perinçek davası kararının soykırım varsayımını zayıflatmış olması nedeniyle, soykırım iddialarında artık pek etkilenmemekte daha ziyade Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve Karabağ konusu üzerinde durmaktadır.

Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu 2015 Kasım ayında Azerbaycan’a yaptığı ziyaret sırasında işgal edilmiş topraklarının geri alınması konusunda Azerbaycan’ı desteklediklerini tekrarlamıştır.² 8. Büyükelçiler Konferansı sırasında Gaziantep’e yapılan ziyarette bu ilin üniversitesinde “Kriz Yönetimi ve İnsani Çözümler” konferansında yaptığı konuşmada bazı ülkelerin tarihten kalma sorunları bulunduğunu ve Türkiye’ye yaklaşımlarını bu sorunların belirlediğini söyledikten sonra, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşemediğine değinmiş ve bu ülkenin Azerbaycan topraklarının %20’sini işgal etmiş olduğunu hatırlatarak, Karabağ sorunu varken Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmeyeceğini söylemiştir.³

Bu ifadeler Ermenistan’ın Türkiye’nin Karabağ sorunu ile ilgisi olmadığı ve iki ülke ilişkilerin bu sorundan bağımsız olarak ele alınması politikasına uymamaktadır. Nitekim Ermenistan Millet Meclisi Başkan Yardımcısı Eduard Şarmazanov Karabağ konusunda Türkiye’nin yapacağı bir şey olmadığını ve olmayacağını, Çavuşoğlu’nun bu beyanının Türkiye’nin uluslararası yükümlülüklerini ihlâl ederek(?) önkoşullar ileri sürmeye devam ettiğini gösterdiğini ifade etmiştir.⁴ Dışişleri Bakanı Nalbantyan ise Türkiye ile olan

1 “Nalbantyan’dan 2015’e Bakış”, *AGOS*, 4 Şubat 2016

2 *Nouvelles d’Arménie*, No. 225. s. 16.

3 “Çavuşoğlu: Türkiye-Ermenistan ilişkileri Karabağ Sorunu Varken Düzelmeyecek”, *Trend.az*, 17 Ocak 2016.

4 “Şarmazanov: Karabağ meselesinde Türkiye’nin yapacağı bir şey yok ve olamaz”, *news.am*, 16 Ocak 2016

ilişkilerin normalleşmesi konusunda tuhaf olanın, soykırımı gerçekleştiren Osmanlı'nın devamı olan Türkiye'nin ön koşullar ileri sürmesi olduğunu, Türkiye'nin dış politikasında mantık aramanın pek mümkün olmadığını, Türkiye'nin başka ülkelerle de normal ilişkiler kurmadığı gibi pek anlaşılamayan görüşler ileri sürmüştür.⁵

Başkan Sarkisyan 12 Şubat 2016 tarihinde Anayasa değişikliklerinin uygulanmasına ilişkin bir konuşmasında Türkiye ile ilişkilere de değinerek bu konuda bir ilerleme olanağı göremediğini, Karabağ sorunu çözümlenmeden veya Türkiye'nin uyguladığı abluka kalkmadan Ermenistan'ın iyi yaşayamayacağı düşüncesinin kabul edilemeyeceğini, Türkiye ve Azerbaycan'ın uyguladıkları politikanın bekledikleri sonucu vermediğini, bu iki ülkenin Ermenistan'la tehdit, zorlama ve güç gösterme yoluyla konuşmaya çalıştıklarını, ancak bu tutumun bir sonuç vermediğini belirtmiş ve Ermenistan'ın 25 yıldan beri bu koşullar altında yaşadığını ve bunlara uyum sağladığını ifade etmiştir.⁶

Sarkisyan'ın son sözlerinde bir gerçek payı vardır. Türkiye 1993'te Ermenistan ile kara sınırını kapattığında bu önlemin ülkenin ekonomisine etkileyeceğini de düşünmüştü. Bu olmamış, hatta 2001-2008 yılları arasında, Türkiye (ve Azerbaycan) sınırı kapalıyken Ermenistan ekonomisi % 10'un üzerinde büyüme göstermiştir. 2009'da itibaren ise, dünya ekonomik krizinin etkisi altında bu büyüme azalmıştır.⁷ Bunun nedeni Ermenistan'ın Sovyetler birliği zamanında ve bağımsızlığının ilk yıllarında Türkiye'den çok az ithalatta bulunmasıdır. Bu bakımdan sınırın kapanması ekonomiye bir etki yapmamıştır. Diğer yandan Ermenistan'ın ihracatı da gayet az olduğundan Türk sınırın kapalı olması ihracata da bir etki yapmamıştır. Sınırın kapalı olmasının Ermenistan ekonomisini etkilemediği açık olmakla beraber gerek Ermenistan siyasi çevreleri gerek kamuoyu sınırın açılmasına büyük önem vermektedir. Bu durumu, sınırın kapalı olmasının kamuoyunda bir tür "kuşatılmış olmak" dolayısıyla kendini güven içinde hissetmemekten ileri geldiği, ayrıca sınır açıldığı takdirde bu durumun Türkiye'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerini bozacağı inancıyla açıklamak mümkündür.

Dışişleri Bakanı Mevlut Çavuşoğlu'nun Şubat ayı sonunda Azerbaycan'da yaptığı ziyaret Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alınması için uygun bir zemin oluşturmuştur.

5 "Nalbantyan'dan 2015'e Bakış", AGOS, 4 Şubat 2016.

6 President of the Republic of Armenia website, Press Release, "President Made a Statement on the Implementation of the Constitutional Changes", 12 Şubat 2016. <http://www.president.am/en/press-release/item/2016/02/12/President-Serzh-Sargsyan-meeting-Constitution/> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016

7 "Peace With Azerbaijan, Turkey Not Vital for Armenia", *RFE/RL*, 16 Şubat 2016.

Çavuşoğlu Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mamedyarov ile yaptığı basın toplantısında Ermenistan'ın samimiyet sınavından geçemediğini, komşularına kaştı art niyetli davrandığını ve 2009 protokollerini Anayasa Mahkemesine götürülerek içlerinin boşaltıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Ermenistan'ın kendi tutumu nedeniyle bölgesel işbirliği mekanizmasının dışında kaldığını söylemiştir. (Bilindiği üzere Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan arasında, başta Kars-Ahalkalek-Bakü demiryolu olmak üzere, çeşitli konularda işbirliği gerçekleştirmek için düzenli toplantılar yapılmaktadır). Ermenistan'ın hatalarından döner, işgal ettiği topraklardan çekilir ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyarsa bölgesel işbirliği çalışmalarına katılabileceğini de ifade etmiştir. Çavuşoğlu ayrıca Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi konusunda Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği desteğin devam ettiğini de belirtmiştir. Son olarak Hocalı katliamının yıl dönümü olması nedeniyle de katledilmiş kişileri rahmetle andığını dile getirmiştir.⁸

Başbakan Davutoğlu'nun Suriyeli bazı Kürtlerin, vaktiyle Ermeni çeteleri gibi, Rusya ile işbirliği yaptıklarına ve Moskova'da temsilcilik açtıklarına dair sözleri Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbatyan'ın tepkilerine neden olmuştur. Adı geçen Talat Paşa'nın da Rusya'yı Ermenileri silahlandırmak ve kışkırtmakla itham ettiğini söyleyerek bu beyanların Kürtlere neler yapılabileceğinin işaretini oluşturduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Türk makamlarının iç ve dış siyasette gerçeklik duygusunu kaybettiklerini de, nedenini belirtmeden, ifade etmiştir.⁹ Ermeni Bakanın bu sözleriyle vaktiyle Ruslarla işbirliği yaptığı için Ermenilerin soykırımı uğratıldığını aynı hususun Kürtler için de olabileceğini ifade etmek istediği anlaşılmaktadır. 1915 Ermeni sevk ve iskânının yegane amacının Ermeni isyanlarına son vermek olduğu günümüzde bu konuyu inceleyen herkesin bildiği bir husustur. Ayrıca bu olayın, 1948 BM Sözleşmesinde tanımlaması yapılan soykırım suçuyla uzaktan veya yakından bir ilgisi yoktur. Ermeni Bakanın Başbakan Davutoğlu'nun sözlerini çarpıtmak yoluyla Suriyeli Kürtlere hoş görünmeye çalıştığı sonucuna varılmaktadır.

Başkan Sarkisyan Mart ayı ortasında Kıbrıs'a yaptığı ziyaret sırasında yaptığı bir konuşmada Türkiye-Ermenistan ilişkilerin de başlıca engelin Türkiye-Azerbaycan ilişkileri olduğunu, Türkiye ile diplomatik ilişkiler geliştirmeye (kurmaya) hazır olduklarını ancak Ankara'nın bunu Bakü ile olan ilişkilerine bağladığını söylemiştir. Ayrıca Ermenistan'ın soykırım konusundaki görüşleriyle Türkiye'nin geçmişiyile hesaplaşmak zorunluluğunun iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulmasıyla hiçbir ilgisi bulunmadığını da ifade etmiştir.¹⁰

8 “Çavuşoğlu: Ermenistan Samimiyet Sınavından Geçemedi”, *Anadolu Ajansı*, 25 Şubat 2016.

9 “Turkish Government Loses Hold on Reality”, *Armenian FM Says*, *mediamax.am*, 9 Mart 2016.

10 “Turkey Not Recognizing Cyprus Is Inconceivable, Says Armenian President”, *Cyprus News Agency*, 16 Mart 2016.

Sarkisyan bu sözleriyle Ermenistan'ın Türkiye politikasının esasına değinmiştir. Ermenistan Azerbaycan'ın Türkiye'deki nüfuzunu dengeleyebilmek, Rusya'nın baskısını bir ölçüde hafifletebilmek, barışçıl bir hareket olacağı için AB ülkeleri ve ABD'nin beğenisini kazanmak ve sınır kapısını açtırmak için, soykırım iddialarını tanımasını beklemeden, Türkiye ile diplomatik ilişki kurmayı istemektedir. 2009 protokollerinin imzalanmasıyla bu amaca ulaşmak üzere iken Ankara, Azerbaycan'la olan ilişkilerini korumayı tercih ederek, protokollerin tasdikini Karabağ sorununa bağlaması Ermenistan'da büyük düş kırıklığı yaratmış ve sonunda Ermenistan, hukuken olmasa da fiilen, protokollerden vazgeçmek durumunda kalmıştır.

Bu arada soykırım iddialarını tanımadan Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmasının istenmesi Ermenistan'ın bu iddialardan vazgeçtiği veya bunları önemsemediği anlamına gelmemektedir. Türkiye'nin soykırım iddialarını kabul etmesi, Ermenistan'ın tazminat ve malların iadesi ile olası toprak taleplerinin kısmen olsun yerine getirilmesini çok kolaylaştıracaktır. Ancak halen Türk kamuoyunun bu iddiaları kabul etmeyeceğinin bilincinde olan Ermenistan, AB ve ABD bazı çevrelerinin yardımıyla, Türkiye içinde bir hareket yaratarak kamuoyunda mevcut kanıyı değiştirmeyi amaçlamakta ve bunun için de Türkiye'de "liberal aydınlar" olarak tanımlanan bir zümreden yararlanmaya çalışmaktadır. Sarkisyan, aşağıda ayrıca değineceğimiz ABD ziyareti sırasında, 31 Mart 2016 tarihinde Harvard Üniversitesinde yaptığı konuşmada bu konuda şunları söylemiştir: Türk makamlarının saldırgan tutumu(?) arttıkça Türk toplumunun Ermeni soykırımını konusundaki sesi daha güçlü çıkmaktadır. Günümüzde Türkiye'de aydın bir kuşak ortaya çıkıyor, toplumun bu seçkin bölümü ileride hükümetlerini gerçeği söylemeye zorlayacak derecede güçlenecektir. O günün geleceğine eminim".¹¹

Mart ayı sonunda Vaşington'daki Nükleer Güvenlik Zirvesine katılan Başkan Sarkisyan, yukarıda da değindiğimiz gibi, Harvard Üniversitesinde bir konferans verdi¹² ve pek de yeri değilken, bazı çarpıtma ve abartmalarla Türkiye ile ilişkilerden de bahsetti.

Sarkisyan kimi komşularının ekonomik şantaj politikası güttüğünü ifadeden sonra Türkiye ile sınır kapısının kapalı olmasını Avrupa'da son kapalı sınır olarak nitelendirdi. Oysa daha önce de çeşitli kez dile getirmiş olduğumuz gibi, bu doğru değildir. Güney Kafkaslarda Ermenistan-Azerbaycan sınırı da

11 "President Gave a Lecture at the Kennedy School of Governance of the Harvard University", President of the Republic of Armenia Website, Press Release, 31 Mart 2016. <http://www.president.am/en/press-release/item/2016/03/31/president-serzh-sargsyan-speech-at-harvard-university/> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

12 "President Gave a Lecture..."

kapalıdır. Ayrıca Gürcistan'ın Abhazy ve Osetya ile olan sınırlarının kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ülkenin Rusya ile olan sınırlarının tam olarak açık olduğunu söylemek de güçtür.

Söz konusu konuşmasında Sarkisyan soykırım iddialarına da değinerek dünyanın bu cürmü artık tanıdığını ve kınadığını fakat kendileri için önemli olanın Türkiye'nin tanınması ve kendi tarihiyle yüzleşmesi olduğu, Türk makamlarının tarihin tahrifini seçtiklerini, mesela normal olarak Mart ayında kutladıkları Çanakkale zaferini geçen yıl, Ermeni soykırımının günü olan 24 Nisan'a alarak, Ermeni milleti için simgesel bir değeri olan bu tarihin önemini azaltmaya çalıştıkları ancak başarılı olamadıklarını söylemiştir.

Sarkisyan, Türkiye'nin başına gelen kötülüklerin Ermenileri sevindirdiği gibi Ermenistan dışında bir kanı mevcut bulunduğunu, bunun anlamsız olduğunu, Türkiye'nin barışçıl ve demokratik gelişmesiyle ilgilendiklerini, temel demokratikleşmenin Türkiye'de yaşayan halkların kendilerini tam olarak vatandaş hissetmelerinin ve onurlu bir yaşam sürdürmelerinin yegâne yolu olduğunu ifade etmiştir. Sarkisyan bu sözleriyle Türkiye'ye bir demokrasi dersi vermek istediği anlaşılmakta ancak bu konuda ehil olduğu zannedilmemektedir.

Son olarak Başkan Sarkisyan 24 Nisan 2016 tarihinde yaptığı yazılı bir açıklamada soykırımdan bu yana yüz yıldan fazla zaman geçtiğini, bu süre içinde Ermenistan'ın millet ve devlet olarak yeniden doğduğunu ve dünyaya Türkiye'nin soykırım planlarının başarısız olduğunu gösterdiğini, değişmeyen Türkiye'nin inkârcı tutumu ve Ermeni olan her şeye düşmanca tavrı olduğu, bunun soykırım suçunun günümüzde devam etmesi anlamına geldiğini söylemiştir. Sarkisyan ayrıca Türkiye Hükümeti ve siyasetçilerinin aksine Türk toplumunda soykırım konusunda bazı değişiklikler olduğunu, bugün düne nazaran Türk tarihinin daha iyi bilindiğini, yani ifade özgürlüğü bozulmadığı, milletvekilleri, tanınmış kişiler, yayıncılar vurulup tutuklanmadığı takdirde Türk toplumunun bugüne göre daha fazla bilgi sahibi olacağını belirtmiştir.¹³

Bu konuşmada dikkati çeken husus Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın aynı gün İstanbul'da Meryem Ana Kilisesinde yapılan ayine gayet barışçıl ve Ermenilerin acıları anlayan ve paylaşan bir mesaj göndermesine karşın Sarkisyan'ın bu açıklamasının bir ırkçı nefreti, en azından bir Türk fobisini veya saplantısını yansıtmasıdır.

Sarkisyan aynı konuşmasında Karabağ'da 2-5 Nisan'da yapılan çatışmalarda

13 "Armenia Marks Genocide Anniversary" *armradio.am*, 24 Nisan 2016.

Ermeni güçlerinin başarısız olmasından etkilen Ermeni kamuoyuna cesaret vermek amacıyla” Türk dünyasının duyması için şunları söylüyorum: Karabağ Ermenilerinin temizlenmesi veya sürülmesi olmayacaktır. Yeni bir Ermeni soykırımına izin vermeyeceğiz” demiştir.¹⁴

II - TEHCİRİN 101. YILI İÇİN ERMENİSTAN’DA VE TÜRKİYE’DE YAPILAN ETKİNLİKLER

A- ERMENİSTAN’DA ETKİNLİKLER

1915 olaylarının 100 yılı anma törenleri ve diğer etkinliklerinin 2015 yılı ile sınırlı kalmaması ve izleyen yıllara da yayılması Ermenistan yetkililerinin üzerinde çok durduğu bir husustu. Nitekim Dışişleri Bakanı Nalbantyan bu konudaki çalışmaların yıl dönümlerden önce de sonra da durmayacağını ifade etmişti.¹⁵ Bu nedenle “101. Yıl” içinde önemli etkinlikler yapılacağı düşünülüyordu.

Soykırım iddialarının yıldönümü için Ermenistan’da başlıca iki tür tören yapılmaktadır. Birincisi, 23 Nisan akşamı Erivan’da Taşnak Partisi tarafından düzenlenen ve genelde gençlerin katıldığı, elde meşalelerin taşındığı, Soykırım anıtına doğru yürüyüşün yapıldığı fener alayıdır. Geçen yıllar olduğu gibi bu yıl da bu etkinlik sırasında Türk bayrakları yakılmıştır. Ayrıca bu yıl, Nisan ayı başında Karadağ’daki çarpışların etkisiyle olacak, Azerbaycan bayrakları da yakılmıştır.¹⁶ Sebebi ne olursa olsun bir ülkenin bayrağını yakmanın son derecede yakışsız, ilkel duygu ve düşünceleri yansıtan bir hareket olduğunda şüphe bulunmaktadır.

Ertesi gün (24 Nisan) başta Cumhurbaşkanı olmak üzere ülkenin ileri gelen tüm Devlet ve Din adamları bir kortej halinde soykırım anıtına giderek saygı durumunda bulunmaktadır. Onlarda sonra anıt halka da açılmaktadır. Geçen yıl anıtta yapılan bu törene Rusya, Fransa, Sırbistan ve Güney Kıbrıs devlet başkanları başta olmak üzere, Ermenistan’ı ziyaret eden diğer yabancı devlet adamları da katılmıştı. Bu yılki törene üst düzeyde yabancı devlet adamlarının katılmadığı anlaşılmaktadır. Bu, söz konusu törenlere daha az ilgi duyulmasına yol açmıştır.

14 “Sergh Sargsyan: We will not allow another Armenian Genocide”, *Panorama.am*, 24 Nisan 2016.

15 “Work over recognizing the Armenian genocide does not stop before and after the anniversaries: Edward Nalbantian”, *Armenpress*, 2 Şubat 2016.

16 “Participants of Torch Light Processing Burn Turkish and Azerbaijan Flags”, *Armenpress*, 23 Nisan 2016.

Bu yılın yeniliği söz konusu törenler dışında iki büyük etkinlik daha yapılmış olmasıdır. Bunlar geçen yıl kurulmuş ve ilk toplantısı yapılmış olan “Soykırım Suçuna Karşı Uluslararası Sosyal ve Siyasi Global Forum”dur, kısaca “Global Forum” olarak anılmaktadır. İkincisi ise “İnsanlığı Aydınlanması için Aurora Ödülü”dür (Aurora Prize for Awakening Humanity). Global Forum’un başlıca amacının, soykırım konusunun Ermeni görüşleri doğrultusunda bir uluslararası toplantıda ele alınması olduğu anlaşılmaktadır.

Başkan Sarkisyan bu toplantının açılışında yaptığı ve Türkiye’den hiç bahsetmediği ancak Azerbaycan’ı yerdığı konuşmasında¹⁷ bu konferansın soykırım suçuna karşı mücadelede Ermenistan’ın öncü güçlerden birisi olmak azmini gösterdiğini söylemiştir. Böylece Ermenistan’ın soykırım incelemeler alanında kendisine bir yer edinerek Türkiye’ye karşı soykırım iddialarını daha kolayca ileri süreceği bir platform yaratmak istediği anlaşılmaktadır. Başkanın bu uzun konuşmasında dikkati çeken bir başka husus ise mevcut hukuki mekanizmaların iyileştirilmesi veya yeni hukuki kurallar konması yoluyla soykırımdan ve diğer insanlığa karşı suçlardan kurtulmuş olanlar için özel bir hukuki statü saptanmasıdır. Sarkisyan bu konuda ayrıca soykırım kurbanlarının uğradığı kayıplar ve çektikleri açılara ilişkin haklarının tanınmasından da bahsetmiştir. Bu sözler, 1915 olaylarında yaşamını kaybetmiş ve ayrıca başka zararlara uğramış olanların mirasçılarına tazminat ödenmesindeki zorluklar karşısında bunu sağlayacak yeni bir hukuksal düzen kurulmasını amaçladığı sonucuna varılmaktadır.

Bu yıl 23 Nisan’da yapılan toplantıya yirminin üzerinde katılım olmuştur.¹⁸ Bunların arasında isim yapmış şu kişiler görülmektedir. Washington Post Gazetesinin Yardımcı Editörü, Ermeni asıllı ve Türkiye’ye karşı tutumu ile bilinen David Ignatus, hiçbir bilimsel referansı olmayan ancak geniş halk kitleleri tarafından pek beğenilen sinema aktörü George Clooney, Kanada’daki Ermeni Zoryan Enstitüsü’nün bir kolu gibi çalışan Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği Başkanı Andrew Woolford, New York’ta Carnegie Korporasyonu Başkanı Vartan Gregorian, Uluslararası Adalet Divanının “Ad Hoc” hâkimi Joe Verhoeven, Montreal Soykırım ve İnsan Hakları Enstitüsü Direktörü, Prof. Frank Chalk, soykırım hukuku alanında otorite olarak kabul edilen İngiltere Middlesex Üniversitesi Uluslararası Hukuk Profesörü William A. Schabas, Ermenistan Soykırım Müzesi ve Enstitüsü Direktörü Hayk Demoyan ve Türkiye’den de “İnsan Hakları Aktivisti ve Bilim Adamı” olarak takdim edilen Sait Çetinoğlu.

17 “Second Global Forum Against the Crime of Genocide Opens in Yerevan”, *Public Radio of Armenia*, 23 Nisan 2016.

18 “Arménie: Deuxième Forum Global ‘Contre le Crime de Génocide’”, *collectifvan.org*, 23 Nisan 2016.

Ermeni basınında Global Forum toplantısında yapılan konuşmadan bazılar hakkında kısa bilgiler yayınlanmıştır. Yeni bir unsur içermediği için bunlar üzerinde durmayacağız. Buna karşın Sait Çetinoğlu'nun konuşmasından bahsedeceğiz. Adı geçen Türk hükümetini “Ermeni Soykırımı” konusundaki inkârcı tutumunu ağır biçimde eleştirmiş, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni katliamının Türkiye'nin üstesinden gelmesi gereken utancı olduğunu belirtmiş, “1915 yılında on binlerce Ermeni çocuk ve kadın katledilmiş ve satılmıştır. Bu bizim için bir utançtır ve bu utançtan kurtulmamız gerekmektedir” demiştir. TBMM'nin mevcut binasının daha önce Ermenilere ait topraklar üzerine kurulduğunu ifade eden Çetinoğlu, Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlık binalarının bulunduğu toprakların da Ermenilere ait olduğunu iddia etmiştir. Ermenilere karşı haksızlıkların yaşandığını ve 1915 yılında Ermeni halkının yüzde 20-25'inin katledildiğini ileri sürerek “bugün Ermenilerin el konulan malları üzerinden varlık ve servetini sağlamış insanlar var” demiştir. Kendi ülkesindeki konferanslarda bile konuşmacı olmasına izin verilmediğini belirten Çetinoğlu, konferans düzenlemek için kendisini kaynak da sağlanmadığını ifade etmiştir.¹⁹

Global Forum'un 23 Nisan 2016 tarihinde yayınlanan “Nihai Bildiri ve Tavsiyelerde²⁰ Ermeni soykırım iddialarına doğrudan bir atıf görülmemiştir. Buna karşın, olasılıkla güncelliği dikkate alınarak ISIS'in (DAİŞ) etnik ve dini azınlıkları tehdit ettiğine kısaca değinilmiştir. Tavsiye bölümünde ise soykırım ve insanlığa karşı suçlara karşı mücadele gereğinden, geçmiş suçların kapsamlı ve objektif olarak tanınması amacıyla insanlık tarihinin ve soykırımın sonuçlarının öğretilmesinin öneminden bahsedilmiştir. Gelecek yıl Nisan ayında Erivan'da tekrar toplanacak olan Global Forum'un nefret, hoşgörüsüzlük ve yabancı düşmanlığının ortadan kaldırılması için eğitim, araçlar ve metotların rolü üzerinde yoğunlaşması tavsiye edilmiştir.

“101 Yıl” için ikinci girişim “İnsanlığın Aydınlanması İçin Aurora Ödülü”dür. Bu ödül geçen yıl Ruben Vardanyan, Nubar Afeyan ve Vartan Gregorian adında üç varlıklı Ermeni tarafından ihdas edilmiştir. Amacı savaşlarda, etnik anlaşmazlıklarda ve insanların neden olduğu afetlerde kişilerin yaşamını kurtaranların onurlandırılmasıdır. Ödülün ismi “soykırım”dan kurtulmuş ve sonra bir kitap ve bir filmle başından geçenleri anlatmış olan Aurora Mardiganian adlı bir Ermeni'den alınmıştır. Her yıl Erivan'da verilecek olan ödül bir milyon dolardır. Sinema yıldızı George Clooney ile Nobel ödülü sahibi

19 “Turkish Scholar: Armenian Genocide Shame of Turkey”, *Armenpress*, 23 Nisan 2016.

20 “Final Statement of the Second Global Forum Against the Crime of Genocide”, The Second Global Forum Against the Crime of Genocide, 23 Nisan 2016, Yerevan.
http://www.mfa.am/u_files/file/GF%202016/GF_Final_Statement_eng.pdf Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

Elie Wiesel'ın eş başkanlığını yaptığı bir seçim komitesi ödülü kazanacak kişiyi saptamaktadır. Bu kişi 100.000 dolar almakta ve 1 milyon dolarlık ödülün verileceği kişi ve kuruluşları saptamaktadır.²¹ Bu ödül için iki yüz aday arasından önce 4 kişi seçilmiş bunlar arasından ise, Brundi'de bir yetimhane kuran Marguerite Barankitse ödüle lâyık görülmüştür. Adı geçen ise bir milyon dolarlık ödülün muhtaç durumdaki çocuklar, öksüzle yardım eden şu üç kuruluşa verilmesini uygun görmüştür: Lüksemburg Büyük Dük ve Düşesinin Vakfı; Jean-François Peterbroek Vakfı ve Bridderlech Delen Vakfı.²² Bu ödülün verilmesi münasebetiyle Erivan'a davet edilmiş yirmi kadar kişi "Aurora Diyalogları" adı verilen bir toplantıda buluşmuşlardır. Toplantıda şu konular ele alınmıştır: 1. İnsani Sorunların Genel Durumu, 2. Dünya'da Mültecileri Kurtarmak, 3. İnsani konularla ilgili Uluslararası Toplumda Kadının rolü, 4. Uluslararası Toplumda Medya'nın Rolü.²³

Aurora Ödülünün Ermeniler ve Ermenistan'la ilgisi ödülü finanse edenlerin varlıklı Ermeniler olması ve Aurora isminin de tehcire uğramış bir Ermeniden alınmış bulunmasıdır. Bu yıl ödülün dağıtıldığı kuruluşların Ermenilerle bir ilgisi yoktur. Ayrıca Aurora Diyaloglarında yapılan görüşmelerde de Ermenileri doğrudan ilgilendiren bir konu bulunmamaktadır. Bu haliyle bu yılki ödül "Ermeni dışı" bir nitelik taşımaktadır. Ancak ödülün Erivan'da verilmesi Ermenistan'a bir ölçüde prestij sağlayacaktır. Ayrıca Ödülün 24 Nisan'da verilmesi de dolaylı bir şekilde ödül ile soykırım iddiaları arasında bir ilişki kurulmasına yol açabilecektir.

Herkesin servetini istediği alanda kullanmakta özgür olduğunda kuşku bulunmamakla beraber varlıklı Diaspora Ermenilerin Afrika veya diğer yerlerdeki muhtaç insanlara yardım etmeden önce Ermenistan'da çok sayıdaki fakirlerin yardımına koşmalarının daha uygun bir hareket olacağı akla gelmektedir.

Aurora ödülleri ihdas eden kişilerden biri olan Nubar Afeyan amaçlarının Ermenistan'ı bir global insanî merkez yapmak olduğunu söylemiştir, Ancak tarihinde, başta 1914–1921 yıllarında Doğu Anadolu'daki yarım milyon Müslüman'ın hayatına mal olan Ermeni Mezalimi'nin, daha yakın tarihlerde ise Türk diplomatların öldürülmesinin, Hocalı katliamının ve 1999 yılında Ermeni Milli Meclisinin basılarak Başbakan ve Meclis Başkanının öldürülmesinin gösterdiği gibi Ermenilerde, maalesef, siyasi amaçlar için şiddet kullanma geleneği mevcuttur. Bu nedenle Ermenistan'ın insani bir merkez haline geleceğine inanmak, hiç olmazsa bugün için mümkün değildir.

21 "George Clooney Visits Armenia For Humanitarian Award Event", *RFE/RL*, 22 Nisan 2016.

22 "Marguerite Barankitse Reçoit le Premier Prix Aurora", *Armenews.com*, 26 Nisan 2016.

23 "Les Dialogues Aurora", *Armenews.com*, 23 Nisan 2016.

B- TÜRKİYE'DE ETKİNLİKLER

1915 Olaylarının 101 yılının Türkiye'de anılmasına ilişkin tören ve diğer etkinliklerin sayıları ve gerçekleştirildikleri yerler, geçen yıla göre²⁴ daha az olmuştur. Unun nedenini tam olarak bilmek mümkün değilse de her yıl tekrarlanan ve içeriği de aynı olan anma törenlerinin bir bıkkınlık yarattığını ve bu törenlerin gerçekleştirilmesi için dışarıdan gelen katkı ve teşviklerde bir azalma olduğunu düşünmek mümkündür.

Basın haberlerine göre bu yılki törenler, İstanbul'dan başka Ankara, Gaziantep, Mersin, Van'ı Erçiş İlçesinde az katılımı yapılmış ve özellikle yabancı kişi ve kuruluşların sayısının az olduğu gözlemlenmiştir.

Bu tören ve diğer etkinliklerde ana temalar, geçen yıllarda olduğu gibi, Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıması gerektiği, tanımadıkça adaletin yerini bulmayacağı, soykırımın inkâr edilmesinin bu suçun devam ettirildiği anlamına geldiği gibi hususlardır. Ayrıca bazen Süryani ve Pontus'lu Rumlara yapıldığı ileri sürülen soykırımın tanınması da istenmiştir. Bu yıl yeni sayılabilecek konu geçmişte Ermenilere uygulamaların, yani soykırım iddialarının, halen Kürtlere de uygulanmak istediğine dair bazı ifadelerdir.

Bu yıl İstanbul'da Şişli'deki Ermeni Mezarlığında, Galatasaray ve Tünel meydanlarında Haydarpaşa Garında az katılım olan törenler düzenlenmiştir. Bu yılki en önemli anma Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesindeki ayin olmuştur. Ayini yönelten Patrik Genel Vekili Aram Ateşyan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın şu mesajını okumuştur.

“Birinci Dünya savaşının trajik koşullarında hayatını kaybeden Osmanlı Ermenilerini anmak için toplananları selamlıyorum. Bugünkü törenin Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları acıların anlaşılması ve hatıralarının yad edilmesi için en anlamlı yer olan Türkiye’de bir kez daha yapılmasından memnuniyet duyuyorum. İnsani vazifelerin ihmal edilmediği, sevincin ve acının samimiyetle paylaşılabilirdiği Anadolu toprakları her şeyin önüne vicdan ve adalet anlayışını koyar. Tarih bilincimiz ve insanlık hukukumuz gereğince, Osmanlı Ermenilerinin hatıralarına sahip çıkmaya devam edeceğiz. Türklerle Ermenilerin bin yıla uzanan ortak yaşam kültürünü hatırlatmayı sürdüreceğiz. Ortak tarihi ve benzer gelenekleri olan iki komsu halkı, nefret ve düşmanlık söylemleriyle birbirinden uzaklaştırmak isteyenlere ve tarihi siyasileştirenlere karşı dostluk ve barış hedefiyle çalışmaktan

24 2015 yılında Türkiye’de yapılan tören ve diğer etkinlikler için Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No.52, ss.18-28.

vazgeçmeyeceğiz. Bu düşünceyle ebediyete intikal etmiş Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyor, hayatta olan yakınlarına taziyelerimi sunuyorum. Ayrıca yaşamını yitirenleri, etnik ve dini kökeni ne olursa saygıyla anıyorum. Bu ortak acıyı paylaştığımızı bir daha hatırlatmak istiyorum. Ülkemizde geçmişten bugüne katkıda bulunan tüm Ermeni vatandaşlarımıza da bu vesilesiyle teşekkür ederim”²⁵

Bu mesajda 1915 olaylarında ölen Ermenilerin anılması ve bu olayın ortak acı şeklinde nitelendirilmesi dışında dikkati çeken husus Ermenilerle olan bin yıllık ortak yaşama dikkat çekilmesi ve iki halkı nefret ve düşmanlık söylemleriyle uzaklaştırmak isteyenlerin bulunduğu bildirilmesidir.

Söz konusu ayinde hazır bulunan T.B.M.M’nin Ermeni kökenli üç üyesi Cumhurbaşkanının mesajı hakkında, özetle şu yorumlarda bulunmuşlardır:²⁶ AKP İstanbul Milletvekili Markar Eseyan Cumhurbaşkanının ilk mesajının 99. yılda (2014) yayınlandığını bunun çok önemli bir tarihi kırılma olduğunu, bu yılki mesajın da öyle olduğunu, ilk kez 99. yılda devletin izin ve teşvikiyle 1915’te kaybedilenler için bir ayin düzenlenmiş olduğunu, bunun Ermenilerin yasının bitmesi için çok önemli bir imkân olduğu, iki toplum be iki devlet arasındaki önyargıların azalmasını sağlayacak bir süreç başlamasından ümitli olduğunu söylemiştir.

CHP İstanbul Milletvekili Selina Doğan bir taziye mesajı göndermiş olmasını olumlu bulduğunu, Ermenistan’la hiç bir ön şart olmaksızın siyasal adımların devam etmesini dilediğini, ayrıca bu ülkede ön yargılardan uzak bir şekilde dostça, barışça yaşamayı sürdürmeyi ve acılarla yüzleşmeyi de dilediğini ayrıca bu konunun insani, akıllıca ve daha vicdani bir şekilde Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında ve dünyanın başka büyük parlamentolarında şekilde ele alınmasını istemiştir.

HDP İstanbul Milletvekili Garo Paylan geçen yılki ayine bir bakan (Volkan Bozkır) katılmışken ve bir yüzleşme iradesi varken bu yıl “her şeyin heba olduğunu”, yüzleşme iradesinin buzdolabıyla konduğunu gördüklerini, İstanbul’da düzenlenen bisiklet turunun yarışının 24 Nisan’a denk getirildiği, geçen yıl da Çanakkale’ye bir tören konmuş olduğunu, Osmanlılar zamanında her beş kişiden birinin Ermeni olduğunu²⁷, her beş kişiden birinin yok

25 “Cumhurbaşkanı’ndan 24 Nisan Mesajı”, *AGOS*, 24 Nisan 2016.

26 “Ermeni Vekiller Taziye Mesajını Yorumladı.”, *AGOS*, 24 Nisan 2016.

27 Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenileri 2 milyon olarak gösteren Ermeni Patrikhanesinin rakamları esas alınsa dahi, Ermenilerin toplam nüfus içindeki oranının %9 civarında olduğu görülmektedir. Diğer bir deyimle her beş kişiden biri değil azami her on kişiden biri Ermeni’dir.

edildiğini, 24 Nisan Dünya’da önemliyse Türkiye için de önemli olması gerektiğini söylemiştir.

Halkların Demokratik Partisi Yürütme Kurulu 24 Nisan 2016 tarihinde “ 101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz” başlığı altında bir bildiri yayınlamıştır.²⁸ Bu uzun metinde dikkati çeken başlıca hususlar şu şekilde özetlenebilir: 24 Nisan 1915’de, iki yüzden fazla Ermeni aydınının evlerinden alınarak ölüme yollanması ile başlayan sürecin yüz binlerce Ermeni’nin sürgünü ve pek çoğunun sistemli olarak katledilmesiyle devam ettiği bu tarihin Ermeni ve Süryani halklarına yönelik soykırımın başlangıcı olarak kabul edildiği, bu soykırım olan Büyük Felaket’in (Metz Yeğern) üzerinden 101 yıl geçmiş olmasına rağmen inkâr politikası halen sürdüğü ve bu komuyla yüzleşmekte çok geç kaldığı ileri sürülmekte ve bu topraklarda farklı halkların ve inançların yaşadıklarını unutturmayı hedefleyen devlet anlayışı bulunduğu iddia edilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin imzalamış olduğu ‘Uluslararası Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi’nin de bir gereği olarak, soykırımı kabul ederek mağdur halklar ve inançlardan özür dilemek, onarıcı adalet yollarına başvurarak sorumluları ve failleri ifşa etmek, birbirini anlamak, yaraları samimi bir yaklaşımla sarmak için atılması gereken ilk adımlar olduğu belirtilen Bildiride Türkiye-Ermenistan sınırının açılması; Ermeni ve Süryanilere yurttaşlık haklarının verilmesi; fişlemelerin son bulması, ders kitaplarındaki nefret söylemlerinin temizlenmesi; soykırım mağdurlarına tazminat verilmesi; Ermeni ve Süryani halklarının okul, kilise gibi kamusal alanlarının iade ve restore edilmesi istenmektedir.

Bildiri, “Anadolu’nun kadim halklarının torunları olarak, 101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları paylaşıyor, yaşanmış olan insanlık trajedisini yüreğimizin derinliklerinde duyuyor, o süreçte yaşamını yitirenleri hüznün ve saygıyla anıyoruz.” sözleriyle son bulmaktadır. Görüldüğü üzere bu Bildiri, toprak talepleri hariç, Ermeni görüş ve iddialarını aynen yansıtmaktadır. Bu arada BM’in soykırımı ilişkin sözleşmesinin kimseden soykırımı kabul etmesini istemediğini de belirtelim.

Cumhurbaşkanının mesajı hakkında Ermenistan’ın tepkilerine gelince Dışişleri bakanlığı Sözcüsü Tigran Balayan, Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçaryan’a atfen yaptığı bir açıklamada, bu mesajın soykırımın başarısız bir inkârı girişimi olduğunu, Osmanlılar tarafından yapılmış soykırımının

28 “101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz”, Halkların Demoratik Partisi Basın Açıklaması, 24 Nisan 2016. <http://www.hdp.org.tr/basin/basin-aciklamalari/101-yillik-utancla-yuzlesiyor-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/6590> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

sorumluluğunu Ermenilere yüklemeye çalışıldığını, Türkiye'nin savaş kurbanlarıyla²⁹, devletin planladığı ve uyguladığı soykırım kurbanlarını eşdeğer olarak gördüğünü, Türkiye'nin inkârcı politikasının Türk ve Ermeni halkları arasındaki uçurumu genişlettiğini, bunu ortadan kaldırmanın en iyi yolunun tarihi gerçeklerle yüzleşmek ve pişmanlık duymak olduğunu söylemiştir.³⁰

Şavarş Koçaryan'ın bu ifadeleri ile Cumhurbaşkanının mesajında ele alınan konuların bir ilgisi olmadığını bu vesileyle belirtelim.

Ermeni tarafının bu olumsuz tutumu karşında Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, bazılarının 1915 olayları hakkında tek taraflı bir tarihi kabul ettirmeye çalıştıklarını, oysa geleceğe dostça bir açıdan bakmak ve o dönemde medyama gelen olayları ortak acı olarak algılamak gerektiğini söylemiştir.³¹

III - TEHCİRİN 100. YILI VE SONRASINDA ÇEŞİTLİ ÜLKE VE ULUSLARARASI KURULUŞLARDA BU OLAYIN ANILMASI VE DİĞER GELİŞMELER

Ermeni tehcirinin 100. yılı için dünyada Ermenilerin yaşadığı ülkelerin hemen hepsinde anma törenleri, dini ayinler, gösteriler, konserler ve diğer etkinlikler düzenlenmiştir. Ayrıca bu ülkelerden bazılarının parlamentoları ve yerel meclisleri Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararlar almışlardır. Etkinliklerin düzenlendiği ülkelerin sayısı çok fazla olduğundan hepsini bir defada okuyucularımıza sunmak mümkün olmamış, bir kısmını 51. sayımızda (Eylül 2015) diğer bir kısmını ise 52. sayımızda (Aralık 2015) vermiştik. Bu sayımızda ise 2016 yılı Nisan ayı sonuna kadar gerçekleştirenleri veriyoruz. Ancak "100. Yıl" süreci etkinliklerinin tümü hakkında topluca fikir edinilebilmesi için daha önce ülkeler hakkında verdiğimiz bilgileri de bu sayımızda kısaca özetliyoruz. Diğer yandan ülkeleri Avrupa, Kuzey Amerika, Latin Amerika, Orta-Doğu ve Uzak-Doğu gibi bölgelere ayırarak söz konusu

29 "Savaş Kurbanları" deyimiyile kastedilen Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni çeteleri tarafından öldürülen Müslüman Halk kastedilmektedir. Yayınlanan Osmanlı belgelerine göre 1914-1922 yılları arasında Ermenilerce katledilenlerin sayısı şu şekilde katledilenlerin sayısı 518.000 kişidir.

(Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri, Editör: Yusuf Sarımay, Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü, 2001). Ermeni yazarlar eserlerinde bu katliama değinmemeye çalışmakta, mecbur kaldıkları zaman ise bunları savaşın doğal sonucu olduğu şeklinde takdim ederek önemsememeye çalışmaktadırlar.

30 "Deputy Foreign Minister of Armenia Considers Turkish President's Statement Another Failed Attempt of Denial", *Armenpress*, 24 Nisan 2016.

31 "Certains tentent d'imposer une histoire unilatérale concernant les incidents de 1915", *TRT*, 25 Nisan 2016.

etkinliklerin dağılımı ve yoğunluk alanları hakkında bir fikir vermeye çalışıyoruz.

Hemen belirtmek isteriz ki “100. Yıl” sürecindeki etkinlikler bunlardan ibaret değildir. Biz önemli gördüklerimize ve /veya siyasi bakımdan bir anlam ifade edebilecek olanlara yer verdik. Mesela ABD’de, Fransa’da Ermenilerin yaşadığı her kentte yapılmış olan yüzlerce etkinlikten, esas itibarıyla birbirinin aynı olduğu için, bahsetmedik.

Bu konuda esas olan ve hatırdaki tutulması gereken husus 100. Yıl etkinliklerinin sayısının çok olması ve bunların, bir olayı anmanın yanında Türkiye ve Türkler aleyhinde bir nitelik taşıması ve bir tür karalama kampanyası oluşturmasıdır.

Bu kampanyanın ne gibi sonuçlar verdiğine gelince, Ermenistan’ın ve Diaspora Ermenilerinin beklentilerinin aksine, bu sonuçların çok mütevazı olduğunu, mesela çok sayıda ülke parlamentosunun soykırım iddialarını kabul eden kararlar alması beklenirken, 2015 yılında ancak beş ülke parlamentosunun böyle kararlar kabul ettiğini, bu ülkelerin de (Avusturya, Bulgaristan, Lüksemburg, Brezilya ve Paraguay) Türkiye üzerinde etki yapabilecek güç ve konumda olmadıklarını, ayrıca içlerinden bazılarının hükümetlerinin söz konusu kararları önemsizleştirecek beyanlarda bulunmuş olduklarını, sonuç olarak “100.Yıl” etkinliklerinin Ermenistan’a kayda değer siyasi bir yarar sağlamadığını söylemek mümkündür.

A - AVRUPA ÜLKELERİ

AA - AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ

1. ALMANYA

Almanya Millet Meclisi 2005 yılında, içinde soykırım sözcüğü bulunmayan, ancak 1915 olayların soykırım gibi tanımlayan bir karar kabul etmişti. Almanya’da, Yeşiller Partisi başta olmak üzere Parlamentoda soykırım sözcüğünü içeren bir başka tasarının kabulü için çaba gösterilmiştir. Tehcirin 100. Yılı bunun için uygun bir fırsat yaratmış ve geçen yıl 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlayan ve tüm partilerin destek verdiği bir karar tasarısı hazırlanmış, ancak muhalefetin bazı ifadeleri yetersiz bulması üzerine tasarı Dışişleri Komisyonuna geri gönderilmişti.³²

32 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, s. 152.

Bu tasarı üzerinde Dışişleri Komisyonu mutabakat sağlayamayınca Yeşiller Partisi bu yılın Şubat ayında 1915 olaylarının soykırım olduğunu bildiren yeni bir tasarı hazırlamıştır.³³ Esas itibarıyla Meclisin kabul edebileceği bir metin olmasına rağmen, mülteciler sorunu nedeniyle Türkiye'nin işbirliğine ihtiyaç duyulduğu bir dönem içinde bulunulması, başta Başbakan Merkel olmak üzere Hıristiyan Demokratlarda tereddüt yarattığından oylama safhasına geçilememiştir. Ancak bu konuyu yakından izleyen Yeşiller Partisi Eş Başkanı Cem Özdemir'in çabaları sayesinde tasarının 2 Haziran 2016 tarihinde oylanması için partiler arasında mutabakat sağlanmıştır. Mülteciler konusunda bir anlaşma imzalanmış olduğuna göre bu tasarının kabul edilmesine Türkiye'nin göstereceği tepkilerden fazla etkilenilmeyeceği gibi bir hesap yapıldığı anlaşılmaktadır.

2. AVUSTURYA

Daha önce Avusturya'daki gelişmeler hakkında bilgi vermiştik.³⁴ Bu ülkenin parlamentosu Ermenilerin ısrarlı çabalarından sonra 2015 yılında soykırım iddialarını kabul etmiştir. Ancak bunu bir oylama sonucunda bir karar alınması şeklinde değil, Parlamento'da temsil edilen altı partinin ortak bir bildiri yayınlamasıyla yapmış ve böylelikle Türkiye'nin ve Avusturya'daki Türklerin daha az tepkisinin çekileceği düşünülmüştür. Nitekim Türkiye'nin itirazları karşısında Avusturya Dışişleri Bakanı Stefan Kurtz ortada bir parlamento kararı değil siyasi partilerin görüşü bulunduğunu resmen beyan ederek alınan kararı önemsizleştirmeye çalışmıştır.³⁵

3. BELÇİKA

Belçika'nın bu konudaki tutumu hakkında daha önce bilgi sunmuştuk.³⁶ Belçika Senatosu 1998 yılında Ermeni soykırım iddialarını tanıyan bir karar almıştı. Ancak Millet Meclisi, gerek Türkiye ile ilişkileri gerek ülkedeki Türklerin bu konudaki tutumunu dikkate alarak, bazı girişimlere rağmen böyle bir karar almamıştı. 2015'in "100.Yıl" olması ve Papa Francisco'nun tutumu Belçika Meclisinin tutum değiştirmesine neden olmuş ve bir karar alınmıştır. Ancak bu kararda Ermeni soykırım iddiaları açıkça tanınmamakta ve Başbakan Charles Michel'in bu iddiaları tanıyan bir beyanına gönderme yapılmakla yetinilmektedir. Buna göre hukuken Belçika Parlamentosunun soykırım

33 "Genocide Debate Puts Germany in Tough Spot with Turkey", *Deutsche Welle*, 23 Nisan 2016.

34 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 159-160.

35 *Ermeni Araştırmaları*, No. 52, s. 30.

36 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss.152-159.

iddialarını kabul etmemiş olduğunu söylemek mümkün ise de fiiliyatta tanımış olduğunda kuşku yoktur. Bu arada ilginç bir husus, bu iddiaları kabul etmemiş gibi görünen Belçika Parlamentosunun bunların tanınmasını Türkiye’den istemesidir.

4. BULGARİSTAN

Bu ülkedeki Bulgar toplumuna iyi entegre olmuş 30.000 kadar Ermeni yıllardan beri Bulgar Parlamentosunun Ermeni soykırım iddialarını tanımmasını sağlamaya çalışmakta ve bu alanda aşırı sağdaki partilerden destek almaktadır. Bu arada bazı kentlerin Meclisleri bu konuda kararlar almış bulunmaktadır. Buna karşılık Türkiye’de başta Edirne olmak üzere, bazı kentler söz konusu Bulgar kentleriyle “kardeş şehir” ilişkilerini kesmiş bulunmaktadır.

Daha önce bildirdiğimiz gibi³⁷ geçen yıl Bulgar Parlamentosu, Avrupa’daki bazı ülkeleri taklit ederek, soykırım iddiaları hakkında bir karar kabul etmiş ancak bu kararın metninde soykırım sözcüğünü kullanılmayarak, aynı anlama gelen, Ermenilerin kitle halinde imha edildiklerinden bahsedilmiştir. Böylece, şeklen olmamakla beraber, Bulgar Parlamentosu soykırım iddialarını kabul etmiş olmuştur.

5. ÇEK CUMHURİYETİ

Daha önce bu konudaki tutumu hakkında bilgi verdiğimiz³⁸ Çek Cumhuriyeti, “100. Yıl” ve Papa Francesco’nun tutumunun etkisi altında kalarak soykırım iddialarının kabulüne yönelmiştir. Ancak Millet Meclisinden bir karar çıkartmak yerine Meclis’in Dışişleri Komisyonu oybirliği ile soykırım olduğunu belirten bir karar almıştır. Çek Cumhurbaşkanı’nın ve Dışişleri Bakanının da bu yönde beyanları vardır.

Çek Meclisinin bir karar almamış olması şeklen bir eksiklik ise de Çek Cumhuriyetini Ermeni soykırımı iddialarını kabul etmiş saymak gerçekçi olacaktır.

6. DANİMARKA

Danimarka’da de Ermeni soykırım iddialarında olanaklar ölçüsünde karışmamayı yeğleyen bir ülkedir.

37 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 164-165.

38 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 162,163.

Ancak, “100. Yıl” için Danimarka’daki Ermeniler, Kopenhag’ın önemli meydanlarından birine, Ermeni soykırım iddialarını yansıtan büyük bir somut heykelin on gün süreyle konulması için girişimde bulunmuşlardır. Heykel bu vesileyle “The Dream” olarak adlandırılmışsa da Dream’ın anlamının rüya değil “Danish Remembrance Armenian Empathy Messenger” (Ermenilere Empati göstermek için Danimarka’nın anımsaması) olduğu anlaşılmaktadır. Soykırım iddialarını böyle dolambaçlı yollarla gündeme getirmek girişimine karşın Kopenhag’daki Türkiye Büyükelçiliğinin itirazda bulunduğu ve bu ülkedeki Türklerden bazılarının da memnuniyetlerini dile getirdikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Ermenistan Büyükelçisinin “şiddete neden olabileceğini” ileri sürerek heykelin açılışını Eylül ayına ertelediği basında yer almıştır.³⁹ Ancak söz konusu ayda açılış yapıldığına dair bir haber yoktur.

Bu arada Amerikalı heykeltıraş Allen Sayegh’in Cumhurbaşkanı Erdoğan’a bir açık mektup göndererek özgür sanat ve ifade özgürlüğünün önemini vurguladığı ve olaylardan bu yana yüz yıl geçtiğine göre artık empati göstermek zamanın geldiğini belirtmiştir.⁴⁰

7. ESTONYA

Edvard Şarmazanov’un Baltık gezisindeki son durağı Estonya olmuş ve burada da “Ermeni Soykırımı: Dünya Basınında İlk Sayfa’da” sergisi 20 Mart’ta açılmıştır.

Daha sonra, 27 Nisan’da Estonya Hükümeti tarafından yayınlanan bir açıklamada, özetle, Estonya-Ermenistan Parlamento Grubu Başkanı olup 24 Nisan’da Estonya’yı Erivan’da Temsil eden Mati Raidma’ya atfen, 100 yıl önce 1,5 milyon Ermenin ölümüne ilişkin olayların soykırım olup olmadığına dair Estonya’nın resmi bir tutumu olmadığı belirtilmiş ancak tanımlama ne olursa olsun bu olayların insanlığa karşı suç oluşturduğu ifade edilmiştir.⁴¹

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Estonya’nın soykırım iddiaları hakkında resmi bir tutum almadığıdır; 1915 olaylarının insanlığa karşı suç olduğu görüşü ise Raidma’nın kişisel görüşü olduğu anlaşılmaktadır.

39 “L’Inauguration d’une Sculpture Dédiée au Génocide Arménien Retardée à Copenhague”, *Armenews.com*, 26 Mayıs 2015.

40 “Designer of Copenhagen sculpture commemorating the Armenian Genocide writes letter to Erdogan”, *Horizonweekly*, 11 Mayıs 2015.

41 “No Official Estonian Position On Armenia Massacre, Says Raidma”, *European Union News*, 27 Nisan 2015.

8. FRANSA

“100. Yıl”da Fransa’nın tutumu hakkında daha önce ayrıntılı bilgi sunmuştuk.⁴² İncelediğimiz dönem içinde Fransa’da Ermeni konusunda başlıca sorunun “soykırımı inkâr edenlerin cezalandırılması” konusunda bir kanun çıkartılması olduğu görülmektedir.

Seçmenlerinin önemli bir kısmı Ermeni olduğu için Ermeni taleplerini yerine getirmek hususunda ciddi bir çaba harcayan ancak pek de başarılı olamayan Fransız Millet Meclisinde Bouches-du-Rhône bölgesi milletvekili ve muhalefetteki Halk Hareketi Birliği (UMP) partisi üyesi Valérie Boyer bir kez daha Meclise soykırımı inkâr edenlerin cezalandırılması konusunda bir kanun tasarısı sunmuştur. Ancak bu kez kabul edilme şansını arttırmak için, sadece Ermeni değil tüm soykırımlar hedef alınmıştır. “XX. Asırda Soykırımların ve İnsanlığa Karşı Suçların İnkârının Cezalandırılması“ başlığını taşıyan bu tasarı, iktidardaki Sosyalist Partisi temsilcilerin talebi üzerine 3 Aralık 2015 tarihinde Komisyona geri gönderilmiştir. Bu konuda görüş bildiren Parlamento ile İlişkiler Bakanı Jean-Marie Le Guen, hükümetin Ermeni soykırımı gerçeğini inkâr eden veya sorgulayanlara karşı olduğunu belirtmekle beraber, bu tasarının mevcut içtihat gereğince ve ifade özgürlüğüne aykırı olacağı için Anayasa Konseyince geri çevrileceğini bildirmiştir.⁴³ Böylelikle tasarı fiilen gündemden çıkartılmıştır.

Bu arada Anayasa Konseyinin 8 Ocak 2016 tarihinde aldığı bir karar Ermeni soykırımı iddialarını reddedenleri cezalandıracak bir kanun çıkartılması olasılığını adeta yok haline getirmiştir. Yahudi Soykırımını reddeden V. Reynouard adında bir Fransız vatandaşı, bu soykırımı inkâr edenlerin cezalandırılmasına ilişkin “Gaysot” kanunun ilgası için açtığı bir davayı kaybetmiştir. Anayasa Konseyi bu konudaki kararında bir olayın veya fiilin soykırım olup olmadığına sadece yetkili mahkemelerin karar verebileceğine hükmetmiştir. Buna göre yasama (parlamento kararları) ve yürütme (hükümet kararları) erklerinin soykırım konusunda karar almamaları, eğer almışlarsa bunların geçerli olmaması gerekmektedir. Bunun sonucu da Fransa’da 2001 yılında kabul edilmiş olan ve 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlayan kanuna veya herhangi bir başka kanuna dayanarak, soykırımı inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören bir kanun çıkarılamayacağıdır.

Anayasa Konseyinin bu kararının başka sonuçları da olabilecektir. Birincisi 2001 yılı kanunun iptalinin istenmesi artık mümkün görülmektedir. Ancak

42 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 132-137.

43 “Une Proposition de loi LR Pour Réprimer la Négation des Génocides Repoussée à l’Assemblée”, *AFP*, 3 Aralık 2015.

bunun için ayrı ve olasılıkla çok uzun sürecek olan bir hukuki süreç başlatılması gerekecektir. İkincisi ise Fransa’da okul ders programlarında yer almış bulunan Ermeni soykırımı bahsinin iptalinin istenmesidir. Bu da ayrı bir hukuki süreç gerektirecektir.

Fransa’daki Ermeni Kuruluşlarının çoğunu bünyesinde barındıran “Fransa’da Ermeni Örgütleri Koordinasyon Konseyi” (Conseil de Coordination des Organisations armeniennes de France) üç yıldan beri Ocak ayında Ermeni görüşlerini benimseyen Fransız politikacıları ve fikir adamlarının da katılımıyla büyük bir akşam yemeği vermektedir.

Cumhurbaşkanı François Hollande’ın bu yemeklere katılması dikkatleri çekmektedir. Her ne kadar bir cumhurbaşkanı uygun gördüğü davetlere katılmakta özgür ise, de bir cemaatin davetlerine devamlı katılmak, diğer cemaatlerden gelecek davetlere de olumlu cevap verilmesini gerektirir. Aksi halde cemaatler arasında ayrımcılık yapılmış olur. Mesela Fransa’daki Türk dernekleri kendisini yemeğe davet etseler Hollande bunu kabul edecek midir? Böyle bir davet Hollande’ın sıkı ilişkiler içinde olduğu Ermenilerce hoş karşılanmayacağı için Cumhurbaşkanı’nın bunu kabul etmeyeceğine eminiz. En fazla yerine birisini gönderir.

Kanımızca François Hollande’ın Ermenilere gösterdiği bu ilginin temelinde, Ermenilerin çok da fazla olmayan oyunu almaktan ziyade, başta Taşnaklar olmak üzere faal olan Ermeni kuruluşlarında, seçimler sırasında kendi propagandası için yararlanmak vardır. 2012 seçimlerinde bu yapılmıştır. Ermeniler 2017 seçimlerinde, soykırım iddialarını reddedenlerin cezalandırılmasını sağlayacak bir kanun çıkarıldığı takdirde, aynı hizmeti vermeye hazır oldukları anlaşılmaktadır. Diğer yandan sayıları Ermeniler kadar olan Türkler, Ermenileri aksine, fikir ve amaç birliği içinde olmadıklarından, Fransız örf ve adetlerine yeterli uyum sağlayamadıklarından ve özellikle Fransız siyasi yaşamına ilgi duymadıklarından Fransız siyasetçileri için “ihmal edilebilir” bir toplumdur.

François Hollande söz konusu yemekte yaptığı uzun bir konuşmada “100.Yıl” için 24 Nisan’da Erivan’da yapılan törene katılmış olduğunu hatırlatmıştır. Bu arada törenlere devlet başkanı düzeyinde fazla bir katılım olmadığına da değinerek, bunun Ermeni soykırımının uluslararası tanınması için çabalara devam edilmesi gerektirdiğini gösterdiğini söylemiştir.

Hollande daha sonra, yukarıda değinmiş olduğumuz ve Fransız Ermenilerinin çok önem verdiği soykırım iddialarını reddedilenlerin cezalandırılması konusuna değinmiştir. Bilindiği gibi, Fransız Anayasa Konseyi (Mahkemesi),

28 Şubat 2012 tarihinde bu konudaki bir kanunun ifade ve iletişim özgürlüğünün yerine getirilmesinin ihlâl ettiğine karar vermişti. Bu karar Fransa'daki militan Ermeniler için adeta bir tür felaket gibi görülmüş ve bundan sonra tüm çabalar soykırım iddialarını kabul etmeyenlerin cezalandırılmasını sağlayacak yeni bir kanun çıkarılması noktasında toplanmış ve bu konuda, Cumhurbaşkanı dâhil, Fransız siyaset adamlarına baskı yapılmaya çalışılmıştır.

Diğer yandan tüm çaba ve ısrarlara rağmen ifade ve iletişim özgürlüğünü ihlâl etmeden böyle bir cezalandırmayı sağlayacak bir formül üzerinde anlaşamadığından şimdiye kadar bir ilerleme sağlanamamıştır. Hollande yemek konuşmasında bu konuda bulunacak herhangi bir çözümün hukuka uygun olması üzerinde durmuş ve hazırlanacak yeni bir kanunun yeniden Anayasa Konseyi veya Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından reddedilmesinin sadece Fransa için değil, "Ermeni davası" için de büyük bir başarısızlık olacağını, zira bunun inkârcılığın zaferi anlamına geleceğini söylemiştir. Ayrıca bu sorunun çözümü için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin eski Başkanı Jean-Paul Costa'yı görevlendirdiğini, onun varacağı sonuçlara göre yeni bir kanun çıkarma girişiminde bulunacaklarını ifade etmiştir.⁴⁴

Burada ilginç olan, Fransız Anayasa Konseyinin yukarıda değindiğimiz 8 Ocak 2016 tarihli kararından sonra, herhangi bir mahkeme kararına dayanmayan Ermeni soykırım iddialarının cezalandırılması sağlayacak bir kanun çıkarmanın adeta mümkün olmadığı, Meclisler ısrar eder de böyle bir kanun çıkartılırsa bunun Anayasa Konseyi tarafından iptal edileceğinin adeta kesin olduğudur. Hollande, Ermeni dostlarını ümitsizliğe sevk etmemek için olacak, bu duruma doğrudan değinmemiş, ancak çıkarılacak kanunun hukuka uygun olmasını belirterek olası bir başarısızlığı peşinen açıklamaya, diğer yandan bu soruna bir çözüm bulunması için tecrübeli ve tanınmış hukukçu Jean-Paul Costa'yı görevlendirerek ümitlerin kırılmamasını saplamaya çalışmıştır.

Bu konu daha önce birçok kez değindiğimiz⁴⁵, hatta bir özel sayı çıkarttığımız⁴⁶ Perinçek davası ile yakından ilgilidir. Doğu Perinçek, Ermeni soykırımı iddialarını uluslararası yalan olarak açıkça nitelendirdiği için, İsviçre'de mahkûm olmuş ve fakat başvurduğu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Perinçek'in bu ifadelerini ırkçılık veya ırkçı ayırimcılık oluşturmadığı ve ifade özgürlüğü kapsamında bulunduğuna karar vererek kendisini beraat ettirmiştir. Fransız Ermenilerinin istediği ise, ırkçılık veya ırkçı ayırimcılık veya ırkçı

44 *Nouvelles d'Arménie*, Mars 2016 s.28.

45 *Ermeni Araştırmaları*, No. 52, ss.48-54.

46 *Ermeni Araştırmaları*, No. 48.

nefret olsun veya olmasın, Ermeni soykırımını kabul etmediğini beyan edenlerin hemen cezalandırılmasıdır. Ancak bunun artık mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu konuda son olarak belirtmekte yarar gördüğümüz husus, Fransa’da 1915 olaylarının soykırım olmadığını sistematik bir şekilde inkâr eden bir hareket olmadığı, diğer bir deyimle bu konuda Ermenilerin gösterdiği ısrarın bir nedene dayanmadığıdır.

François Hollande’ın Ocak ayında Ermeniler tarafından düzenlenen bir yemeğe katılmasına karşın, Ermenilerin Fransa’da en önemli etkinliği olan, 24 Nisan’da bestekâr-papaz Gomidas’ın heykeli önünde düzenlenen törende bulunmaması, ayrıca burada başbakan veya Meclis Başkanının da olmaması ve hükümetten, bakanlıktan daha düşük bir makam olan, Avrupa İşleri için Devlet Sekreteri Harlem Désir’in hazır bulunması, diğer yandan Ermenilere verdiği destek ile bilinen Paris’in Belediye Başkanı Anne Hidalgo’nun yerine bir yardımcısının gelmesi, herhalde Ermeniler için bir sürpriz olmuştur.

Bu törende yapılan konuşmalarda Fransa’daki Ermeni Örgütleri Koordinasyon Kurulu Eş Başkanı Mourad Papazyan “2016 yılında Türkiye’nin hala Ermeni soykırımı gerçeğini tanımamış olacağı söylenecekti buna inanmazdık” sözleriyle Fransa Ermenilerinin “100. Yıl” için ne gerçek dışı beklentileri olduğunu ortaya koymuştur. Papazyan ayrıca, ilimli bir dille, Hükümeti Türkiye’ye boyun eğmek ve dostluk politikasını pekiştirmekle eleştirdi; Türkiye’nin Orta-Doğu politikası için kendi seçeneklerini ve mülteciler politikasını dikte etmesine izin verilmemesi gerektiğini ifade etti ve ardından Fransa’nın Ermeni soykırımını inkâr edenleri cezalandıracak bir kanun kabul etme cesaretini bulmasını istemiştir.

Hükümet adına konuşan Harlem Désir, Ermeni soykırımının anılmasının evrensel gerçeğin bir gereği ve sadece Ermeni halkı için değil tüm insanlık için bir bellek görevi olduğunu söyledi. İzleyenlerden gelen bir soru üzerine de inkâr yasasının hazırlanması hakkında Başkan Hollande’ın ülkenin en iyi hukukçularından birini görevlendirdiğini söylemekle yetinmiştir. Bu törene katılan yaklaşık 5.000 kişi daha sonra, her yıl olduğu gibi, Paris’teki Türkiye Büyükelçiliğine doğru bir yürüyüş yapmıştır.⁴⁷

Fransa’nın diğer kentlerinde de geçen yıla nazaran daha az ancak diğer yıllardan daha fazla kişinin katıldığı toplantı ve yürüyüşler düzenlenmiştir.

9. HOLLANDA

Hollanda’nın “100.Yıl” konusunda tutumu hakkında daha önce kısa bilgi

47 “Commémorations du Génocide”, *Armenews*, 25 Nisan 2016.

vermiştik.⁴⁸ Bu ülke Parlamentosu 2004 yılında soykırım iddialarını benimseyen bir karar kabul etmiştir. Bu yıl ise Parlamento 9 Nisan’da aldığı bir kararla önce 2004 kararına gönderme yaparak Ermeni soykırım iddiaları kabul etmiş olduğunu teyit etti. Ayrıca Süryani, Rum (Pontus) ve Arami soykırım iddialarına da değinerek bunların da tanıma içinde mütalaa etti.

Türkiye ve Ermenistan’ın tarihleri konusunda ortak bir anlaşmaya varmalarına, ilişkilerinde ileriye doğru bir adım atabilmek için 1915 olayları hakkında karşılıklı bir anlayış geliştirmelerine değinildi. Ayrıca bir uzlaşmaya varmak için Türk hükümeti Ermeni hükümetiyle birlikte çalışması istendi.⁴⁹

Bu karar büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Daha önce bildirdiğimiz üzere⁵⁰, Parlamentodaki 2 Türk asıllı milletvekili aleyhte oy verdiler. Hollanda Dışişleri Bakanı Bert Koenders, Meclis Başkanlığına gönderdiği bir mektupta “bu insanlık dışı suçlar olan tarihi olayları tanımlamak hükümete düşmez... Tarihi gerçeklerin tanımlanması bilim adamları kadar Türkiye ve Ermenistan hükümetlerinin birlikte çalışmasına bağlı” dedi.

Bu mektup bir yandan Parlamento kararına karşı çıkmaz iken diğer yandan Hollanda hükümetinin bu kararla ilgisi olmadığını ifade etmek istemektedir. Bu tutumun amacı Parlamento’ya karşı çıkmadan Türkiye ile normal ilişkilere devam edebilmektir. Bu münasebetle hükümetlerin, parlamentoların Ermeni soykırım kararlarını reddetmemekle beraber, bunların kendilerini bağlamadığı şeklindeki bu yaklaşımını sadece Hollanda’ya mahsus olmadığını, “100.yıl” sürecinde Lüksemburg, Avusturya, Brezilya gibi bazı ülke hükümetleri de bu tür veya benzer beyanlarda bulduklarını hatırlatmakta yarar vardır. Hollanda Parlamentosunun 9 Nisan 2015 tarihli kararının önemi, dolaylı da olsa Süryani, Pontus’lu Rumlar ve Arimî soykırımı iddialarını etmesidir.

10. İNGİLTERE

I. Dünya Savaşında Rusya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaşan ülkelerin başında gelen ve bu niteliği nedeniyle de 1915 olayları hakkında daha o günlerden bilgi sahibi olan, savaşta sonra, Ermenileri tehcir edenlerin ve onlara kötü muamelede bulunanların yargılanmasına çalışan, diğer yandan Doğu Anadolu’nun büyük bir kısmının Kafkasya’daki küçük Ermenistan devletine bağlanması için çaba harcayan İngiltere, Ankara hükümetinin direnmesi sonucunda bunlar gerçekleşmeyince Lozan’da da yeni Türk

48 *Ermenistan Araştırmaları*, Sayı 51, s.168

49 “Dutch Parliament Recognizes Assyrian, Greek and Armenian Genocide”, *INA News*, 10 Nisan 2015.

50 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, s. 168.

devletinin kurulması onaylanınca, bir gerçekçilik politikası izlemeye başlayacak, Ermeni tehcirini geçmişte kalmış ve günümüzü etkilemeyen veya etkilemesi gerekmeyen bir olay olarak değerlendirmiştir.

Ermenilerin yaklaşık 1965'ten bu yana gittikçe artan bir şekilde 1915 olaylarını soykırım olarak tanınması konusunda, diğer birçok ülkede olduğu gibi, İngiltere'ye de bazı Avam ve Lord'lar Kamaraları üyeleri aracılığı ile yaptıkları baskılara İngiliz hükümetleri direnmişler ve söz konusu olayların soykırım olarak nitelendirilmesi için yeterli kanıt bulunmadığını belirterek böyle bir tanıma yapmaktan kaçınmışlardır. Daha sonra ise, bu olayların yetkili bir mahkeme tarafından değerlendirilmesi gerektiğini, ancak günümüzde böyle bir mahkeme olmadığı gibi bu tez geliştirilerek Ermeni soykırım iddialarından uzak durmuşlardır.⁵¹

Avam ve Lord'lar Kamaraları da, zaman zaman bu konuyu tartışmakla beraber, soykırım iddialarını kabul etmeyen bir tutum sergilemişlerdir ve Parlamentosunda İngiliz Hükümetinde istediklerini bulamayan Ermeni azınlığı ise yerel parlamentolara yönelerek bunlara soykırım iddialarını kabul ettirmeye çalışmaları ve nitekim Galler Parlamentosu ile Edinburgh Şehir Meclisinin bu yönde kararlar almasını sağlamışlardır.

Bu arada, Anglikan Kilisesinde, ilke olarak, Ermeni soykırım iddialarını desteklediğini belirtmemiz gerekmektedir.

“100. Yıl”ı anma törenlerine gelince ne Kraliçe, ne Kraliyet ailesinin önde gelen birüyesinin ne de Başbakan'ın bu törenlere katılması söz konusu olmamıştır.

Buna karşın, gerek Avam gerek Lord'lar Kamarasından, Ermeni görüşlerini savunan bazı üyelerin girişimleriyle soykırım iddiaları hakkında bazı girişimler yapıldıysa da bu konuda herhangi bir karar alınmamıştır.

Son olarak 16 Haziran 2015 tarihinde Lord'lar Kamarasında, yıllardan beri Ermeni görüşlerini büyük bir ısrarla savunan Baroness Cox'un Ermeni, Yunan (Pontus'lu Rum) ve Süryani katliamlarının soykırım olarak tanınması için Hükümetin bir planı olup olmadığı sorusuna Hükümet adına cevap veren James Stopford “20. yüzyılların başlarında Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermeni halkın ve diğer grupların maruz kaldığı korkunç acılar Majesteleri Hükümeti tarafından tanınmaktadır. Geçmişin kurbanlarını hatırlamanın ve onurlandırmanın yanında Birleşik Krallık için önceliğin Türkiye ve Ermenistan halklarının ve Hükümetlerinin ortak tarihleriyle beraberce yüzleşmelerine yardım etmek olduğuna inanıyoruz” demiştir.

51 Bu konuda Bkz: *Ermeni Araştırmaları*, No. 36, s. 60-2; No. 45, s.39.

Baroness Cox'un Hükümetin tutumunu değiştirmeyi düşünüp düşünmediği hakkında bir sorusuna ise, Hükümetini tanıma hakkındaki tutumunu 2013'Te gözden geçirdiği ve halen yeniden gözden geçirmek için planlar olmadığını ifade etmiştir.⁵²

Başkan Sarkisyan bir çalışma ziyaretinde bulunacağı gerekçesiyle 2015 Ekim aylarında Londra'ya gitmiştir. Hiçbir hükümet üyesi ile görüşmediğinden bu ziyaretin amacının çalışma değil, Westminster Manastırında düzenlenen bir dini ayine ve ayrıca bir hayır işleri galasına katılmak olduğu anlaşılmıştır. 28 Ekim 2015'te yapılan söz konusu ayine Sarkisyan'dan başka Eçmiyazın Baş Patriği Karekin II ile İngiltere Veliahtı Prens Charles'da katılmıştır. Buna karşılık İngiliz Hükümetinden katılan olmamıştır.⁵³

Bir gün önce, 27 Ekim'de Prens Charles Buckingham Sarayında İngiliz-Ermeni Hayır İşleri Projelerine ilişkin bir galaya başkanlık etmiş ve buraya da Başkan Sarkisyan ve Baş Patrik Karekin II katılmıştır.⁵⁴

Ermenilerin İngiliz Hükümetinin soykırım iddialarını tanımamasından başka, Prens Charles'ın 24 Nisan'da Erivan'a gitmek yerine Çanakkale törenlerine katılmasından rahatsızlık duydukları ve bunu İngiliz makamlarının duyurdukları muhakkaktır.

İngiltere ise Prens Charles'ın Westminster Manastırındaki ayine ve yukarıda değindiğimiz Gala'ya katılmasını sağlayacak soykırım iddialarını kabul etmedikleri Ermenileri kısmen olsun tatmin etmeye çalışmışlardır

11. İRLANDA

İrlanda'da 150 kadar Ermeni yaşadığı tahmin edilmektedir.⁵⁵ Bu sayı Ermeni cemaatinin İrlanda'da soykırım iddialarını kabul edilmesinde aktif bir rol oynamasını engelleyecek kadar azdır. Ancak Papa Francesco'nun Nisan ayininde 2015 olaylarını soykırım olarak nitelendirmesi Katolik inancının güçlü olduğu İrlanda'da kilise çevrelerini etkilemiştir. 26 Nisan 2015 tarihinde Taney Kilisesinde yapılan bir ayinde Ermeni cemaatinden başka diğer Hıristiyan mezheplerinin temsilcileri de katılmışlardır. Yapılan konuşmalarda

52 "UK House of Lords Debate on Armenian Genocide", *Armradio.am*, 17 Haziran 2015.

53 "Prince Charles Honors Armenian Genocide Victims", *RFE/RL*, 29 Ekim 2015.

54 "Prince Charles Hosts Evening for British- Armenian Charitable Projects", *Asbarez*, 30 Ekim 2015.

55 "Armenian Diaspora", *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_diaspora Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

1915 olaylarından soykırım olarak bahsedilmiş ve bu sıfatla tanınması istenmiştir.⁵⁶

Siyasi alana gelince, bazı milletvekillerinin Avrupa'daki kimi akımların etkisi altında 1915 olaylarının soykırım olarak kabul edilmesi için çaba harcadığı görülmektedir. Parlamentoda 1915 olayları hakkında yapılan bir girişimde İrlanda Dışişleri Bakanlığının yukarıdaki açıklaması, çok sayıda Ermeninin ölmesine neden olan trajik olaylardan bahsetmekle beraber, soykırım sözcüğünü kullanmamıştır. Buna uygun olarak da İrlanda Cumhurbaşkanı Michael Daniel Higgins bu vesileyle Ermenilerin büyük acıları için İrlanda halkının sempati duyduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Başbakan Edna Kenny de Ermenilerin maruz kaldığı ve 1,5 milyon kadar kişinin ölümüne neden olan olaylar için Ermeni halkına sempati bildirmiştir.⁵⁸ Son olarak, 1915 olayları için Ermenilere sempati duygularını en üst düzeyde ifade edilmesine karşın bu olayların soykırım olarak nitelendirilmesinden kaçınılmıştır.

Diğer yandan İrlanda Dışişleri Bakanlığının yukarıda değindiğimiz açıklamasında, İrlanda'nın Ermenistan ve Türkiye'yi bölgenin ve kendi halklarının iyiliği ve ortak gelecekleri için her fırsattan yararlanarak ikili ilişkileri geliştirmeleri çağrısında bulunmuştur.⁵⁹

12. İSPANYA

Bu ülkedeki Ermeniler, genellikle Ararat Ermeni Birliği aracılığıyla İspanya Millet Meclisi ve Senatusunda Ermeni soykırım iddialarını tanınması için çaba harcamakta ancak başarılı olamamaktadır.

Son olarak, 2015 yılında İspanyol Senatosu, Katalonya Bölgesinde küçük bir siyasi grup olan Entesa tarafından bu yönde yapılan bir öneriyi 130 aleyhte (14 lehte 68 çekimser) oyla reddetmiştir. İktidardaki Halk Partisinden Jose Maria Chiquillo bu reddin gerekçesi olarak Parlamentonun kendisini tarihçilerin ve ya mahkemenin yerine koyamayacağını göstermiştir.⁶⁰

Milli Meclisler düzeyindeki başarısızlık, Ermenilerin Bölge ve Kent Meclislerinden soykırım iddialarını tanıyan kararlar çıkartmaya yöneltmiştir.

56 "Church of Ireland Calls for Recognition of Armenian Genocide", *Asbarez*, 29 Nisan 2015.

57 "L'Irlande ne reconnaîtra pas le massacre des Arméniens çomme un génocide", *Armnews*, 20 Nisan 2015.

58 "Ireland's PM Expresses Solidarity with Armenians on "Massacre" Centenary", *Armnew.am*, 24 Nisan 2015.

59 "Ireland's PM Expresses Solidarity..."

60 "Spain Reject Armenian Claims Over 1915 Events", *Daily Sabah*, 13 Mayıs 2015.

İspanya’da 17 özerk bölge ve 2 özerk kent vardır. 17 bölgeden dördü soykırım iddialarını kabul etmiş olup adları şunlardır; Bask Bölgesi (2007), Katalonya Bölgesi (2010), Navarra Bölgesi (2014), Balear Adaları (2015).

Buna karşın, bu iddiaları kabul etmiş olan kent sayısı daha fazladır. 2015’den önce Mislata, Burjassot kentleri; 2015’te San Sabastian, Betera, Xirivella, Manises, Punto, Bilbao Merida, Sante Margarita ve Silla kentleri; 2016’da ise Carcaixent, Alaquas et Elda kentleri bu konuda kararlar almışlardır. Bu kentlerin çoğu küçüktür. Ermenilerin, soykırım iddialarını bölge ve kent meclislerine kabul ettirerek federal meclisleri etkileme politikasının şu ana kadar bir sonuç vermediği görülmüştür.

13. İSVEÇ

İsveç’te nispeten az sayıda Ermeni bulunmaktadır. Türkiye’den göç etmiş Süryaniler ve az sayıda Keldanilerin sayısı Ermenilerden daha fazladır. Bu iki grubun Ermeni soykırımı varsayımını desteklemesi Ermenilerin bu ülkedeki başlıca gücünü oluşturmaktadır. Ancak uzun yıllar İsveç Parlamentosundan soykırım iddialarını benimseyen bir karar çıkmasını sağlamak mümkün olamamıştır. Bunun başlıca neden İsveç hükümetlerinin, Türkiye ile olan ilişkilerini korumak endişesiyle bu tür bir karara karşı çıkmış olmalarıdır. Ancak çeşitli girişimlerden sonra İsveç Parlamentosu 12 Mart 2011 tarihinde Ermenilerden başka Süryani, Asuri, Keldani ve Pontus’lu Rumlara soykırım yapıldığını ileri süren bir kararı, bir Türk asıllı bir milletvekilinin verdiği iddia edilen bir oy farkla kabul etmiştir.⁶¹ Ayrıca bu kararda adı geçen beş gruba soykırım yapıldığını kabul etmesi için İsveç Hükümetinden Avrupa Birliğinde ve Birleşmiş Milletlerde girişimde bulunması istenmiştir. Ancak İsveç Dışişleri Bakanı Karl Bilt bu karara tarihi olayların siyasi alanda değerlendirilmemesi ve ilgili taraflar arasında tartışılması gerektiğini bildirerek, parlamentoda da oy birliğini sağlayamadığını vurgulayarak karşı çıkmış diğer yandan kararın Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine de katkı yapmayacağını belirtmiştir. Böylece bir oy farkla alınan karar fiiliyatta hiçbir sonuç doğurmamıştır. Bu nedenle lehte oy verenler, kararın Hükümet tarafından benimsenmesi için çaba göstermeye devam etmişlerdir.

Sosyal Demokrat Partisi Lideri Stefan Löfven 2014 seçimlerinden önce, muhtemelen Ermeni, Süryani, Keldani, Asuri ve Pontus’lu Rumlara uygulanabilirlik amacıyla, seçimi kazandığı takdirde bu halklara karşı uygulanan soykırımların yeni hükümet tarafından tanınacağını söylemiş, ancak

61 *Ermeni Araştırmaları*, No. 35, ss. 36-37.

2 Ekim 2014'te hükümeti kurduktan sonra bu konuda bir karar almamış ve konunun incelenmekte olduğunu belirtmekle yetinmiştir.⁶² Dışişleri Bakanı Margot Wallstrom ise “100. Yıl” için kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplarda soykırım deyimini kullanmaktan kaçınarak “trajik olaylar” demeye yeğlemiştir.⁶³

Wallstrom kısa bir süre sonra Parlamentoda yaptığı bir konuşmada 1915 olaylarını incelemek için uzmanlardan, politikacılardan ve tarihçilerden oluşacak bağımsız bir komisyon kurulacağını, bu komisyonun varacağı sonuçların uluslararası hukuk çerçevesinde değerlendirileceğini söylemiştir.⁶⁴ Bu komisyonun kurulması İsveç Hükümetinin 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlayan 2010 yılı Parlamento kararını tanımadığını, en azından yetersiz bulduğunu göstermektedir. Bu komisyonun ne gibi bir karar alacağı şimdiden kestirmek mümkün olmamakla beraber, Türk tarafı çok çaba harcamadığı takdirde, genel olarak Avrupa'ya hakim olan, 1915 olaylarının soykırım olduğu kanısının galip gelmesi olasıdır.

Son olarak Ermenilerin İsviçre'de “100. Yıl”ın gösterişli bir şekilde anılması için gayret gösterdikleri, bu arada parlamento binasında bir tören,⁶⁵ Stockholm Katedralinde büyük bir ayin⁶⁶ düzenlendiğini, Stockholm'ün yaklaşık 200 km Batısında küçük bir şehir olan Örebro'da “Ermeni soykırımı kurbanlarının” anısına bir anıt dikildiğini⁶⁷ söylemek mümkündür. Diğer yandan halen muhalefette olan İsveç Solcu Partisi Ermeni, Süryani ve Pontus Rumları “soykırımları” hakkında bilgiler konması için girişimlerde bulunmaktadır.⁶⁸

14. İTALYA

Bu ülkede küçük ancak kamuoyu üzerinde etkili bir Ermeni Diasporası mevcuttur. Ayrıca Vatikan'ın dini nedenlerle Ermenilerden yana tutum almış olması da İtalyan kamuoyunu etkilemektedir.

Başkan Sarkisyan Nisan 2015 ayında İtalya'ya bir ziyaret yapmış aynı zamanda

62 “Swedish PM Backtracks on Pledge to Recognize Armenian Genocide”, *Reuters*, 23 Nisan 2015.

63 “Swedish-Assyrian MP : Swedish MFA Supports Turkey and its Denial Policy”, *news.am*, 16 Nisan 2015.

64 “Sweden To Set Up Commission into 1915 Deaths”, *videonewsus*, 8 Mayıs 2015.

65 “Swedish Parliament Hosts Armenian Genocide Centenary Commemoration Event”, *Panorama.am*, 2 Mayıs 2015.

66 “Swedes Commemorate Anniversary of Armenian Genocide”, *Radio Sweden*, 24 Nisan 2015.

67 “Monument Dedicated to Armenian Genocide Opens in Sweden”, *news.am*, 29 Mayıs 2015.

68 “Sweden's Left Party Proposes to Include Materials on Armenian Genocide in School Textbooks”, *panorama.am*, 15 Mayıs 2015.

Papa'nın 12 Nisan 2015 tarihinde düzenlediği ve Türkiye'nin şiddetli eleştirilerine neden olan⁶⁹ özel ayine de katılmıştır. Türkiye'nin bu tutumu İtalya'da eleştirilere neden olmuştur. Dışişleri Bakanı Paolo Gentiloni Türkiye'nin bu set tonunun haklı bulunamayacağını, zira 15 yıl önce Papa Jean-Paul II' nin de bezer ifadeler kullanmış olduğunu söylemiştir.⁷⁰ İtalyan Başbakanı Mateo Renzi daha ileri giderek Papa'nın 100. yıl önce vuku bulmuş olaylara değindiğini, kendi kanısına göre, sadece Türkiye için değil herkes için amacın Avrupa ile entegrasyon olup ortak değerlere saygı gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷¹

Bu sözlerde Ermenilere hak vermekten ziyade Papa'ya arka çıkılması düşüncesi hâkimdir. Ancak, İtalya Parlamentosunun Ermeni soykırımı iddialarını daha 2000 yılında tanımış olduğunu ve başlıca İtalyan kentleri Meclislerinin aynı şekilde hareket etmiş olduklarını⁷² hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.

İtalya 20 adet bölgeye ayrılmış bulunmaktadır. Her bölgenin kendi meclisi ve idaresi vardır. 2015 yılında bu bölge meclislerinden üçü soykırım iddialarını kabul eden kararlar almıştır. Bunlar Toscana (Mart), Lombardia (Haziran) ve Abruzzo (Ekim)'dur. 2016 yılında ise Nisan ayında Sicilya Bölgesi soykırım iddialarını oybirliği ile kabul etmiştir. Karada ayrıca Ermeni Halkının tarihi gerçeğin tanınması için verdiği mücadelenin desteklediği de belirtilmekte ve ayrıca Sicilya yerel yönetiminden ve İtalyan Hükümetinden Ermeni soykırımının uluslararası tanınması için yardımcı olması istenmiştir.⁷³ İtalya'da daha önce, 2000 yılında Roma Bölgesi parlamentosu da benzer bir karar almıştı.

Son olarak İtalya Senatosunun 2015 Şubat ayında soykırım ve insanlığa karşı suçları inkâr edenlerin üç yıla kadar hapsini öngören bir kanun tasarısı kabul ettiğini ve yasalaşması için Meclise gönderdiğini belirtelim. Ancak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Perinçek kararından sonra ırkçı nefret sonucu olmadıkça soykırım iddialarını kabul etmeyenlerin cezalandırılması güç görünmektedir.

69 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 104-106.

70 "Turkey Response to Pope's Armenian Genocide Remark Unjustified"- Italian FM", *ARKA*, 14 Nisan 2015.

71 "Matteo Renzi Supports Pope Francis's armenian Genocide Statement", *Armenpress*, 17 Nisan 2015.

72 Şimdiye kadar 41 İtalyan Kenti Meclisi Ermeni soykırımı iddialarını tanıyan kararlar kabul etmiştir. Bunlar arasında Milano (1997), Parma (1997), Venedik (1998), Floransa (1998), Cenova (1998) ve Roma (2000) gibi büyük kentler de bulunmaktadır.

73 "Provincial Parliament of Sicily Recognizes Armenian Genocide", *ARKA*, 21 Nisan 2016.

15. İZLANDA

İzlanda Eğitim Bakanı Illugi Gunnarsson gazetecilere Ermeni Halkının korkunç olaylar geçirdiğini, bunların tekrarlanmaması için tarihin incelenmesi ve hatırlanmasının önemli olduğunu söylemiştir. İzlanda'nın neden Ermeni soykırımını tanımadığına ilişkin bir soruyu ise Hükümet adına konuşamayacağını, ancak şahsen Ermeni milletine sempati duyduğunu ve acılarını paylaştığını belirtmiştir.⁷⁴

16. KIBRIS (Güney Kıbrıs Yönetimi)

Her konuda Yunanistan'ın taklit etmek gibi bir tutum içinde olan Güney Kıbrıs, Yunanistan'ın bir "inkâr" yasası kabulünden sonra benzer bir yasayı, cezaları daha da arttırarak (5 yıla kadar hapis, 10 bin Avro para cezası) Mart 2015 ayı sonunda oybirliği ile Meclisinden geçirmiştir.⁷⁵ Oylama sırasında Güney Kıbrıs'a bir ziyaret yapmakta olan Ermenistan Meclis Başkanı Galust Sakayan da hazır bulunmuştur.⁷⁶

Gerek kabul ediliş tarihinin 24 Nisan'a yakın olması, gerek oylaması sırasında Ermenistan Millet Meclis Başkanının hazır bulunması söz konusu kanunun gerçek bir gereksinimden ziyade bir propaganda girişimi olduğunu düşündürmüş ve Yunan kanununa sessiz kalan Türkiye Güney Kıbrıs kanununa tepki göstermek durumunda kalmıştır. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç basının bu konudaki bir sorusuna şu cevabı vermiştir: "GKRY'nin söz konusu tasarrufu bizim için yok hükmünde olup, yoruma da müstahak değildir. Öte yandan, 1915 olaylarını, güncel ve basit siyasi hesapları kullanarak her vesileyle istismar etmeye çalışanların bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da hiçbir sonuç elde edemeyeceği şüphesizdir."⁷⁷

Bu konuda KKTC'de tepki göstermiştir. Cumhurbaşkanlığından yapılan bir açıklamada kitle halinde öldürmeler, etnik temizlik yapanların Akrita planı mimarlarının bu konuda 8 soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları) bir şey söylemeye hakları olmadığını ayrıca Ada'da adil ve devamlı bir anlaşmaya varılması çabalarının arttığı bir zamanda bu kanunun kabul edilmiş olmasının dikkat çekici bulunduğunu belirtildi.⁷⁸

74 "Iceland Minister: I Share pain of Armenian People", *News-news.am*, 16 Mayıs 2015.

75 "Cyprus Criminalizes Denial of Armenian Genocide", *Armenian Weekly*, 2 Nisan 2015.

76 "Le Parlement chyriote voté à l'unanimité...", *Armenews*, 10 Nisan 2015.

77 "Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in GKRY'nin "Soykırımın İnkârı Suçu" ile İlgili Olarak Kabul Ettiği Yasa Değişikliği Hakkındaki Bir Soruya Cevabı", Türkiye Cumhuriyeti Frankfurt Başkonsolosluğu, 2 Nisan 2015.

78 "TRNC Condemns Laws on Armenian Genocide Allegations over 1915 incidents", *Anadolu Ajansı*, 3 Nisan 2013.

Güney Kıbrıs Başkanı Nikos Anastadiades beraberinde ülkenin üç büyük partisinin üyeleri olduğu halde 24 Nisan'da Erivan'da yapılan törenlere katıldı.⁷⁹ Bu törenlere sadece dört ülkenin devlet başkanının katılmış olması Anastadiades katılımına dikkatleri çekti. Ancak Putin ve Hollande'ın yanında Anastadiades (veya Sırbistan başkanı Tomislav Nikolic) bulunması iki büyüğün yanında iki küçüğün yer almasının Ermenilerin davetine fazla katılım olmadığını da gösterdi.

Güney Kıbrıs Başkanı törende yaptığı konuşmada Kıbrıs ve Ermenistan'ın el ele vererek soykırımı yapanları kınamalarının normal olduğunu belirterek iki ülkenin Türkiye karşıtlığına gönderme yaptı. "100. Yıl'ın" Güney Kıbrıs'ta anılmasına gelince Ermenistan Meclis Başkanı Sakayan yukarıda değindiğimiz ziyaret sırasında "Ermeni Soykırımı" konusunda düzenlen bir serginin açılışına da katıldı.⁸⁰ 24 Nisan'da Lefkoşa'da Ermeni Kilisesine doğru bir yürüyüş düzenlendi.⁸¹ Ayrıca "100. Yıl" anısına Ermenistan ve Güney Kıbrıs tarafından ortaklaşa bir pul dizisi bastırıldı.⁸² Ayrıca dini ayinler yapıldı.

Güney Kıbrıs'ın "100.Yıl"ın anılması etkinliklerine bu derecede yoğun şekilde katılmasının tek nedeni Türkiye karşıtlığı ve bu karşıtlığı kendi ve dünya kamuoyuna göstermektir. Ancak bu davranışın Türkiye ile ileride olabilecek ilişkiler üzerinde olumsuz etkiler yapması olanağı da mevcuttur.

Kıbrıslı Rumların bu aşırı tutumları 2016'da da devam etmiştir. Başkan Anastasiades Ermeni soykırımının insanlık tarihinin yüz karası olduğunu söylemiş Meclis Başkanı Omirou Türkiye'nin etnik temizlik ve yayılmacı politikasını kınadıktan sonra soykırımın uluslararası tanınması için Ermenistan'ı desteklediklerini ifade etmiştir.⁸³

17. LETONYA

Ermenilerin soykırım iddialarını kabul ettiremedikleri ülkelerden biri de Letonya'dır.

Ermenistan Millet Meclisi Başkan Yardımcısı Edvard Şarmazanov bu ülkeye resmi bir ziyarette bulunmuş ve başkent Riga'da, Ermenistan Soykırım Müzesi

79 "Cyprus President to visit Tsitsernakaberet with Representative Delegation", *Armenpress*, 8 Nisan 2015.

80 "Armenian Genocide Exhibition Opens in Cyprus", *News.am*, 4 Nisan 2015

81 "Hundred March in Cyprus to Recall Armenian Massacres", *Agence France Press*, 24 Nisan 2015.

82 "Marking the Armenian Genocide Centenary in Cyprus", *Cyprus-mail.com*, 31 Mart 2015.

83 "Cyprus condemns Armenian Genocide on 101st anniversary", *Armradio.am*, 26 Nisan 2016.

ve Enstitüsü tarafından “Ermeni Soykırımı: Dünya Basınında İlk Sayfa’da” başlıklı bir sergi açılmıştır.

Burada bir konuşma yapan Şarmazanov Türkiye-Ermenistan ilişkilerine temasla Türkiye yi inatçı bir şekilde “inkâr” politikasını sürdürmekle eleştirmiştir. Letonya Meclisi Başkan Yardımcısı Inese Libina-Egnere ise Letonya’nın Ermeni Halkının acısını anladığını belirtmekle yetinmiştir.⁸⁴

Daha sonra, Mayıs ayında Riga’da düzenlenen Avrupa Birliğinin Doğu Ortaklığı Zirve Toplantısına katılan Serj Sarkisyan, Letonya Başkanı Andris Berzings ile de görüşmüşse de Türkiye ile ilişkilerin ele alındığına dair bir habere rastlanmamıştır.⁸⁵

18. LİTVANYA

Ermenistan Meclisi Başkan Yardımcısı Edvard Şarmazanov devlet adamlarını 24 Nisan’da Erivan’da yapılacak törenlere katılmaya ikna etmek ve yoksa Ermeni soykırım iddialarının parlamentolarca kabul edilmesini sağlamaya çalışmak için bazı ülkelere yaptığı ziyaretler sırasında Vilnius’e de uğramıştır. Ancak Litvanya’da “100. Yıl” için yapılan başlıca etkinlik 13 Mart 2015 tarihinde Litvanya Milli Kütüphanesinde, Ermenistan’daki Soykırım Müzesi ve Enstitüsü tarafından “100.Yıl” münasebetiyle bir sergi açılması olmuştur.⁸⁶ Açılıшта konuşan Şarmazanov Serginin Türkiye dâhil, hiçbir ülkenin aleyhine olmadığını, tarihi adaletin yerine getirilmesi ve soykırımların uluslararası alanda tanıtılması ve kınanmasını amaçladığı gibi çelişkili ifadelerde bulunmuştur.

Litvanya Parlamentosunun 2005 yılında Ermeni soykırımı iddialarını tanıyan bir karar almasından sonra Litvanya Hükümetleri daha sonra konuya imkânlar ölçüsünde karışmamak şeklinde özetlenebilecek bir tutum benimsemiştir. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Linkevicius 24 Nisan’da yaptığı bir konuşmada, 1915 olaylarını 20. asrın en büyük trajedilerinden biri olarak nitelemekle beraber, soykırım kelimesini kullanmaktan kaçınmıştır.⁸⁷

84 “Cyprus condemns Armenian Genocide...”

85 “Armenia is Interested in Expanding Cooperation With Latvia, EU”, *Baltic News Service*, 21 Mayıs 2015.

86 “Armenian Genocide Exhibit Opens in Vilnius”, *Armradio*, 17 Mart 2015.

87 “Lithuanian Formin Calls Armenian Massacre “Tragedy” not “Genocide”, *Baltic News Service*, 24 Nisan 2015.

19. LÜKSEMBURG

Daha önde de bildirdiğimiz gibi,⁸⁸ Lüksemburg tüm komşularının soykırım iddialarını kabul etmiş olması, Papa'nın da aynı şekilde davranması ve Avrupa Parlamentosunun da 15 Nisan 2015 de bu konuda bir karar almış bulunması Lüksemburg'u aynı yöne itmiştir. Bu kararın Türkiye'nin şiddetli itirazlarını çekmesi üzerine Lüksemburg Dışişleri Bakanı Jean Asselborn, soykırım deyiminin uluslararası hukukta belli bir yasal tanımının olduğunu ve bu tür suçların yetkili mahkemelerde ele alınması gerektiğini ifadeyle hükümetin parlamento ile aynı görüşte olmadığını belirtmeye çalışmıştır.⁸⁹

20. MACARİSTAN

Ermenilerin soykırım iddialarını Parlamentosuna kabul ettiremedikleri ülkelerden biri de Macaristan'dır. Ancak her fırsatta bu konuda girişim yapmaya devam etmektedirler. Macaristan Parlamentosu'nda, 5 milletvekili bulunan "Politika Başka Türü de Olur" Partisi (LMP), soykırım iddialarının gündeme alınması için Dışişleri Komisyonu'na bir önerge verdi. Türkiye Büyükelçisi Şakir Fakılı'nın da hazır bulunduğu bu toplantıda Komisyon üyelerinden sadece ikisi önergenin kabul edilmesi yönünde oy kullanınca önerge kabul edilmedi.⁹⁰

Bu girişimin dışında "100.Yıl" konusunda en büyük etkinliğin 23 Mayıs 2015 tarihinde Budapeşte'nin en büyük kilisesi olan St. Stephen Katedralinde (Macarca "Szent István-Bazilika") yapılan ayin oldu. Bu ayine üst düzey politikacı olarak Macaristan'ın Hıristiyan-Demokratlar partisi başkanı Peter Harakh'ın katıldığı görüldü.⁹¹

21. POLONYA

Bu ülkenin Parlamentosu 2005 yılında, başta Almanya olmak üzere bazı Avrupa Birliği üyeleri parlamentolarıyla birlikte Ermeni soykırım iddialarını kabul eden bir karar almıştı. Ermenistan ve Polonya arasında Sovyetler Birliği dönemine dayanan iyi ilişkiler mevcut olmakla beraber Polonya

88 *Ermeni Araştırmaları*, No.51, ss. 165-166.

89 *Ermeni Araştırması*, No. 52, s. 30.

90 "Büyükelçi Ermeni yasa tasarısını engelledi", *Aktüel*, 9 Mayıs 2015.

91 "Budapeşte'de Ermeni Soykırımının 100.yıldönümü için ayin düzenlendi", *Ermeni Haber Ajansı*, 25 Mayıs 2015.

Hükümetlerinin, olasılıkla Türkiye ile iyi ilişkilerini sürdürebilmek amacıyla, Ermeni soykırım iddiaları konusuna pek sıcak bakmak istemedikleri kanısı edinilmektedir.

Her ne kadar, Polonya Parlamentosu üyesi ve Avrupa Parlamentosu Başkan Yardımcısı Richard Charneski Ermeni soykırım iddiaları konusunda Polonya Meclisine bir karar tasarısı sunulacağını ve bu tasarının 24 Nisan'dan önce onaylanacağını söylemişse de⁹² bu gerçekleşmemiştir. Birçok ülkede olduğu gibi Polonya'da da "100. Yıl" için bazı dini ayinler, sergiler vb. düzenlenmesiyle yetinilmiştir.

22. ROMANYA

Romanya'da da yıllardan beri soykırım iddialarını kabul eden bir parlamento kararı alınmasına çalışılmakta, ancak bu ülkenin Türkiye ile olan yakın ilişkileri dikkate alınarak bu gerçekleşmemektedir. 2015 yılında da bu durum değişmemiş ancak Romen Başbakan İohannis Ermeni trajedisini tanımının gerekli olduğu ve herkesi bu trajediyi tanımaya ve uzlaşmaya mecbur ettiği gibi hayli belirsiz ancak Ermenileri memnun ettiği anlaşılan bir beyanda bulunmuştur.⁹³

23. SLOVAKYA

Slovakya Parlamentosu, bazı Avrupa Birliği ülkeler parlamentolarının aldığı kararların etkisi altında, 2004 yılında Ermeni soykırım iddialarını tanıyan bir karar kabul etmişse de, "100. Yıl" için yeniden bu tür bir karar alınması söz konusu olmamış ve bu ülkedeki Ermenistan Büyükelçiliğinin soykırımı ilişkin olarak açtığı bir sergi başlıca etkinliği oluşturmuştur.⁹⁴

24. YUNANİSTAN

Daha önce bildirdiğimiz gibi,⁹⁵ Yunanistan Meclisi 9 Eylül 2014 tarihinde soykırım, savaş ve insanlığa karşı suçları ret veya inkâr eden kişilerin cezalandırılmasını öngören bir kanun kabul etmiştir. Buna göre söz konusu kişiler 3-6 ay hapse ve 5-20 bin Avro para cezasına çarptırılabilirlerdir.

92 "Parliament of Poland has Drafted New Resolution on Armenian Genocide", *Armenpress*, 17 Mart 2015.

93 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, s. 163.

94 "Armenian Genocide on the Front Pages of Internation Newspapers Expo in Slovakia to Run Until August 30", *Panorama.am*, 6 Ağustos 2015.

95 *Ermeni Araştırmaları*, No. 49, s.45.

Avrupa Parlamentosunca 2008 yılında kabul edilen “Çerçeve Kararı’nda” bu husus yer aldığından ve bazı Avrupa ülkeleri mevzuatında bu cezalandırma esasen bulunduğundan, Yunan Meclisinin bu kanunun kabul etmiş olması ilk bakışta normal olarak görülmektedir. Ancak bu kanunda “uluslararası mahkemelerin ve Yunanistan Meclisi’nin tanıdığı soykırım suçları” deyiminin kullanılmış olması Yunanistan’ın da taraf olduğu Birleşmiş Milletler 1948 Sözleşmesinin 6. Maddesine uymadığı görülmektedir. Bu maddeye göre bir olayın soykırımın saptanması olayın vuku bulduğu ülkenin yetkili bir mahkemesi veya uluslararası ceza mahkemesi tarafından yapılabilmektedir. Buna göre parlamentoların bir olayı soykırım olarak tanımlamaları hakkı yoktur; tanımladıkları takdirde bu ancak ifade özgürlüğü içinde mütalaa edilebilir ve hukuki bir sonuç doğurmaz. Diğer yandan herhangi bir uluslararası mahkemenin de bir olayı soykırım olarak tanımlaması yeterli değildir. Bu mahkemenin Uluslararası Ceza Mahkemesi olması gerekmektedir ki günümüzde bu mahkeme Roma Statüsüyle kurulmuş mahkemedir. Söz konusu Yunan kanunu ise Meclisin uygun gördüğü herhangi bir olayı soykırım olarak kabul etmektedir. Diğer yandan Türkiye karşıtı birkaç ülkenin katılımıyla bir “uluslararası” bir mahkeme kurup, bu mahkemeden herhangi bir olay için soykırım kararı çıkartmak mümkündür.

Uygulamaya bakıldığında Yunanistan Meclisinin 1994 yılında Pontus olaylarını, 1996 yılında 1915 olaylarını ve 1998 yılında da “Küçük Asya” olaylarını (Kurtuluş Savaşı kastedilmektedir) soykırım olarak kabul eden kararlar almış olduğu görülmektedir. Yukarıda açıkladığımız uluslararası hukuka göre bu olayların hiç biri soykırım değildir. Bu husus zaman zaman Yunanistan’da dahi dile getirilmiştir. Nitekim son olarak 9 Eylül 2014 tarihli kanuna 152 Yunan tarihçi bir bildiri yayınlamaya karşı çıkmış ve bu yasayı fikir özgürlüğüne aykırı bulmuşlardır. Ayrıca bu kanunun, Meclis’te oturuma katılan 99 milletvekilinden 3’ün çekimser, 42’sinin karşı, 54’ü ise olumlu oyu ile kabul edilmiş olması da⁹⁶ birçok Yunan milletvekilin kanuna karşı olduğunu açıkça göstermektedir.

Yunan Meclisinde 9 Eylül 2014 tarihinde kabul edilen kanuna “Talat Paşa Komitesi tepki göstermiş olup bu komite üyelerinden oluşan 20 kişilik bir grup, “Yunan kamuoyunu bilgilendirmek ve Türkiye’ye yönelik emperyalist soykırım iddialarını geçersiz kılmak” için Yunan Parlamentosu önünde bir bildiri okumak üzere Atina’ya gitmişler, ancak hava alanından geri çevrilerek ülkeye sokulmamışlardır.⁹⁷

96 “Yunan Tarihçiler soykırım yasasını reddetti”, *Aydınlık*, 3 Ocak 2015.

97 “Talat Paşa Komitesi Yunanistan’a Alınmadı”, *Sözcü*, 9 Ocak 2015.

“100.Yıl”ın Yunanistan’da nasıl anıldığına gelince Atina’da bazı bakanların katıldığı toplantılar yapılmış,⁹⁸ dini ayinler düzenlenmiş, Atina’da T.C. Büyükelçiliği, Selanik ve Gümölcine başkonsoloslukları yakınında gösteriler yapılmıştır.⁹⁹

Daha sonra 20 Mayıs 2015 tarihinde Atina’da düzenlenen “Soykırım: Kınamak Zorunludur” başlıklı bir konferansa Ermenistan Millet Meclisi Başkanı Şavarş Koçaryan da katılmış ve yaptığı konuşmada Ankara’nın Hıristiyan halklarının soykırımını inkâr etmekle bir yüzyıl önce Jön Türkler tarafından işlenen menfur suça ortaklık ettiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁰

Sonuç olarak Yunanistan’da “100. Yıl”ı anma konusunda birçok etkinlikler yapılmış olmakla beraber, Cumhurbaşkanı, Başbakan veya Millet Meclisi Başkanı gibi yüksek düzeyde bir resmi yetkilinin Erivan’da 24 Nisan’da düzenlenen törenlere katılmamış olduğu da dikkatleri çekmektedir.

İkili düzeyde Yunanistan ve Ermenistan’ın öteden beri her alanda işbirliği yapma çabası içinde olmuşlar, özellikle askeri işbirliğine önem vermişlerdir. Başkan Sarkisyan’ın 15 Mart 2016 tarihinde Yunanistan’a yaptığı resmi ziyaret sırasında iki ülke halkının güvenliğinin birbirine bağlı olduğunu söylemesi¹⁰¹ Türkiye’ye karşı olduğu için bu işbirliğini istediklerini ortaya koymaktadır. Ne var ki coğrafi uzaklık ve iki ülkenin maddi olanaklarının fazla olmaması bu işbirliğini sınırlı tutmuştur.

Ermenistan’ın Yunanistan ile olan ilişkilerine özel bir önem vermesinin bir diğer nedeni de, bu ülkenin Avrupa Birliğinde Ermenistan’ın bir tür avukatlığını yapmasıdır. Rusya’nın baskısıyla Avrasya Ekonomik Birliğine giren Ermenistan, Avrupa Birliği ile olabildiğince güçlü bağlar kurmak ve korumak istemektedir.

Sarkisyan’ın Yunanistan’a yaptığı ziyaret sırasında Yunan Cumhurbaşkanı’nın bazı ifadeleri ve Başbakan Cıpras’ın “Halklarımız tarihi paraleldir. Ermeniler ve Pontus’lu Rumlara yapılan iz bıraktığı bir tarihtir”¹⁰² sözleri, iki ülkenin soykırım iddialarını da esas alarak bir işbirliğine girmek arzularını ortaya

98 “Events and marches commemorate Armenian Genocide centennial in Greece”, *thetoc.gr*, 26 Nisan 2015

99 “Events and marches commemorate...”

100 National Assembly of the Republic of Armenia 21/05/2015 | News release Eduard Sharmazanov Delivers a Speech at the Conference “Genocide: the Condemnation is Obligatory” Held in the Hellenic Parliament”, National Assembly of the Republic of Armenia, 21 Mayıs 2015.

101 “Sargsyan: Armenia and Greece people’s security is interrelated”, *News.am*, 15 Mart 2016.

102 Dışişleri’nden Yunanistan ve Ermenistan’a tepki: Türk kimliğine yönelik karalama”, *sputniknews*, 18 Mart 2016.

koyduğundan Türk Dışişlerinin tepkisini seçmiştir. Bakanlık Sözcüsü Tanju Bilgiç bu konuda kendisine yöneltilen bir soruya şu cevabı vermiştir: “Söz konusu açıklamalar Yunanistan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin ve dayanışmanın Türk kimliğine yönelik ortak bir husumet ve karalama üzerine inşa edildiğini gösteren hastalıklı bir anlayışın ürünüdür. Türkiye ve Türk milleti, hukuk dışı, gerçeklikten kopuk, tek yanlı ve saplantılı bir tarih dayatmasını her fırsatta gündeme getirenlere hiçbir şekilde itibar etmeyecektir.”¹⁰³

Bu sözlere cevap veren Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Kostantinos “Türkiye tarihin kendi iddialarına uygun olmadığı durumlarda bunun tarih için iyi olmadığına inanıyor. Ancak ucuz ve ikiyüzlü söylemler için zaman çok tehlikelidir. Açıkçası Türkiye Cumhuriyeti takıntılarını bırakmalı ve kendi tarihi ile hesaplaşmalıdır. Yunanistan bu zor işi için Türkiye’nin yanında olacaktır ” gibi pek anlaşmayan bir cevap vermiştir.¹⁰⁴

Bu tartışmaya Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tigran Balayan da katılarak, “İnkâr Devlet politikasının temel direği yapmak Türkiye’yi kendi tarihi ile yüzleşmek sorumluluğundan muaf kılmaz” demiştir.¹⁰⁵

BB - DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ

1. BOSNA-HERSEK

Ermenistan Hükümeti 24 Nisan törenlerine katılması için bu ülkeyi de davet etmişti. Bosna-Hersek gibi üniter bir yapıya sahip olmayan bir devlette hangi taraf veya tarafların bu davete icabet edeceğinin bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Ülkeyi oluşturan iki ana siyasi oluşumdan “Sırp Cumhuriyeti” Başkanı Milorad Dodik daveti kabul etmekle Sırbistan ile aynı politikayı izlemiştir. Dodik aynı zamanda “Sırp Cumhuriyeti” Parlamentosuna Ermeni soykırım iddialarını taniyan bir karar tasarısı da sunmuştur.¹⁰⁶

Bu ziyarette kamuoyunun dikkatini çeken bir olay, Dodik’in Erivan’a giderken, Türkiye’nin uçağına Türkiye’nin hava sahasından geçmek izini vermediğini

103 “Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç’in, Yunanistan Başbakanı Çıpras ve Cumhurbaşkanı Pavlopulos’un, Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Yunanistan’ı Ziyareti Vesilesiyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun Parçalanışı Sırasında Yaşanan Tarihi Olaylara Atfen Türkiye’ye ve Türk Kimliğine Yönelik Ağır İddialar İçeren Açıklamalarına İlişkin Bir Soruya Cevabı”, *SC-8*, 17 Mart 2016.

104 “Republic Of Turkey Must Abandon Its Obsessions And Come To Terms With Its Historical Record: Greece Foreign Ministry”, *Armenpress*, 18 Mart 2016.

105 “Armenia, Greece Urge Turkey to ‘come to Terms’ with History”, *Armradio.am*, 18 Mart 2016.

106 “Republica Srpska President to Visit Armenian for April 24 Events”, *News.am*, 22 Nisan 2015.

ileri sürerek Bulgaristan'ın Burgaz havaalanında beklemesidir.¹⁰⁷ Türkiye Dışişleri bu konuda yaptığı bir açıklamada bu iddianın gerçekleri yansıtmadığını, Dodik'i taşıyan uçağın Türk hava sahasından geçişi için bir başvuru yapılmadığını, yapıldığı takdirde uçuş izini verileceğini bildirmiştir.¹⁰⁸

2. GÜRCİSTAN

Ermenistan'ın Gürcistan'la bazı sorunları vardır. Bunlar arasında Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermeni azınlığının çeşitli şikâyetleri ve Gürcistan'daki bazı kiliselerin durumu da bulunmaktadır. Ayrıca, bilinen nedenlerle Rusya ile ilişkisini kesmiş olan Gürcistan'ın komşusu Ermenistan'ın bu ülke ile yakın ilişkiler içinde olmasından rahatsızlık duyduğu da muhakkaktır.

Buna karşın Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkisi olmadığından, Batı dünyası ile iletişim kurmak için Gürcistan'a muhtaçtır. Bu nedenle de bu ülke ile olacaklar ölçüsünde iyi ilişkiler içinde olmaya çaba göstermektedir. Diğer yandan Gürcistan, siyasi olduğu kadar ekonomik nedenlerden de Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak bu ülkede aşırı sağcı dinci olarak tanımlanabilecek bir kesim Türkiye'yi olduğu kadar Müslüman Gürcülere de karşıdır. Örnek olarak Gürcistan Vatansızlar Birliği Partisi Başkanı David Tarkhan-Mouravi'nin Türkiye'nin bir toprağı bile Türklere ait olmadığını, her şeyin Yunanlıların, Ermenilerin ve Gürcülerin malı olduğunu, 1915'te yaşananların gerçek bir soykırım oluşturduğunu söyleyip, Gürcistan hükümetinden soykırımı tanımasını istemesi gösterilebilir.¹⁰⁹

“100.yıl” münasebetiyle Gürcistan Parlamentosunun Ermeni soykırımını tanıması için bazı girişimler olmuştur. Ermeni azınlığının yaşadığı Ahalkelek bölgesi milletvekili Samuel Petrosyan, Parlatentonun Ermeni soykırım iddialarını tanımasını önermiş ancak bu önerisi kabul edilmemiştir.¹¹⁰

Ayrıca Gürcistan Parlamentosunun Ermeni soykırımı için bir dakika saygı duruşunda bulunması önerisi de Azeri asıllı milletvekilleri karşı çıkmışlardır.¹¹¹

107 “Turkey Does Not Allow Dodik to Fly Over its Territory”, *Armradio.am*, 2015, 22 Nisan 2015.

108 Dışişleri Bakanlığı, SC-15, 22 Nisan 2015. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in Erivan'a Giden Bir Uçağı İzin Vermediğı İddiaları Hakkındaki bir Soruya Cevabı.

109 “Georgian Party Leader Urges Governments to Recognize Armenian Genocide (Not a single acre in Turkey belongs to Turks, everything belongs to Greeks, Armenians...”, *Public Radio of Armenia*, 22 Haziran 2015.

110 “Georgian Parliament Turns down Armenian MP's So-called Genocide Proposal” *AzerTac*, 15 Nisan 2015.

111 “Azerbaijani MPs of Georgian Parliament Oppose the Announcement of a Minute of Silence to So Called Armenian Genocide”, *APA*, 15 Nisan 2015.

Buna karşın Cevaheti Bölgesi Ermenileri, Erivan’da olduğu gibi, “100. Yıl” bir fener alayı düzenleyerek anmışlardır.¹¹² Bu arada, bir ajans haberine göre, 50.000 kadar Ermeninin yaşadığı söylenen Abhazya’da 100. Yıl çeşitli etkinliklerle anılmıştır.¹¹³

3. NORVEÇ

Genelde Ermeni Sorunu konusuna resmen karışmak istemeyen Norveç’te, “100. Yıl” münasebetiyle bu ülkedeki Ermeniler tarafından konser, konferans, seminer, yürüyüş ve dini ayin gibi bazı etkinlikler düzenlenmiştir. Bu etkinliklerin bazılarında, 1920’li yıllarda Milletler Cemiyeti’nin Mülteciler için Yüksek Komiseri olan ve Ermeni mültecilerin yerleştirilmesinde çabalarıyla takdir toplayan tanınmış kâşif, yazar ve Nobel ödülü sahibi Fridtjof Nansen torunlarının yardımlarından yararlanılmaya çalışıldığı gözlenmiştir.¹¹⁴ Diğer yandan İnsan Hakları aktivisti olarak takdim edilen Ragıp Zarakolu’nun Pen Kulübünde bir konuşma yaptığı yayınlanan programda yer almıştır.¹¹⁵

Tanınmış yazar Jahn Otto Johansen ise “Ermeni Soykırımı” başlığını taşıyan bir kitap yayınlamıştır.¹¹⁶ Kamuoyuna yönelik bu etkinliklere karşılık Erivan’daki 24 Nisan törenlerine katılmaya davet edilen Norveç Başbakanı Erna Solberg ne kendisinin ne de dışişleri bakanının törene katılmayacağını, Norveç’in Ermenistan’daki Büyükelçileri tarafından temsil edileceğini söylemiş ve Türkiye ile olan ilişkilerin önemine dikkat çekmiştir. Başbakanlık Müsteşarı Baard Glad Pedersen ise, tarihi konularda kararların tarihçilere bırakılması gerektiğini belirterek bu konu son yıllarda çok tartışıldığı, ancak neyin soykırım sayılıp sayılmayacağı BM kararlarıyla belli olduğunu, bu nedenle tarihçilerin değerlendirilme yapması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁷ Norveç Hükümetinin bu tutumuna Nansen ailesi itiraz etmiştir.¹¹⁸

Oslo Bölge Parlamentosunda milletvekili Merdefe Bertinoğlu Türkiye’nin arşivlerini açtığını ancak Ermenistan’ın bunu kabul etmediğini, bu konunun

112 “Torchlight Procession in Samtskhe-Javakheti. Participants Call on Georgian Authorities to recognize Armenian Genocide”, *Jnews.org*, 23 Nisan 2015.

113 “Armenian Genocide Victims Commemorated in Abkhazia”. *Society RIA Novosti*, 24 Nisan 2015.

114 “Nansen’s Family Joins the Armenian Genocide Recognition March in Oslo”, *Armenpress*, 9 Nisan 2015.

115 “Armenian Genocide Centennial Commemoration Events in Norway”, *Armradio.am*, 9 Nisan 2015

116 “New Book on the Armenian Genocide Published in Norway”, *en.hayernaysor.am*, 25 Ocak 2015.

117 “Ermeni diasporasına Norveç Tokadı”, *internethaber.com*, 17 Mart 2015.

118 “Nansen’s Granddaughter Criticized Norwegian Government’s position on Genocide” *Armenpress*, 26 Nisan 2015.

sadece tarihçiler tarafından ele alınmasının ve siyasi çıkarlar için kullanılmamasının gerektiğini söylemiştir.¹¹⁹

Sonuç olarak Norveç Hükümetinin Ermeni soykırım iddiaları karşısındaki tutumunun büyük ölçüde Türkiye'nin tutumu ile örtüştüğünü söylemek mümkündür. 2016 yılında da Oslo'da Nansen'in mezarı başında ve ayrıca Bengen şehrinde az katılımlı bazı törenler düzenlenmiştir.¹²⁰

4. RUSYA FEDERASYONU

24 Kasım 2015 tarihinde bir Rus uçağının, defalarca uyarılmasına rağmen, Suriye yönünden gelerek Türk hava sahasına girdikten sonra Türk uçakları tarafından düşürülmesi Türkiye ve Rusya arasında önemli bir bunalım çıkmasına neden oldu. Rusya birçok alanda Türkiye ile işbirliğini durdurdu veya azalttı. Ayrıca bu olay Rus kamuoyunda Türkiye'ye karşı bir akımın doğmasına neden oldu. Moskova Büyükelçiliğimize ve Rusya'daki diğer misyonlarına saldırılar bile yapıldı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı yabancı misyonların güvenliğinin her koşulda sağlanmasının, uluslararası hukuk uyarınca, ev sahibi ülkenin hukuki mükelleflüğünde (yükümlülüğünde) olduğunu resmen Rusya'ya hatırlatmak durumunda kaldı.¹²¹

Bu olayın bu derecede büyümesinin temelinde Türkiye'nin Rus uçağını düşürmekle Rusya'yı tahrik etmek istediği gibi yanlış bir kanı vardır. Aslında Türkiye'nin kendi sınırlarını korumak dışında bir niyeti yoktu.

Rusya'da aşırı milliyetçilik duyguları son yıllarda çok artmış ve Gürcistan'a, Ukrayna'ya ve Kırım'a yapılan müdahaleler sonunda da askeri alanda yenilmezlik inancı belirmişti. Türkiye'nin söz konusu uçağın düşürülmesi bu duygu ve inancı zedelemiş olup bu durumun onarılması için Türkiye'ye karşı aşırı olarak nitelendirilebilecek önlemler alınmış olduğu anlaşılmaktadır. İkinci derecede olmakla beraber, Türkiye'ye karşı uygulanan ticari kısıtlamalar, ekonomik yönden gayet kötü bir durumda bulunan Rusya'ya mecburen tasarruf yaptırmıştır.

Türkiye'ye karşı uygulanan bu önlemler beklenen sonucu vermiş ve yukarıda de değindiğimiz gibi Rus kamuoyunda Türkiye aleyhtarı bir hava belirmiş ve

119 "Le Premier Ministre Norvégien Absent Aux Commemorations de Génocide Arménien", *Armenews*, 19 Mart 2015.

120 "Armenians and Norwegians Commemorated 101st Anniversary of Armenian Genocide Near Memorials of Nansen and Bjor", *Armenpress*, 25 Nisan 2016.

121 Dışişleri Bakanlığının 26 Kasım 2015 tarihli ve 297 sayılı açıklaması

Vladimir Putin'in itibarı artmıştır. Şubat 2016'da yapılan bir kamuoyu yoklamasında cevap verenlerin %35'inin Türkiye ile tüm ilişkilerin kesilmesini istemiş geri kalanların çoğunluğunun da iki ülke ilişkilerinin normale dönmesine hazır olmadıklarını belirtmişlerdir.¹²²

Rus Hükümetinin Türkiye'ye karşı almış olduğu ekonomik önlemler yayında, kamuoyuna pek yansımayan bir askeri önlem de vardır. Rusya, Ermenistan'da Gümrü'deki askeri üssünü yeni helikopter ve füzelerle takviye etmiştir. Türkiye sınırından 10 kilometre uzakta, diğer bir deyimle top atışı mesafede bulunan bu üs, çıkacak bir çatışmada savunulamayacak bir durumdadır. Yapılan takviye'nin üssün bu durumunu ne derecede iyileştirdiği belli değilse de, 2015 Ekim ayında iki Türk helikopterinin yanlışlıkla Ermenistan sınırlarını kısa bir süre ihlal etmesinden çok telaşlanmış olan Ermenileri bir derecede tatmin etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Rus savaş uçağının düşürülmesi Rus Parlamentosunun aşırı kanatlarının da sert tepkilerine ve Türkiye'ye karşı önlem alınması taleplerinin öne sürülmesine neden olmuştur. Bunlar arasında Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeyen kişilerin cezalandırılmasını öngören bir karar tasarısının Parlamente'ye sunulması ve 1921 yılı Mart ayında Türkiye ile yapılmış olan Dostluk ve İşbirliği Moskova Antlaşması ile aynı yıl Ekim ayında imzalanmış olan Kars Antlaşmasının feshedilmesinin istenmesi bulunmaktadır.

Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeyen kişilerin cezalandırılmasını öngören tasarısı, bu iddialarını reddedenlere 500.000 ruble para cezası verilmesini ve beş yıla kadar da hapsedilmelerini öngörüyor ve bu haliyle, "inkâr" alanında en ağır cezayı oluştuyordu.¹²³

1921 yılında Sovyetler Birliği ile imzalanan Moskova ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile imzalanan Kars Antlaşması ise Türkiye ile bu ülkeler arasındaki sınırı tespit ettiğinden, bunların feshedilmesi Türkiye'den toprak istenmesi anlamına geliyordu. Rusya'da milliyetçi çevrelerde Moskova Antlaşmasının Sovyetler Birliğinin zayıf olduğu bir dönemde imzalandığı için geçerli olmaması gibi garip bir fikir vardır. Ancak Sovyetler Birliğinin bu fikre dayanarak 1945 yılında Türkiye'den toprak istediği (Kars ve Ardahan) unutulmamalıdır. Ermenistan'daki milliyetçi çevreler ise Moskova Antlaşmasının Ermenistan'a danışılmadan yapıldığını, Kars Antlaşmasının ise artık bağımsız olmayan bir Ermenistan'ın temsilcisi tarafından imzalandığını ileri sürmüşlerdir. Sovyetler Birliği, Stalin'in ölümünden sonra, 1953 yılında

122 "One Over One-Third of Russian Favor Cessation of Relation With Turkey" *News.am*, 17 Şubat 2016.

123 "View from Yerevan: Armenian Deputy Foreign Minister on Russian- Turkish Tension", *armenianow.com*, 26 Kasım 2015.

Türkiye'ye bir nota vererek toprak talebi olmadığını belirtmiştir. Ermenistan ise ne Sovyetler Birliği döneminde, ne de 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye'den resmen toprak talebinde bulunmamıştır.

Şimdiden söylememiz gerekir ki, ekonomik alanda Türkiye'ye karşı aşırı derecede sert önlemler almış olan Rus Hükümeti, aşağıda ayrıca göreceğimiz üzere, soykırım iddialarını reddedilenlerin cezalandırılması için bir kanun çıkarılmasını uygun görmemiştir. Moskova ve Kars Antlaşmaları için ise bir "inceleme" başlatılmıştır. Bu konuyu da ayrıca göreceğiz.

Türkiye-Rusya ilişkilerinde beliren bu gerginlik karşısında Ermenistan'ın tutumu ne olmuştur? Önce Rus uçağının düşürülmesinin Ermenistan'da endişeler doğurduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Başkan Serj Sarkisyan, Başbakan Hovik Abrahamyan ve Dışişleri Bakanı Eduard Nalbantyan ilk başta sessiz kalırken, sanki bu olay sadece askeri açıdan önemliymiş gibi, Savunma Bakanı Seyran Ohanyan görüş bildirmiş, uçağın düşürülmesini kısaca kınadıktan sonra Türkiye-Rusya ilişkilerinde bir tırmanma olmasının önlenmesini uluslararası toplumdan istemiş, ayrıca bu olayın Suriye'deki terörist grupların yenilgiye uğratılması için uluslararası çabaları baltaladığını da iddia etmiştir.¹²⁴

Rusya Parlamentosuna Ermeni soykırım iddialarını reddedenlerin cezalandırılması için bir kanun tasarısı verilince, Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı ve iktidardaki Cumhuriyetçi Parti'nin sözcüsü Eduard Şarmazanov bu hareketi kutlamış ve sadece Ermeni soykırımını değil insanlığa karşı diğer suçların da kınanması gerektiğini söylemiştir.¹²⁵

Şarmazanov Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (CSTO) Parlamenter Asamblesi'nin toplantısında karşılaştığı Rusya Federasyonu Meclis Başkanı Sergey Naryshin'e teröre karşı savaştan bir uçağın düşürülmesinin teröristlere destek verildiği anlamına geldiğini, geçen yıl bir Ermeni helikopterin Azerbaycan tarafından düşürülmüş olmasının da Türkiye'ye bu gibi cürümlerin cezasız kalabileceği kanısını vermiş olabileceğini ifade etmiş, ayrıca Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasına ilişkin kanun tasarısı için duydukları memnuniyeti de tekrarlamıştır. Naryshkin ise Türkiye'nin kendilerini arkadan bıçakladığını, Türkiye liderlerinin buna pişman olacağı, geçmiş cürümlerin cezalandırılması gerektiği gibi hususları dile getirmiştir.¹²⁶

124 "Armenia Condemns Turkey Downing of Russian Jet", *RFE/RL*, 25 Kasım 2015.

125 "Armenian Official: Danger of Impunity Became More Evident to Russian Collegues", *News.am/eng/news/298367.html*, 25 Kasım 2015.

126 "Naryshin to Ankara: Crime of the Past Should be Condemned", *Arminfo.am*, 27 Kasım 2015.

Ermenistan Tarım Bakanı Sergo Karapetyan ise bu olaya başka bir açıdan yaklaşarak, Rusya'nın Türkiye'den yapılan ithalata getirdiği kısıtlamaların Ermenistan için tarım ürünlerinin Rusya'ya ihracı bakımından yeni fırsatlar yaratabileceğini, Ermenistan tarım ürünlerinin Türk ürünlerine göre daha kaliteli olduğunu ancak pahalı olduklarından rekabet edemediklerini söylemiştir.¹²⁷

Ermeni Bakanın bu konuda yaklaşımının gerçekçi olmadığını belirtelim, zira Türkiye'nin Rus pazarında boşalttığı yeri doldurabilmek için Ermenistan'ın kısa zamanda üretimini arttırabilecek bir kapasiteye sahip olması gerekmektedir ki bu mevcut değildir. Ayrıca tarım ürünleri üretiminin kısa zamanda artması esasen olası değildir. Ermeni tarım ürünlerinin Türk ürünlerine göre daha kaliteli olduğu iddiası ise kanıtlanmaya muhtaçtır. Bu arada, Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliğine üye olmasına rağmen, Rusya'ya olan ihracatının, 2015 yılının ilk dokuz ayında %27,8 gibi büyük oranda düştüğünü de belirtelim.¹²⁸

Rusya'da Türkiye'den yapılan tarım ürünleri ithalatın bundan sonra başlıca hangi ülkelere karşılanabileceğine dair bir araştırma yapıldığını ve bu ülkelerin de Azerbaycan, İran ve Fas olarak saptandığı açıklanmıştır.¹²⁹ Ülkelerinin bu listede yer almaması Ermeniler için düş kırıklığı yaratmış olduğu muhakkaktır. Diğer yandan Ermenistan'ın bu listede yer almaması Rusya'ya ihracat yapamayacağı anlamına gelmemektedir. Ermenistan ihracatına devam edecek ancak Rusya'nın ihtiyaçlarının karşılanmasında marjinal kalacaktır.

Rus uçağının düşürülmesinin yarattığı duygusallık zamanla azalınca Ermeni soykırımı iddialarını reddedenlerin cezalandırılmasına ilişkin kanun tasarısına karşı görüşler dile getirilmeye başlanmıştır. Rus Parlamentosunun Yasama Usulleri Komitesi Başkanı Pavel Krassheninnikov söz konusu tasarının uygun olmadığını, zira Rusya'da Ermeni soykırımını inkâr eden kimse olmadığını söylemiştir.¹³⁰

Bu doğru olmakla beraber insanlığa karşı suçların cezalandırılmasına önem verilmesi bizzat Rusya'nın aleyhine sonuçlar doğurması olasıdır. Bilindiği gibi Sovyetler Birliği döneminde (ve Çarlık döneminde de) devlet eliyle bu tür

127 "Russia sanctions on Turkey open new opportunities for Armenia...", *ARKA*, 27 Kasım 2013.

128 "Russia sanctions on..."

129 "Armenia Excluded From the List of Countries Replacing Turkish Products", *Russian-Armenian News Agency*, 2 Mart 2016.

130 "Eduard Sharmazanov to tell Russian Lawmakers About Armenia's positive opinion on Russian Bill Criminalizing Armenian Genocide Denial", *Arminfo.am*, 26 Kasım 2015.

suçlar işlenmiştir. Stalin'in zaman zaman idareciler arasında yapılan "temizlik" nedeniyle çok sayıda insanın öldüğü, ayrıca Mesket Türkleri, Kırım Tatarları, Balkarlar, Karaçaylılar dâhil birçok halkın oturdukları yerlerden başka bölgelere sürgün edildikleri ve bazılarının öldüğü, bunu dışında 1930'ların başlarında Ukrayna'da "Holomodor" denen kasten yaratılan açlık nedeniyle 3 milyon kadar köylünün öldüğü, İkinci Dünya Savaşı içinde 21.000 kadar Polonyalı savaş esirinin katledildiği bilinmektedir. Bunlar çok ciddi kitle halinde öldürmelerdir. Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin durumu ele alınacaksa, daha yakın bir tarihteki olayların ele alınmaması için bir neden yoktur.

Diğer yandan, resmi makamların uygun görmesine karşılık, Rus Parlamentosundaki "inkâr yasa tasarısına" karşı bazı fikirler ileriye sürdürülmeye başlanmıştır. Üzerinde durulan husus Rusya'nın, uçağının düşürülmesinden, yani kendisine zarar veren bir olay olduktan sonra, Ermeni soykırım iddialarını hatırlaması ve bunları Türkiye'ye karşı kullanmaya çalışmasıdır. Mesela Erivan'da bir araştırma merkezi, direktörü olan Stepan Girgoryan, Ermenilerin Türkiye-Rusya ilişkilerinin kötüleşmesini değil Türkiye'nin istikrarlı olmasını istediklerini, Rusların, 1915 olaylarından önce olduğu gibi, Ermenistan'ı Türkiye'ye karşı kullanmaması gerektiğini, Türkiye ve Ermenistan'ın karşılıklı adımlar atarak ve doğrudan diyalog kurarak ilişkilerinin üçüncü ülkeler tarafından istismar edilmesini engellemelerini istemiştir. Araştırmacı Kevork Kolloshyan ise, soykırım iddialarını kastederek, yüz binlerce kişinin ölmüş olmasının sadece Rus uçağının düşürülmesinden sonra gündeme geldiğini, Rusların Ermenilere karşı samimi olmadığını, gerektiğinde Ermenistan'ı koz olarak kullandıklarını söylemiştir.¹³¹ Bu sözlerde gerçek payı çoksa da, bunların azınlığın görüşü olarak mütalaa edilmesinde yarar vardır.

Uçak olayından yaklaşık üç buçuk ay sonra "inkâr tasarısı" gündemden çıkarılmak suretiyle sorun çözümlenmiştir. Buna Hükümetin tasarı hakkında olumlu görüş bildirmemesi neden olmuştur. Hükümet bu kararının gerekçesini "etnik kimlik temelinde ve inananların duygularına karşı işlenen suçlar için Ceza hukukunda hükümler bulunduğunu, ayrıca tasarıda somut bilgiler olmadığı"¹³² şeklinde açıklamıştır. Diğer yandan tasarı hakkında olumlu görüş bildirmesi gereken Rusya Anayasa Mahkemesi de tasarıda soykırımla ilgili somut bilgi bulunmaması ve Rusya'da inkârın yaygın bir kanı olmaması gerekçeleriyle tasarı hakkında olumsuz görüş bildirmiştir.¹³³ Böylece esasen

131 "Ermenistan'dan Türkiye'ye Destek", *AA*, 30 Kasım 2015.

132 "Rusya'da Ermeni soykırımını inkâr teklifine hükümetten destek çıkmadı", *Turkrus*, 12 Mart 2016.

133 "Rusya'da Soykırım İnkâr Yasası Rafa Kaldırıldı", *Hürriyet*, 11 Mart 2016.

gergin olan Türkiye-Rusya ilişkilerine bir sorun daha eklenmesinin önüne geçilmiştir. Bu konuda ilginç olan bir husus, Ermenilerin bu tasarısının kanunlaştırılmasını istediklerini açıkça söylemelerine rağmen Rus hükümetinin bunu hiç dikkate almamış olmasıdır.

Rusya Komünist Partisinden Valery Rashkin ve Sergey Obakov Şubat 2016 ayı başında Rusya Dışişleri Bakanlığına bir mektup göndererek Türkiye ile 1921 yılında yapılmış olan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının reddedilmesini istemişlerdir. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Maria Zakharova bu konudaki bir soruya şu cevabı vermiştir: “Söz konusu isteğin tam olarak neyi önerdiğinin incelenmesi gerektiği söyleyebilirim. Mevcut usullere uygun olarak bu yapılacaktır”.¹³⁴ 2011’de söz konusu antlaşmanın imzalanmasının 90. yıldönümünde, Başbakan Erdoğan ile Başkan Medvedev bir araya gelerek bu olayı kutlamışlardı. Bu vesileyle Erdoğan Medvedev’e Antlaşmanın orijinalinin bir fotokopisini hediye etmiş Medvedev de Antlaşmanın imzalanması sırasında çekilmiş bir fotoğrafı Erdoğan’a vermişti.¹³⁵ Bu jestler iki ülkenin de söz konusu antlaşmanın imzalanmış olmasından duyulan memnuniyeti gösteriyordu. Bu durumda Rus Dışişleri Sözcüsünün Moskova Antlaşmasının halen geçerli olduğunu belirtmesi gerekirdi. Sözcü bunu yapmamış, bu antlaşmanın reddedilmesi talebinin incelenmesi gerektiğini ifadeyle Türkiye üzerinde baskı kurmaya çalışmış, ancak Ankara’nın bu konuda bir tepkisi olmamıştır.

Bu vesileyle artık Rusya’nın Türkiye ile kara sınırı olmadığına göre, Moskova Antlaşmasının sınırı saptayan maddelerinin Rusya ve Türkiye için fiiliyatta bir değeri bulunmadığını, ancak Rusya çapında bir ülkenin bir sınırı tanınması veya tanınamamasının, ilke olarak, her zaman önemli olduğunu belirtilelim. Söz konusu sınırın aynı zamanda Türkiye’nin Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’la olan sınırı olduğunu ve halen de geçerli 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmasıyla saptanmış bulunduğunu da hatırlatalım.

Yukarıda değindiğimiz gibi Rus uçağının düşürülmesinden sonra Savunma Bakanı Ohanyan bu olayı kınamışsa da, diğer Ermeni devlet adamlarının, beklenenin aksine bu konuda pek konuşmamaya veya ihtiyatlı bir dil kullanmaya özen göstermişlerdir. Bunda Ermenistan’ın Türkiye-Rusya anlaşmazlığının bir parçası haline getirmemek kaygısının bulunduğu görülmektedir. Olayın üzerinden dört ay kadar geçtikten ve daha fazla büyüemeyeceği anlaşıldıktan sonra Ermenistan’dan, Rusların beklediği şekilde, bir kınama gelmiştir. Ermenistan Millet Meclis Başkan Yardımcısı

134 “Russian Foreign Ministry to Study query on Annulment 1921 Treaty of Friendship with Turkey”, *Armradio.am*, 10 Şubat 2016.

135 *Ermeni Araştırmaları*, No. 39, s.22.

Eduard Şarmazanov, yukarıda değindiğimiz 2015 Kasım ayındaki ifadelerini daha güçlendirerek, Rus uçağının düşürülmesini bir suç olarak gördüklerini, aynı şekilde bir yıl önce Azerilerin bir Ermenistan helikopterini düşürmelerini de suç olarak mütalaa ettiklerini söylemiştir.¹³⁶

Uçak düşürme olayı ile doğrudan ilgisi bulunmayan, ancak yaklaşık aynı döneme rastladığı ve Ermeni soykırım iddialarına ilişkin olduğu için önem arz eden bir gelişmeye temas etmemizde yarar vardır.

Rus Ortodoks Kilisesi Patriği Kiril I, Ocak ayı başlarında Rus “Rossiya TV” kanıanda bir söyleşi sırasında Irak ve Suriye Hıristiyanlarının karşılaştığı güçlüklerden bahsederken, “İslam Dünyasında günümüz olaylarına benzer olaylara asla rastlanmamıştır. Mesela Türk, Osmanlı İmparatorluğunu ele alalım. Evet, Hıristiyan azınlıklar vardı, ancak ortadan kaldırılmamışlardır”¹³⁷ demiş, ardından Osmanlı İmparatorluğunun dini azınlıklar için düzeni sağlayan, göreceli bir güvenlik ve istikrar getiren kanunlar çıkardığını ifade etmiştir.¹³⁸

Patrik Kiril’in Ermeni soykırım iddialarına hiç bağdaşmayan, hatta bu iddiaların gerçekliğine gölge düşüren bu sözleri Ermeni çevrelerinin şiddetli itirazlarına neden olmuştur. Muhalefetteki Taşnak ve Miras Partileri ile birçok sivil toplum örgütü Rus kilisesini bu konuda eleştirmiş ve yapılan açıklamayı yeterli bulmamıştır. Ermenistan Apostolik Kilisesi Sözcüsü Vahram Melişkyan ise Rus Kilisesinden 1915 olayları hakkında bir açıklama aldıklarını bildirmekte yetinmiştir.¹³⁹ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı önce bu konuda yorum yapmaz iken,¹⁴⁰ bir gün sonra Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçsaryan Rus Patriğinin beyanının duruma uygun olmadığını belirtmiştir.

Bu itirazlar karşısında Ortodoks Kilisesinin sözcüsü Alexander Volkov bir açıklama yaparak, Ortodoks Kilisesinin Ermeni soykırımına ilişkin tutumunun birçok kez ve birçok bildiriyle açıkça belirtilmiş olduğunu söyleyerek¹⁴¹ bu iddiaları benimsemiş olduklarını ifade etmeye çalışmıştır. Burada önemli olan Kilise sözcüsünün Patriğin televizyondaki sözlerine karşı çıkmadığı veya

136 “Armenia considers downing of Russian Jet by Turkey and Armenian helicopter by Azerbaijan as Crimes”, *Armenpress*, 11 Mart 2016.

137 “Russian Church Reassures Armenians Over Genocide Recognition”, *RFE/RL*, 11 Ocak 2016.

138 “Russian Patriarch Glosses over Armenain Genocide”, *Asbarez*, 11 Ocak 2016.

139 “Statement of Patriarch of All Russia Sparks Discontent in Patriarcal Circles of Armenia but Mother See of Holy Etchmiadzin Gives no Response Yet”, *Arminfo.am*, 12 Ocak 2016.

140 “Armenian Foreign Ministry Does Not Comment on Patriarch Kirill’s Statement” *Arminfo.am*, 13 Ocak 2016.

141 “Propos Négationiste du Patriarche Cyrille Ier4 de L’Eglise Orthodoxe” *Armenews.com*, 12 Ocak 2016.

bu onların yanlış anlaşıldığı gibi bir bahane ileri sürmemiş olmasıdır. Bu durumda Kilise sözcüsünün soykırımını tanımış olduklarına dair sözleriyle Patriğin aksi yöndeki ifadeleri bir çelişki oluşturur gibi görülmektedir. Ancak Rus Patriğinin, Katoliklerin Papa'sı gibi, son sözü söylemek hakkının bulunduğu hatırdta tutulmalıdır.

Diğer yandan Patrik Kiril'in bu sözleri sarf etmesinin gerçek nedeni de bilinmemektedir. Bunun Türk-Ermeni anlaşmazlığı ile bir ilgisi olmaması bile mümkündür. Daha ziyade Rus Ortodoks Kilisesi ile Ermeni Apostolik Kilisesi arasında niteliği bilinmeyen bir anlaşmazlığın yansıması olabilir. Bu vesileyle "100. Yıl" münasebetiyle Erivan'da düzenlenen törenlere Vladimir Putin katılırken, Patrik Kiril'in gelmemesi o zaman da dikkatleri çekmiş ve bir anlaşmazlık olduğunu düşündürmüştü.

5. SIRBİSTAN

Tarihten gelen Türk karşıtlığının ve ayrıca Türkiye'nin Kosova'nın bağımsızlığı lehindeki tutumunun bir yansıması olarak, Sırbistan'da Ermeni soykırım iddialarının kabul gördüğü gözlemlenmektedir. Buna ve Sırbistan-Ermenistan ilişkilerinin iyi bir düzeyde seyretmesine karşılık Sırbistan Parlamentosu, bazı çabalara rağmen, Ermeni soykırım iddialarını benimseyen bir karar kabul etmiş değildir.

Başkan Tomislav Nikolic kendisine yapılan daveti kabul ederek 24 Nisan anma törenine katılmış ve bir konuşma yaparak Ermemi soykırımı kurbanlarını unutmak ve geçmişin şok edici olaylarını gömmek hakları olmadığını, buraya inkâr edilemez gerçeğin ve bu trajedinin insanlık için sonuçlarının bilincinde olarak geldiklerini ve böyle bir trajedinin asla tekrar etmemesi gerektiğini söylemiştir. Nikolic bu konuşmasında Türkiye sözcüğünü kullanmamıştır.¹⁴² Nikolic'in Erivan'daki törenlere katılmasının başlıca nedeni, yukarıda da değindiğimiz gibi, Sırbistan'da mevcut Türk karşıtlığıdır. Diğer yandan bu katılma, kendisi de soykırımla suçlanmış olan Sırbistan'ın aslında soykırıma ne kadar karşı olduğunu gösterecek olması, en azından böyle bir kanı uyandırması bakımından da önemli bulunmuş olsa gerektir.

Muhalefetteki NS Partisi (Yeni Parti) milletvekilleri 20 Nisan 2015 tarihinde Meclise sundukları bir karar tasarısında 1915–1922 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermenilere uygulanmış olan soykırımın Sırbistan Meclisi tarafından tanınması için, Türkiye dâhil, diğer ülkelerin Ermeni

142 "Serbia President: 'We have no moral right to forget the Armenian Genocide victims and the shocking facts of the past', *arminfo*, 24 Nisan 2015.

soykırımını tanınmalarını ve kınamalarını istemişlerdir. Tasarı ayrıca ‘4 Nisan’ı Sırbistan’da Ermeni soykırımını kurbanlarının anma günü olarak belirlenmesini de öngörmüştür.¹⁴³ Bu tasarının bir sonuca varmadığı anlaşılmaktadır.

6. UKRAYNA

Bu ülkedeki oldukça kalabalık bir topluluk oluşturan Ermeniler yıllardan beri Ukrayna Parlamentosunun soykırım iddialarını tanıyan bir karar alması için uğraşmışlar, bu mümkün olamayınca da yerel idarelerden ve bazı kent meclislerinden bu konuda kararlar çıkartmayı başarmışlardır.¹⁴⁴

“100. Yıl” için ise Ermeni asıllı bir milletvekili Ukrayna Parlamentosunun Osmanlı İmparatorluğunun Ermenileri toplu olarak katlettiğinin resmen kabulünü ve 24 Nisan’ın da bu olayı anma günü olarak ilân edilmesini öngören bir karar sunmuş,¹⁴⁵ ancak bu tasarı gündeme alınmamıştır. Buna karşın Parlamento 24 Nisan’da olaylarda ölen Ermeniler için bir dakikalık saygı duruşunda bulunmuştur.¹⁴⁶ Ancak bu münasebetle “Ermeni Soykırımı” ve “Türkiye” gibi sözcüklerin kullanılmadığı görülmüştür.

Diğer yandan 24 Nisan’ı anmak üzere Kiev ve Poltava sergiler açılmış,¹⁴⁷ Kirovograd’a bir Ermeni Haçkâr’ı dikilmiş,¹⁴⁸ Başkent Kiev’de “100.Yıl” için afiş ve görseller asılmıştır

7. VATİKAN

Papa Francesco’nun Ermeni soykırımının tanındığını belirten ifadelerinin Türkiye ile bu dini teşkilat arasında ciddi bir bunalıma yol açtığını daha önce açıklamıştık.¹⁴⁹ Daha sonra iki taradın çabasıyla ilişkiler düzelmeye başlamıştır.

143 “Armenian Genocide Resolution Submitted to Serbian Parliament”, *armradio.am*, 20 Nisan 2015.

144 *Ermeni Araştırmalar*, No. 46, ss.55-57.

145 “Sözde Ermeni soykırımı tasarısı Ukrayna Parlamentosunda”, *Haberler.com*, 19 Nisan 2015.

146 “A minute of Silence at Ukrain’s Parliament in memory of Armenian Genocide victims”, *Armradio*, 24 Nisan 2015.

147 “Armenian Genocide Centennial Exposition Opens in Ukraine”, *News.am*, 6 Mart 2015.

148 “Cross Stone Put up in Kirovograd Dedicated to Armenian Genocide 100th Anniversary”, *Armenpress.am*, 14 Eylül 2015.

149 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 97-115.

1. İlişkilerin Normale Dönmesi

Papa Francesco, San Gregorio di Nadek adını taşıyan bin yıl kadar önce ölmüş bir Ermeni rahibe “Kilise Doktoru” unvanı vermesi münasebetiyle 12 Nisan 2015 tarihinde Vatikan’da San Pietro Bazilikasında, Eçmiyazin Baş Patriği Karekin II ile Antelyas Baş Patriği Aram I’in de katıldığı bir ayini yöneltmişti. Bu ayin sırasında yaptığı bir konuşma ile yayınladığı bir mesajda Ermeni soykırım iddialarından 20. Asrın ilk soykırımı olarak bahsetmiş, o dönemde çekilen acılar arasında ayrımcılık yaparak sadece Ermenilerin ve diğer Hıristiyanların acılarını dikkate almış, ayrıca soykırım konusunda uluslararası hukuka aykırı ifadeler kullanmıştı.

Papa’nın bu tutumu Ankara’da büyük tepki doğurmuş, Dışişleri Bakanlığı aynı gün yayınladığı bir açıklamayla Papa’yı eleştirmiş, ayrıca Vatikan’daki Türkiye Büyükelçisi istişareler için Ankara’ya çağrılmıştı.

Katoliklerin ruhani lideri olarak manevi bir güce sahip olan Papa’nın bu davranışı 2015 yılında bazı ülke parlamentolarının Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararlar almalarını kolaylaştırmıştır.

Bu olaydan sonra Vatikan ve Türkiye arasındaki ilişkiler zayıflamış ve bu durumdan iki taraf da ve fakat daha ziyade Vatikan zarar görmüştü.

Yaklaşık on ay kadar sonra taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda ilişkilerin normale dönmesi için bir anlaşmaya varıldığı görülmektedir. Buna göre, 1657 yılında Çanakkale’de yapılan bir deniz savaşını anlatan bir kitap Papa Francesco’ya takdim edilmiş, adı gecen de bu münasebetle “Türk Halkını seviyorum ve takdir ediyorum” demiştir.

Ardından Vatikan tarafından yapılan bir açıklamada, söz konusu kitaba gönderme yapılarak “Bu kitap tarihin acı hatıralarına rağmen, işbirliği ve karşılıklı anlayış köprülerinin kurulması ve arşivlerin tarihi incelemelere açılması ve akademik araştırmaların önemini gösteriyor, bu bağlamda, trajik 1915 olayları da dâhil olmak üzere tarihi olayların ve dini, etnik kimliği ne olursa olsun, tüm tarafların yaşadığı acıların daha iyi anlaşılabilmesi için, Türkiye’nin arşivlerini tarihçi ve araştırmacılara açma taahhütlerini dikkate alınmakta ve takdirle karşılanmaktadır. Haziran 1977’de bir terör örgütü tarafından öldürülen Türkiye’nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım’ın suikastı olayında olduğu gibi, geçmişteki acıların hatırası, biz, bugünkü acıların tanınmasında ve her tür şiddet eylemi ve terörün kınatmasına çağırıyor” denmiştir.¹⁵⁰

150 “Vatikan Geri Adım Attı”, AA, 3 Şubat 2016.

Vatikan'ın bu açıklamasında dikkati çeken hususlar şunlardır:

Soykırım sözcüğü kullanılmamış, yerine “1915 trajik olayları” denmiştir.

Bu olayların anlaşılması için Türkiye'nin arşivlerini tarihçi ve araştırmacılara açma taahhüdünün takdirle karşılandığı belirtilmiştir. Hatırlanacağı üzere Türkiye bu konuda, 2005 yılında Türk ve Ermeni tarihçileri ve diğer uzmanlarının tüm arşivlerde bir inceleme yapmasını ve sonuçlarının kamuoyuna duyurulmasını önermiş, ancak Ermenistan'dan olumlu cevap alınmamıştı. Vatikan, bu açıklamasıyla Türkiye'nin önerisini desteklemiş olmuştur.

9 Haziran 1977 tarihinde Vatikan'daki Türkiye Büyükelçisi Taha Carım Ermeni teröristlerce şehit edilmişti. Bilindiği üzere Türk diplomatlarını hedef alan bu hareketler Ermeni kamuoyunda terör değil adaletin yerine getirilmesi olarak görülmektedir. Bu nedenle Vatikan'ın Büyükelçi Taha Carım'ın öldürülmesinin terör olarak tanınması ve kınanması Ermenilerle ters düşüldüğünün açık bir ifadesi olmaktadır.

Vatikan Sözcüsü Federico Lombardi'nin yukarıda esaslarını verdiğimiz açıklamanın Türkiye ile yakınlaşmaya yönelik bir iyi niyet göstergesi olduğunu söylemiştir.

Vatikan'ın bu tutumu Ankara'da olumlu karşılanmış ve Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç bu konuda şu açıklamayı yapmıştır:

SC-3, 3 Şubat 2016, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in Vatikan Basın Bürosu'nun Bugün Yaptığı Açıklama Hakkındaki Bir Soruya Cevabı

Bugün Vatikan Basın Bürosu tarafından yapılan açıklama tarafımızdan müspet bir gelişme olarak karşılanmıştır.

Söz konusu açıklamada, 1915 olaylarına ilişkin olarak, tarihin ve acıların daha iyi anlaşılabilmesi için arşivleri tarihçilere ve araştırmacılara açma yönündeki irademizin, dolayısıyla tarafımızdan 2005 yılında yapılan Ortak Tarih Komisyonu önerisinin takdirle karşılandığı belirtilmektedir. Açıklamada ayrıca, 1977 yılında şehit edilen Vatikan Büyükelçimiz Taha Carım'ın hatrasına yapılan atıfla, şiddetin ve terörün kınandığı kaydedilmektedir.

Bu çerçevede, Vatikan'daki Aziz Petrus Bazilikası'nda 12 Nisan 2015

tarihinde düzenlenen ayinden beri istişareler için Merkez’de bulunan Vatikan Büyükelçimiz Mehmet Paçacı’nın görevine dönmesine karar verilmiştir.”

Böylelikle taraflar arasındaki gerginlik ve bunalım durumu sona ermiş ve normal ilişkiler tekrar başlamıştır.

2- Ermeni Sorununa İlişkin Vatikan Belgelerinin Yayınlanması

Osmanlı İmparatorluğu ve daha sonra Türkiye Cumhuriyetinin ilk döneminde 1894-1930 yılları arasında Ermeni sorununa ilişkin Vatikan belgeleri “La Questione Armena“ (Ermeni Sorunu) başlığı altında, toplam 4157 sayfa tutan yedi cilt halinde yayınlanmıştır.¹⁵¹

Söz konusu belgelerin yayınlanacağı uzun zamandan beri bilinmekte ve bu belgeler Ermeni çevrelerince “soykırım belgeleri” olarak takdim edilmekteydi. Ancak kitapların başlığında böyle bir deyim kullanılmamıştır.

Vatikan arşivlerinde bu belgeleri bulan ve yayına hazırlayan Georges-Henri Ruysen adında bir Cizvit papazdır. Daha önce “ Papalık ve Ermenilerin Katliamı, 1894-1896 “ başlığı taşıyan bir kitap yazmış olması konuya nasıl yaklaştığını göstermektedir. Bilindiği üzere 1864–1896 yılları arasında Anadolu’da, bu bölgeyi Osmanlı İmparatorluğundan ayırmak amacıyla, Rusya’nın ve kısmen ve İngiltere’nin teşvik ve gizli desteğiyle, otuz kadar isyan çıkarılmıştı.¹⁵² Osmanlı İmparatorluğunun bu isyanları bastırması Avrupa kamuoyuna Ermenilerin katledilmesi olarak yansıtılmış ve “Hamit Dönemi Katliamları” olarak adlandırılmıştır. Günümüzde de bu de deyim, isyanların bastırıldığına hemen hiç değinilmeden aynen kullanılmaya devam etmektedir.

Bu kitap dizisi 21 Kasım 2015 tarihinde Vatikan’ın Doğu Enstitüsünde (Pontificio Istituto Orientale) yapılan bir toplantıda tanıtılmıştır. Toplantıda hazır bulunan Ermenistan’ın Vatikan’daki Büyükelçisi Mikhael Minasyan, Başkan Sarkisyan’ın Rahip Ruysen’e bir şeref madalyası verdiğini bildirmiştir.¹⁵³

151 “La Questione Armena. Documenti dell’Archivio Secreto Vaticana.” A cura di Georges-Henri Ruysen. Editore Orientali Christina, *Vaticano*, 2013-2015.

152 Söz konusu isyanların çıkarıldığı yerler şunlardır: Sasun, Zeytun, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Ayıntap, Muş, Kayseri, Yozgat ve Van.

153 “Armenian Genocide Documents from Vatican Archives Published in /-volume set”, *Armradio.am*, 24 Kasım 2015.

Bu belgeler, Vatikan'ın ve özellikle Türkiye'de (Osmanlı İmparatorluğunda) görevli Katolik din adamlarının Ermeni sorununa nasıl yaklaştıklarını ve değerlendirdiklerinin anlaşılması bakımından şüphesiz önemlidir. Ancak Ermenilerin Hıristiyan olması bakımından Katolik din adamlarının bu konuda tarafsız bir görüşe sahip olmaları da güçtür. Diğer yandan belgelerin esas itibarıyla İtalyanca ve bazılarının da Fransızca kaleme alınmış olması, bu dillerin Türkiye'de pek yaygın olmaması, ayrıca çok sayıda belge bulunması, bunların içeriğinin bilinmesini ve gerektiğinde eleştirilerinin yapılmasını geciktirecektir. Bu vesileyle Vatikan Arşivlerinin idarecisi Başpiskopos Jean-Louis Bruges'un Şubat ayında İstanbul Mimar Sinan Üniversitesinde "Vatikan Kitaplığı ve Gizli Arşivleri" konusunda düzenlenen bir konferansta geçen yıl (2015) 50 ülkeden 1.200 araştırmacının Vatikan Arşivlerini ziyaret ettiğini ancak Türkiye'den pek gelen olmadığını söylediğini belirtelim.¹⁵⁴

3- Papa'nın Ermenistan'ı ziyareti

Ermenistan yetkilileri Papa'nın "100. Yılı" münasebetiyle, 24 Nisan 2015 tarihinde Erivan'ı ziyaret etmesi için büyük çaba harcamışlar ancak Papa, Türkiye ile ilişkileri dikkate alarak Ermenistan ziyaretini ileri bir tarihe bırakmış, buna karşılık yukarıda değindiğimiz, 12 Nisan 2015 tarihindeki ayini yönetmiştir.

Ermenistan'ın bu kez Papa'yı 2016 yılının 24 Nisan tarihinde Erivan'a davet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Vatikan bu tarihi de, Türkiye ile ilişkiler nedeniyle uygun görmemiş ve ziyarete için Eylül ayını önermiştir. Ermenistan'ın mümkün olduğu kadar Nisan ayına yakın bir tarih için ısrar etmesi karşısında ziyaret için 24–26 Haziran saptanmıştır.¹⁵⁵

Diğer yandan Papa'nın Eylül ayında Gürcistan ve Azerbaycan'ı ziyaret etmesi beklenmektedir.¹⁵⁶

B - KUZEY AMERİKA ÜLKELERİ

1. A.B.D.

Geçen yıl, 1915 olaylarının 100. yılı münasebetiyle A.B.D'de, özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları eyaletlerde, çok sayıda anma töreni ve

154 "Vatican Invites Turkish Researchers to its Archives, AA, 10 Eylül 2015.

155 "Papa Haziran ayında Ermenistan'a gidecek", Haber3, 19 Mart 2016.

156 "Pope to Visit Armenia, Georgia and Azerbaijan", Catholic News Agency, 9 Nisan 2016.

diğer etkinliklerin düzenlendiğini ve yeni bir görüş ve/veya bilgi içermemekle beraber yine çok sayıda yayın yapıldığı daha önce bildirmiştik.¹⁵⁷ Bu arada resmi alanda, Kongrenin öteden beri Ermeni görüşlerini destekleyen bazı üyeleri hariç, fazla bir faaliyet görülmemiş ve Hükümet düzeyinde ise, Başkanın 24 Nisan mesajı hariç, bu konuya değinmemek için bir tür çaba harcandığı gözlemlenmişti.

Bu yıl ise “101. yıl” anmaları Ermeniler ile onları destekleyenler arasında geçmiş ve geniş halk kitlelerinin dikkatini çekecek bir düzeye ulaşmamıştır. Mesela 2015’te Los Angeles’teki Türkiye Başkonsoloslugu önünde, iddia edildiği gibi 160.000 kişi olmasa da çok büyük bir kalabalık toplanmışken, bu yıl daha az sayıda kişinin bu gösteriye katıldığı, ancak bu sayının yine de binlerce olarak ifade edildiği¹⁵⁸ görülmüştür. Diğer şehirlerde tören ve gösterilere katılanların sayısı da geçen yıllara göre azdır. Bu durumu geçen yıl yaşanan taşkınlıkların yarattığı bir tür psikolojik yorgunlukla açıklamak mümkündür.

Buna karşın A.B.D.’deki Türk kuruluşlarında, geçen yıllara nazaran daha fazla bir hayatîyet ve canlılık görülmektedir. Bu kuruluşlar bir süreden beri bazı gazetelere ve yol kenarlarındaki panolara ilan vererek Ermeni propagandasına karşı çıkmaya çalışmaktadır. Bu her zaman Ermenilerin itirazını çekmişse de, bu yıl 21 Nisan’da Wall Street Journal gibi saygın bir gazeteye tam sayfa ilân verilmesi büyük tepkilere neden olmuş, Newsweek gibi çok satan bir dergide¹⁵⁹ ve başka yerlerde aleyhte yazılar yazdırılmıştır. Kaliforniya Şehir Meclisi Üyesi Paul Kerkorian bu Meclis ofislerinin Wall Street Journal ve “inkârcı” ilânları basan Chicago Tribune gibi diğer gazetelerin abonmanlarının iptal edilmesi için Meclis bir teklif vermiştir.¹⁶⁰

Diğer yandan bu yıl Vaşington’da Türk-Amerikan Milli Komitesi tarafından bir “Barış ve Birlik Yürüyüşü” düzenlenmiş olup bu yürüyüşe Türkler ve Azerbaycanlılar başta olmak üzere, birçok Müslüman ülke vatandaşı katılmış, islamofobi, Ermeni terörü, Ermeni soykırım iddiaları ve Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırıları protesto edilmiştir.¹⁶¹

157 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 142-147.

158 “Armenian Genocide Anniversary Draws Thousands to Rally for Justice”, *Los Angeles Daily News*, 24 Nisan 2015.

159 “Full-Page WSJ Denying Armenian Genocide Spurs Anger”, *Newsweek Magazine*, 21 Nisan 2016.

160 “Kerkorian Calls on L.A. to Cancel Wall Street Journal Subscriptions for Printing ads Denying Armenian Genocide” *Asbarez*, 22 Nisan 2016.

161 “March of Peace and Unity Against so-called Armenian genocide held in Washington”, *Azer News*, 25 Nisan 2016.

Bu alanda dikkati çeken husus Ermenilerin,1915 olaylarının soykırım olduğu hakkında, gazetelere ilân verilmesi de dâhil, her türlü olanaktan azami surette yararlanmış ve yararlanmakta olmalarına karşın, Türk kuruluşları bu olanakları kullanmaya başlayınca buna şiddetle karşı çıkarak adeta bir tür sansür uygulamaya çalışmalarıdır.

Her yıl olduğu gibi bu yıl da Başkan Obama'nın 24 Nisan münasebetiyle yayınlanacağı mesaj merak konusu olmuştu. Aslında yedi yıl boyunca bu mesajlarda "soykırım" sözcüğünü kullanmayan Başkanın bu yıl aksini yapması tutarlı bir hareket olmazdı. Nitekim Başkan Obama bu yılki mesajında 2015 olayları için soykırım dememiştir. Ne var ki son yıllarda kullanarak başvurduğu ve kurnazlık olarak nitelendirilebilecek bir usulü devam ettirerek, Ermenilerce soykırıma eşdeğer olarak görülen Metz Yegern (büyük felâket) sözcüklerini kullanmak suretiyle Ermenice bir nevi soykırım demiş, İngilizce de ise bunu dememiş olmuştur. Ayrıca 20. Asrın kitle halindeki ilk zulmü ile Ermeni halkının sürülmüş, katledilmiş ve ölümüne yürümeye zorlanmış gibi ifadelerde soykırım kavramını çağrıştırmaktadır. Her yıl olduğu gibi bu yılki mesajın amacının da A.B.D.'deki Ermeni seçmenleri memnun etmek olduğu görülmektedir. Soykırım demeden soykırımı tarif etmenin yanında Amerika'ya göç eden Ermeni mültecilerini " bu milletin hayatiyetini muazzam ölçüde arttıran bir topluluk " olarak tanımlamanın başka bir amacı olmasa gerekir. Her yıl olduğu gibi bu yılki mesajda da, adını zikretmeden Türkiye'ye "geçmişin acılarını bilmesi ve kabul etmesi" tavsiyede bulunmaktadır.

Geçen yılların mesajlarına göre hemen hiçbir yeni unsur içermemesine rağmen, bu yılki mesajda Türkiye'nin resmi eleştirisini çekmiştir. Dışişleri Bakanlığının bu konuda yayınladığı açıklamanın tam metni aşağıdadır.

No: 98, 22 Nisan 2016, ABD Başkanı Obama'nın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.

ABD Başkanı Obama'nın, 1915 Olayları hakkında 22 Nisan 2016 tarihinde yaptığı açıklama, I. Dünya Savaşı koşullarında yaşanan acıların tek yanlı bir tarih anlatısı temelinde değerlendirilmesinin yeni bir örneğidir.

Türkiye, Türk ve Ermeni halkları arasında yüzlerce yıllık birlikte yaşama deneyimi temelinde, barış içinde ortak bir gelecek inşa etme arzusunu samimiyetle ortaya koymaktadır. Dost ve müttefik ülkelerin, bu çağrıya destek vermek yerine, çatışmayı derinleştirmeyi savunan çevreleri cesaretlendirmesi üzücüdür.

Bugüne kadar tarihte yaşanan acıları siyasete alet etmeye yönelik çabaların kimseye fayda getirmediği bir gerçektir.

Hal böyleyken, her yıl belli tarihlerde üçüncü ülkelerin alacakları siyasi pozisyonlardan menfaat çıkarmaya çalışan çevreler, dostluk ve barış umudunu zedelemekle kalmayıp, o dönemde yaşanan ortak acılara da bir nevi saygısızlık etmektedir.

Bu çerçevede, ABD Yönetimini tarihi gerçekleri adil bir hafıza temelinde değerlendirerek, tüm tarafların acılarını dikkate alan, tarafsız, sağlıklı ve yapıcı bir yaklaşım benimsemeye davet ediyoruz.

Dışişleri Bakanlığının bu açıklaması ölçülü bir dille kaleme alınmış olmakla beraber ABD Başkanının mesajındaki başlıca hataları da ortaya koymaktadır. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Mesajda tek yanlı bir tarih anlatısı (Ermenilerin tarih anlayışı) vardır. Türkiye'nin barış çağrısı desteklemek yerine halen mevcut çatışmayı derinleştirmek isteyenler cesaretlendirilmektedir. Ayrıca tarihte yaşanan acılar siyasete alet edilmeye çalışılmaktadır. Birçok ülke gibi A.B.D.'de Ermeni sorununda tarafsız ve adil davranmamakta ve esas itibarıyla Ermenileri haklı bulmaktadır. Bu nedenle de sorunun çözümüne yeterli katkıda bulunmamaktadır.

A.B.D. Başkanının bu mesajı Ermeni çevrelerce de beğenilmemiştir. Tahmin edileceği gibi başlıca eleştiri Başkanın “soykırım” sözcüğünü kullanmamış olmasıdır. A.B.D'deki en güçlü Ermeni kuruluşu olup Taşnakların kontrolünde bulunan ANCA (Armenian National Committee of America) İcra Direktörü Aram Hamparian, Başkan Obama'nın mirasının Ermeni soykırımı konusunda sessizlik, Türkiye'nin inkârcılığına suç ortaklığı ve Azerbaycan'ın saldırganlığını teşvik olduğunu söylemiştir.¹⁶²

A.B.D.'de diğer güçlü bir kuruluş olan Amerika Ermeni Asamblesi ise İcra Direktörü Bryan Ardouny'nin ağzından A.B.D.'nin geçen ay Suriye'de İslam Devletinin yaptıklarını resmen soykırım mezalimi olarak kabul ettiğini ileri sürerek Ermeniler için aynı tanımlanmanın yapılmamasını eleştirmiştir.¹⁶³

Sonuç olarak Başkan Obama'nın Türkiye'yi, ne de Ermenileri tatmin etmemekle beraber, her iki tarafla da mevcut ilişkileri bozmadan Başkanlığını tamamlamakta olduğu görülmektedir.

162 “Obama Again Avoids ‘G-Word’”, *RFE/RL*, 22 Nisan 2016.

163 “Obama Again...”

2. KANADA

Kanada Ermeni soykırım iddialarına ilgi gösteren ülkelerin başında gelmektedir. Nitekim Kanada Senatosu 2002’de Avam Kamerası da 2004 yılında bu iddiaları tanımıştır. Ancak bu konuda Kanada’yı diğer ülkelerden ayıran husus Kanada Hükümetinin de bu iddiaları 2006 yılında resmen tanınmasıdır. Bilindiği üzere birçok ülke hükümeti, Türkiye ile iyi veya normal ilişkiler sürdürülebilmek için parlamentolarında alınan Ermeni soykırım iddialarının kendilerini bağlamadığı yolunda beyanlarda bulunmaktadır. Kanada ise bunun tersini yapmış ve görebildiğimiz kadarıyla bu nedenle ikili ilişkilerde bir sıkıntı yaşanmamıştır.

Kanada’da Ermeni iddialarının şampiyonu 2006 ilâ 2015 yılları arasında Başbakanlık yapmış olan Stephen Harper’dır. Adı geçen, pek de bilinmeyen nedenlerle Ermeni soykırım iddialarını benimsemiş ve Kanadalı Ermenilere yakın olmuştur. Buna karşın Kanadalı Türklerin görüşüne önem vermemiştir. Oysa iki toplumun sayısı birbirine çok yakındır.¹⁶⁴ Kanadalı Ermenilerin, topluma tamamen uyum sağlamış, siyaset ve medya da yer edinmeye önem veren ve bu nedenle de bir etkiye sahip olmasına karşın, Türklerin, gayet aktif ancak küçük bir grup hariç, genelde siyasi sorunlardan uzak durdukları görülmektedir.

“100. Yıl” için Kanada’da birçok etkinlik gerçekleştirilmiştir. Bunların en önemlisi Parlamento’nun 25 Nisan 2015 tarihinde kabul ettiği ve soykırım kurbanlarının onurlandırılması amacıyla Nisan ayının “soykırımların tanınması, kınanması ve önlenmesi” ayı olmasıdır.¹⁶⁵ Soykırım olarak ise Yahudi Holokost’u, Rwanda soykırımı, Ukrayna’daki kıtlık anlamına gelen “Holodomor” ve tabii Ermeni soykırım iddiaları anlaşılmaktadır.

Daha sonra, 13 Mayıs 2015 tarihinde Kanada Senatosu 2002 yılında Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararı teyit eden bir karar almıştır. Senatör Thanh Hai Ngo bu konuda yaptığı bir konuşmada Türkiye tanımadığı için Ermeni soykırımının cezasız kaldığını söylemiştir.¹⁶⁶

Bu yıldönümü münasebetiyle yayınlanan bildirilere gelince Başbakan Harper, Ermeni halkının uğradığı kayıplara ve çektiği korkunç acılara temas ettikten

164 2011 yılı sayımına göre Kanadalı Ermenilerin sayısı 55.740 kadardır.
https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Canadians Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.
Aynı sayıma göre Türkler 55.430 kişidir.
https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_Canadians Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

165 “Canada Designates April 24 as Armenian Genocide Memorial Day”, *armradio.am*, 25 Nisan 2015.

166 “Canadian Senate Reaffirms Recognition of Armenian Genocide”, *Horizonweekly*, 13 Mayıs 2015.

sonra geleceğe bakmak gerektiğini söylemiş ve Kanada’da Türklerin ve Ermenilerin hoşgörü ve açık yüreklilikle beraberce yaşadıklarını ve bu çerçevede Türkiye ve Ermenistan’ı, ilişkilerin normalleşmesi, protokollerin müzakeresine yeniden başlanması sınırın açılması, diplomatik ilişkilerin kurulması ve 1915 olayları için bir diyalog kurulması için teşvik ettiklerini söylemiştir.¹⁶⁷ Burada ilginç olan husus, Ermenilerin soykırımın bir gerçek olduğu iddiasıyla 1915 olayları hakkında Türkiye ve Türklerle hiçbir diyaloga girmek istememelerine karşın, Ermeni yanlısı olarak bilinen Kanada Başbakanının böyle bir düşüncüyü ortaya atabilmesidir. Anlaşılan Kanada Dışişlerinin taraflar arasında “dengeli davranmak” fikri sonunda galip gelmiştir.

Ana Muhalefet Partisi olan Yeni Demokratik Parti Başkanı Tom Mulcair ise, yayınladığı bir bildiriye Ermenilere daha yakın görünmüş ve Partisinin tarihin bu kararlık döneminin hatırlanmasında Ermeni toplumun yanında yer aldığını, Hitler’in “Artık Ermenileri kim hatırlıyor” dediğini ve bunun unutulmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁸

Diğer muhalefet partisi olan Liberal Parti’nin Lideri Justin P.J. Trudeau ise, Ermeni soykırım iddialarını tamamen benimseyen bir bildiri yayınlamış ve geleceğe yönelik olarak, nefret ve soykırıma karşı kayıtsız olamayacaklarını ve ırk, cinsiyet, cinsel yönelim gibi ayrımcılığa karşı sessiz kalmayacaklarını söylemiştir.

Justin P.J. Trudeau, Ekim ayında yapılan seçimlerden sonra Kanada Başbakan’ı olmuştur. Adı geçen 1970 ve 1980’li yıllarda Kanada’da 15 yıl kadar başbakanlık yapmış Pierre Trudeau’un oğludur. Pierre Trudeau o yıllarda Türkiye’ye verdiği destekle de bilinen bir siyasetçiydi. Bunda soğuk savaş nedeniyle Türkiye’nin işbirliğine ihtiyaç duyulması da rol oynamaktaydı.

Başbakan Justin Trudeau 24 Nisan 2015 tarihinde yayınladığı bir bildiriye Kanada Avam Kamerası ve Senatosunun 1915 olaylarının soykırım olarak gören kararlar kabul ettiklerini, bu soykırımda yaşamlarını kaybedenlere saygılarını sunduklarını, bu tür hareketlerin tekrarlanmaması için kararlılığın güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Trudeau geçmiş adaletsizliklerin Kanada’daki toplumların bölünmesine hizmet etmemesi ve hangi köken ve dinden olurlarsa olsunlar tüm Kanadalıların çoğulculuğa ve insan haklarına riayet etmelerini istemiştir.¹⁶⁹

167 “Canada PM issues message to Armenian community”, *News.am*, 23 Nisan 2015.

168 “Statement by the leader of the official opposition new democratic party of Canada on the occasion of the 100th anniversary of the Armenian genocide”, *Horizonweekly*, 23 Nisan 2015.

169 “La Déclaration du Premier Ministre Canadien Justin Trudeau à l’Occasion de la Commémoration du Génocide Arménien”, *Armenews*, 24 Nisan 2016.

Bu bildiri de önemli olan Başbakan'ın Avam Kamarası ve Senatonun Ermeni soykırım iddialarını kabul ettiği için kendisinin (veya Hükümetinin) de bu iddiaları tanıdığıdır. Ayrıca bu iddiaların Kanada'da bölünmeye yol açmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Bu sözler genellikle saldırgan bir tutum içinde olan Kanadalı Ermenileri hedef alsa gerektir.

Ermeniler Kanada'ya "100. Yıl" için birçok gösteri düzenlemişlerdir. Bunlardan 19 Nisan'da Toronto'da Queens' Park'ta yapılan ve 2.000 kişinin katıldığı ileri sürülen gösteri ile¹⁷⁰ 24 Nisan'da başkent Ottawa'da yapılan¹⁷¹ ve daha az katılım olan gösteri dikkat çekmiştir. Öteden beri Ermeni görüşlerini savunan Savunma ve Çok Kültürlülük Bakanı Jason Kenney her iki gösteriye de katılarak konuşmalar yapmıştır. Haziran ayında Kanada'yı ziyaret eden Kilikya Baş Patriği Aram I, Kenney'e Ermeni Cemaatini ve Ermeni Davasını devamlı desteklediği için "Kilikya Şövalyesi" nişanını vermiştir.¹⁷² Mayıs ayı sonunda Kanada'yı ziyaret eden Ermenistan Millet Meclisi Başkanı Galust Sahakyan Kenny ile yaptığı görüşmede Ermenistan Halkını ve Kanada'daki Ermeni Toplumunu güçlü ve tutarlı bir şekilde destekledikleri için kendisine ve Kanada hükümetine teşekkürlerini ve ayrıca Ermeni soykırımını tanıdıkları için de şükranlarını bildirmiştir.¹⁷³

Ermenilerin "100. Yıl"ı Anma Komitesi, Montréal'de 3 Mayıs 2015 tarihinde, bazı Musevi, Ruanda, Tutsi, Kamboçya, Ukrayna, Süryani, Lübnanlı ve Pontus'lu Rumlarla işbirliği halinde, dünya'daki soykırımların ve insanlığa karşı suçların önlenmesi için, Liberal Parti Başkanı Justin Trudeau ile çok sayı parlamenterin ve binlerce kişinin katıldığı bir gösteri düzenlemiştir.¹⁷⁴ Başka milletleri de ilgilendiren soykırım ve insanlığa karşı suçların da konu alınması gösteriye katılanların sayısını arttırmışsa da Ermeni soykırım iddialarının ileri sürülmesine bir ölçüde engel olmuştur.

Kanada, Çanakkale Savaşlarının 100. yılı törenlerine Dışişleri Bakan Yardımcılığı görevini yapan Devlet Bakanı Lynne Yelich'i göndermiştir. Erivan'daki törene ise Vatandaşlık ve Göç İşleri Bakanı Chris Alexander katılmıştır.

170 "Thousand Attend Toronto Rally Marking 100 years since ArmenianGenocide", *Armradio*, 20 Nisan 2015.

171 "Canada's Defence Minister Jason Kenney affirms Armenian genocide on the Hill lawn, as Turkish Canadians watch", *Horizonweekly*, 25 Nisan 2015.

172 "Aram I Dubs Canada Defense Minister "Knight of Cilicia", *Asbarez*, 6 Haziran 2015.

173 "Minister Jason Kenney Meets with the President of the National Assembly of Armenia", *Horizonweekly*, 28 Mayıs 2015.

174 "Canada: Des milliers de Marcheurs Unis Contre les Génocides", *Armenews*, 4 Mayıs 2015.

Devlet Başkanı görevini yapan Genel Vali David Johnston ise, Türkiye ve Ermenistan tarafından davet edilmiş olmakla beraber, herhalde bir tercih yapmamak kaygısıyla, 24 Nisan'da Kanada'da kalarak Ottawa'daki Savaş Müzesinde Çanakkale'nin 100. Yılı münasebetiyle düzenlenen bir törene katılmıştır.¹⁷⁵

Bu tören ve gösterilerde Kanada'daki Türk örgütleri de, olanakları ölçüsünde, seslerini duyurmaya çalışmışlardır, Toronto ve Québec toplantısında hazır bulunmuşlar ancak, çok azınlıkta kaldıkları için etkili olamamışlardır. Yukarıda değindiğimiz gibi Kanada'da Türkler ve Ermenilerin sayısı adeta eşit olmasına karşın, Ermeniler bir tür seferberlik zihniyeti içinde tüm tören ve gösterilere katılırken Türkler, bazı küçük gruplar hariç, bu tür eylemlerden uzak durmakta, bu da bir cemaat olarak önemsenmemelerine neden olmaktadır.

Bu arada 2015 Şubat ayı sonunda tanınmış tarihçi Justin McCarthy'nin Toronto'da "I. Dünya Savaşının 100. Yılı – Doğu Anadolu'da İnsani Acılar başlığı altında verdiği konferansın salonda bulunan Ermeniler tarafından engellenmeye çalışıldığını belirtilmesi gerekmektedir.¹⁷⁶ Ayrıca, Montreal'de Türk Toplum Merkezi'ne Türkiye'nin Ermeni soykırımını iddialarını tanınması gerektiğine dair kâğıtlar yapıştırılması ve bu hareketin daha önce de yapılmış olması¹⁷⁷ Kanadalı Ermenilerin, hiç olmasa bir kısmının, saldırgan denebilecek bir tutum içinde olduklarını teyit etmektedir. Kanadalı bazı siyasetçilerin 1915 olayları hakkında Ermeni görüşlerini destekleyen tutumu bu saldırganlığın başlıca nedenin oluşturmaktadır. Unutulmamalı ki Ermeni hareketlerine gösterilen sempati 1982 yılında Ottawa'da Türkiye Askeri Ataşesi Albay Altıkatin'in Ermeni teröristler tarafından katledilmesinin başlıca nedenidir. Aslında Kanada, eski Başbakan Stephen Harper'in söylediğinin ve yeni Başbakan Trudeau'un da dilediğinin aksine, "Türklerin ve Ermenilerin hoşgörü ve açık yüreklilikle beraberce yaşadıkları" bir ülke olmaktan uzak görülmektedir.

C - GÜNEY AMERİKA

1. ARJANTİN

Arjantin'in "100.Yıl'na" ilişkin tutumu hakkında daha önce kısa bilgi vermiştik.¹⁷⁸

175 "Canada's Defense Minister affirms Armenian genocide on Hill lawn, as Turkish Canadians watch.", *Public Radio of Armenia*, 24 Nisan 2015.

176 "Communiqué du Conseil National Arménien du Canada" *Armenews*, 25 Şubat 2015.

177 "Turkish Community Center in Montreal is Vandalized", *montrealgazette.com*, 17 Mayıs 2015.

178 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 170-171.

Arjantin dünyada Ermeni soykırım iddialarını en fazla tanıyan ülke olmasına rağmen Arjantin Başkanının 24 Nisan törenleri için Erivan'a gitmemesi dikkatleri çekmiş ve bu hareketin Ermeni soykırım iddiaları gibi son derecede abartılmış ve hiçbir güncelliği olmayan bir konu için Türkiye ile ilişkilerin bozulmuş olmasının Buenos Aires'te yaratmış olduğu rahatsızlığı yansıttığını düşündürmüştür.

Arjantin Dışişleri Bakanı Hector Timerman'ın Türkiye Büyükelçileri yıllık konferansında bir konuşma yapmak üzere 2015 yılı Ocak ayı başında Ankara'ya gelmesi ve Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından kabul edilmesi Arjantin Hükümetinin Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olma çabasını yansıtmıştır. Ne var ki Arjantin eyaletlerinin bir kısmında Ermeni görüşleri benimsenmeye ve bunlara uygun kararlar alınmaya devam edilmektedir.

Federal bir devlet olan Arjantin'de 24 eyalet bulunmaktadır. Bunlardan Buenos Aires ve Cordoba eyaletleri Ermeni soykırım iddialarını tanıyan kararlar almışlardır. 2015 yılı içinde Santa Fe¹⁷⁹ ve Misiones¹⁸⁰ eyaletleri de benzer kararlar kabul etmişlerdir.

Öte yandan bu ülkedeki Ermeni cemaati, kamuoyunun bir kısımdan aldığı desteğin etkisiyle, mümkün olan her alanda Türkiye ve Türkiye çıkarları aleyhine bir tür kampanya sürdürmeye devam etmiştir. Bunun bir örneği "Bin Bir Gece" başlığını taşıyan bir Türk TV dizisinin Arjantin'de gösterilmesi ve beğeni toplamasında görülmüştür. Ermeni Cemaat, dizinin gösterimden kaldırılması için bir imza kampanyası başlatmış, Ermeni Basın Merkezi 'Prensa Centro Armenia' ise bir bildiri yayımlayarak bu dizi aracılığıyla Ermeni soykırımının 100.Yılı'nın anılmasının etkisizleştirmek istendiğini ileri sürmüştür.¹⁸¹

22 Kasım 2015 tarihinde Arjantin'de yapılan başkanlık seçimlerini muhafazakâr Cambiemos Partisinin Başkanı Mauricio Macri kazanmıştır. Macri aşırı derecede Ermeni taraftarı olmakla tanınmıştır.

Belediye Başkanlığı anlamına gelen Buenos Aires Kenti Hükümetinin Başkanlığını yaptığı dönemde, 2010 yılında, bu şehirde dikilmesi kararlaştırılmış bir Atatürk büstünün açılışının yapılmasına, Başbakan

179 "Arjantina's Cordoba and Santa Fe Officially Recognize April 24th As Day of Remembrance of Victims of the Armenian Genocide", *Horizon Weekly*, 30 Mart 2015.

180 "La Province de Misiones en Argentine a Reconnu le Génocide des Arméniens", *armenews*, 3 Ekim 2015.

181 "Ermeni Cemaatinden Türk Dizisine Tepki", *Gazetevatan.com*, 30 Ocak 2015.

Erdoğan'ın bu ülkeye yapacağı ziyarete saatler kala karşı çıkmış, bu saygısız hareketi de Başbakanın ziyaretini iptal etmesine yol açmıştır¹⁸².

Macri'nin büstün açılışının yapılacağını bildiği ancak yakın ilişkiler içinde olduğu Ermeni Cemaatinin ve Atatürk'ü Osmanlı İmparatorluğunun Ermenileri ortadan kaldırma politikasının sürdürmekle ve ayrıca Ermeni soykırımını inkârını başlatmakla itham eden şikâyetleri üzerine engellediği anlaşılmaktadır.¹⁸³

Başbakan Erdoğan'ın Arjantin ziyareti iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının 100. yılını kutlamak amacıyla da yapıyordu. Arjantin Başkanı Cristina Kirchner Macri'nin bu hareketini tasvip etmediğini telefonla görüştüğü Erdoğan'a bildirdi.¹⁸⁴ Ertesi yıl da Türkiye'yi ziyaret ederek ilişkilerin yeniden normal bir hale gelmesini sağlamaya çalıştı.

Sonraları Macri' diğer bazı hareketleriyle de Ermeni yandaşlığını kanıtladı: 2012'de Erivan'ı ziyareti sırasında soykırım anıtını ziyaret etmediği ihmal etmedi. 2014 yılında Buenos Aires'de bir Ermeni soykırım müzesi inşası için arsa tahsis etti. Aynı yıl Arjantin'i ziyaret eden Başkan Sarkisyan'a şehrin anahtarını sundu.¹⁸⁵

Geçmiş kısaca bu olan Macri'nin artık devlet başkanı olarak dışişlerinden de sorumlu bir makama geldikten sonra Türkiye'ye karşı ne gibi bir politika izlediği merak konusudur.

Arjantin'de son zamanlarda Türkiye aleyhinde olduğu söylenebilecek bazı olaylar görülmüştür. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz.

Ermenistan Eğitim Bakanlığı "Ermeni Soykırımı: Eğitim için Sorular, Yanıtlar ve Öneriler" başlığı taşıyan ve soykırım iddialarının okul çocuklarına nasıl öğretileceği hakkında bilgiler içeren bu kitap yayınlandı. Bu kitap bir Taşnak kuruluşu olan Güney Amerika Ermeni Milli Komitesiyle ortaklaşa hazırlanmıştı. Kitabın tanıtılması töreninde Arjantin Eğitim Bakanı Alberto Sileoni'de hazır bulundu.¹⁸⁶

182 Bkz: *Ermeni Araştırmaları*, No. 29, s. 61.

183 "Turkish Prime Minister Cancels Visit to Argentina", *Buenos Aires Herald*, 29 Mayıs 2010.

184 "Turkish Prime Minister..."

185 "Argentina's Newly Elected President and Armenian Genocide- Review", *Panarmenian*, 23 Kasım 2015.

186 "Argentina, Ministry of Education Publishes Armenian Genocide Text Book" *Armradio.am*, 19 Kasım 2015.

Arjantin Futbol Kulübü Racing Türk Hava Yollarının sponsorluk teklifini reddetti. Bu konuda bir açıklama yapan Güney Amerika Ermeni Gençlik Federasyonu THY'nin Kobe Bryant ve Lionel Messi gibi önemli sporcuların sponsorluğunu almak yoluyla Türk diplomasisinin başlıca silah haline geldiğini böylelikle Türk halkının halen yaşadığı gerçeğini saklanmasına çalışıldığı bildirildi. Ayrıca, Kürt halkına yapılan eziyetten, Elçi'nin öldürülmesinden, muhalif basına yapılan baskılardan bahsedildi.¹⁸⁷

Son olarak, yeni başkan Mauricio Macri'nin Carlos Melconian adındaki bir bankacı Ermeni'yi Arjantin Milli Bankası (Merkez Bankası) Başkanlığına atadığını da belirtelim.¹⁸⁸

Ermeni “soykırımının” 101 yılı münasebetiyle bir bildiri yayınlayan Mauricio Macri bu soykırımın hatırlanması gerektiğini zira bu olayların inkâr edilmesinin başka millet ve halklara karşı aynı suçların işlenmesine vereceğimiz anlamına geldiğini Ermeni soykırımının Holocaust'un başlangıcı olduğunu söylemiştir.¹⁸⁹

Arjantin'de Vincente Lopez şehri “101 yıl” münasebetiyle Ermeni soykırımını kınayan bir karar kabul etmiş¹⁹⁰ olup Buenos Aires şehir Meclisi de 22 Nisan 2016 tarihinde “Türk devleti tarafından yapılan Ermeni soykırımının 101. yılının anılması için” bir karar almıştır.¹⁹¹

Asın haberlerine göre Türkiye'ye Arjantin Büyükelçisi olarak atanmak istenen Estanislao Angel Zawels'e Ankara agreman vermemiştir. (Büyükelçi olarak atanmasını kabul etmemiştir) Türkiye'nin bu kararının Zawels'in Ermeni soykırım iddiaları hakkında bazı yazılar kaleme almış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹⁹² Bu olay, Macri ve Hükümetine Türkiye'nin soykırım iddialarına karşı koymakta ne derecede kararlı olduğunu göstermiş olsa gerektir.

187 “Argentina Football Club Racing Rejects Turkish Airlines Sponsorship” *Eurasia Review*, 18 Aralık 2015.

188 “Carlos Melconian Becomes President of National Bank of Argentina”, *Asbarez*, 23 Aralık 2015.

189 “Argentine President issue statement on 101. anniversary of Armenian genocide” *Armenpress*, 24 Nisan 2016.

190 Argentina's Vincente Lopez City once again Adopts Resolution Condemning Armenian genocide” *Armenpress*, 22 Nisan 2016.

191 Adelle Nazarian, “Tens of Thousands of Armenians gathered internationally to commemorate the 101st anniversary of the Armenian genocide, in which the Ottoman Empire murdered 1.5 million Armenians”, *breitbart.com*, 22 Nisan 2016.

192 “Turkey Rejects Argentine Diplomat as Ambassador for his views on Armenian genocide” *Armenpress*, 27 Nisan 2016.

2. BOLİVYA

Bolivya Millet Meclisi 2014 yılında Senato ise 2015'te Ermeni soykırım iddialarını tanımış ve kınamış olduğunu daha önce bildirmiştik.¹⁹³ Bu konuya daha önce hiç ilgi göstermemiş olan bu ülkenin birden söz konusu kararları kabul etmesini Papa Francisco'nun etkisi altında hareket etmesiyle açıklamak mümkündür.

3. BREZİLYA

Latin Amerika'nın bu en büyük ülkesi, hayli aktif bir Ermeni cemaatinin çabalarına rağmen, federal düzeyde soykırım iddialarından uzak durmuş ancak "100. Yıl"da Senato birden ve oybirliğiyle söz konusu iddiaları kabul etmiştir.¹⁹⁴ Bunun Papa'nın etkisi altında yapılmış olması mümkündür.

Diğer yandan bu kararın yasallığı hakkında şüpheler vardır zira ülke mevzuatına göre böyle bir kararın Senato'da değil, Federal Meclisinde alınması ve Devlet Başkanı tarafından onaylanması gerekmektedir.

4. MEKSİKA

Ermeni soykırım iddialarından uzak durmaya çalışan ülkelerden biri de Meksika'dır. Güçlü bir toplum olan Kaliforniya Ermenilerinden aldıkları yardıma rağmen Meksikalı Ermeniler bu iddiaları tanıtmakta güçlükle karşılaşmışlardır. Bu başarısızlığının nedeni olarak da Meksika Dışişleri Bakanlığının müdahalede bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁹⁵

Buna karşın "100.Yıl" münasebetiyle Meksika'da bazı etkinlikler yapılmıştır. Birçok ülkede olduğu gibi başkent Mexico City'de de Katedral'de, Kardinal Rorberto Rivera'nın da katılımıyla büyük bir ayin düzenlenmiştir. Ayrıca Ermeni Cemaati, Meksika Medeniyetler Milli Müzesinde sergilenmek üzere bir "haçkâr" (taştan yapılmış büyük bir haç) vermiştir.¹⁹⁶ Bazı konserler ve sergiler düzenlenmiştir.¹⁹⁷

193 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss. 170-171.

194 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, ss.168-169.

195 "Turkish Embassy in Mexico Censors a Film Festival about Armenian Genocide", *Agencia Prensa Armenia*, 20 Nisan 2015.

196 "Armenian Genocide Centennial Mass Celebrated in Mexico City", *Armradio.am*, 26 Mart 2015.

197 "Events in Mexico Commemorating Armenian Genocide Centennial", *Armradio.am*, 18 Mayıs 2015.

Bu arada Ermenistan basınında Meksika'daki Türk Büyükelçiliğinin bazı Ermeni filmlerinin gösterileceği bir festivallin yapılmasına, Hükümet üzerinde baskı kurarak, engellediğine dair bir haber çıkmıştır.¹⁹⁸ Bu festival'de Grandma's Tattoos (Büyük Annemin Dövmeleri), The Lark Farm (Tarlakuşu Çiftliği), The Cut (Kesik), Screammers (Haykırانlar) ve Ararat (Ağrı Dağı) gibi Ermeni soykırımını propagandası yapan bazı filmlerin oynatılacağı anlaşılmıştır.

5. ŞİLİ

Şili Millet Meclisi Ermeni soykırım iddialarını 2007 yılında kabul etmiş ve 2015 yılında alınan başka bir kararla da teyit etmiştir. Daha önce bildirdiğimiz gibi¹⁹⁹ Şili Parlamentosunun Ermeni sorunu hakkında yeterli bilgi sahibi olduğunda ciddi kuşkular vardır.

6. PARAGUAY

Komşusu Uruguay'ın Ermeni soykırım iddialarını 1965 yılında kabul etmesine rağmen Paraguay yarım yüzyıl bu konudan uzak durmuştur. 2015 yılında bu ülkenin Senatosu söz konusu iddiaları kabul eden bir kararı, Türkiye'nin milli günü olan 29 Ekimde ve oybirliğiyle kabul etmesi²⁰⁰ sürpriz olmuştur. Bu davranışın nedeni anlaşılmamış olmakla beraber, komşu Arjantin'de ve genel olarak tüm Latin Amerika ülkelerinde büyük nüfuz sahibi Papa Francesco'nun etkisi altında hareket edilmiş olması olasıdır.

7.URUGUAY

1965 Yılında Parlamentosunda Ermeni soykırım iddialarını tanımakla bu alanda ilk olan Uruguay'da görevinden ayrılmakta olan ve Ermeni sempaticizliği ile bilinen Başkan Jose Mujia yaptığı bir konuşmada, Ermeni soykırımının tanınmasına katkıda bulunmak üzere her türlü çabayı göstereceğini ve Türkiye'nin memnuniyetsizliğine göğüs gereceğini söylemiş ve ayrıca Türkiye'nin tarihinin karanlık sayfalarıyla yüzleşmesi ve Ermenilere yapılan mezalimi kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁰¹

198 "L'Ambassade de Turquie au Mexique Bloque un Festival du Film A Propos du Genocide Arménien" *Armenews.com*, 22 Mayıs 2015.

199 *Ermeni Araştırmaları*, No. 51, s.70.

200 *Ermeni Araştırmaları*, No. 52, s.31.

201 "Uruguay President Urges Turkey to Face Dark pages of its History", *Panarmenian.net*, 21 Ocak 2015.

Uruguay Temsilciler Meclisi Ermeni soykırım iddialarını anmak üzere 15 Nisan 2015 tarihinde özel bir toplantı yapmıştır.²⁰² Ayrıca 24 Nisan 2015'te yeni seçilmiş olan Başkan Tabare Vazquez ile eski başkanların katılımıyla bir diğer anma toplantısı düzenlenmiştir.²⁰³

Uruguay Kamu Eğitimi İdaresi Osmanlı İmparatorluğunda yapılan 20. asrın ilk soykırımını "özel ilgi sorunu" ilân etmiştir.²⁰⁴ Böylelikle Ermeni soykırım iddialarının Uruguay okul müfredatına sokulmasının sağlandığı anlaşılmaktadır.

Uruguay siyaset adamlarının Ermeni soykırım iddialarına gösterdikleri bu aşırı ilgiyi bu ülkedeki küçük ve fakat varlıklı Ermeni cemaatinin ısrarlı çabalarıyla açıklamak mümkün olmakla beraber bunun yanında, 50 yıl önce bu iddiaları tanıyan il ülke olmanın Uruguay'da bir tür övünme vesilesi haline gelmiş olduğu da görülmektedir.

8. VENEZUELA

Bu ülke Parlamentosu 2005 yılında Ermeni soykırım iddialarını kabul etmiş olması²⁰⁵ o zaman sürpriz olmuş ve zamanın başkanı Chavez'in alışılmışın dışındaki kararlarından biri olarak görülmüştü. İzleyen yıllarda Venezuela'nın bu konuyla ilgisi saptanamamış ve "100. Yıl" olan 2015'te de Ermeni iddiaları doğrultusunda bir etkinlik duyulmamıştır.

9. PARLATİNO

PARLATİNO Latin parlamentosu'nun kısaltılmış bir ifadesi olup Latin Amerika ve bazı Karayip ülkelerinin (toplam 23 ülke) parlamento temsilcilerinden oluşan, 1987 yılında kurulmuş, merkezi Panama'da olan bir istişare organdır. PARLATİNO 31 Temmuz 2015 tarihinde yapılan toplantısında Ermeni soykırım iddialarını tanıyan bir kararı, bir çekimser oyla, kabul etmiştir.²⁰⁶

202 "Uruguay Parliament Holds Special Session on Armenian Genocide", *News.am*, 16 Nisan 2015.

203 "Main Ceremony in Uruguay with Former Presidents for the Armenian Genocide", *Agencia Prensa Armenia*, 25 Nisan 2015.

204 "Armenian genocide Declared "issue of special interest in Uruguay", *Armeniangenocide100.org*, 14 Şubat 2015.

205 *Ermeni Araştırmaları*, No. 18, s.25.

206 "Latin American Parliament Recognizes Armenian Genocide", *PrensaArmenia*, 1 Ağustos 2015.

Bazı Latin Amerika ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini düzenlemeyi amaçlayan ve kısa adı MERCOSUR olan (Mercado Comùn del Sur =Güney Ortak Pazarı) bir diğer kuruluş da 2007 yılında Ermeni soykırım iddialarını kabul etmişti.²⁰⁷ Bu iki kuruluşun aldığı kararların hukuki açıdan bir değeri yoktur.

D – ORTA-DOĞU ÜLKELERİ

1. CEZAYİR

Bu ülkenin kuzeyindeki dağlık bölgede yaşayan, Arap değil Berber asıllı olan, Berber dli konuşan ve kendilerine Kabil (Kabyle) diyen bir halk tarih boyunca Cezayir’i idare edenlere karşı, kendi örf ve âdetini korumak için mücadele etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir tür fiili özerkliğe sahip olan olmalarına karşın Fransız sömürge idaresi Kabil’lere hâkim olmaya çalışmış ve bunun sonucu olarak da ayaklanmalar ve bastırmalar yaşanmıştır. Cezayir’in bağımsızlığından sonra da Kabil’lerle Merkezi Hükümet arasında sorunlar devam etmiştir.²⁰⁸

Paris’te kendisine Kabil Geçici Hükümeti (Anavad) adını veren ve Başkanlığını Fuat Medhenni’nin yaptığı bir kuruluş 24 Nisan 2015 tarihinde yayınladığı bir bildiri de 100 yıl önce Türk askeri güçlerinin Ermeni Halkına soykırım uyguladığını, Ankara Hükümetinin bu soykırımı inkâr ettiğini, Türk güçlerinin iki yüz yıl boyunca binlerce Kabil’liyi de katletmiş olduğunu belirtilmiş ve Kabil Geçici Hükümetinin Ermeni soykırımını kınadığını, Ermeni halkı ile dayanışma içinde olduğunu vurguladıktan sonra Ankara Hükümetini Ermeni soykırımını tanımaya davet edilmiştir.²⁰⁹

Bu kuruluşun siyasi alanda bir önemi olduğu zannedilmemektedir. Bu olaya değinmemizin nedeni Ermenilerin, kendi durumlarıyla Kabil’lilerin durumları arasında yapay bir benzerlik kurarak ve buna söz konusu kuruluşu ikna ederek böyle bir bildiri yapılmasını sağlamış olmalarıdır.

207 *Ermeni Araştırmaları*, No. 27-28, s. 37.

208 “Kabyle People” , Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Kabyle_people#geography Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

209 Stephane Arrami, “Genocide Armenien – Les troupes turques avaient aussi massacre des milliers de Kabyles”, *kabyle.com*, 24 Nisan 2015.

2. FİLİSTİN

Basın haberlerine²¹⁰ göre Filistin’de “1915–2014 Ermeni Soykırımının 100. Yılı” yazısını ve Erivan’daki Soykırım Anıtının bir resmini içeren 250 “fils” değerinde bir pul basılmıştır. Türkiye’den gelen itirazlar üzerine Bakü’deki Filistin Büyükelçiliği bu pulun resmi olmadığını ileri sürmüştür. Türk internet sitelerinde ise pulun sahte olduğu bir Ermeni tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Pul sahte ise yapanlar hakkında kovuşturma açılması gerekmektedir. Ancak bu hususta bilgi yoktur.

Filistin Başkanı Mahmut Abbas 18 Ocak 2016 tarihinde Ermeni Noel’i kutlamalarına katılarak yaptığı bir konuşmada Filistin’de, Ermenistan’da ve tüm dünyadaki Ermeni kardeşlerine iyi dileklerini sunduktan sonra Filistinlilerin de Ermenilerle aynı deneyimleri yaşadıklarını, her iki halkın da baskı altında kaldığını, terörize edildiğini ve sürgüne gönderildiğini, Ermenilerle Filistinlilerin bir millet gibi olduklarını söylemiş ve ardından Başkan Sarkisyan’a bir mektup göndererek kendisini Filistin’e davet ettiğini ve bu davetin kabul edileceğini umduğunu ifade etmiştir.²¹¹

3. İRAN

İran’daki Ermeni azınlığının sayısına ilişkin tahminler 70.000 ile 200.000 arasında değişmektedir.²¹² Bu ülkede halen 80 kadar Ermeni kilisesi faaliyettedir. Ancak bazı kaynaklar Ermeni kiliselerinin sayısını 480 olarak vermektedir.²¹³ İran Millet Meclisinde Ermeni asıllı iki milletvekili vardır.

Iran rejiminin, Türkiye ve Azerbaycan’la olan ilişkilerini göz önünde bulunarak, ülkesindeki Ermeni Cemaatine hoşgörü ile yaklaştığı, Diaspora’nın görüşlerini benimseyen bu Cemaatin de genelde Türkiye ve Azerbaycan’a karşı saldırgan bir tutum içinde olduğu gözlenmektedir.

Her yıl 24 Nisan anma törenleri, İran Ermenilerine Türkiye’ye karşı besledikleri olumsuz duygu ve düşünceleri, siyasi makamlarının müsaade ettiği ölçüde, ifade etmek fırsatını vermektedir. İran makamlarının bu törenlere bir kısıtlama getirmediği yıllarda yapılan gösteriler Türkiye Büyükelçiliği

210 “Palestine Emet un Timbre-Poste pour la 100ème Anniversaire du Génocide des Arméniens et Affirme que ce n’est pas une Emission Officielle”, *Armenews.com*, 14 Mayıs 2015.

211 “Mahmoud Abbas aux Arméniens : Vous êtes le sel de cette Terre” *Armenews*, 26 Ocak 2015.

212 “Iranian Armenians”, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_Armenians Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

213 “Of The 600 Churches in Iran, 480 are Armenian – Scientific Conference”, *Horizonweekly*, 1 Mart 2016.

mensuplarının güvenliğini tehlikeye atan boyutlara ulaşabilmektedir. Mesela, 1981 yılında 24 Nisan'da yapılan gösterilerde bir grup Ermeni Büyükelçilik binasına girmiş Türk bayrağını indirerek yakmışlardı. Binadaki Türk personelin güvenliğini tehlikede olmasına ve gösterilerin saatlerce sürmesine rağmen İran kolluk makamlarının bu olaya karışmak istemeyen tutumu karşısında zamanının Türkiye Hükümeti, Yüksek Ova'daki Türk Komando kuvvetlerinin Büyükelçiliği kurtarmak için Tahran'a geleceğini bildirmesi üzerine gösterici Ermeniler dağıtılmıştır.²¹⁴ Bu olaya rağmen her yıl 24 Nisan'da Türkiye Büyükelçiliği önünde gösteri yapılmasına sloganlar atılmasına pankartlar açılmasına izin verilmiştir.

Diğer yandan Ermeni terörü döneminde İran makamlarının Büyükelçilik personelinin gerektiği gibi korumadığı görülmüştür. Bunun sonucu olarak Ermeniler 28 Nisan 1984 tarihinde Büyükelçilik Sekreteri Sadiye Önder'in eşi Işık Önderi katletmişler, bundan bir ay önce Büyükelçilik Başkâtibi Hasan Servet Öktem'i ve Askeri Ateşlikten bir başçavuşu yaralamışlardır. Aynı olayda iki personel tesadüfen yara almadan kurtulmuştur. O dönemde Tahran'daki bazı Türk şirketleri de bombalanmıştır. Sonuç olarak o yıllarda İran'da Ermeni terörü 1 kişinin ölümüne ve 10 kişinin de yaralanmasına neden olmuştur.²¹⁵

Bu yıl 24 Nisan'da Tahran'da yapılan anma törenleri Aziz Serkis Katedralinde (Saint Sarkis Cathedral) yapılan büyük bir ayin ile başlamış, bu kilisenin çanları 100 kez çalınmıştır. Meclis üyesi Ermeniler yaptıkları konuşmalarda Türkiye'den Ermeni soykırımını tanımasını ve bunun yasal sonuçlarını kabul etmesini istemişlerdir.²¹⁶ Ayrıca Milletvekili Robert Bağlariyan Hükümete ve Başkan Ruhani'ye soykırımın tanınması ve olaylara gerçek isminin verilmesi (soykırım sözcüğünün kullanılması) için çağrısında bulunmuştur.²¹⁷

24 Nisan günü binlerce kişi (bazı görgü tanıkları 5.000 kişiden bahsetmektedir) Tahran'daki Türkiye Büyükelçiliği önünde gösteri yaparak "Türkiye'nin Faşist Hükümetine Ölüm", "Adalet, Adalet" gibi sloganlar atmıştır.²¹⁸ Ermenilere verilen bu desteğe rağmen Erivan'daki törenlere önde gelen bir İranlı şahsiyetin gönderilmemiş olması dikkatleri çekmiş ve bunun bir tür denge politikası uygulaması olduğu düşünülmüştür. 2016 yılı 24 Nisan'ında da Aziz Serkis Kilisesinde aynı ayin yapılmış ve kilise dışında da gösteriler düzenlenmiştir.²¹⁹

214 Bleda, Tanşuğ (2000). *Maskeli Balo*, Doğan Kitap, s.119.

215 Lütem, Ömer E., "Ermeni Terörü", *Avrasya Dosyası*, Cilt 12, Sayı 3.

216 "Iran Armenians Honour Massacre Centennial", *Presstv.ir*, 24 Nisan 2015.

217 IRI Majlis member: Rouhani Sould Not Avoid Calling Things by Their Name as Regards Armenian Genocide"

218 "Protest in Front of Turkish Embassy in Iran on Occasion of Armenian enocide Centennial", *Panorama.am*, 24 Nisan 2015.

219 "Armenian genocide victims commemorated in Tehran", *armradio.am*, 2 Nisan 2016.

4. IRAK VE IRAK'IN KÜRT BÖLGESİ

IRAK

Irak 1915 olayların 100. Yılı törenlerine, Erivan'a heyet gönderen nadir Müslüman ülkelerden biri olmuştur. Bunun nedenini Türkiye-Iran ilişkilerinin günümüzde pekiyi olmamasıyla açıklamak mümkündür.

Erivan'a giden Heyete Ulaştırma (transport) Bakanı Jabr el Zubeidi başkanlık etmiş, Heyet soykırım anıtını ziyaret etmiş, çelenk koymuş ve saygı duruşunda bulunmuştur.²²⁰ Ayrıca Şinjar bölgesi Valisi Maysar Haji Salih aynı amaçla Erivan'a gitmiş olup düzenlediği basın toplantısında Yezidilerin de soykırıma maruz kaldıklarını ve şimdi de Ermenilerin yanında yer aldıklarını ileri sürmüştür.²²¹ Diğer yandan 24 Nisan günü Bağdat'ta, Türkiye Büyükelçiliği civarında, Ermeni Piskopos Avag Asaturyan'ın idaresindeki 500 kadar Ermeni Türkiye aleyhinde protesto gösterisinde bulunmuştur.²²²

IRAK'IN KÜRDİSTAN BÖLGESİ

Irak Kürdistan Bölgesi Parlamentosu'na Ermeni Soykırım iddialarının tanınması için bir yasa tasarısı sunulmuş ve Parlamento üyelerinin büyük bir bölümünün bu tasarımı desteklediği basında belirtilmiş²²³ olmakla beraber bu gerçekleşmemiştir. Irak Kürdistan Bölgesi'nde yaklaşık 3 bin 500 Ermeni yaşadığı ve Parlamento'da da Yervant Nisan Markos Bitsr adında bir Ermeni milletvekili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bir gazete haberine göre²²⁴ bu bölgenin Zakho kentinde ve Awzrik ve Havrisk köylerinde 3.500 Ermeni yaşamaktadır. Ermeniler Kürdistan Bölgesi idaresine başvurarak Hükümetin ve Parlatentonun Ermeni soykırımını tanınmasını istemişlerdir. Bu taleplerinin akıbeti hakkında bir bilgi alınamamıştır. Bu olayda önemli olan üçra yerlerdeki Ermenilerin dahi "100. Yıl" münasebetiyle Ermeni iddialarının duyulması için çaba harcadığını göstermesidir.

220 "Iraq Transport Minister Visits Armenian Genocide Memorial", *armradio.am*, 27 Nisan 2015.

221 "Governor of Iraq State of Shangal to Participate in Armenian Genocide Centennial Events in Armenia", *Armenpress*, 20 Nisan 2015.

222 "Armenians in Baghdad Hold Protest March to Turkish Embassy", *Panorama.am*, 24 Nisan 2015.

223 "Soykırım tasarısı Kürdistan parlamentosunda", *Imc*, 24 Nisan 2015.

224 "Armenians of KurdistanMark 100th Anniversary of the Massacre", *The Kurdish Globe*, 27 Nisan 2015.

5. İSRAİL

En büyük soykırımı uğramış bir millet olmakla beraber İsrail Parlamentosu, birçok girişime ve 1915 olaylarının soykırım olduğuna dair yaygın bir kanıya rağmen, hatta Mavi Marmara olayından sonra iki ülke ilişkilerinin durma noktasına geldiği bir zamanda dahi, soykırım iddialarını kabul eden bir karar almamıştır. Bunun, esasen yüklü olan ihtilaflar listesine bir de Ermeni sorununu eklememek ve özellikle, stratejik nedenlerle, Türkiye ile bağları koparmamak düşüncesinden ileri geldiği görülmektedir.

6. LÜBNAN

Dini cemaatler esas alınarak kurulmuş bir devlet olan Lübnan'da, bu cemaatlerden biri olarak kabul edilen Ermenilerin iç siyasette anayasal bazı hakları vardır. Buna göre Lübnan Parlamentosunda en az altı Ermeni bulunacak, hükümette de en az bir Ermeni bakan yer alacaktır. Bu durum Ermenilere yaklaşık 140.000 olan²²⁵ sayıları ile orantılı olmayan bir nüfuz sağlamaktadır. Bu nüfuz nedeniyledir ki Lübnan Parlamentosu şimdiye kadar iki kez, 1997 ve 2000 yıllarında Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararlar almış ve bu iddiaları kabul eden tek Arap ülkesi olmuştur.

“100. Yıl” için düzenlene tören ve etkinlikler de Parlamento ve Hükümet’im daha ziyade Ermenileri destekleyen bir tutum içinde oldukları görülmüştür. Nitekim Lübnan 24 Nisan’da Erivan’daki törenlere Dışişleri Bakanı Gebran Bassil ile Endüstri Bakanını göndermiş²²⁶ ayrıca Millet Meclisi Başkan Yardımcısı SamiJamil milletvekillerinden oluşan bir heyetle bu törenlere katılmıştır. Jamil bu konuda yaptığı bir konuşmada Ermeni soykırımını tanıdıklarını Dünya’daki tüm Ermeniler için adalet istediklerini söylemiştir.²²⁷ Gebran Bassil ise Erivan’da Başbakan Hovik Abrahamyan tarafından kabul edilmiştir.²²⁸ Lübnan Telekomünikasyon Bakanı Boutros Harb ise yaptığı bir açıklamada Ermeni halkına karşı işlenmiş korkunç ve menfur cürümlerden bahsetmiştir.

Ancak bu konuda kanımızca en önemli gelişle Eğitim Bakanı Elias Bou Saab’ın 24 Nisan’da Lübnan’da tüm okulların katılması kararını alması ve

225 “Ermeniler”, *Wikipedia*, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeniler> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

226 “Libanese RFM and Parliamentary Delegation to Visit Armenian Genocide Memorial on April 24”, *Armenpress*, 3 Nisan 2015.

227 “Lebanese MP Demands Justice For All Armenians”, *Armenpress*, 24 Nisan 2015.

228 “Bassil Meets Armenian MP in Yerevan”, *National News Agency*, Lebanon, 24 Nisan 2016.

Hükümetin de bu kararı onaylamasıdır.²²⁹ Bu karar ülkenin Sünni kesiminde itirazlarla karşılanmıştır. Türk Lübnan Dostluk Derneği Başkanı Zaher Sultan “Türkiye işler dayanışma içinde olmak ve Türkiye’ye karşı ileri, sürülen suçlamalara cevap oluşturmak üzere 10.000 Türk bayrağı dağıtıklarını söylemiş ve bu bayraklardan bir kısmı, 24 Nisan’da Trablus’ta bazı evlere ve bazı dükkanlara asılmıştır. Bu kent Müftülüğünden yapılan bir açıklamada okulların kapatılması kararı eleştirilmiş, soykırım iddialarının tartışmalı olduğu ve bu konuya Lübnan’ın karışmaması gerektiği bildirilmiştir.²³⁰ Bir Ermeni kaynağına göre²³¹ Lübnanlı Sünni Şeyh ve Al-Quds Camii İmamı Maher Hammoud Osmanlı İmparatorluğu ile İslam’ın karıştırılmaması gerektiğini, Ermeni soykırımında sorumlu tarafın İslam dini olmadığını ileri sürmüştür.

“100. Yıl” Lübnan’da, özellikle Beyrut da çok sayıda Ermeni’nin yerleşik olduğu Burç Hammud semtinde binlerce kişinin katıldığı törenlerde anılmış ve “Katil Türkiye”, “Asla Unutulmamalı, Asla Affedilmemeli” gibi yazılar içeren pankartlar taşınmıştır. “100.Yıl” etkinlikleri arasında Ermeni Katolik kilisesinin de katılımıyla denizin içine bir büyük anı haçı dikilmesini ve daha sonra, 20 Temmuz’da Byblos kentinde, çok sayıda resmi kişinin ve Vatikan’dan gelen Kardinal Kurt Koch’un katılımıyla bir Ermeni soykırım müzesi açılmasını saymak mümkündür.²³²

1915 olaylarının 101. yılı da Lübnan’da önemli anma törenlerine sahne olmuştur. Beyrut’ta şehir merkezinde yaklaşık 10.000 kişinin katılımıyla yapılan bir toplantıda Türkiye’den hesap sorulması, soykırımı tanınmasının istenmesi, soykırımı uğramış kişilerin torunlarına tazminat ödenmesi gibi hususlar dile getirilmiş ayrıca günümüz Türkiye Ermeni soykırımını inkâr ettiği için bunun benzer suçları özendirebileceği belirtilmiştir.

Beyrut yakınlarındaki Antelias’da yerleşik Kilikya Baş patriği Aram I düzenlediği bir ayinde Türkiye’nin soykırımını inkâr etmesini kınamış, kısa süre önce Karabağ’daki çarpışmalara atıfla bu saldırılar karşısında büyük güçlerin sessiz kalmasından yakınmıştır.

Lübnan’da Vatikan’a bağlı Katolik Ermenilerin ruhani Lideri Patrik Grégoire Bedros XX’de bir ayin düzenlemiş ve konuşmasında Ermeni davasının asla ölmeyeceğini belirterek bu davanın uluslararası kuruluşlarda savunulduğunu,

229 “Beyrut Sunni Group Urges Lebanon not to Observe Armenian Genocide”, *The Daily Star, Lebanon*, 21 Nisan 2015.

230 “Génocide des Arméniens: Contre-Manifestation à Tripoli au Liban”, *Armenews.com*, 24 Nisan 2015.

231 “Lebanese Sunni Muslim Leader Speaks out on Armenian Genocide and Turkey’s Founder Atatürk”, *USA Armenian Life Magazine*, 6 Mayıs 2015.

232 “Inauguration d’un Musée du Génocide arménienne à Byblos”, *L’Orient le Jour*, 21 Temmuz 2015.

nerede Ermeni varsa orada yürüyüşler yapıldığını, kiliselerde dualar edildiğini ve böylelikle Türkiye'nin ecdadının suçunu kabul etmek istemediğinin dünyaya gösterildiğini söylemiştir.²³³

Lübnan, son yıllarda sayıları hayli azalmış olsa da, yine de Yakın Doğu'da en fazla Ermeni'yi barındıran ülkedir. Lübnan'da farklı din ve mezheplerin siyasete hâkim olması nedeniyle öteden beri güçlü olarak nitelendirilebilecek hükümetler kurulamamış ve bunun sonucu olarak da Suriye ve İsrail'in kısmi işgalleri yaşanmıştır. Bu hava içinde yetmişli yıllarda ASALA ve PKK bu ülkede doğmuş ve güçlenmiştir. Ermeniler gerek Anayasa ile elde ettikleri eylemlerde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunların ülke Sünnilerin bir kısmı tarafında tasvip edilmediği biliniyordu. Ancak bu yıl, yukarıda değindiğimiz Türk bayrağı asma olayı, Sünnilerin bu memnuniyetsizliğinin yaygın hale gelmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Lübnan'ın uğraşmakta olduğu birçok soruna bir de Türk-Ermeni anlaşmazlığını eklemesinde hiçbir çıkarı yoktur.

7. MISIR

Ermenilerin Türkiye'nin Mısır'la olan gergin ilişkilerden yararlanarak soykırım iddialarının kabulüne çalıştıkları hakkında bazı haberlere rağmen²³⁴ basında Ermeni iddiaları lehinde çıkan bazı yazılar dışında²³⁵ resmi makamların bu yönde bir eğilimi olmadığı görülmüştür. Ermenistan Başkanın Başkan El-Sissi'yi 24 Nisan için Erivan'a davet ettiği basında yer almış ancak bu davet gerçekleşmemiştir.²³⁶ Buna karşılık "100.Yıl" için Mısır Ermenilerinden ve Mısırlı diğer Hıristiyanlardan oluşan 115 kişilik bir Heyet Erivan'a gitmiştir.²³⁷

Ülkede düzenlene bazı dini ayin ve Kahire'de açılan bir sergi dışında²³⁸ en önemli etkinlik Port Said şehrinde, 1915 yılında Hatay'da tehcir edilmemek

233 "Beyrouth un seul message: Se Souvenir et Demander Réparation Pour que le Crime Ne Se Répète Pas", *Armennews.com (L'Orient le Jour)*, 26 Nisan 2016.

234 "Egypt's new parliament to raise issue of Armenian Genocide acknowledgement", *News.am*, 25 Eylül 2015.

235 Mesela, Dr. Ahmed Magdy Al-Soukkary, "Between Recognition and Denial - the Genocide Question and Turkish-Armenian Relations" *AMT*, 14 Ocak 2014; "Erdoğan Tries to Ignore Genocide", *Al-Ahram Weekly*, 23 Nisan, 2015; "A Date With International Recognition", *Al-Ahram Weekly*, 16 Nisan 2015.

236 "Egypt's Sisi Invited to Attend 'Anti-Turkey Genocide Celebrations'", *MENA News Agency*, Cairo, 19 Mart 2015.

237 "Cairo: Forget Me Not", *Al-Ahram Weekly*, 23 Nisan 2015; "Egypt Sends Delegation for Armenian Genocide Centennial", *Ahram Online*, 19 April 2015.

238 "Armenian Egyptians Commemorates 100th Anniversary of Armenian Genocide", *Egypt Independent*, 19 Nisan 2015.

için Musa Dağı'ndan kaçarak, o zaman İngiliz işgalindeki Mısır'a sığınan bazı Ermenilerin anısına bir anıt dikilmesi olmuştur. Bu anıtın Mısır Ermenileri tarafından yaptırıldığı ve açılışa sadece Ermeni toplumu temsilcilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.²³⁹

8. SURİYE

Ülkesinde 100.000 kadar Ermeni'nin yaşadığı Suriye'de²⁴⁰ devamlı olarak Türkiye aleyhtarı eylemler peşinde koşan bir Ermeni azınlığı bulunmaktadır. Ancak Suriye hükümetleri, Türkiye ile ilişkilerinde bir diğer sıkıntı yaratmamak endişesiyle Ermeni iddiaların olanaklar ölçüsünde uzak durduğunu, iki ülke ilişkilerinin bozulmasından sonra dahi, Ermeniler lehine bazı beyanlara rağmen Ermeni soykırım iddialarının resmen tanınmasının yapılmadığını daha önce bildirmiştik.²⁴¹

“100. Yıl” münasebetiyle Şam Belediyesinin Hıristiyan Mahallesi olan Bab Tuma'da meydanlardan birine “Ermeni Soykırımın Kutsal Şehitleri” adını verdiği basında bildirilmiştir.²⁴²

E – UZAK DOĞU ÜLKELERİ

1. AVUSTRALYA

Bu ülkede nispeten küçük ancak Rum ve Süryanilerle beraber hareket ettikleri için önemli sayılabilecek bir baskı grubu oluşturan bir Ermeni cemaati vardır. Geçmişte daha da aşırı davranan bu cemaat, 1980 yılında Sydney Başkonsolosu Şarık Arıyak ile Güvenlik Ataşesi Engin Sever'in Taşnak kökenli bir terörist örgüt olan Adalet Komandoları tarafından öldürülmesini dolaylı olarak teşvik ve hatta destek verdikleri için manevi bir sorumluluk altındadır. Ancak günümüzde Ermeniler bu olay hiç olmamış gibi bir davranış içindedirler.

Avustralya Hükümeti v e Parlamentosu Ermeni, Rum ve Süryani cemaatlerinin yaptığı her türlü baskıya rağmen Ermeni soykırımını iddialarını kabul etmemiştir. Buna karşın ülkenin Yeni Güney Galler (New South Wales) ve Güney

239 “Mısır'da Ermeni Muhacirler Anısına Anıt Açılışı”, *Bolsohays*, 9 Kasım 2015.

240 Bir Ajans haberine göre olaylar nedeniyle halen Suriye'de 23.000 kadar Ermeni bulunmaktadır. “Suriye'de 100 bin Ermeni'den sadece 23 bini kaldı”, *ermenihaber.am*, 10 Mart 2016

241 Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, No. 52, ss.172-173.

242 “Square in Damascus called Holy Martyrs of Armenian Genocide”, *Panorama.am*, 24 Nisan 2015

Avustralya (South Australia) gibi eyaletleri parlamentoları Ermeni soykırım iddialarını tanıyan kararlar almışlardır.²⁴³

Çanakkale savaşları milli bilinçlenmeyi sağladığı için Avustralya ve Yeni Zelanda 'da gayet önemli bir olay olup Avustralya bu yılki törene yüksek düzeyde katılmıştır. Daha önce, Ermeni soykırım iddialarının Türkiye'de rahatsızlığa neden olduğu dikkate alan Avustralya Hükümeti bu konudaki tutumunu Avustralya Dışişleri Bakanı Julie Bishop'un o zamanın Türkiye Dışişleri Bakanı olan Ahmet Davutoğlu'na gönderdiği bir mektupla açıklamış ve 1915-23 olaylarına ilişkin olarak Avustralya Hükümetlerinin tutumunda bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. Avustralya Hükümeti Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında meydana gelmiş olan trajik olaylarda büyük kayıplara uğramış Ermeni halkına ve diğer cemaatlere sempati duymakla beraber bu olayları soykırım olarak tanımlamadığını bildirmiştir.²⁴⁴

Avustralya Hükümeti, Çanakkale'nin 100. Yılı törenlerine en üst düzeyde katılırken Ermenistan'daki 24 Nisan törenine resmi temsilci göndermeyeceğini açıklamıştır.²⁴⁵ Avustralyalı Ermenilerin 24 Nisanı anma etkinlikleri bu tarihten önce başlamıştır. Sydney'de 22 Mart 2015 tarihinde düzenlenen ve 12 bin kişinin katıldığı ileri sürülen Ermeni Festivaline Ermenistan Diaspora Bakanı Hayranuş Hakopyan da katılmıştır.²⁴⁶

“100. Yıl” için düzenlenen birçok etkinlik arasında 24 Nisan'da Sydney'de yapılan ve binlerce kişinin katıldığı belirtilen büyük bir yürüyüş dikkat çekmiştir.²⁴⁷ Bu şehirdeki Ermeni işyerleri kapatılmıştır.²⁴⁸ Ryde ve Willoughby kentlerinin Meclisleri soykırım iddialarını tanıyan kararlar kabul etmişlerdir.²⁴⁹

Tanınmış Avustralyalı aktör Russell Crowe'un “Son Umut” adı altında Türkiye'de de gösterilmiş olan The Water Diviner filminin Ermeni

243 Bu konuda bkz. *Ermeni Araştırmaları* No. 45, ss. 23-30 ve No. 49, s.46.

244 “Australian Foreign Minister Confirms Turkey's Gag”, *Armenian Weekly*, 8 Ocak 2015. Bu olayı ilginç yönü söz konusu mektubun Bilgi Edinme Özgürlüğü (Freedom of Information) mevzuatına dayanılarak bir Taşnak örgütü olan Armenian National Committee of Australia tarafından elde edildiği ve Türkiye'nin Avustralya Hükümetini etkilediğini göstermek amacıyla da yayınlanmasıdır. Ancak böyle yapılmakla Avustralya Hükümetinin Ermeni soykırımı iddiaları karşısındaki tutumu da yazılı bir şekilde teyit edilmiş olduğu meydana çıkmıştır.

245 “Australia Not to Send Official Representative to Yerevan on April 24”, *.sbs.com*, 30 Mart 2015.

246 “Sydney Armenian Festival Dedicated to Armenian Genocide Centenary Attracts 12.000”, *Armenia.com.au*, 1 Nisan 2015.

247 “Armenian Atrocity Remembered with Mass March”, *Sydney Morning Herald*, 27 Nisan 2015.

248 “Record Number of Australian Business Close to Mark the Centenary of Armenian Genocide”, *Armradio*, 14 Mayıs 2015.

249 *Armradio.am*, 11 Mayıs 2015

soykırımından söz etmediği için inkarcılık yaptığı ileri sürülmüş ve bu film aleyhine bir mektup kampanyası açılmıştır.²⁵⁰

Şubat ayında Sydney'deki ANZAC Anıtına Atatürk'e ilişkin bir kitabe konmuştu. Ermeni ve Rumlar buna şiddetle itiraz etmiş ve ANC Australia bu konuda yayınladığı bir mektupta Atatürk'ün Birinci Dünya Harbinde savaş suçu işlediğini, Naziler tarafından idol haline getirildiği ileri sürülmüş ve söz konusu kitabe aracılığıyla kendisine saygı göstermenin, onun mirası olan ırza geçmek, cinayet işlemek, diktatörlük yapmak ve etnik temizlik ve soykırım gerçekleştirmek gibi hususların yüceltilmesi olduğu ileri sürülmüştür.²⁵¹

Yukarıda kısa bir özetini vermeye çalıştığımız Avustralyalı Ermenilerin "100.Yılı" için etkinlik ve eylemleri, yas tutmanın çok ötesinde Türkiye ve Türklere karşı ırkçı nefret beslendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu arada bu ülkedeki Türklerin de, yetersiz de olsa geçen yıllara göre daha örgütlü ve etkin hareket etmeye başladıkları gözlemlenmektedir. Bu çerçevede Güney Galler Eyalet Parlamentosunda "Asuri, Rum ve Ermeni soykırımının 100. Yılı" nedeniyle sunulan bir karar tasarısının gündeme alınmaması sağlanmıştır.²⁵² Ayrıca Türk asıllı Alman Rejisör Fatih Aşkın'ın Ermeni soykırım iddialarını destekleyen Kesit (The Cut) başlıklı filmin gösterilmesinden sonra düzenlenen bir tartışma toplantısında Türk izleyicilerin görüşlerini bildirmeleri üzerine, toplantıda hazır bulunan Yeni Güney Galler eyaleti hazine Bakanı Gladys Berejikyan salonu terk edince toplantı da iptal edilmiştir.²⁵³

2. BANGLADEŞ

Asırlar önce Ermeniler, Bengal'in jüt ve deri ticaretinde önemli bir yere sahipken bu bölgede bir cemaatleri Daka'da bir kiliseleri ve bir de sokakları (Armenian Street) vardı. Günümüzde ise bu kentte bir Ermeni kalmıştır.²⁵⁴

Ermeni Cemaatinin adeta mevcut olmamasına rağmen 1915 olaylarının 100. Yılı için bazı Bangladeş gazetelerinde Ermeni görüşlerini yansıtan yazılar

250 "Crowe Accused of Denying Genocide", *The Age*, 24 Nisan 2015.

251 "Armenian Community outraged it was not Consulted on Hyde Park Plaque of Genocidal Dictator", *Anc.org.au*, 8 Mart 2015.

252 "Avustralya Türk Lobisi "soykırım" tasarısını geri Çektirdi" *Cihan, Aktifhaber.com 1*, Haziran 2015.

253 "Armenian genocide Panel cancelled as Minister Withdraw Amid Denial Claims", *Armradio*, 21 Mayıs 2015.

254 "The Mission of Dhaka's Last Armenian", *BBC News*, 20 Ocak 2003.

yayınlandığı görülmüştür. Bunlardan bazılarının başlığı dipnotta gösterilmiştir.²⁵⁵ Gazeteler arasında en fazla Daily Star Ermeni görüşlerine yer vermiştir. Daka'daki Türkiye Büyükelçiliğinin 1915 olaylarının gerçek niteliğini açıklayan bir mektubunu yayınlamak zorunda kalan bu gazete²⁵⁶ soykırım iddiaları hakkındaki bilgileri ANCA'dan (Armenian National Committee of America) aldığını belirtmiştir. Taşnak Partisinin A.B.D.'de bir yan kuruluşu ANCA'nın sahip olduğu maddi olanaklarla, Bangladeş gibi Ermenilerin az veya mevcut olmadığı ülkelerde Ermeni görüşlerini yansıtan yazılar yayınlanmasını sağladığı anlaşılmaktadır.

Hükümetler arası ilişkilere gelince Temmuz 2015 ayında “Kültürel Politika, Kültür Politikası: 2015 Sonrası Sürdürülebilir Gelişimde Kültürün Rolü” başlıklı bir konferansa katılan Bangladeş Kültür İşleri Bakanı Asaduzzaman Noor ülkesinin Ermenistan ile bir Kültür Anlaşması imzalamak ve ayrıca kültürel değişim programı başlatmak istediğini ifade etmiştir.²⁵⁷ Öte yandan Bangladeş'in Ermenistan'a atadığı ilk Büyükelçi 2016 Ocak ayında görevine başlamıştır.²⁵⁸

3. ÇİN

Basın Haberlerine göre Hong Kong, Ganzu ve Şangay'daki Ermeniler 24 Nisan'ı anmak için toplantılar yapmışlardır. Çin'deki Ermeni toplumu nispeten yeni bir tarihte meydana gelmiş olup genelde iş adamlarında ve öğrencilerden oluşmaktadır.²⁵⁹

4. HİNDİSTAN

Bazı Ermenilerin ticari amaçlarla eski tarihlerde Hindistan'ın bazı yerlerine ve özellikle Calcutta'ya yerleşmiş oldukları ve buralarda kiliseler inşa ettikleri bilinmektedir. Bunlardan en şöhretli olanı 1697 yılında yapılmış olan Calcutta'taki kilise olup halen de ibadete açıktır. Bunun dışında 1821'de kurulmuş olan bir Ermeni koleji ve Akademisi de mevcuttur.

255 “Memory of a Tragedy”, *The New Nation*, 4 Mayıs 2015; “The Armenian Genocide and Turkey's Denial” *The Daily Star*, 29 Mayıs 2015; “The Voice Against Genocide”, *The Daily Star*, 29 Mayıs 2015.

256 “Armenian Genocide: Turkish Embassy's Statement”, *Daily Star*, 11 Haziran 2015.

257 “Bangladesh Keen To Sign Cultural Accord With Armenia” *Bangladesh Government News*, 14 Temmuz 2015.

258 “Bangladesh's First Ambassador To Armenia Meets President Serzh Sargsyan”, *times.am*, 22 Ocak 2016.

259 “Les Arméniens Commémorent le Génocide de 1915 à Hong Kong, Guanzhou et à Changhai” *Armenews*, 25 Nisan 2016.

Zaman içinde Hindistan'da Ermenilerin sayısı çok azalmış olduğundan (halen 100 Kadar olduğu tahmin edilmektedir) Kilise ve koleje bakılması zorlaşmış ve bu iş Ermenistan'daki Ecmiyazin'deki Ermeni Baş Patrikliğine devredilmiştir. Halen bu kuruluşlardan çeşitli nedenlerle Hindistan'a gelen veya yerleşen Ermenilerin yararlandığı görülmektedir.²⁶⁰ Ortadan kalkmakta olan Hindistanlı Ermeniler yerine dışarıdan gelenlerle yeni bir Ermeni cemaati yaratılmak istendiği anlaşılmaktadır.

24 Nisan münasebetiyle Calcutta'da kilisede az sayıda kişinin ve özellikle Akademi öğrencilerinin katıldığı bir ayin yapılmış, soykırımı tanıyan millet, kuruluş ve kişilere şükranlar bildirilmiş,²⁶¹ bazı gazeteler de malum soykırım iddialarına yer veren yazılar yayınlamışlardır.

5. KORE (Güney)

Tüm ülkeler gibi Güney Kore'nin de 24 Nisan törenleri için Erivan'a davet edilmiş olduğunda kuşku bulunmamaktadır. Ancak o tarihte bir Güney Kore heyetinin Ermenistan'a gittiğine dair bilgi yoktur. Buna karşın, üç ay kadar sonra, Temmuz 2015 ayında Güney Kore Millet Meclisinden bir heyetin Erivan'a giderek Soykırım Anıtını ziyaret ettiği, çelenk koyduğu, saygı duruşunda bulunduğu ve Anıt'ın Müzesini gezdiği haberlerde yer almıştır.²⁶² Bu gecikme Türkiye ile ilişkilerin dikkate alınmasından kaynaklanmış olabilir.

Heyet, Ermenistan Millet Meclisi Başkanı Galust Sahakyan tarafından kabul edilmiş olup adıgeçen kendilerine, Karabağ dorunun kastederek, Güney Kore'nin Ermenistan'ı ilgilendiren konulardaki dengeli tutumunun takdir edildiğini söylemiş ve ayrıca Ermenistan'ın dünya parlamenterlerin tüm soykırımları kınamasını öngören "Soykırımı Karşı Parlamenterler" girişimi hakkında bilgi vermiştir. Güney Kore Heyeti Başkanı Noh Young-min ise Soykırım müzesinde gördüklerinin Ermeni halkının maruz kaldığı trajedinin kanıtı olduğunu belirttikten sonra iki ülkenin aynı kaderi paylaştıklarını belirtmiştir.²⁶³ Bu sözlerle Kore'nin 1910–1945 yıllarında yılında Japonya tarafından ilhakı kastedilmiş olunabilir.

260 "Armenians in India", *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_India Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

261 "Kalkata's Armenians Mark 100th Year of Genocide", *Times of India (Electronic Edition)*, 25 Nisan 2015.

262 "South Korea MPs Visit Armenian Genocide Memorial", *news.am*, 17 Temmuz 2015.

263 "Armenia and South Korea Have Shared Same Faith: Noh Young-Min", *Artsakhpress*, 17 Temmuz 2015.

6. PAKİSTAN

Hindistan'da olduğu gibi 1600'lü yıllarda günümüz Pakistan'ının bazı kentlerine ticari nedenlerle bazı Ermenilerin yerleştiği bilinmektedir. Halen de Lahor, Karaçi ve İslamabat gibi şehirlerde belli olmayan çok olmayan sayıda Ermeni yaşadığı anlaşılmaktadır.²⁶⁴ Pakistan'ın Karabağ Sorunu, soykırım iddiaları gibi nedenlerle Ermenistan'ı tanımamış olması²⁶⁵ bu ülkedeki Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan aleyhinde doğrudan faaliyet göstermelerini engellemektedir. Ancak, her yıl 24 Nisan civarında basında Ermeni görüşlerini dile getiren Pakistanlılar tarafından kaleme alınmış olan bir veya birkaç yazı görülmektedir.²⁶⁶ Bu olayın 24 Nisan törenlerine dikkat çekmek ve Dodik'in adının anılmasını sağlamak amacıyla kasten düzenlenmiş olması olasıdır.

7. VIETNAM

2015 Ekim ayında Ermenistan'ı ziyaret eden Vietnam Adalet Bakanı Ha Hung Cuong Ermeni soykırımını tanıma olanağını incelediklerini, Vietnam'ın halklara karşı işlenmiş tüm soykırımları kınadığını söylemiştir. Bakan, Vietnam savaşı sırasında Ermenistan'ın bazı Vietnamlıları eğitmiş olduğuna da temas etmiştir.²⁶⁷ Bu nedenle Vietnam'ın Ermenistan'a kendini borçlu hissettiği bunun da, belki, Vietnam'ın soykırım iddialarını tanımasına neden olabileceği anlaşılmaktadır.

8. YENİ ZELANDA

Az sayıda Ermeni'nin yaşadığı Yeni Zelanda'da kayda değer Ermeni etkinliği pek görülmemekle birlikte "100. Yıl" da soykırım iddialarını tanıtabilmek için bazı girişimler görülmüştür.

Amerikalı tanınmış rock şarkıcısı ve aynı zamanda Ermeni militanı Serge Tankiyan, Tweeter aracılığıyla ilişki kurduğu Yeni Zelanda'daki hayranları aracılığıyla Ermeni soykırım iddialarının tanınması için Hükümete bir dilekçe verdirmiştir.²⁶⁸

264 "Armenians in Pakistan", *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_Pakistan Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

265 Bu konuda bkz. Elias Azrak, "Why Does Pakistan Not Recognize Armenia?", *quara.com*, 20 Aralık 2015.

266 2015 yılı için bu tür yazılara örnek olmak üzere bkz: Umber Khairi, "Past Lives: Of the Mass Killings of Armenians by the Ottomans", *The News on Sunday*, 3 Mayıs 2015.

267 "Minister: Vietnam Considers Possibility of Recognizing Armenian Genocide", *News.am*, 23 Ekim 2015.

268 "Petition calling on New Zealand to recognize Armenian Genocide", *News.am*, 21 Nisan 2015.

Yerli Maori kabilelerinden birinin şefi olan David Rankin, Türk Hükümetinin dikkatleri Ermeni olaylarından başka yöne çekmek amacıyla Çanakkale savaşlarını kullandığını öne sürmüş ve Maorilerin ANZAK gününü boykot etmelerini istemiştir.²⁶⁹ Ayrıca “yerli halk” bağlamında Maori’lerle Ermeniler arasında bir benzerlik görmekte olan Rankin 1,5 milyon Ermeninin Hıristiyan olduğu için öldürüldüğü ve Ermeni topraklarının sömürgeleştirilmek istendiğini(?) ileri sürmüştür.

F – BAZI ULUSLARARASI KURULUŞLAR

“100. Yıl” için Avrupa Parlamentosunu n bazı kararlarını, Avrupa Halk Partisinin bir kararını ve Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi’nin çoğunluğun görüşünü belirten bir metnini daha önce görmüştük.²⁷⁰

Günümüzde çok sayıda uluslararası kuruluş vardır. Bunlardan bir kısmı “mesleki” niteliktedir. Daha büyük bir kısmı ise ne devletler ne de hükümetler arasındadır. Diğer bir deyimle, siyasi konularla uğraşsalar dahi, siyasi etkili azdır, bazılarının ise adeta yoktur. Ne var ki soykırım iddialarının mümkün olduğu kadar fazla kuruluş tarafından benimsenmesini amaç edinmiş olan Ermenistan ve Diaspora bu tür kuruluşların bazılarında bu iddiaları kabul eden kararlar veya bildiriler kabul etmesini başarmışlardır. Bunların ayrıntılarına girmeye yerimiz müsait değildir. Ancak bu konuda araştırma yapmak isteyenlere kolaylık sağlamak üzere soykırım iddialarını kabul eden kuruluşlardan bir kaçının adlarını ve ilgili referans bilgilerini veriyoruz.

Avrupa Demokrat Gençlik Topluluğu (Democrat Youth Community of Europe)

<http://www.armradio.am/en/2015/03/24/democrat-youth-community-of-europe-adopts-statement-condemning-the-armenian-genocide/> Democrat Youth Community of Europe adopts statement condemning the Armenian Genocide, 24 Mart 2015

Fransızca Konuşan Ülkeler Topluluğu (Francophonie)

<http://asbarez.com/133538/europes-french-speaking-countries-adopt-statement-on-armenian-genocide/> 31 Mart 2015. “Europe’s French-Speaking Countries Adopt Statement on Armenian Genocide”

269 “Un leader İwi apelle les Maoris à boycotterla journée commémorative des Dardanelles”, *Armenews.com*, 8 Nisan 2015.

270 *Ermeni Araştırmaları* No. 51, ss.115-132

Kızılhaç Uluslararası Komitesi (International Committee of the Red Cross)

<https://www.icrc.org/en/document/100-years-such-tragedies-must-never-happen-again>

30 Mart 2015 - 100 Years on: Such tragedies must never happen again

Dünya Komünist Örgütleri

<http://devrimciproletarya.net/dunya-komunist-orgutlerinden-ermeni-soykirimi-100-yil-aciklamasi/> 6 Nisan 2015. “Ana Sayfa » BASINDAN » Dünya komünist örgütlerinden Ermeni Soykırımını 100. yıl açıklaması

Irkcılığa Karşı ve Halklar Arasında Dostluk Hareketi- MRAP (Mouvement Contre le Racisme et Pour l’amitié entre les Peuples)

<http://www.mrap13.fr/node/36>, 16 Nisan 2015. “l’ONU doit reconnaître le massacre des Arméniens comme un génocide

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu (kısaca Helsinki Komisyonu) - The Commission on Security and Cooperation in Europe

<http://www.armradio.am/en/2015/04/22/helsinki-commission-calls-for-recognition-of-the-armenian-genocide/>

22 Nisan 2015. “Helsinki Commission calls for recognition of the Armenian Genocide”

Arap ve Berber İnsan Hakları Örgütleri - (Arab and Amazigh Human Rights Organizations)

<http://www.cihrs.org/?p=14866&lang=en>, 22 Nisan 2015. “Arab and Amazigh Human Rights Organizations Call on Turkey to Recognize Armenian Genocide

İnsan Hakları Uluslararası Federasyonu – (International Federation For Human Rights)

<https://www.fidh.org/en/region/europe-central-asia/armenia/100-years-after-the-armenian-genocide-a-manifesto-for-memory-and>, 22 Nisan 2015. “100 years after the Armenian Genocide: A manifesto for memory and justice”

Uluslararası Avrupa Hareketi - (The European Movement International (AMI))

<http://www.armradio.am/en/2015/04/25/european-movement-adopts-a-resolution-on-the-armenian-genocide/> 25 Nisan 2015 “European Movement adopts a resolution on the Armenian Genocide

Avrupa Hareketi-Ermenistan - (European Movement-Armenia)

<http://www.tert.am/en/news/2015/04/27/victor-yengibaryan/1659311>, 27 Nisan 2015. “Genocide recognition is more in Turkey’s interests

Koruma Sorumluluğu Global Merkezi - (Global Centre For Responsibility To Protect)

<http://www.panorama.am/en/news/2015/04/28/genocide-statement1/63740>, 28 Nisan 2015. “Global Centre for the Responsibility to Protect urges governments to commemorate Armenia’s tragedy by recognizing the crime

Dini Özgürlük İçin Uluslararası Komisyon – (The US Commission on International Religious Freedom (USCIRF)

<http://www.uscirtf.gov/news-room/press-releases/uscirtf-commemorates-the-centennial-anniversary-the-armenian-genocide>, 23 Nisan 2015. “USCIRF Commemorates the Centennial Anniversary of the Armenian Genocide

Irkcılığa, Antisemitizme ve Yabancı Düşmanlığına Karşı Hareket – (Mouvement Contre le racisme, l’antisémitisme et la Xénophobie (MRAX)

http://www.collectifvan.org/article_print.php?id=89813, 1 Temmuz 2015.

Le MRAX invite la Belgique à reconnaître et à condamner le génocide arménien

Knights Templar (Tapınak Şövalyeleri)

<http://armenpress.am/eng/news/805655/knights-templar-signed-resolution-recognizing-armenian-genocide-in-armenia.html>, 16 Mayıs 2015. “Knights Templar Signed Resolution Recognizing Armenian Genocide in Armenia”

Kaynakça

“101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz”, Halkların Demoratik Partisi Basın Açıklaması, 24 Nisan 2016.
<http://www.hdp.org.tr/basin/basin-aciklamalari/101-yillik-utancla-yuzlesiyor-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/6590> Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

“Final Statement of the Second Global Forum Against the Crime of Genocide”, The Second Global Forum Against the Crime of Genocide, 23 Nisan 2016, Yerevan.
http://www.mfa.am/u_files/file/GF%202016/GF_Final_Statement_eng.pdf
Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2016.

Bleda, Tanışğ (2000). *Maskeli Balo*, Doğan Kitap, s.119.

Lütem, Ömer E., (2007). “Ermeni Terörü”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 12, Sayı 3.

Dergiler

- Ermeni Araştırmaları*, No. 27-28
Ermeni Araştırmaları, No. 29.
Ermeni Araştırmaları, No. 35.
Ermeni Araştırmaları, No. 36.
Ermeni Araştırmaları, No. 39.
Ermeni Araştırmaları, No. 45.
Ermeni Araştırmaları, No. 46.
Ermeni Araştırmaları, No. 48.
Ermeni Araştırmaları, No. 51.
Ermeni Araştırmaları, No. 52.
Nouvelles d'Arménie, No. 225.
Nouvelles d'Arménie, Mars 2016.

Gazeteler

- AFP
Agence France Press
Agencia Prensa Armenia,
Agos
Ahram Online
Aktifhaber.com
Aktüel
Al-Ahram Weekly
Anadolu Ajansı

Anc.org
APA
ARKA
Armenews
Armenianow
Armenianweekly
Armenpress
Arminfo.am
Armnew.am
Armradio
Artsakhpress
Asparez
Aydınlık
Azernews
Baltic News Service
Bangladesh Government News
BBC News
breitbart.com
Buenos Aires Herald
Catholic News Agency
Cihan
Cyprus-mail.com
Cyrus News Agency
Daily Sabah
Deutsche Welle
Egypt Independent
Ermeni Haber Ajansı
Eurasia Review
European Union News
Gazetevatan.com
Haber3
Haberler.com
Horizonweekly
Hürriyet
INA News
internethaber.com
Jnews.org
L'Orient le Jour

Los Angeles Daily News
Mediamax.am
MENA News Agency
Montrealgazette.com
National News Agency
News.am
News-news.am
Newsweek Magazine
Panarmenian.net
Panorama.am
PrensaArmenia
Public Radio of Armenia
Radio Sweden
Reuters
RFE/RL
Russian-Armenian News Agency
Sözcü
Sputnik
Sydney Morning Herald
The Daily Star
The Kurdish Globe
The News on Sunday
Times of India
Times.am
Trend.az
TRT
USA Armenian Life Magazine
Vaticano
Videonewsus

Resmi Kurumlar

President of the Republic of Armenia
National Assembly of Republic of Armenia
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı

OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE İRAN-AZERBAYCAN ŞEHİRLERİNDE ERMENİLER

(ARMENIANS IN IRAN-AZERBAIJAN CITIES ACCORDING
TO THE OTTOMAN CENSUS BOOKS)

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
Atatürk Üniversitesi
sbilgili@atauni.edu.tr

Öz: 16. asır başlarında İran-Azerbaycan'da kurulan Safevî Devleti'nin gayrimüslim tebaasından biri de Ermenilerdir. Osmanlı Devleti, Safevîlerin elindeki İran-Azerbaycan şehirlerini ele geçirdiğinde bölgeyi tahrir etmiş ve bölgedeki tüm halklar gibi Ermenilerin de sosyo-ekonomik yapısı hakkında kıymetli bilgilere haiz tahrir defterlerini tutmuşlardır. İşte bu çalışmada tahrir defterleri temel kaynak olarak alınarak İran-Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Ermenilerin demografik ve ekonomik durumları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Defterlerden elde edilen nüfus verileri, Ermenilerin Revan başta olmak üzere tüm bölgede nüfusun çok az bir kısmını oluşturduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevî Devleti, Ermeniler, İran, Azerbaycan, Tahrir (Sayım) Defterleri

Abstract: One of the non-Muslim population of Safavid state which was founded in Iran-Azerbaijan in early sixteenth century were also Armenians. The Ottoman Empire had a census in the region when they conquered Iran-Azerbaijan cities which belong to Safavids. Thus, in this region they had formed census books which gives valuable information about Armenian socio-economic structure like other nations. In this study census book were taken as the primary source to analyze the demographic and economic situation of Armenians who lived in İran-Azerbaijan geography had tried to reveal. The population data obtained from the census books had revealed the results that Armenians population –especially Revan- had consisted a very little part of the pollution in whole region.

Keywords: Ottoman State, Safavid State, Armenians, Iran, Azerbaijan, Census Books

1-GİRİŞ

Şah I. İsmail'in 16. yüzyıl başlarında kurduğu Safevî Devleti, kısa sürede Azerbaycan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Gürcistan ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Safevîlerin bu coğrafyayı ele geçirmesiyle, bölgede meskûn Türk, Arap, Fars, Kürt ve diğer Müslüman topluluklar ile birlikte Ermeni, Gürcü ve Yahudi gibi gayrimüslim topluluklar da Safevî idaresine girmişlerdir. Safevî Devleti'nin kurucu unsuru bölgede kadimden beri yaşayan Türkmenler ile Anadolu'dan göç ederek Şah'ın hizmetine giren Türkmenlerdir. Kurucu/destekçi özellikleri sebebiyle de devletin bürokrasisini bu Türkmenlerin boy beyleri oluşturmuştur. Bununla birlikte bölgede yaşayan diğer etnik ve dinî gruplar da devlet hiyerarşisi içerisinde, istidatlarına göre yerlerini almışlardır. Gayrimüslim topluluklara İslâm hukuku çerçevesinde hakları tanınmış ve yükümlülükleri mucibince muamele edilmiştir.

Safevî Devleti'nin Osmanlı coğrafyasına doğru yayılma emelleri ve Osmanlı müesses nizamını sarsıcı davranışları, Osmanlılar ile hasmane münasebetlerin başlamasına yol açmıştır. Böylece İran-Azerbaycan coğrafyasında 1514'de başlayan ve 1736'ta biten yaklaşık 200 süren bir mücadele başlamıştır. Bu mücadele esnasında Osmanlılar, Safevîler üzerine 16. yüzyıl sonları (1578) ve 18. yüzyıl başlarında (1723) iki büyük askerî harekât düzenlemişlerdir. Bu askerî harekâtların sonucunda ele geçirilen bölgeler "tahrir" edilmiştir. Bu tahrirler sonucu tutulan tahrir defterleri, bölgede yaşayan tüm topluluklar hakkında pek çok bilgiye haizdir. Bu topluluklardan biri de Ermenilerdir. Bu çalışmada Osmanlı tahrir defterleri esas alınarak, ayrıca Osmanlı ve Safevî kaynakları ile araştırma eserler kullanılarak 16 ve 18. yüzyıllarda İran-Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik yapısı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın kaynağını, Osmanlıların gerek 16. yüzyıl ve gerekse 18. yüzyıl askerî harekâtlarının ardından, İran-Azerbaycan coğrafyasında yaptıkları nüfus ve arazi tahrir defterleri oluşturmaktadır. Bu defterler şu anda İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan; 633 numaralı Revan, 645 ve 668 numaralı Tebriz, 699 numaralı Gence, 895 numaralı Makü, 896 numaralı Erdebil, 898 ve 901 numaralı Revan, 902 numaralı Erdebil, 903 numaralı Gence, 904 ve 908 numaralı Tebriz, 905 numaralı Nahçıvan, 906 ve 907 numaralı Hemedan, 909 numaralı Meraga, 910 numaralı Urmiye, 911 numaralı Hoy ve Karadağ, 912 numaralı Kirmanşahan ve Luristan, 1066 numaralı Erdelan tahrir defterleridir.

Bu defterler matematik konum itibarıyla; 41°-34° kuzey paralelleri ile 44°-50° doğu meridyenleri arasında yer alan Gence'den Luristan'a uzanan Çukur Sa'd

(Revan, Nahçıvan, Makü), Tebriz, Hoy, Erdebil, Gence, Meraga, Urmiye, Hemedan, Kirmanşahan, Sinne, Hürremabâd gibi İran-Azerbaycan şehir ve köylerine ait olup, Safevî ülkesindeki Ermenilerin sosyo-ekonomik yapılarını ve demografik durumlarını bildiren en önemli kaynaklardır.

2-TAHRİR DEFTERLERİNDE ERMENİLERE AİT KAYITLAR

a) 1590 Tarihli Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 633)

Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın Ağustos 1583'de ele geçirdiği¹ Revan'ın mufassal defteridir. Defterin başında bölgede yaşayan tüm reayanın hukukundan bahseden bir kanunname bulunmaktadır.² Kanunnamedeki "*el-vâkî fî evâhîr-i şehri-i Muharremi'l-harâm sene tis'a ve tis'în ve tis'amie*" kaydından defterin 19-29 Muharrem 999 (17-27 Kasım 1590) tarihinde tutulduğu anlaşılmaktadır. Kanunnâmeden bölgede icra edilecek Osmanlı kanunlarının hâkimiyetin sürdürülmesi için her gruptan halka adalet uygulanmasını ve bir nizam sağlanmasını amaçladığı anlaşılmaktadır.³ Defterde Revan şehri, ardından Revan merkez, Karbi (Karpi), Nahçıvan, Mevazi' Hatun, Mülk-i Arslanlu, Karabağ, Dereşam, Dere Şehbuz, Bazarçayı, Şerür, Akçakal'a, Karni (Gerni), Vadi, Abarân, Şarabhane, Talin, Armuy, Abnik, Aralık, Ordubâd, Azadciran, Şorlut, Dere Nörgüt, Zar, Zebil, Alınca, Sisyan kaza ve nahiyelerine bağlı köy, mezra ve kışlaklara ait kayıtlar bulunmaktadır.

Defterdeki kayıtlardan Çukur-Sa'd Eyaleti'nde Türk ve Ermeni olmak üzere iki etnik unsurun yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu defter bölgedeki gerek şehirlerin, gerekse kır kesiminin demografik yapısı hakkında kısmî bilgi vermektedir. Kısmen bilgi verdiğinin söylenmesinin sebebi; bu bölgenin Osmanlıların eline geçmesinden önce, Kızılbaş inanca sahip Türk ahalinin gerek bölge hâkimlerinin zoruyla ve gerekse korktuklarında kendi istekleriyle yurtlarını terk edip göç etmesidir. Nitekim Revan'ın Türk halkının bir kısmı

1 Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul 1339, c. 2, s. 14; Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Matbaa-i Amire 1145, s. 391; Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, Haz. B.Sitki Baykal, Ankara 1981, c. 2, s. 79.

2 BA, TD 633, s. 2-12. Kanunnâmeye göre, tahrir emini mâl defterdârı Mehmed Efendi, kâtibi Divân-ı Hümayûn mâl kâtiplerinden Hasan'dır.

3 Kanunnamede "*tafsil-i eczâ-yı şer'iyye-i müte'âmele ve kavânin-i rüsûm-ı 'örfiyye-i müteârife makâl-i defter-i Osmâniyye ve meâhizü'l-ahkâm-ı sultâniye ki vilâyet-i Revân müceddiden tahrir olundukda icrâ olunan kavânin-i muâmele kabûl-i re'âyâ ve tevâif-i tüccar ve ahâlî-i memâlik-i mahrûsede cenâh-ı hüsvânünün zilâl-i adâlet ve sâye-i merhamet bahşleri tahtında mütezallil ve müreffehü'l-hâl olmaları ki mücib-i devâm-ı devlet ve bâis-i nizâm-ı memleket olmağın ber-muktezâ-yı emir-ü âli zikr olunur ...*" kaydı düşülmüştür.

Tokmak Han tarafından, bir kısmı da korktuklarından kendi iradeleriyle şehirden ayrılmış, Ağrı Dağı eteklerindeki yaylaklara sığınmışlardır.⁴ Şehirde meydana gelen bu hadisenin benzeri kır kesiminde de yaşanmıştır. Osmanlıların kendilerini katledeceğinden korkan Kızılbaş Türk köylüler ve konar-göçer aşiretler, köylerini, yaylak ve kışlaklarını terk ederek daha güvenli gördükleri bölgelere göç etmişlerdir. Nitekim tahrir defterinde, Abaran ve Şaraphane nahiyelerinin sadece köy isimleri yazılmış, nüfusla ilgili herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu durumu Bazarçayı Nahiyesi'nde, Şerur Kazası'nın, Zar ve Zebil nahiyelerinde de görmek mümkündür. Bununla birlikte Osmanlıların da göç ettirme politikası uyguladığı görülmektedir. Mesela, Şüregel Nahiyesi'nden 20.000 kişi Osmanlı idaresindeki topraklara göç ettirilmiştir.⁵ Osmanlıların göçe tabi tuttuğu bu nüfus, Sünni Türklerden olup, Safevîlerin intikam almak için bunları katledebileceğinden korkulduğundan böyle bir yola başvurulmuştur. Karşılıklı uygulanan bu göçlerden dolayı, bölgedeki Türk nüfus oranı büyük ölçüde azalmıştır. Bununla birlikte, Ermeniler yurtlarında kalmış, herhangi bir göç olayı yaşanmamıştır. Bu sebeple 1590 tarihli defterden şehir ve kırdaki yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında hemen hemen tam bir bilgi sahibi olunurken, Türk nüfusu için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Defterin başında Revan şehrine ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Revan şehri, sur içi (iç kaleyle birlikte) ve sur dışı olmak üzere iki yerleşmeden müteşekkildi. Sur içinde; Marderos, Mirza, Küçük Kayık (Kayık),⁶ İsalı ve Börekçi Ohan isimlerini taşıyan beş mahalle, surun dışındaki varoşlarda da Dereköy, Hacı İlyas, Yenice, Gökkend, Arbanî, Zenge ve Oğcaperd⁷ isimli yedi mahalle bulunuyordu.⁸ Şehrin mahallerinin Marderos ve Börekçi Ohan hariç diğerlerinin tamamı Türkçe isim taşımaktadır. Bu tahririn yapıldığı yıllarda,

4 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. 1, s.124; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 75-76; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 346.

5 Ziya Büniyatov, *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Bakı, 1996, s.12; Kırzioğlu, *Kafkas Elleri*, s. 327

6 Türkmen bölgelerinde kayak kelimesi yerine, kayık kelimesi de kullanılmaktadır. (Bkz. *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993, c. VIII).

7 "Oğca" kelimesi ön, öncü anlamına gelmektedir. "Berd/Perd" kelimesi ise menzil demek olan "Berid" kelimesinin bölgedeki kullanım şeklidir. Bu iki kelimenin birleşmesinden oluşan "Oğcaperd/Oğcaperd"; öndeki menzil anlamına gelmektedir. (Berid kelimesi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c.2, s. 541-549)

8 Bu son 7 mahalle tahrir defterinde köy olarak kaydedilmiştir. Ancak gerek tahrir defterindeki "der karib-i Çay-ı Zengi" ifadesinden ve gerekse yapılan araştırmadan bu köylerin şehrin hemen karşısında ve Zengi Çayı'nın batı yakasında, bir nevi şehrin varoşu konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu köylerdeki çiftlikler, köy halkından olmayan, şehirde yaşayan kimseler tarafından tasarruf edilmekteydi. Mesela, Yenice mahallindeki bir çiftlik hakkında "çiftlik der-tasarruf-ı İbrahim veled-i Kılıç ve Musa veled-i Cafer resmin ve behesin virür" (BA, TD 633, s. 37) isimleri zikredilen kişiler köy halkından değildir. Bunlar şehir merkezine yakınlığı sebebiyle köyde yaşamamakta, şehirde hayat sürmekteydiler. Tahrir defterinde köy halkı arasında isimlerin kayıtlı olmaması bunun göstergesidir.

bitişik meskûn mahallerin etrafları surla çevrilince, Türkler iç kale ve surun dışındaki varoşlarda, gayrimüslimler ise sur içinde kalmışlardır. Revan şehrinin merkez nüfusu 284 hane, 3 bekâr Türk ve 380 hane Ermeni olmak üzere yaklaşık 3.323 kişidir.⁹ Bu nüfusun 1.900 kişisini (%57,1) Ermeniler, 1.423 kişisini (%42,9) Türkler¹⁰ oluşturmaktadır (Bkz. Tablo. 1).

Defterde kayıtlı diğer bir yerleşme Nahçıvan şehridir. Bu dönemde şehir; Kadı Cihan (diğer adı Hoca Mirican), Seyyid Hüseyin, Molla Ahmedî, Mirza Beğ (Diğer adı Cami), Sahab, Künbed (Diğer adı Türkmenler), Balâ, Hoca Beğ, Huzemerek, Tizhiran, Köknaver ve Kal'a isimli 12 mahalleye ayrılmıştır.¹¹ Şehir nüfusu 734 hane, 111 bekâr olmak üzere yaklaşık 3.780 kişidir. Bu nüfusun 593 hane, 110 bekâr olmak üzere yaklaşık 3.075 kişisini Türkler,¹² 141 hane, 1 bekâr olmak üzere yaklaşık 706 kişisini Ermeniler oluşturmaktadır. Yani nüfusun %81,3'ü Türk, %18,7'si Ermenidir (Tablo. 2). Nahçıvan kaza nüfusu ise tahminen 6.345 kişidir. Bu nüfusun da 4.185 kişisini (%66) Türkler, 2.160 kişisini (%34) Ermeniler oluşturmaktadır.

Defterde şehir yerleşmesi olarak kaydedilen yerlerden biri de Ordubâd'dır. Ordubâd şehri, Gemiş,¹³ Meydan (diğer adı Gürdetal), Anberaş, Suşehri, Aramine ve Menges¹⁴ isimli 6 mahalleden oluşmaktaydı. Şehirde yaklaşık 1.373 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 1.298 kişisi (258 hane, 8 bekâr) Türk¹⁵, 75

9 Türkler ve Ermeniler için tahmini nüfus hesaplanırken umumî kabul gören "5 x hane + mücerred" formülü esas alınmıştır. Hane halkı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1953, s. 11; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 32, İstanbul, 1979, s. 331-348.

10 Revan şehir ve kır kesimindeki muaf nüfus deftere kaydedilmemiştir. Oysa Revan şehrinde birçok cami ve mescit olduğu, bunlarda da imam, müezzin, hatip vesaire vazifelilerin görev yaptığı muhakkaktır.

11 BA, TD 633, s. 100-108.

12 Deftere göre Nahçıvan'da 8 imam, 2 hatip (Nahçıvan şehrindeki Cami'i Kebir hatibi Mevlana Ahmedî veled-i Baba; "*Bahçe der tasarruf-ı Mevlana Ahmedî veled-i Baba hâtib-i Cami-i Kebir der nefsi Nahçıvan kıt'a 1 ber vech-i maktû fi sene 10*" (BA, TD 633, s. 150) kaydına göre, Dere Şahbuz Nahiyesi'nde Tırkeş köyünde bir bahçeyi tasarruf etmekteydi. Bu bahçenin yıllık geliri 10 akçe idi), 6 müezzin, 3 çerağı, 4 aşır-han, 1 kethüda, 7 şeyhzadegân (Şeyh Yusuf bin Kuseyr ahfadıdır (BA, TD 633, s. 120)), 4 seydî (Nahçıvan'a bağlı Suremerek-i Suğla köyünde meskûn Seydî Ahmed, Pir Seydî, Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed isimli kişiler; "*Karye-i mezbûreden Seydî Ahmed ve Pir Seydî ve Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed nam kimesnelerin ve akraba ve taallukâtlarının tekâlifden mu'afiyetleri babında selâtin-i sâltifeden ellerinde temessükleri var ise min-ba'd mezbûrlara tekâlif-i örfiyye tekliif olunmaya diyu ellerinde emr-i şerif olmağın mer-i celilü'l-kadrin mazmûn-ı hümayını üzere mezkûrlar tekâlif-i örfiyyeden beri olmak üzere sebt-i defter olundu.*" kaydına göre, akrabalarıyla beraber tekâlif-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardır (BA, TD 633, s. 121), birer eczâ-han, kadı, müftü, âyan, vâiz, cüz-han ve müderis gibi muaf nüfus da bulunmaktadır.

13 Gemiş kelimesi, Azeri Türkçesinde ve Anadolu'da Iğdır bölgesinde sazlık, kamışlık anlamına gelir.

14 Menges kelimesi, Türkmen yörelerinde "az derin olan koyakların ortasındaki yüksek tepe", "Sarp kayalıklarda oturacak kadar dar çıkıntılı yerler", "killi toprak" anlamlarına gelmektedir.

15 Ordubâd'da 2 imam-hatip, 1 müezzin ve 1 ferraş-kayyum-çerağdar (Ordubâd camisinde görevli Molla Bekir hatiplik ve imamlık, Maksud müezzinlik, Süphan Kulu çerağdarlık, ferraşlık ve kayyimlik vazifelerini ifa etmekteydiler (BA, TD 633, s. 278)

kişisi de (15 hane) Ermeni idi. Şehirde yaşayan Ermeniler nüfusun yalnızca %5'ini oluşturuyordu. (Tablo. 3)

Revan Eyaletinin de Ermenilerin en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları yer Sisyan Nahiyesi'nin Culha (Culfa) Kasabası'dır. Bölgenin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan ve 41 mahalleden oluşan Culha Kasabası'nda 1.470 hane Ermeni yaşamaktadır. Kasabanın yaklaşık nüfusu 7.350 kişidir. Culha Ermenileri hakkında defterde şu kayıt bulunmaktadır;¹⁶

“Karye-i Culha Tebriz ve Ordubâd yollarının geçidi olub karye-i mezbûre ahâlisinin zirâ'at ve hırâsetleri olmayub cümle re'âyâsı bâzîrgân olmağla ispençe ve harâc ve ihtisâbdan gayri mahsûlleri olmayub ba'zı kimesneler karye-i mezbûreyi iltizâm itdiklerinde re'âyâ tâkat getürmeyüb serdâr tarafına şikâyet itmeğın ber-vechi maktû' yılda beş yük akçe virmek üzere re'âyânın ellerine emr-i şerîf virüb zabt olunurken Kızılbaş'dan gelen Eklis? Meliki Mehmed karındâşı Halîl'e iki karye ze'âmet olmak şartıyla karye-i mezbûreyi sekiz yük akçeye ki tahvîlin yigirmi dört yük akçeye iltizâm idüb mübâşeret eyledikde hilâf-ı şer'-i şerîf re'âyâyı rencide idüb zulm ve ta'addîsinden ekseri perâkende oldığına Nahcüvan kâdîsı Mevlânâ Cennetî 'arz gönderüb ve bâkî kalan re'âyâ dahi gelüb şöyle ki mültezim-i mezbûr ref' olunub ve şart eyledüğü iki pâre karye hâss olub zikr olunan karye ile ma'an ber-vech-i maktû' bize der-'uhde olub her sene altı yük akçeye kabûl idüb perâkende olan re'âyâ dahi yerlerine geldüğinden mâ'adâ ta'ahhüd eyledüğimiz altı yük akçeyi ber-mûceb-i şart el-yevm hazîne-i Revân'a teslîm idelim şol şartla ki ba'zı ehl-i garaz kimesneler ziyâde iderler ise verilmeye deyü i'lâm itdüğü 'arz olundukda karye-i mezbûre ahâlîsi perâkende ve perîşân olmağın âhere iltizâma verilmeyüb mukaddemâ re'âyâyâ der-'uhde olunduğı üzere bir yük akçe ziyâde ile her sene karye-i mezbûre tevâbi'i ile şart ve ta'ahhüdlere üzere altı yük akçeye karye-i mezbûre re'âyâsına der-'uhde olunub ve min-ba'd garazen ziyâde iderler ise verilmeye deyü emr-i şerîf vârid olmağın sebt-i defter olundu”

Bu kayda göre, Culha ahâlisi ziraatla fazla meşgul olmayıp, ekseriyeti ticaret yapmaktadırlar. Kasabanın gelirleri Padişah emriyle yıllık 5 yük (500 bin akçe) karşılığı iltizam olunmuştur. Ancak mültezimler Eklis? Meliki Mehmed ve kardeşi Halil iki köyü zeamet edip, şer'-i şerîf hilafına fazla para almak istediklerinden Culha ahâlisi dağılmaya (perakende) başlamıştır. Bunun üzerine Nahçıvan kadısı Cennetî Efendi İstanbul'a arz gönderip, geri kalan halkın

16 BA, TD 633, s. 368-386.

iltizamın kaldırılmasını ve 2 köyün hassa alınmasını, karşılığında da Revan hazinesine 6 yük (600 bin akçe) vereceklerini söylediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine iltizam usulü terk edilerek 600 bin akçe vermeleri kabul edilerek deftere kaydedilmiştir. Culhalılar ayrıca ihtisab, boyahane, bozahane, meyhane, şemhane, tamga-i siyah, bac-ı bazar ve bazar-ı esb vergisi olarak Devlete, senelik 100.000 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Culha kasabası gelir kalemlerinin diğerlerini; 36.750 akçelik ispençe, 500 akçelik dönüm resmi, 4.000 akçelik buğday (500 kile), 3.000 akçelik arpa (500 kile), 3.000 akçelik erzen (500 kile), 160 akçelik bakla (16 kile), 9.600 akçelik pamuk (100 menn), 10.000 akçelik şıra (2000 menn), 10.000 akçelik meyve resmi (311 bahçeden alınan vergidir), 500 akçelik kevvare resmi, 2.000 akçelik keten resmi, 2.000 akçelik yatak resmi, 990 akçelik kışlak resmi, 3.000 akçelik ağnam resmi, 10.000 akçelik deştbanî ve tapu-yı zemin resmi, 2.000 akçelik rüsüm-ı hariceyn resmi, 2.500 akçelik bad-ı heva ve arusiye resmi oluşturmaktadır. Bu vergilerin toplamı 100.000 akçedir.¹⁷ Culha Ermenilerinin vergi bazında Devlet'e katkısı 800.000 akçe tutmaktadır.

Çukur-Sa'd coğrafyasında, özellikle geçit noktalarında bulunan bazı köylerin ahali derbentçilik, menzilcilik ve köprücülük ile görevlendirilmiştir. Mesela; Ağca Kal'a Kasabası memerr-i nâs (geçit) yer olmakla birlikte, köyün yakınındaki köprünün tamir ve bakıma ihtiyacı olduğundan, 92 Ermeni köylü, bu köprüyü tamir ve termim etmeği taahhüt eylediklerinden nefer başına 20'şer akçe ispençe alınıp avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye, salgun ve diğer örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹⁸

Deftere göre eyalette bulunan diğer nahiyelerin yerleşim yerleri köy veya kasaba hüviyetindeydi. Ağca Kal'a Kazası'nın merkezi konumunda olan kasabada Türk nüfus kaydedilmemiş, 92 hane Ermeni kaydedilmiştir. Alınca Nahiyesi'nin merkezi olan Alınca Kasabası'nda 22 hane, 9 bekâr (yaklaşık 119 kişi) Türk, 149 hane (yaklaşık 745 kişi) Ermeni ikamet etmekteydi. Aralık Nahiyesi'nin merkezi konumundaki Ahuri Kasabası'nda 160 hane (yaklaşık 800 kişi) Ermeni yaşamaktaydı. Armuy Nahiyesi'nde de sadece Araku (25 hane (yaklaşık 125 kişi) Türk ve 16 hane (yaklaşık 80 kişi) Ermeni) ve Şehriyar (22 hane (yaklaşık 110 kişi) Türk) köylerindeki nüfus kayıt altına alınmıştır. Karbi Kasabası'nda 180 hane (yaklaşık 900 kişi) Ermeni, Karabağ Kasabası'nda 16 hane ve 3 bekâr (yaklaşık 83 kişi) Türk, Dereşahbuz Kasabası'nda 29 hane, 5

17 BA, TD 633, s. 393.

18 BA, TD 633, s. 183. Devlet hizmetine alınan Ağca Kal'a Ermenileri gibi Türk köylüler de bulunmaktadır. Bunlar yaptıkları işe karşılık avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye türü vergilerden muaf tutulmuşlardır. Mesela; Yaşkir'da 10 hane, Karabağ'da 16 hane ve 3 bekâr, Toprak Kal'a'da 30 hane, 2 bekâr, Vadi-i Kebir'de 68 hane, 13 bekâr, Develü-i Kebir'de 32 hane, 8 bekâr zikredilen vergilerden muaf tutulmuştur. (BA, TD 633, s. 94, 139, 205, 214, 220).

bekâr (yaklaşık 150 kişi) Türk, 11 hane (yaklaşık 55 kişi) Ermeni, Karni Kasabası'nda 4 hane (yaklaşık 20 kişi) Türk, 96 hane (yaklaşık 480 kişi) Ermeni, Vadi Nahiyesi'nin Vadi-i Kebir Köyü'nde 67 hane, 11 bekâr (yaklaşık 346 kişi) Türk, Talin Kasabası'nda 11 hane, 1 bekâr (yaklaşık 56 kişi) Türk ve 130 hane (yaklaşık 650 kişi) Ermeni, Dere Nörgüt Kasabası'nda 4 hane (yaklaşık 20 kişi) Türk kaydedilmiştir. Bazarçayı, Abaran, Şarabhane, Abnik, Zar ve Zebil nahiyelerinde ise nüfus yazılmamış, deftere sadece nahiyelerdeki köy isimleri ve hâsılları kaydedilmiştir.

**Tahrir defterine göre,
Revan Eyaleti'nin
yaklaşık vergi nüfusu
45.800 kişidir. Bu nüfusun
28.600'ünü Ermeniler,
17.200'ünü Türkler
oluşturmaktadır.**

Tahrir defterine göre, Revan Eyaleti'nin yaklaşık vergi nüfusu 45.800 kişidir. Bu nüfusun 28.600'ünü Ermeniler, 17.200'ünü Türkler oluşturmaktadır. Ancak eyaletten göçen binlerce kişi dikkate alındığında nüfusun %80'inin Türk olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle tahrir defterine kayıtlı eyalet vergi nüfusunun %38'i Türk, %62'si Ermeni'dir. (Tablo. 4) Ancak bu oranlar, yukarıdaki açıklamalara göre, Revan

Eyaleti'nin gerçek nüfusunu göstermemektedir. Tahminimize göre eyaletin nüfusunun %80'inin üstünde bir oranı Türk nüfusu oluşturmaktadır.

Revan ve Karpi nahiyelerinde meskûn Ermeni reayadan, *cizye-i marhasiye* adıyla alınan bir vergi vardır. Bu vergi kanunnâmede, marhasa/karabaşların ellerindeki vanklarında yaptıkları üretim karşılığında ödemekle mükellef tutuldukları bir vergi olarak tanımlanmıştır.¹⁹ Defterde 4.000 akçe olarak kaydedilen bu vergiden başka alınan diğer bir vergi de ispençedir. İспенçe miktarı kanunnamedeki “... *vilâyet-i mezbûre keferesi haracların edâ itdüklerinden sonra rüsûm-ı çiftiden bedel-i sipâhîlerine her harac-güzâr başına yigirmi beşer akçe ispençe vazı' olunmuşdur edâ itdüklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i nîm ve resm-i dönüm virmezler*”²⁰ kaydı gereği İmparatorluğun hemen her yerinde olduğu gibi 25 akçe olarak belirlenmiştir. Buna mukabil Revan şehri Ermenilerden 9.425 akçe ispençe alınmıştır.²¹ Nahçıvan Ermenileri ise ispençeden muaf tutulduklarından deftere vergi miktarı kaydedilmemiştir. Ordubâd Ermenilerinin ödediği ispençe ise 375

19 Kanunnamede bu vergiyle ilgili olarak “... ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı marhasalar vardır ki karabaş dimekle ma'rûslardur. Her birinin taht-ı yedlerinde birer vankı olup ol vank sebebi ile üzerlerine marhasa akçesi deyü hâll ü hâlince ber-vech-i maktû' birer mikdâr akçe kayd olunub miriye ta'yîn olunduğu üzre eda eyledikten sonra mukâbilde ispençelerin virmezler âyin-i bâtlaları üzre mâbeynlerinde vâki' olan rüsûm-ı nikâhlarına ve beytül-mâllerine ellerinde olan ahkâm-ı şerîfenin mücib-i münifi ile mutasarrıf olub kimesne mâni' olmaya ve mezkûrın marhasalar vanklarında eküb biçdükleri zemînlerinin behrelerin virürler.” kaydı düşülmüştür (BA, TD 633).

20 BA, TD 633, s. 3.

21 BA, TD 633, s.34.

akçedir. Eyalet genelinde Ermenilerin ödediği ispençe miktarı 126.525 akçedir (Tablo. 5). Kır kesiminde yaşayan Ermeniler, tarım ve hayvancılıkla hayatlarını idame ettirmektedirler.

b) 1727 Tarihli Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 901)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 3 Ekim 1724'de ele geçirdiği²² Revan'ın Osmanlılar tarafından tutulan ikinci mufassal defteridir. Defter 583 sayfa olup, yazım işlemi gurre-i Muharrem 1140 (19-20 Ağustos 1727) tarihinde tamamlanmıştır. Defterde Revan şehri, Kırkbulak, Karpi (Karbi), Dereçiçek, Abarân, Sürmeli, Iğdır, Aralık, Sederek, Makû, Şerür, Vadi, Karni (Gerni) ve Şüregel nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.²³

Deftere göre Revan şehri, 1590 tahririnde olduğu gibi yine sur içi ve varoş olmak üzere iki yerleşmeden oluşuyordu. Bu tarihte şehir, Köhneşehir (Eskişehir), Temir Bulak, Derekent (Dereköy) ve Depebaşı olmak üzere dört mahalleye ayrılmıştır. Revan için yapılan ilk tahrirde (TD 633), sur dışında bulunan Hacı İlyas, Yenice ve Oğçaperd, bu defterde de köy olarak kayıtlıdır²⁴. İlk tahrirdeki Gökkend, Arbanî ve Zenge ise muhtemelen birleşerek Depebaşı adını almıştır.

Osmanlıların bölgeye karşı giriştikleri 1724 harekâtı sırasında da yine 1583 harekâtında olduğu gibi halk bölgeden kaçmaya çalışmış²⁵, bölgenin zaptından sonra da sürgün ve göç olayları yaşanmıştır. Nitekim Münir Aktepe, 15.000 Kızılbaş Türk'ün Osmanlılar tarafından sürgün edildiğini yazar.²⁶ Tahrir defterlerinden de Dereçiçek, Abaran, Karpi, Sederek, Vadi ve Sürmeli'nin Türk ahalinin büyük kısmının buraları terk ettiği ve kasabaların köye dönüştüğü anlaşılmaktadır.

22 BA, MD 132, s. 405-406; *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 215; M.Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul 1970, s. 45-69; *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 35. Evail-i Ra 1137 tarihinde Revân canibi seraskeri Diyarbakır valisi Ahmed Paşa idi (BA, MD 132, s. 75). Bazı eserlerde şehrin 7 Haziran 1724'de ele geçirildiği yazılıdır (Bkz. *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, (Trc.H.D.Andreasyan), İstanbul 1974, s. 62).

23 Defterin son sayfasında yer alan mühür çok net görünmemekle birlikte, “رَاغِب رَاغِب” kelimesine benzemektedir. Bu mühür, Revan muharrirliği ve defterdarlığı görevlerinde bulunduğu bilinen Rağib Mehmed Efendi (Koca Rağib Paşa)'ye ait olmalıdır.

24 BA, TD 901, s. 24-39.

25 Sürmeli Nahiyesi'nden 80, Şüregel Nahiyesi'nden 226 kişi Kars'a kaçmıştır. Fakat fetihten sonra, kaçan halk geri dönmüştür. (Çelebizade, s. 302-304)

26 Aktepe, *Revan Fetih-nâmesi*, s. 46-47

Deftere göre Revan şehrinde 662 hane ve 9 bekâr, yani yaklaşık nüfusu 3.319 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 2.140 kişisini (428 hane) Türkler, 1.179 kişisini gayrimüslimler (234 hane, 9 bekâr) oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfusla ilgili dikkati çeken bir nokta, bir Ermeni kaynağında şehirde bu tarihlerde gayrimüslim Çingenerin yaşadıklarını bildirmesidir. Bu kaynakta şehirde 100 hane Hıristiyan Çingene'nin yaşadığı belirtilmiştir.²⁷ Ermeni kaynağı ile tahrir defteri verileri ilişkilendirildiğinde şehirde yaşayan gayrimüslimlerden 100 hanesinin Çingene, 134 hanesinin Ermeni olduğu sonucu ortaya çıkar. Buna göre nüfusun %65'ini Türkler, %20'sini Ermeniler, %15'ini Çingener oluşturmaktadır (Tablo. 6).

Defterde Ermenilerle ilgili en önemli kayıt Üç Kilise'ye (Eçmiyazin) aittir. Türk hoşgörüsünün ve Ermenilerin soykırım iddialarının temelsizliğinin en önemli delili, Revan Eyaleti'nin Karpi Nahiyesi'ne bağlı Üç Kilise Köyü'ndeki Eçmiyazin Kilisesi'ne²⁸ Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlıların çeşitli imtiyazlar tanınması ve vakıf tesis etmesidir. Tahrir defterinde Eçmiyazin Kilisesi'ne vakfedilen gelir ve tanınan mu'âfiyet hakkında;

“Karye-i mezbûrede Üç Kilise demekle ma'rûf İçmiyazin nâm kilisede iki kotan tabir olunur bakarlık çift ile karye-i mezbûre toprağında kiliseleri fukarasına mevkûf olan hudud-ı sınırı ve kıt'ası ahâlîsi beyninde malum bin beş yüz somar buğday istiab ider tarlalarını zira'at ve hırsat eyleyüb arâzîleri vakıflar olmağla tarlalar ve bağlardan 'öşür ve resim nâmıyla bir nesne virmeyüb zikr olunan Üç Kilise karyesi ve kurbunda vâki' Öşgân karyesi ve Masdıra? karyesi arâzîsi dahi zikr olunan kilise fukarasına mevkuf olmağla ahâlîleri hâsıl eyledikleri hubûbâtтан aşar-ı şer'iyye ve rüsûmâteyn cânîb-i miriye virdiklerinden sonra Üç Kilise karyesi ahâlîsi ve Öşgân karyesi ahâlîsi hâsıllarından olan yer ve Masdıra? karyesi ahâlîleri on ikide bir 'öşür nâmıyla kilise fukarasına rızalarıyla viregelmeleriyle ve kilise-i mezbûre tâbi' dört 'aded kiliselerde dahi bu vech üzere kendü zira'atlarıyla vakf olmak üzere mutasarrıf oldukları arâzîlerini zira'at ve mecmû'undan hâsıl olan mahsûlâtı âyende ve revendeye ve kiliselerde olan rahiblere ve karabaş fukarasına sarf olunub ve beş yüz re's miktarı vakf koyunlarından dahi resm taleb olunmayub zikr olunan kenâisin sükkanından amel ve kâra kudreti olanlardan mâ'adâ kâr ü kisbe kâdir olmayub fakirü'l-hal olan rahiblere ve karabaşlar ve huffadından? cizye ve ispençe ve sâ'ir rüsûmât taleb olunmayub ve iki bezirhâne ve iki dink değirmenlerinden ve

27 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 59

28 Eçmiyazin hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, Ocak Yay., s. 127 v.d., 174-184.

mutasarrıf oldukları bağlarından ‘öşür ve resm taleb ve ahz olunmayub ve kiliselerinde bila-varis halik olanların eşyalarına ahardan müdâhale olunmayub acem vaktinde Revân hanlarına senede üçer yüz ellişer kuruş virüb bundan ziyade bir akçe ve bir habbe viregelmedükinden başka bu def’a Revân kal’ası fethinde asakir-i nusret-esere hıdmet idüb sadakat ve istikâmet ile hizmetleri teyakkun itmekle hilâf-ı şer’ ve kanun rencide olunmamak üzere emr-i şerîf ricâsında oldukların Mevlânâ Revân kadısı arz itmeğın acem vaktinde senede Revân hanlarına viregeldikleri üç yüz elli kuruşu beher sene Revân hazinesine edâ itmeleri şartıyla mu‘âfiyetlerine berât olunub bunun hilâfına rencide ve te’addî olmamaları için divân-ı hümâyûn tarafından emr-i şerîf tahrîr iftihârü’l-ümerâ ve’l-ekâbir başdefterdâr olan el-Hac İbrahim dâme ulüvvühu i’lâm itmekle mücebine vech-i meşrûh üzere mu‘âfiyetleri defter-i cedîde kayd olundu.”

kaydı düşülmüştür. Bu kayıttan gerek Akkoyunlu Uzun Hasan Bey²⁹ ve Safevîler ve gerekse Osmanlıların, Ermeniler için pek mukaddes olan bu kiliseyle ilgili uygulamalarını anlamak mümkündür. Bu kayda göre; Üç Kilise Köyü’nde iki sığırla çekilen sabanla (kotan) sürülen topraklarda kilise mensuplarına vakf olan 1.500 somar³⁰ (18.000 kile) buğday istiyab eden tarlalarını ziraat ederler. Bu araziler vakıf olup, tarla ve bağlardan ‘öşür ve resim vermezler. Üç Kilise’nin yanı sıra, Öşgân ve Masdıra köyleri arazisi de vakıftır. Bunun için köylerin halkı elde ettikleri hububattan aşar-ı şer’iyye ve resimleri mirî canibe, yani devlete verdikten sonra, geriye kalan hâsılın on ikide birini ‘öşür olarak öderler. Eçmiyazın’e bağlı dört adet kilisede de aynı usul uygulanır. Tarım yaptıkları arazilerinden elde ettikleri mahsulâtı gelip-geçene (yolculara) ve kiliselerde yaşayan rahiplere ve karabaşlara harcanır. Kilisenin sahip olduğu 500 baş koyun dahi vakıftır ve bu hayvanlardan resim alınmayacaktır. Üç Kilise’de oturanlardan çalışmaya kudreti olanlardan başka, sanatı olmayıp fakir olan rahip ve karabaşlardan da cizye, ispençe ve diğer vergiler alınmayacaktır. Sahip oldukları iki bezirhâne, iki dink (değirmen) ve bağlardan ‘öşür ve rüsûm alınmayacaktır. Kiliselerde mirasçısız olanların eşyalarına eskiden beri müdahale olunmamıştır. Safevîler zamanında Revan Hanına senede 350 kuruş ödeme yapıp, bundan fazla bir akçe veya hububat vermediklerinden başka Revan Kalesi’nin zaptı sırasında hizmet etmişlerdir. Bunun için şer’î hukuka ve kanuna aykırı davranıp rencide olunmaması için Revân kadısı emr-i şerîf gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Safevîler zamanında Revan Hanına verdikleri senelik 350 kuruşu her sene Revan

29 John E. Woods (*Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, İstanbul 1993, s. 215), Uzun Hasan’ın Üç Kilise Ermeni rubbanını çeşitli vergilerden bağışlayan 880 (1475) tarihli bir belgesinden bahsetmektedir.

30 Somar: Erzurum ve Revan havalisinde kullanılan 12 kilelik ölçüdür.

hazinesine (defterdarlığına) vermeleri şartıyla, mu'âfiyetlerine berat verilip, bunun hilafına davranılmaması için Divan-ı Hümayun'dan Başdefterdar İbrahim Efendi'ye emr-i şerif yazılmıştır. Bunun üzerine mu'âfiyetleri deftere kaydolunmuştur.

Üç Kilise vakfının gelirlerini; 390 hane, 126 bekâr ve 6 biveden (dul kadın) alınan 13.086 akçe ispençe, 1.200 akçe dönüm resmi, 60.000 akçe buğday, 36.000 akçe arpa, 4.000 akçe erzen, 10.000 akçe zeğrek, 6.000 akçe mercimek, 6.540 akçe nohut, 43.500 akçe pamuk, 1.000 akçe bostan 'öşrü, 10.000 akçe bağ 'öşrü, 500 akçe meyve 'öşrü, 3.000 akçe 'âdet-i aġnâm, 300 akçe aġıl resmi, 2.400 akçe boyahâne geliri, 660 akçe deġirmen resmi, 120 akçe yonca 'öşrü, 174 akçe keten bahası, 90 akçe arus resmi, 100 akçe tapu-yı zemin, 120 akçe hariceyn resmi, 211 akçe hurdekâne mahsulü, 12.321 akçe bâdihevâ türü vergiler oluşturmaktadır. Vakfin toplam yıllık geliri 211.222 akçedir. Bu gelirin gider kalemlerini, gelip-geçen yolculara ve kiliselerdeki rahip ve karabaşlara yapılan harcamalar oluşturmaktadır.³¹

Deftere göre Türk ahalinin büyük kısmının terk ettiği Dereçiçek, Abaran, Karni, Sederek, Vadi ve Sürmeli köy/kasaba hüviyetini taşıyordu. Bu köy/kasabalardan Dereçiçek'te 29 hane (yaklaşık 145 kişi) Ermeni³², Abaran'da 65 hane (yaklaşık 325 kişi) Ermeni, 2 hane (yaklaşık 10 kişi) Türk,³³ Karni'de 32 hane, 1 bekâr (yaklaşık 161 kişi) Ermeni, Sederek'te 86 hane, 3 bekâr (yaklaşık 433 kişi) Türk, Vadi'de 36 hane, 2 bekâr (yaklaşık 182 kişi) Türk, 20 hane, 3 bekâr (yaklaşık 103 kişi) Ermeni, Sürmeli'de 36 hane, 5 bekâr (yaklaşık 185 kişi) Ermeni hayat sürmekteydi.³⁴

Deftere göre Revan Eyaleti'nin toplam vergi nüfusu, yaklaşık 111.200 kişidir. Yukarıda bahsedilen göçlere rağmen, Türk nüfusun oranı %53, Ermeni ve Çingene oranı birlikte %47 olduğu görülmektedir (Tablo. 7-8).

c) 1728 Tarihli Erdebil Livası Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 902)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın Ağustos 1725'den az sonra ele geçirdiği³⁵ Erdebil'in mufassal defteridir. Defterde yer alan bir derbent kaydında 11 Ocak

31 BA, TD 901, s. 150-158.

32 Dereçiçek üç mahalleye ayrılmıştı. Bunlardan Ermenilerin yaşadığı mahalle nüfusu kaydedilmiş, Timur Beg ve Hallaçlı mahallerindeki Türk nüfus kaydedilmemiştir (BA, TD 901, s. 224)

33 Evliya Çelebi (*Seyahâtname*, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, c. 2, s. 337) 1057 (1647) tarihinde ziyaret ettiği Abaran'ın 500 haneli bir köy olduğunu yazar.

34 BA, TD 901, s. 244, 338, 450, 478.

35 *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 332.

1728 (28 Ca 1140) tarihi itibarıyla tahririn devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁶ Defterde Erdebil şehir merkezi, Erdebil Kazası'na bağlı Erdebil ve Serab nahiyeleri, Germ-rûd Kazası'na bağlı Miyane, Pervane, Kendüvan ve Kerem nahiyeleri, Heşt-rûd Kazası'na bağlı Heşt-rûd ve Tabtab nahiyelerine ait nüfus ve vergi kaydedilmiştir.³⁷

Deftere göre Erdebil şehri; Tabar, Niyardebir, Gerzeküçe, Gumbalan ve Dervaze olmak üzere 5 mahalleden oluşuyordu. Tabar'da 293 hane, Niyardebir'de 1.061 hane, Gerzeküçe'de 293 hane, Gumbalan'da 423 hane ve Dervaze'de 789 hane olmak üzere toplam 2.859 Türk ailesi yaşamaktaydı. Ayrıca Türk komşularıyla birlikte yaşayan Gerzeküçe'de 11 hane, Dervaze'de 35 hane, Gumbalan'da 7 hane olmak üzere toplam 53 Ermeni aile şehrin sakiniydi. Bu Ermeniler 1.325 akçe ispençe vergisi ödemekle mükellef tutulmuştu.

Deftere göre şehirde yaklaşık 14.560 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun %98,1'ini Türkler, %1,9'u Ermeniler oluşturmaktadır.

Kır kesiminde ise, Serab'ın Balakkoşucu Köyü'nde 45 hane ve Pervane'nin Çeşme/ Üzümcü Köyü'nde 42 hane Ermeni vardı.³⁸ Sancak genelinde Ermeni nüfusu tahminen 700 kişiydi. Sancak genelindeki Türk nüfusu ise 11.959 hane, 1.968 bekâr olmak üzere tahminen 61.763 kişidir (Bkz. Tablo. 9-10).

d) 1727 Tarihli Gence-Karabağ Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 903)

Erzurum Valisi Hacı Mustafa Paşa tarafından 4 Eylül 1725'de ele geçirilen³⁹ Gence'nin mufassal defteridir. Defterde Gence Livası'na bağlı; Gencebasan, Şemkirbasan, Kürekbasan, Şüturbasan, Taliş, Kilistan, Yavlakbasan (Yavlak Karamanlu), Dankı nahiyeleri, Halhane Livası'na bağlı; Halhane, Hasansuyu, Tavus, Ahıncı, Esrek, Karakaya, Türkenler ve Zegem-i Ulya ve Zegem-i Süflâ nahiyeleri, Berda Livası'na bağlı; İncerud, Sir, Bayad, Haçın Sığnak, Celaberd, Kınak, Verende Sığnak, Dizak, Köçez, Zaris ve Keştesaf nahiyeleri, Arasbar Livası'na bağlı; Arasbar ve Hekri nahiyeleri, Bergûşad Livası'na bağlı; Bergûşad ve Çölender nahiyeleri, Lori Livası'na bağlı; Güney ve kuzey olmak üzere iki idari bölgeye ait kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁰

36 BA, TD 902, s. 296.

37 BA, TD 902, s. 2, 128, 224, 263, 290, 305, 314, 395.

38 BA, TD 902, s.6-40; 172, 288.

39 Çelebi-zâde, s. 294; Tofiq Mustafazade, *XVIII Yüzcillik-XIX Yüzcilliyin Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Mînasibetleri*, Bakı 2002, s. 72. Bazı eserlerde de şehrin İbrahim Paşa tarafından ele geçirildiği belirtilmektedir (Bkz. F. Aliyev, "Gence XVIII. Asrda", *Gence Tarihi Öcerk*, Bakı 1994, s. 35).

40 BA, TD 903, s. 1-3.

XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde, 6 bin ev olduğunu söylemektedir.⁴¹ Bu da şehirde tahminen 30.000 kişi yaşadığını gösterir. Lakin, Osmanlıların XVIII. asır başındaki fetih girişimi, Gence nüfusunun dağılmasına ve göçüne sebebiyet vermiştir. Osmanlı fethinin hemen öncesinde Gence’de yaşayan Kızılbaş Türklerin bir kısmı *terk-i vatan* ederek başka bölgelere göç etmiş, bir kısmı da civardaki köylere yerleşmiştir. Bunun için defterde “*mahallât-ı nefis-i Gence zîrde mezkûr olan mahallât ahâlisi hîn-i fetihde şehirden ihrâc olunduklarında kimisi terk-i diyâr idüb ve kimisi dahi civarda olan karyelerde mutavattın olmalarıyla ehl-i sûk gündüzlerde Gence’ye geliüb gecelerde yine karyelerine gittüklerinden isimleri Gence mahallâtına kayd olunmadı*” kaydı düşülmüştür. Bu kayda istinaden defterde şehrin nüfusu kaydedilmemiştir.⁴² Şehrin ıssızlığını gidermek için yakındaki Kilise Köy ve Yeni Köy, sunî olarak şehrin mahalleleri yapılmıştır. Kilise Köy ile Yeni Köy’ü çevreleyen veya Aras Nehri boyunca sağlı sollu dizilen köyler Türk nüfusu barındırıyordu. Bu meyanda Kilise Köy’de 8 hane, Çögen’de 32 hane, Molla Celil’de 6 hane, Ziyadlu’da 54 hane, Karlı Ziyadlu’da 16 hane, Süleymanlı Hacılı’da 21 hane, Sair Ziyadlu’da 56 hane, Emir Salih’de 10 hane, Hanlıklar’da 45 hane, Kızıl Hacılı’da 44 hane, Kadılı’da 14 hane, Ocaklı’da 15 hane olmak üzere toplam 244 hane Türk (yaklaşık 1.220 kişi) meskûndü.⁴³ Buna karşılık Kilise Köy ile Yeni Köy mahalleleri Ermenilerin yaşadığı yerlerdi. Kilise Köy’de 564 nefer Ermeni (yaklaşık 2.820 kişi) nüfus yaşamaktaydı. Bunlardan 100 neferi kilise avenesi, 464 neferi de şehir halkındandı.⁴⁴ Şehir nezdindeki Şah I. Abbas’ın emri üzerine Şahseven, Şerefhanlı ve Kuru Kobu mahalleri arasındaki araziye getirilip yerleştirilmiş⁴⁵ ve adına Yeni köy denilen mahallede 116 nefer Ermeni (yaklaşık 580 kişi) hayat sürüyordu.⁴⁶ Kilise Köy halkı yaptıkları ziraat ve diğer ekonomik faaliyetler (arpa, buğday, erzen, bağ mahsulleri, meyve ve 32 adet değirmen) karşılığında 60.000 akçe, Yeni Köy ahalisi 30.000 akçe (171 bağ tasarruf etmekte olup, bağ başına 24 akçe, toplamda 4.104 akçe vergi öderlerdi) vergi ödemekle mükellefti. Kilise Köy halkından ispençe vergisi alınmazken, Yeni Köy halkından 11.920 akçe alınmıştır.

Defterde şehir yerleşmesi olarak kaydedilen yerlerden biri de Berda’dır. Berda Kasabası Şeyhoğlu, Abbas Kulı Han, Rıza Kulı Beg, Koca Beg, Ebu el-Kasım

41 Evliya Çelebi, c. 2, s. 286.

42 BA, TD 903, s. 16.

43 BA, TD 903, s. 18-36.

44 Nitekim defterde “*Karye-i mezbûr re’ayalarının ekseri Gence sükundan ehl-i tüccar ve bağbân taifesinden olub ...*” kaydı düşülmüştür (BA, TD 903, s. 25).

45 Faruk Muhtaroglu, “Tarihin Gence Hafızası I”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul 1997), sayı: 112, s. 99-100.

46 BA, TD 903, s. 25-26.

Zerkû ve Ali Rıza veled-i Ördek isimli 6 mahalleden oluşmaktaydı. Kasabada 482 hane (yaklaşık 2.410 kişi) Türk yaşamaktaydı.⁴⁷ Diğer bir kasaba yerleşmesi olan Halhane'nin nüfusunun tamamı Türk olup (153 hane), her iki yerleşmede de Ermeni bulunmamaktadır.

Gence Eyaleti'nde Türk halkı şehir ve kasaba merkezlerinden göç ederken, yerli Ermeniler yerlerinde kalmışlardır. Bu nedenle, tahrir defterlerinde pek çok Türk köyü boş gözükrken, Ermeni köyleri meskûn görülmektedir. Özellikle Ermeni isyancılarının üsleri olan "Sığınak"⁴⁸ denilen mevkiilerden Haçın, Celaber, Verende, Dizak ve Zegem gibi nahiyelerinde Ermeni nüfusa rastlanmaktadır.

Gence Eyaleti'nde Türk halkı şehir ve kasaba merkezlerinden göç ederken, yerli Ermeniler yerlerinde kalmışlardır. Bu nedenle, tahrir defterlerinde pek çok Türk köyü boş gözükrken, Ermeni köyleri meskûn görülmektedir.

e) 1728 Tarihli Tebriz Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 904)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 28 Temmuz 1725'de ele geçirdiği⁴⁹ Tebriz'in mufassal defterinin birinci cildidir. Defter Kasım 1728 tarihlidir.⁵⁰ Defterde, Tebriz şehri, Serd-Sahra, Hitay, Şahâ, Vidhir, Rûdgât, Dih-hûvarkân, Dizec-rûd ve Mihran-rûd nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.⁵¹

Osmanlı-Safevî muharebelerinin sahasında yer alan Tebriz, 1514'den itibaren nüfus kaybetmeye başlamıştır. Yavuz Sultan Selim'in bir kısım Tebrizli sanatkârı İstanbul'a göç ettirmesi, ardından 1585 fethi sırasında şehir sanatkârlarından bir kısmının Kazvin'e gidişi, 1611'de Şah I. Abbas'ın

47 BA, TD 903, s. 299-305.

48 Bir Ermeni kaynağı, 1729 yılında Ruslara katılmak üzere 60.000 Ermeni'nin "sığınak" denilen bölgelerde toplanarak, Çar Petro'nun bölgeye gelmesini beklediğini yazar (*Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 48-49). Ancak tahrir defteri kayıtları ile mukayese edildiğinde bu rakamın çok abartılı olduğu anlaşılmaktadır.

49 BA, MD 132, s. 75, Tarih: Evail-i Ra 1137/ Aralık 1724; Çelebi-zâde, s. 276-284; *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 65-66. İ.Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler*, (Ankara 2002), c.12, s. 514; A.Z.Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c.2, s. 113-114; *Arşiv Belgeleri-I*, s. 35; İ. Hami Danişmend (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c.4, s. 15) kronolojisinde Tebriz'in zabtı 3 Ağustos 1725 olarak verilmektedir.

50 BA, MD 135, s. 164, Tarih: Evail-i Ra 1141/Ekim 1728. Tebriz valisi Mustafa Paşa ve muharrir Halil'e gönderilen bu hükümda, tahririn bu tarihte bitmek üzere olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan BA, TD 904, s. 59'da gurre-i Recep 1140/Şubat 1728 tarihi geçmektedir.

51 BA, TD 904, s. 101, 161, 181, 191, 223, 249, 315, 350. Tebriz'in ikinci cildinde; Uçan, 'Abbas, Hanem-rûd, Alan-beragûş, Bedûstân, Mevazi'cân, Ardanak/Arvanak, Merend, Zenûz ve Tasuç nahiyeleri kayıtlıdır (BA, TD 908, s. 2, 34, 72, 86, 114, 154, 230, 262, 282).

İsfahan'a sürgünü nüfus hareketliliğine yol açmıştır.⁵² Hele bir de fetih harekâtları sırasında öldürülmekten korkan pek çok Kızılbaş Türk'ün şehir ve köylerini terk ederek, başka yerlere göç etmesi bu hareketliliği iyice artırmıştır.⁵³ Osmanlıların 1725 fethi öncesi de Kızılbaş Türklerden bazıları şehri ve köylerini terk etmiştir. Hatta Beylerbeyi Hekimoğlu Ali Paşa'nın adamlarından bazıının liyakatsiz idaresi sebebiyle, şehirden göç edenler dahi olmuştur. Osmanlı yönetiminin ısrarlı çabalarıyla şehirden göç edenlerin bir kısmı geri dönmüştür.⁵⁴ 1721 ve 1727 depremin de bir kısım insanlar ölmüş, bir kısmı perişan vaziyette şehirden ayrılmıştır.⁵⁵ Buna mukabil, Revan ve Gence'de olduğu gibi Tebriz'de yaşayan Ermeni ve Yahudiler yerlerinde kalmışlardır.⁵⁶ Bu durum bölgenin Türk kimliğini ve etnik-demografik yapısını az da olsa etkilemiştir. Zaten Osmanlı hükümeti göç eden Türklerin geri dönmelerini ve üretim yapmasını istiyordu. Bununla birlikte şehirden göç ederek başka bölgelere gidenlerden üretim yapanların geri getirilmesinde çok ısrarcı olmuyordu. Nitekim Tebriz muhafızı Cafer Paşa'ya gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Tebriz'in fethinden az önce, şehir halkından yaklaşık bin hane kadarı şehrin yakınındaki Hüsrevşah gibi kasaba ve köylere göç etmiştir. Yeni yerleşmelerinde ziraî üretim yapan halk, asker için gereken zahireyi tedarik etmesi mümkün olduğundan, onların geri dönmeyerek yeni yerlerinde kalmalarına izin verilmesi emredilmiştir.⁵⁷

Tahrir defterinde, şehir halkının bir kısmının perakende olarak (*reâyâ-yı perakende-i mahalle*) kaydedilmesi ilgi çekici bir noktadır. Perakende olanların isimleri üzerine hangi sokak veya köyden perakende oldukları yazılmıştır. Perakende kaydedilen reaya, Osmanlı saldırıları sırasında şehirden kaçıp, daha sonra geri dönmelerine rağmen evleri harap olduğundan evlerinin bulunduğu

52 Celâl-zâde, s. 591; Seyidağa Onullahi, *XIII-XVII. Asrlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakı 1982, s. 128, 148. Tebriz'in çeşitli mesleklerdeki maharetli ustaları, burayı ele geçiren hükümdarların dikkatini çekmiştir. Bu hükümdarlar, Tebrizli ustaları kendi başkentlerine göç ettirerek, kaliteli iş gücü elde etmek istemişlerdir. Mesela; Semerkand'ı kurmayı planladığı Cihan İmparatorluğu'nun ve dünyanın en güzel, en kalabalık ve abidevî şehri yapmayı düşünen Timur, dünyaca meşhur Tebriz esnaf ve sanatkârının bir kısmını Semerkand'a göç ettirmiştir (Şerafe'd-din Ali Yezdi, *Zafer-nâme-i Emir Timur*, (Tercüme-i Zafer-nâme), Yay. Tanju Oral, İstanbul 1991, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), s.96)

53 Tebriz beylerbeyine gönderilen bir hükümden; şehrin fethi esnasında etrafa dağılan halkın, iyi muamele ile teşvik edilerek yerlerine geri dönmelerinin sağlanması ve şehirde asayiş kurularak sükûn içerisinde yaşamalarının temini emredilmiştir (BA, MD 71, s. 129, Tarih: 4 R 1002/28 Kasım 1593).

54 Nitekim Evâhir-i Şevval 1140 (1-8 Haziran 1728) tarihli bir hükümden; "*Hâlâ Tebriz Eyâleti'ne mutasarrif olan vezir Yusuf Paşa'ya hüküm ki, ... sâbıkâ Tebriz muhafızı olan Abdullah Paşa ve sâniyen Ali Paşa lâzime-i uhde-i ihtimamları olan umûrda rehavetleriünden nâşi böyle fethi cedid olan memleketin ... hüsn-i nizâm-ı memlekete ihtimam emeyip ba'zı etbalarına ihale ve i'timat ve anlar dahî ... tama'-ı hâm ile re'âya ve berâyaya zulüm ...*" (BA, MD 135, s. 63) denilmektedir.

55 Onullahi, *Tebriz Şeheri*, s. 160.

56 Tahrir defterlerinde "*hali an er-reâyâ*" tabirine sık rastlanması halkın topraklarını terk edip pek geri dönmediklerini göstermektedir.

57 BA, MD 61, hnr. 289, s. 117, Tarih:2 M 995/13 Aralık 1586.

asıl mahalle/sokaklarının haricinde kalmak mecburiyetinde kalanlar veya şehir içindeki sirkülasyon sırasında yer değiştirmek zorunda olanlardır.⁵⁸ Bu yüzden muharrir tahrir defterine perakende olmuş kişileri, evlerinin bulunduğu asıl mahallesine göre kaydetmiş ve isimlerinin üzerine hangi küçe veya karyeden perakende olduklarını “*der küçe*” veya “*der karye*” imlasıyla belirtmiştir. Mesela; “*Hacı Ağababa veled-i Hasan Ali, der küçe-i imaret*” gibi.

Tebriz şehrinde Türk, Ermeni ve Yahudi olmak üzere 6.360 hane yaşamaktaydı. Bu nüfusun 5.696 hanesini Türkler, 610 hanesini Ermeniler, 54 hanesini Yahudiler oluşturmaktaydı. Şehrin yaklaşık nüfusu 31.800 kişidir. Bunun 28.480 kişisi Türk, 3.050 kişisi Ermeni ve 270 kişisi Yahudi'dir. Ermenilerin bir kısmı Dervaze-i Serd, bir kısmı Miyar-miyar mahallelerinde yaşamaktadır. Hangi mahallede kaç kişi yaşadığı defterde belirtilmemiştir. Şehir nüfusunun %89,5'ini Türkler, %9,5'ini Ermeniler, %0,8'ini Yahudiler oluşturmaktadır (Tablo. 11).

Tebriz Eyaleti dâhilinde yaşayan tüm Ermenilerin nüfusu da 714 hane, yani yaklaşık 3.570 kişidir. Bunlar da Dih-hûvarkân, Dizec-rûd, Mihran-rûd ve Abbas nahiyelerinde yaşamakta ve 2.650 akçe ispençe ödemekteydi. Eyalet genelinde yaşayan Türk nüfusu ise 25.182 hane ve 4.382 bekâr olmak üzere tahminen 130.292 kişidir. Bu Türkler 7.799.844 akçe vergi ödemekle mükellefti.

Tebriz Eyaleti'nde Ermeni nüfusa tesadüf edilen bir şehir de Dih-hûvarkân'dır. Deftere göre Dih-hûvarkân şehri, Ta'talı, Küçe-i Abdulfettah ve Haydarhane isimli üç mahalleye ayrılmıştı. Bunlardan, Küçe-i Abdulfettah mahallesine Kadı, Atalılı, Sukend, Hüseyin, Pirlı, Beraber, Haluvacı sokakları, Haydarhane mahallesine Köşk, Yalıç, Kara Debsere, Sinuvar, Nahırlu/Bağdatlu, Dogızana/Mahalle, Kûrdân ve Rumîyân sokakları bağlıydı. Şehrin nüfusuna gelince; Ta'talı'da 54 hane, Küçe-i Abdulfettah'ta 48 hane, Abdulfettah Mahallesi'ne bağlı sokaklardan Kadı'da 34 hane, Atalılı'da 59 hane, Sukend'te 101 hane, Hüseyin'de 75 hane, Pirlı'de 64 hane, Beraber'de 95 hane, Haluvacı'da 71 hane, Haydarhane Mahallesi'ne bağlı Köşk'te 63 hane, Yalıç'ta 53 hane, Kara Debsere'de 50 hane, Sinuvar'da 101 hane, Nahırlu/Bağdatlu'da 61 hane, Dogızana/Mahalle'de 65 hane, Kûrdân'da 65 hane ve Rumîyân'da 85 hane olmak üzere toplam 1.182 hane (tahminen 5.910 kişi) Türk yaşıyordu. Ayrıca şehirde 37 hane (185 kişi) Ermeni hayat sürüyordu.⁵⁹

58 Nitekim, İskender Beg Türkmân (*Târih-i Âlam-ı Ârâ-yı Abbâsî*, Tahran 1334-1335, c.I, s. 342, 369), 1586-1603 yılları arasında etrafa dağılmış halkın geri döndüğünü, ancak, evlerin yıkık, yaşamaya müsait olmadığını yazmaktadır.

59 BA, TD 904, s. 250-266.

Dizec-rûd Nahiyesi'nin Suma Köyü'nde 9 hane (yaklaşık 45 kişi), Mihran-rûd Nahiyesi'nin Karayazı Köyü'nde de 34 hane, 1 bekâr olmak üzere tahminen 171 kişilik bir Ermeni nüfusa tesadüf edilmektedir (Tablo. 12). Bunlar arpa, buğday, zeğrek, bostan mahsulleri, çavdar, çeltik, keten, yonca ve pamuk ziraatı yapmaktaydılar. Ayrıca arıcılık ve hayvancılık faaliyetleri yürütmekteydiler. Bu ekonomik faaliyetleri karşılığında da Suma'dakiler 4.130 akçe, Karayazı'dakiler 16.000 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardı.⁶⁰

f) 1727 Tarihli Nahçıvan Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 905)

Revan seraskeri Arifi Ahmed Paşa'nın gönderdiği Bayezid Beyi Mahmud Paşa ve Eleşkird Beyi Halil Bey kuvvetlerinin Nisan 1723'den biraz önce ele geçirdiği⁶¹ Nahçıvan'ın mufassal defteridir. Defterin başındaki kayda göre, 9 Muharrem 1140 (27 Ağustos 1727) tarihinden önce tamamlanan tahrir sonucu tutulmuştur. Defterde Nahçıvan şehri ve merkez nahiyesi ile bu livaya bağlı Alınca, Sair Mevazi, Dere Şahbuz, Mülk-i Arslan, Mevazi Hatun, Karabağ, Kışlagan, Dereşam, Azadciran, Ordubâd, Şerlut, Dere Nörgüt, Sisyan ve Dere Alakes nahiyeleri kaydedilmiştir.

Deftere göre Nahçıvan şehri, Yukarı (Bâlâ) ve Aşağı olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Yukarı Mahalle denilen yer şimdiki Nahçıvan'ın kuzeyi, Aşağı Mahalle Aras Nehri'ne doğru olan güneyi olmalıdır. Şehirde yaklaşık 3.793 kişi yaşamaktaydı. Şehrin Yukarı Mahallesi'nde 322 hane, 73 bekâr, Aşağı Mahallesi'nde ise 307 hane, 90 bekâr Türk vergi nüfusu yaşamaktaydı. Ayrıca 6 imam-hatip, 3 müezzin, 2 ferraş, 1 müteveli, 1 cabi, 1 bevvab, 2 kâtip ve 3 kethüda olmak üzere 19 hane vergiden muaf nüfus vardı. Şehirdeki Türk nüfusu 648 hane, 163 bekâr olmak üzere tahminen 3.403 kişidir. Aşağı Mahalle'de de 78 hane (tahminen 390 kişi) Ermeni bulunuyordu.⁶² Buna göre şehir sakinlerinin %89,8'i Türk, %10,2'si Ermenidir (Tablo. 13). Defterde Nahçıvan şehrinde yaşayan Ermeniler için 1.736 akçe ispençe yazılmıştır. Ancak, imparatorlukta ispençe resmi hane başına 25 akçe olmasına karşılık, Nahçıvan şehrinde hane başına 22,5 akçe olarak alındığı tespit edilmiştir. Zira şehirde bu tarihte 77 hane, 1 toplam Ermeni kaydedilmiştir. Deftere kayıtlı vergi miktarı, toplam hariç vergi nüfusuna bölündüğünde 22,5 akçe çıkmaktadır. Vergi birim miktarında yapılan iki buçuk akçelik indirimin sebebi tespit edilememiş olmakla birlikte, istimâlet siyasetinin bir tezahürü olabilir.

60 BA, TD 904, s. 341-342, 380.

61 Çelebi-zâde, s. 211.

62 BA, TD 905, s. 10-22.

Defterde şehir yerleşmesi türünden bir yerleşme de Ordubâd Kasabası'dır. Defterde kasabanın Anberaş, Menges, Suşehri ve Esirike adlı 4 mahallesinin ismi kaydedilmiş, tamamıyla Türklerin meskûn olduğu bir mahallenin ismi yazılmamıştır. Kasabada yaşayan 364 hane, 225 bekârın tamamı Türk olup, bunların tahmini nüfusu 2.045 kişidir.⁶³ Kasabanın nezdindeki Mukri Köyü'nün merkezinde 79 hane, Vusta Mahallesi'nde 177 hane ve Adnî Mahallesi'nde 50 hane, Yenice Köyü'nde 23 hane olmak üzere 329 hane Ermeni ikamet ediyordu. Bunların tahmini nüfusu 1.645 kişidir (Tablo. 14). Bu Ermeniler 8.225 akçe ispençe ödemekle mükellfti.⁶⁴

Alınca'ya bağlı Kazancı Köyü'nde Ermenilere ait bir kilise bulunmaktaydı. Bu kilisede görev yapan Mıgırdıç, Ohan, Melankus, Aleksan, Birus, Masrik ve Dönüs adlı 8 papaz tasarruflarındaki topraklarda ziraat yapmaktaydı. Tarımsal üretimden elde ettikleri gelirin haracını (*öşr-i şer'iyye*) sahib-i arza vermekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁵

Ermeniler için önemli dinî mekânlardan biri de Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nin Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Kilise ve Manastırı'dır.⁶⁶ Bu kilise-manastırın bulunduğu Çehre Köyü'nde 116 hane Türk ile beraber kilisede 4 keşiş, manastırda 1 keşiş, 4 papaz olmak üzere 9 din adamı, 60 hane reaya, 76 hane vank taifesi, 123 hane kilise reyası olmak üzere toplam 259 hane (tahminen 1.295 kişi) Ermeni yaşamaktaydı. Bunlar 6.700 akçe ispençe ödemekle mükellefti. Manastırdaki din adamlarından beşi, bağ ve bahçe ziraatı ile değirmencilik yapmaktaydı. Bu yaptıkları iş karşılığında defterdeki "*mezbûr bağlar ve bağçe ve asiyablar manastır-ı mezbûrun papası yedindedir kanûn üzere öşür ve resmin virdükten sonra bakî mahsûllatıyla huddamı infâk idegelmekle ber-karar-ı sabık kayd olundu*" kaydına göre, elde ettikleri mahsulden haraç ve rüsum ödemekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁷

1590 yılı tahrir defterinde önemli bir Ermeni yerleşim merkezi olarak kaydedilen Culha (Culfa), Cıgala-zâde Sinan Paşa'nın 1604 İran seferi sırasında Şah I. Abbas tarafından boşaltılıp halkı İsfahan'a göç ettirildiğinden bu defterde 39 haneli (yaklaşık 195 kişi) küçük bir köy olarak kaydedilmiştir. Köyde yaşayan Ermeniler 8.055 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁸

63 Kasabada 2 imam, 2 hatip, 1 müezzin, 2 ferraş, 2 kayyum, 2 müteveli, 1 müderris ve 1 bevab olmak üzere 13 hane muaf nüfus yaşamaktaydı.

64 BA, TD 905, s. 208-228.

65 Nitekim defterde "*mezbûrlar öşür-i şer'iyye ve rusûm-ı örfiyyelerin sahib-i arza virirler deyu deftere kayd olundu*" kaydı bulunmaktadır (BA, TD 905, s. 54-58)

66 BA, TD 905, s. 83-89

67 BA, TD 905, s. 88.

68 BA, TD 905, s. 162-163.

Defterde Nahçıvan Livası'nda 3.562 hane, 883 bekâr Türk, 5.481 hane Ermeni kaydedilmiştir. Buna göre Türklerin tahmini nüfusu 18.676 kişi, Ermenilerin nüfusu 27.405 kişi olmak üzere toplam 46.093 kişidir.⁶⁹ Bir başka deyişle nüfusun %40,6'sını Türkler, %59,4'ünü Ermeniler oluşturmaktadır. Yukarıda izah edildiği gibi aslında Türk nüfus oranı Ermenilerden fazladır. Ancak göçler bu nüfus dengesini bozduğundan Ermeni nüfus fazla görünmektedir.

g) 1727 Tarihli Hemedan Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 907)

Ahmed Paşa tarafından 23 Ağustos 1724'de ele geçirilen Hemedan'ın mufassal defterinin birinci cildidir. Defterde Hemedan şehri, Hemedan, Sîmin-rûd, Kûh-paye, Ferâvâr, Mamaşa-rûd, Aznârd, Serd-rûd, İsfendabâd, Mihribân, Malâyer, Atar-merc, Nihavend, Hersin, Hezel ve Toy nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Eyalet genelinde bu idarî birimlerden Nihavend, Hersin ve Toy'un şehir veya kasaba halinde birer merkezî yerleşmeleri bulunmaktaydı.

Deftere göre Hemedan şehri; Bün-i Bazar, Boy-ı Taban, Siyanat, Suffiyân (Sufiler), Kazzazân-ı Çeşm, Pire Hüseyin Hanî, Pir(e)-Kürk, Çeşm-i Halaçân, Kal'a, Kaslanç, Güvâr, Seyidân, Kâh-ı yar ve Şürşüre, Şaliyagân, Cellahân, Ba-mahalle ve Çobanân, Nazır Beg ve Güzer, Hacı, Pehlivan-inayet, Ahlî, Samzâde, Kaşga, Sebzevâr, Sengi-tıraşân, Gülpa, Gülenç, Derûdabâd, Künbed, Seyid-celanân, Hacı Hafız, Mezarân ve Kaşık-tıraşân, Kebabîyân, Salhane, Kenisâ (Kilise) isimli 38 mahalleye ayrılmıştı. Bu mahallelerden Bün-i Bazar'da 31 hane, Boy-ı Taban'da 61 hane, Siyanat'da 58 hane, Kazzazân-ı Çeşm'de 14 hane, Suffiyân'da 16 hane, Pir bin Hüseyin Hanî ve Pir(e)-Kürk'de 39 hane, Çeşm-i Halaçân'da 21 hane, Kal'a'da 30 hane, Kaslanç'da 35 hane, Güvâr'da 16 hane, Seyidân'da 60 hane, Kâh-ı yar ve Şürşüre'de 91 hane, Şaliyagân'da 38 hane, Cellahân'da 39 hane, Ba-mahalle ve Çobanân'da 16 hane, Nazır beg ve Güzer'da 38 hane, Hacı'da 50 hane, Pehlivan-inayet'de 17 hane, Ahlî'de 33 hane, Samzâde'de 18 hane, Kaşga'da 12 hane, Sebzevâr'da 27 hane, Sengi-tıraşân'da 11 hane, Gülpa'da 30 hane, Gülenç'de 38 hane, Derûdabâd'da 62 hane, Künbed'de 59 hane, Seyid-celanân'da 5 hane, Hacı Hafız'da 42 hane, Mezarân ve Kaşık-tıraşân'da 42 hane, Kebabîyân'da 30 hane Türk ile Salhane'de 62 hane, Suffiyân'da 10 hane, Kenisâ (Kilise)'de 132 hane Ermeni yaşıyordu. Buna göre şehir nüfusunun %76,2'si Türk, %14,5'i Ermeni, %9,3'ü Yahudi'dir (Tablo. 15). Esasında şehirde meskûn Ermeni nüfusu daha

⁶⁹ Bu nüfusa Sair Mevazi'de 2 kethüda ve 14 seyyid (Bu seyyidler Serav/Serab Köyü'nde yaşamaktaydı (BA, TD 905, s. 66), Dere Şahbuz'da 2 imam ve 1 kethüda, Mülk-i Arslan'da 5 imam ve 3 kethüda, Karabağ'da 3 imam ve 4 kethüda, Kışlağan'da 1 kethüda ve 1 a'mâ, Abaran'da 2 müsellemler, Sisyan'da 1 kethüda, Dere Alakes'de 8 kethüda, Alınca'da 2 imam ve 8 kethüdan oluşan muaf nüfus dâhil değildir.

azdır. Artışın sebebi Osmanlı ordusunun Hemedan önlerine gelmesi üzerine civar köylerdeki Ermeni halkın topraklarından kaçarak şehre sığınmasıdır.⁷⁰

Şehirdeki Ermeniler, Sufiyân, Salhane ve Kilise mahallerinde, Yahudiler, Hüseyin Hanî ve Pir-kürk mahallerinde yaşıyorlardı. Kilise Mahallesi iç kale içerisindeydi ve Salhane Mahallesi'yle birlikte sadece Ermenilerce meskûndü. Sufiyân'da Ermeni ve Türkler birlikte yaşardı.⁷¹ Şehirde yaşayan gayrimüslimlerden hane başına 25 akçe ispençe vergisi istenmiştir. Bu meyanda Ermenilerden 5.175 akçe ispençe tahsil edilmiştir.

Eyaletteki şehir yerleşmelerinden olan Nihavend, Hersin ve Toy'da ise Ermeni yaşamamaktadır.⁷²

ğ) 1727 Tarihli Meraga ve Sovukbulak Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 909)

Abdullah Paşa'nın Tebriz yürüyüşü sırasında Meraga'nın Safevî Valisi Feridun Han'ın Kirmanşâhân seraskeri Hasan Paşa'nın daveti üzerine Osmanlılara matbu olmasıyla Mart 1724'de ele geçirilen⁷³ Meraga ve Sovukbulak livalarının mufassal defteridir. Defterde Meraga şehri ve bağlı nahiyelerden Benacû, Seracû, Bûkân, Kavdûl, Miyan-duvâb, Acrî, Leylân, Egertû ile Sovukbulak şehri ve bağlı nahiyelerden Şehr-i viran, Derbâz, Yıl-timûr, Kelâs, Mir-abâd, Terkeş, Betyûş, Alân, Tûrcan, Ahtacî, Suldus, Lâcân, Kıbçak (tâbi'-i Suldus) kayıtlıdır.⁷⁴

Meragâ'nın merkez nahiyesi Benacû, Sovukbulak'ın merkez nahiyesi Şehr-i Viran adlarını taşıyordu. Bûkân (Bûkân Köyü), Leylân (Leylân Köyü), Egertû (Emirkenti Köyü), Terkeş (Terkeş Köyü), Bitûş (Bektûş Köyü), Tûrcan (Tûrcan Köyü) ve Kıbçak (Kıbçak Köyü) nahiyelerinin köy veya kasaba niteliğinde yerleşim merkezleri bulunuyordu.

70 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 69-70.

71 BA, TD 907, s. 32-35.

72 Nihavend defterde kasaba olarak (*nefs-i kasaba-i Nihavend*) kaydedilmiş olup, Zir ve Bala olmak üzere iki mahalleden oluşmaktaydı. Kasabada 1045 hane, 425 bekâr Türk (yaklaşık 5650 kişi), 16 hane Yahudi (yaklaşık 80 kişi) yaşamaktaydı (BA, TD 907, s. 314-319). Bir diğer şehir yerleşmesi olan Hersin de Pay-ı Kal'a ve Mehmed Aziz Beg/Şirabî adlı iki mahalleye ayrılmıştır. Kasabada 192 hane, 132 bekâr Türk olmak üzere tahminen 1092 kişi yaşamaktaydı (BA, TD 907, s. 362-365). Toy Kasabası, Payın, Mescid-i Zerhan, Hangah, Mescid-i Payın, Yahudiyân, Mescid-i Bağvar, Mescid-i Desticird, Medrese, Pây-ı Caffar, Celamistan, Mihmanhane ve Kasaphane adlı 11 mahalleye ayrılmıştı. Halkının gayrimüslim olarak 32 hane (yaklaşık 160 kişi) Yahudi bulunmakta olup, diğer halkın tamamı Türk'tü (BA, TD 907, s. 396-406).

73 Çelebi-zâde, s. 123, 325-326.

74 BA, TD 909, s. 1.

Deftere göre Meraga şehri, Meydan, Serhane, Atabeg, Dervaze ve Ermeniler isimli 5 mahalleye ayrılmıştı. Meragâ halkının ekserisi Türk olup, bunlardan bir kısmı Mukaddem Türkmeni idi. Bunlar yerleşik hayata geçmek için şehre gelip yerleşmişlerdi. Türklerden başka şehirde Ermeni ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Türkler ve gayrimüslimler farklı mahallelerde oturmaktaydı. Türkler, Meydan, Serhane, Atabeg ve Dervaze mahallelerinde, Ermeni ve Yahudiler de Ermeni mahallesinde Türklerden ayrı bir hayat sürmekteydiler. Şehrin mahallerinden; Meydan'da 325 hane, Serhane'de 373 hane, Atabeg'de 460 hane, Dervaze'de 395 hane Türk, Ermeniler Mahallesi'nde 65 hane Ermeni, 63 hane Yahudi yaşıyordu.⁷⁵ Deftere göre, şehrin yaklaşık nüfusu 8.405 kişidir. Bu nüfusun, %92,5'i Türk, %3,8'i Ermeni, %3,7'si Yahudi'dir (Tablo. 16). Ermeniler hane başı 25 akçe olmak üzere toplamda 1.625 akçe ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır.

Bölgedeki diğer şehir yerleşmelerinde Ermeni nüfusa rastlanmaktadır.⁷⁶

h) 1728 Tarihli Urmîye (Urumî) ve Halhal Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 910)

Safevîler zamanında Urmîye'yi ocaklık olarak yöneten Afşar boyunun Kasımlı kolundan Mehmed Han'ın Köprülü-zâde Abdullah Paşa'ya bölgeyi kendisine verilmek şartıyla teslim etmesiyle Aralık 1725'de ele geçirilen⁷⁷ Urmîye ve Halhal livaları mufassal defteridir. Defterde Urmîye şehri ve bu livaya bağlı Benâ-perveze, Belde, Sahra-abâd, Dol, Herkever, Terkever ve Uşnî nahiyeleri, Halhâl Livası'na bağlı Azerkyan/Kağd-ı Kenan, Sencibed, Hanend-bil, Harûş-Rüstem ve Şah-rûd nahiyeleri ile Selmâs şehri ve livasına bağlı Selmâs, Anzel, Karabağ ve Kurd-kırân nahiyeleri kayıtlıdır.

Deftere göre Urmîye şehrinde Ermeni bulunmamaktadır. Urmîye kır kesiminde de çok az sayıda Ermeni yaşamakta olup,⁷⁸ nüfusun tamamına yakınını Türkmen aşiretleri oluşturmaktadır. Halhal livasında da Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir. Defterde Ermeni nüfusa sadece kasaba hüviyetindeki Selmas'ta rastlanmaktadır. Kasabada 59 hane, 32 bekâr olmak üzere yaklaşık 327 Türk ve 41 hane (yaklaşık 205 kişi) Ermeni hayat sürüyordu.⁷⁹ Ermeniler 1.025 akçe ispençe ödemekle mükellefti.

75 BA, TD 909, s. 5-25.

76 Bölgedeki şehir yerleşmelerinden biri olan Sovukbulak kasabasında 464 hane (yaklaşık 2320 kişi) Türk, 13 hane (yaklaşık 65 kişi) Yahudi hayat sürmekteydi (BA, TD 909, s. 237-243). Diğer yerleşim yerlerinde de Ermeni nüfusa rastlanılmamaktadır.

77 Çelebi-zâde, s. 328.

78 Urmîye'de Celebay (3 hane), Usne Hızır (4 hane), Muşaabâd (12 hane, 1 bekâr) ve Sipurgân (39 hane) köylerinde çok az sayıda Ermeni nüfus kaydedilmiştir (BA, TD 910, s. 200, 201, 218, 220).

79 BA, TD 910, s. 359-361.

1) 1728 Tarihli Hoy, Karadağ ve Kapan Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 911)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın gönderdiği Mahmudî Hâkimi Zeynel Bey ve Kangırı Sancakbeyi Selim Paşa tarafından Mayıs 1724'de ele geçirilen⁸⁰ Hoy, Karadağ ve Kapan livalarının mufassal defteridir. Defterde Hoy şehri ve bağlı nahiyelerden Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabâd, Süleyman-saray, Bebecik (Pepecik), Çaldıran, Alınd (Aland) ve Ovacık, Kapan Livası'na bağlı Kehrâm, Keke-berd, Macirî, Emlâk, Kele-berd, Acnân-Kârhâne, Acnân-Türk, Kîğî, Mugancık, Bağa-berd, Arûd ve Zengezûr ile Karadağ Livası'na bağlı Dizmâr, Keliber, Özümdil, Merd-nâkîm ve Mincûvân nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.

Deftere göre Hoy şehri, Heşd, Rabat, Şivane, Gülli, Dere, Bayındır Beg, Sekudlı, Kadı, Timargân-Çukur-Nohud, Kabad, Avehce, Kilise ve Arami-i Kebirli isimli 13 mahalleye ayrılmıştır. Hoy'da kadim Türk ahaliden ve sonradan gelip yerleşen bu Türkmenlerden başka gayrimüslim unsurlara da rastlanmaktadır. Tahrir defterinde *gebrân-ı nasarân* olarak kaydedilen gayrimüslimlerin etnik yapısı tam manasıyla tespit edilememekle birlikte, bir kısmının Ermeni olduğu mahalle isminden anlaşılmaktadır. Bunların önemli bir kısmı şehrin yerli ahalisi olmayıp, 1724'de Osmanlı ordusunun yürüyüşü sırasında civar köylerden kaçarak şehre sığınanlardır.⁸¹ Ermenilerin Arami-i Kebirli Mahallesi'nde yaşayanları yerli, diğerleri iltica edenlerdir. Şehrin asıl Hıristiyan unsurunun ise, Aramî Katolik (Keldanî) veya Nasturî olabileme ihtimalleri yüksektir.

Hoy şehri mahallerinden Heşd'te 86 hane Türk, Rabat'ta 301 hane Türk, Şivane'de 83 hane Türk, 8 hane gayrimüslim, Gülli'de 77 hane Türk, 37 hane gayrimüslim, Dere'de 33 hane Türk, Bayındır Beg'de 32 hane Türk, Sekudlı'da 77 hane Türk, Kadı'da 80 hane Türk, 46 gayrimüslim, Timargân-Çukur-Nohud'da 287 hane Türk, 214 hane gayrimüslim, Kabad'da 17 hane Türk, 29 hane gayrimüslim, Avehce'de 13 hane Türk, 26 hane gayrimüslim, Kilise'de 18 hane Türk, 76 hane gayrimüslim ve Arami-i Kebirli'de 46 hane Türk, 9 hane gayrimüslim yaşıyordu.

Deftere göre, şehrin yaklaşık nüfusu 7.975 kişidir. Bu nüfusun %72'si Türk, %28'i gayrimüslim (Ermeni, Keldanî, Nasturî)'dir (Tablo. 17). Çeşitli din ve mezheplere mensup bu insanlar, Heşd, Rabat, Bayındır Beg, Dere ve Sekudlı mahalleri hariç, birlikte yaşamaktaydı. Zikredilen mahaller ise sadece Türklerle meskûndü. Şehir gayrimüslimleri 11.125 akçe ispençe ödemekle mükellefti.⁸²

80 Çelebi-zâde, s. 124-128 v.d.

81 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 65.

82 BA, TD 911, s. 6-33.

Defterde şehir yerleşmesi olarak Hoy'dan başka Çors, Gerger ve Alınd bulunmakta olup, bunların kendi adlarını taşıyan yerleşim merkezleri bulunmaktaydı. Defterde Çors Kasabası, Ulyâ ve Suflâ olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Kasaba nüfusunun tamamı Türk olup, 191'i hane, 60'ı bekâr olmak üzere yaklaşık 1.015 kişi yaşıyordu. Gerger (176 hane, 33 bekâr Türk) ve Alınd yerleşmelerinde de Ermeni nüfusa rastlanmamaktadır.⁸³

i) 1727 Tarihli Kirmanşâhân ve Luristân Eyaletleri Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 912)

Bağdat Beylerbeyi Hasan Paşa ile Şehrizar Beylerbeyi Abdurrahman Paşa'nın Ekim 1723'de ele geçirdikleri⁸⁴ Kirmanşâhân ve Luristân eyaletlerinin mufassal defteridir. Defterde Kirmanşâhân Eyaleti'ne bağlı Keneşt, Derr-Ferâmân, Givenât, Sungur, Serfiruzabâd, Mahîdeşt, Harunabâd, Berresimin (Harunabâd), Güvaver, Nilûfer, Kal'a-i Zencire, Çardavûl, Gîlân, Eyûvân, Kâvrûvân, Keğraver, Zengüvân, Dînûver (Dinavar), Cemcemâl, Kerend nahiyeleri ile Luristân Eyaleti'ne bağlı Hurremabâd, Bend-i Bâlâ-yı Gerive, Kûh-deşt, Hürü, Have, Elli-aştir, Rameşkân, Tahrân, Helilân, Şirvân, Sadmerre, Caydar, Vaşyân, Abdânân, Poşt-kûh ve bölge aşiretlerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu nahiyelerden Givenât, Sungur, Mahîdeşt, Harunabâd, Güvaver, Kal'a-i Zencire, Gîlân, Keğraver, Dînûver⁸⁵ (Hanhana), Cemcemâl⁸⁶ ve Kerend'in kendi adlarını taşıyan merkezi yerleşmeleri bulunuyordu. Luristân Eyaleti'nde ise sadece eyaletin merkez kenti Hürremabâd şehir yerleşmesi olarak kaydedilmiştir.

Kirmanşâhân şehrinde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup kişiler yaşamaktadır. Şehir sakinlerinin mühim bir kısmını Müslümanlar oluşturmaktadır. Müslümanlar içerisinde en büyük grup Türklendir. Türklere başka, diğer Müslüman topluluklara da rastlanmaktadır. Gayrimüslim unsurlardan da Ermeni ve Yahudiler şehrin sakinlerindedir.

Tahrir defterine göre Kirmanşâhân, Hacı Abdülhüseyn, Katırhane, Karabağlar, Bavake, Yara-mir-tığbaz, Kürân, Vezir Depesi, Hacı İmamverdi/Ağa Ali Beg Kerkük, Refi' veled-i Budak, Alican Beg, Kabsabâd, Ağa Ali veled-i Hamid

83 BA, TD 911, s. 106, 130, 219.

84 Çelebi-zâde, s. 79-80; *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 68; Uzunçarşılı, "Osmanlı-İran", s. 514.

85 Evliya Çelebi (c. 4, s. 358) Dînûver'i, kaleli, beş yüz evli, cami, han, hamam ve pazarı olan bir kasaba olarak anlatır.

86 Evliya Çelebi (c. 4, s. 358)'nin Cemcenab olarak isimlendirdiği kasaba, yine ona göre, İran kırsalı Perviz Cemcenab tarafından kurulmuştur. Üç bin adım büyüklüğündeki kalesi meskûn olup, üç yüz ev vardır. Kalenin Bağdat yönüne açılan bir kapısı bulunmaktadır. Surların dibi, bağ ve bahçeler, cami, han, hamam, pazar ve evleriyle kalenin varoşudur.

Zaman, Ermeniyân ve Yahudiyân adlı 14 mahalleye ayrılmıştır. Hacı Abdülhüseyn'de 153 hane, Katırhane'de 108 hane, Karabağlar'da 92 hane, Bavake'de 120 hane, Yara-mir-tığbaz'da 78 hane, Kürân'da 54 hane, Vezir Depesi'nde 114 hane, Hacı İmamverdi /Ağa Ali Beg Kerkük'de 20 hane, Refi' veled-i Budak'da 104 hane, Alican Beg'de 20 hane, Kabsabâd'da 43 hane, Ağa Ali veled-i Hamid Zaman'da 121 hane Türk, Ermeniyân'da 15 hane Ermeni, Yahudiyân'da 53 hane Yahudi yaşıyordu. Deftere göre, şehirde yaklaşık 5.475 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun, %93,7'si Türk, %1,3'ü Ermeni, %4,8'i Yahudi'dir (Tablo. 18). Deftere Ermeni ve Yahudilerden birlikte 1.350 akçe ispençe yazılmıştır. Ancak bu rakam ispençe miktarı 25 akçe olduğu için 1.700 akçe olmalıdır.

Deftere göre bölgedeki diğer hiçbir yerleşmede Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir (Mesela; Luristan Eyaleti'nin Hürremabâd ve diğer şehirlerinde).⁸⁷ Hattı zatında her iki eyaletin kır kesimi de tamamıyla Türkmen aşiretlerince meskûndur.

3-SONUÇ

a) Demografik ve Kültürel Açılardan Tahrir Defterlerinin Değerlendirmesi

İncelenen bölgeye ait 11 tahrir defterinde Ermenilerle ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Bu tahrir defterlerinden Ermenilerin, İran-Azerbaycan coğrafyasının kuzey bölümlerinde yaşadıkları, Urmiye-Meraga hattının güneyine inildikçe ya hiç tesadüf edilmediği veya çok az sayıda bir nüfusları olduğu görülmektedir.

1590 tarihli tahrir defterine göre Ermeni nüfus oranının en fazla olduğu şehir veya kasaba yerleşmesi Revan Vilayeti'nin Sisyan Nahiyesi'ne bağlı Culha (Culfa) Kasabası'dır. Bu kasaba halkının tamamını Ermeniler oluşturmaktadır. Culha'dan sonra %57,1 oranıyla Revan, %18,7 oranıyla Nahçıvan ve %5 oranıyla Ordubâd gelmektedir. 1727-1728 tarihli tahrir defterlerine göre ise, nüfus oranının en fazla olduğu yer %38,5 oranıyla Urmiye Livası'na bağlı Selmas Kazası'dır. Selmas'ı %20 oranıyla Revan, kesin oran tespit edilememekle birlikte Hoy, %14,5 oranıyla Hemedan, %10,2 oranıyla Nahçıvan, %9,5 oranıyla Tebriz, %3,8 oranıyla Meraga gelmektedir. Erdebil

İncelenen bölgeye ait 11 tahrir defterinde Ermenilerle ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Bu tahrir defterlerinden Ermenilerin, İran-Azerbaycan coğrafyasının kuzey bölümlerinde yaşadıkları, Urmiye-Meraga hattının güneyine inildikçe ya hiç tesadüf edilmediği veya çok az sayıda bir nüfusları olduğu görülmektedir.

87 BA, TD 912, s. 375-379.

(%1,9) ve Kirmanşahân (%1,3) şehirlerinde ise yok denecek kadar azdır. Gence'nin nüfus kaydedilmediğinden özel bir durumu vardır. Aynı yüzyılda şehir/kasaba yerleşmesi özelliği gösteren Gence Vilayeti'nde Halhane ve Berda, Nahçıvan Livası'nda Ordubâd, Sovukbulak, Urmiye, Hoy Livası'nda Çors, Gerger, Alınd, Luristan Vilayeti'nde Hürremabâd, Erdelan Vilayeti'nde Sinne⁸⁸ şehir veya kasabalarında Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir (Tablo.19).

Bir bölgedeki nüfus hareketliliğini yıllara göre mukayase etme imkanı, gerek 1590 ve gerekse 1727 tarihli iki defteri olduğu için sadece Revan Eyaleti için mümkün olmaktadır. Revan şehri bu çerçevede incelendiğinde, 1590 tahririne nazaran 1727'de Sur içinde (Köhneşehir/Eskişehir) yaşayan Türk nüfusunun artarak 29 haneden 153 haneye çıktığı, buna mukabil Ermeni nüfusunun 336 haneden 134 haneye düştüğü, şehrin varoşlarında da (Temir Bulak, Dereköy, Depebaşı) Türk nüfus oranında artış yaşandığı görülmektedir. Böylece 1590 yılında şehir nüfusunun %42,9'unu Türkler, %57'1'ini Ermeniler oluştururken, bu oran 1727'de %65'i Türk, %20'si Ermeni ve %15'i Çingene şeklinde gerçekleşmiştir. Revan şehrinde göçler yaşanmamış olsa idi, bu nüfus oranının daha da farklı olacağı aşikardır. Her iki tahrirde de şehrin yaklaşık nüfusunun aynı olması (1590'da 3.323 kişi, 1727'de 3.319 kişi), aradan geçen yaklaşık 140 yıllık sürede şehrin nüfusunun bu göçlerden ne derece etkilendiğini göstermektedir. Nahçıvan şehrinde, gerek 1590 ve gerekse 1727 yıllarındaki tahrirlerdeki verilerde, nüfusun çok fazla değişmediği (Yaklaşık nüfus 1590'da

88 1727 tarihli Erdelan Eyâleti mufassal defterinde Erdelân Eyâleti'nin merkezi olan Sinne şehri ve livasına bağlı Hasanabâd, Hüseyinabâd, Pelengân (Palangân), Horhora, Duvât Kal'a, Korravaz, Kelane-i Erzen (Kalât-Arzan), Yaylak/Talûvâr (Talvar), Karaftû, Kel depe, Ağaçeri, Ab-ı Pare, Zaa'ne, Şeyh Tursun, Gemere, Rûvânsir, Kal'a-dîz, Şaziabâd ve Zemeşt nahiyeleri, Mibribân Livası'na bağlı Mihribân, Poşt-râh, Tenvüre ve Hav nahiyeleri, Ebrûmân Livası'na bağlı Ebrûmân, Pave ve Şahbân nahiyeleri, Cûvât-rûd Livası'na bağlı taife-i Caf, Pâne Livası'na bağlı Pâne Nahiyesi, Sakiz Livası'na bağlı Sakiz, Kôrük Kal'a, Keldepe, Uzun Sakal nahiyeleri ile Afşar Livası'na bağlı Sain Kal'a mahallindeki Afşar taifesi ile Saru-kurgân'daki Afşar, Kethüda Hasan Ali Beg ve Kadı taifelerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Yukarıdaki idarî birimlerden Hasanabâd, Horhora, Duvât Kal'a, Keldepe, Ağaçeri, Zaa'ne, Şeyh Tursun, Rûvânsir, Şaziabâd, Mihribân, Hav, Karaftû, Ebrûmân, Pave, Bâne, Sakiz ve Uzun Sakal'ın köy veya kasaba nevinden merkezi yerleşmeleri bulunup, diğerleri birer idarî bölge adıydı. Deftere göre Sinne şehri, Köhneşehir, Katırcıyân, Mescid-i Hacı Hüseyin, Hoca Baba, Mescid-i Hacı Davud, Hoca Seydi, Molla İlyas, Hacı Abdurrahim, Mescid-i Molla Hızır, Hoca Mehmed Şerif, Mescid-i Hacı Zaman, Mescid-i Hacı Canallah, Mescid-i Yusuf Ağa, Meydan Mescid, Derviş Mehmed Beg, Meydan-ı Berindî(?), Mescid-i Hacı Mehmed/Rızakîn, Rehnekerân ve Mescid-i Mehmed Bakır Beg isimli 19 mahalleye ayrılmıştı. Bu mahallelerden Köhneşehir'de 239 hane, Katırcıyân'da 74 hane, Mescid-i Hacı Hüseyin'de 68 hane, Hoca Baba ve Mescid-i Hacı Davud'da 294 hane, Hoca Seydi ve Molla İlyas'da 93 hane, Hacı Abdurrahim ve Mescid-i Molla Hızır'da 68 hane, Hoca Mehmed Şerif ve Mescid-i Hacı Zaman ve Mescid-i Hacı Canallah'da 152 hane, Mescid-i Yusuf Ağa'da 20 hane, Meydan Mescid ve Derviş Mehmed Beg'de 84 hane, Meydan-ı Berindî(?)'de 41 hane, Mescid-i Hacı Mehmed/Rızakîn ve Rehnekerân'da 41 hane, Mescid-i Mehmed Bakır Bey'de 35 hane olmak üzere toplam 1.209 hane (yaklaşık 6.045 kişi) Türk, Rehnekerân'da 52 hane Hıristiyan (yaklaşık 260 kişi) ve 236 hane (yaklaşık 1.180 kişi) Yahudi yaşıyordu (BA, TD 1066, s. 5-21). Deftere göre şehrin yaklaşık nüfusu 7.485 kişidir. Bu nüfusun, %80,7'si Türk, %15,7'si Yahudi, %3,4'ü Hıristiyan'dır. Şehirdeki gayrimüslimler, Türklerle birlikte Rehnekerân mahallesinde oturuyorlardı.

3.781 kişi, 1727'de 3793 kişidir), ancak etnik yapıda bir değişiklik yaşandığı görülmektedir. Aradan geçen yaklaşık 140 yıla rağmen, nüfusun artmamasının sebebi, şehrin XVII. yüzyıl başlarında Şah I. Abbas tarafından tahrip edilmesi ve halkının zorla göç ettirilmesidir.⁸⁹ Nahçıvan'daki Ermeni nüfus oranı da 1590'da %18,7 iken, 1727'de %10,2'ye düşmüştür. Yine bölgedeki şehirlerden Ordubâd'da 1590'da %5 oranında Ermeni yaşarken, 1727'de şehirde meskûn tek bir Ermeni kalmamıştır. Çukur Sa'd (Revan) Eyaleti geneli için bakıldığında da 1590 tahririne nazaran 1727 tahririnde nüfusta önemli bir değişme olduğu görülmektedir. 1590'da eyalet genelinin yaklaşık nüfusu 45.800 kişi olup, bunun 28.600 kişisini Ermeniler, 17.200 kişisini Türkler oluşturmaktaydı. 1727'de ise eyaletin yaklaşık nüfusu 119.849 kişiye çıkmıştır. Bu nüfusun da 55.759 kişisini Ermeniler, 64.078 kişisini Türkler oluşturmaktadır. İlk tahrirde %62 olan Ermeni nüfus oranı, ikinci tahrirde %46,5 oranına düşmüş, ilk tahrirde %38 olan Türk nüfus oranı ikinci tahrirde %53,5'e çıkmıştır. Esasında bu rakamlar Türk nüfusunu tam olarak göstermemektedir. Zira ilk tahrirde Abaran, Abnik, Bazarçayı, Dere Nörgüt, Dereşam, Mevazi' Hatun, Mülk-i Arslan, Şarabhane, Zar ve Zebil nahiyelerinde yaşayan Türklerle ilgili hiçbir nüfus kaydına rastlanmamaktadır. Buna mukabil Ermeni nüfus önemli ölçüde kaydedilmiştir. İkinci tahrirde de Abaran ve Mevazi' Hatun nahiyelerinde çok az, Dere Nörgüt ve Dereşam nahiyelerinde hiç bir Türk nüfus kaydına rastlanmamaktadır. Bu durum bölgedeki Türk halkın yerlerini yurtlarını terk ederek başka bölgelere göç etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu göçün iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi Osmanlılar tarafından katledilmekten korkarak yurtlarını terk etmeleri, ikincisi ise bölgedeki aşiretlerin tahrir mevsiminde yaylakta olmaları sebebiyle tahrir memurlarının bunlara ulaşamaması, bu suretle deftere kaydedilmemeleridir. Buna karşılık konar-göçer hayat tarzına sahip olmayan ve Osmanlı istimalet siyasetinden istifade eden Ermeniler yurtlarında kalmışlar, vergi almacağı için deftere sağlıklı bir şekilde kaydedilmişlerdir. Nitekim gerek 1590'da, gerekse 1727'de bu nahiyelerde yaşayan Ermeniler tamamıyla kaydedilmiştir.

Nüfus itibariyle Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan-İran coğrafyasında da hiçbir zaman nüfus çoğunluğu olmayan Ermeniler, Osmanlı-Safevî savaşlarından Sünnî veya Kızılbaş Türklerin etkilendiği kadar hiçbir zaman etkilenmemişlerdir. Dağıstan, Şirvan, Kür boylarındaki Sünnî Türkler veya Revan, Gence vilayetlerindeki Kızılbaş Türkler öldürülmek korkusuyla yurtlarını, vatanlarını terk edip göçerken, Ermeniler çoğunlukla şehir ve köylerinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu da tahrir kayıtlarının etnik-demografik göstergelerinin, Gence şehri örneğinde olduğu gibi, sağlıklı

89 James Playfair, *A System of Geography, Ancient and Modern*, Vol. V, Edinburgh, 1813, s. 306.

tutulmamasına yol açmıştır. Bu yüzden 18. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki İran ve Azerbaycan'ın sosyal ve iktisadî durumu tam manasıyla ortaya koyulamamıştır.

Tahrir defterlerinden, Ermenilerin umumiyetle kasaba ve şehirlerde yaşadıkları, köyleri pek fazla tercih etmedikleri tespit edilmiştir. Bunun için Ermenilerin şehirli bir toplum olduğunu söylemek mümkündür. Şehirli Ermeniler, Türklerle aynı mahalleri paylaşmakta ve komşuluk yapmaktadırlar. Nitekim Revan, Ordubad, Tebriz, Hemedan, Hoy ve Erdebil gibi pek çok şehrin muhtelif mahallerinde Türk ve Ermeniler birlikte yaşamaktadır.

Türk yönetiminin istimâlet politikası içerisinde bölge Ermenilerinin dinî vecibelerini rahatlıkla yerine getirebildikleri, dinî zümrelerin çeşitli imtiyazlar elde ettikleri ve dinî yapıların korunup-kollandığı tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Revan Eyaleti'nin Karpi Nahiyesi'ne bağlı Üç Kilise Köyü'ndeki Eçmiyazin Kilisesi'ne Akkoyunluların tanıdığı imtiyazlar, Safevîler ve Osmanlılar tarafından devam ettirilmiş ve hatta vakıf kurumu ile geliştirilmiştir. Bu kilisenin imtiyazları ve muafiyetleri deftere geçirilmek suretiyle resmî koruma altına alınmıştır. Keza, Nahçıvan Livası'nın Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nin Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Kilise ve Manastırı'na da çeşitli imtiyazlar tanınmıştır.

Türk toplumu ile yakın ilişkileri olan Ermeniler, kültürel açıdan oldukça etkilenmişlerdir. Nitekim bölgeye ait tahrir defterlerinde Ermenilerin, Allahverdi, Emirhan, Sultanveli, Sultankulu, Melik, Melikhan, Şahveli, Asker, Ödemiş, Murad, Karaman, Babahan, Ağababa, Hayırcan, Gökçe, Emirbey, Han Murad, Yadigar, Mirza, Elvan, Tanrikulu, Emre, Emin, Demir, Melek bey, Koca, Hanbaba, Devletkulu, Muhsin, Şehriyar, Ulubey, Babacan, Derman, Bayar bey, Emirhan, Ala bey, Velican, Budak, Emirkulu, Artuk, Karaman ve sair Türkçe isimleri sıkça kullandıkları tespit edilmiştir. Öyle ki Ermeni şahıs isimlerinin yaklaşık %40'ı Türkçe'dir. Hatta baba isimleri Türkçe olanlar, çocuklarına genellikle Türkçe isim koymaktadırlar. Mesela; Koylu veled-i Emir bey, Emirkulu veled-i Emir bey, Demir veled-i Kara Murad, Emin veled-i Mirzacan gibi. Bu da bir dönem için "*millet-i sadıka*" denilen Ermenilerin, uzun yıllar birlikte yaşadıkları Türk toplumu ile kültür etkileşimi içerisinde olduklarını göstermesi bakımından öneme haizdir. Diğer taraftan tahrir defteri, yer adları ile ilgili olarak da bilgi vermektedir. Bugün Ermenistan ve İran Devletleri sınırları içerisinde kalan yerlerin isimleri değiştirilmiş olmasına rağmen, bu yerlerin ilk isimlerini bu defterlerden ortaya çıkarmak mümkündür. Mesela; günümüzde Ermenistan'ın başkenti olan Revan bölgesinin yer adlarına bakıldığında, kullanılan yer adlarının (köy, mezraa, çiftlik, yaylak, kışlak), %83'ünün Türkçe olduğu görülmektedir.

b) Ekonomik Açından Tahrir Defterlerinin Değerlendirmesi

16 ve 18. yüzyılda Osmanlıların Safevî ülkesine iki önemli askerî harekât düzenlemesi ve İran'daki iç karışıklıklar nedeniyle, hem Azerbaycan-İran ülkesindeki üretim ve ticaret, hem de Osmanlı-İran ticareti krizli bir dönem yaşamıştır.⁹⁰ Ancak, 1725'de Azerbaycan-İran'ın önemli şehirlerinin (Tebriz, Erdebil, Hamedan, Kirmanşah, Revan, Gence, Tiflis) Osmanlıların eline geçmesi ve ipek ticaretini kontrol altına almaları, ipek ile beraber diğer mallarda da ticareti canlandırmıştır. Bu canlanma birçok Ermeni tacirin bir yüzyıl önce kazandıkları serveti daha da artırmalarına, Tebriz gibi şehirlerde ticaret küçeleri (Ermeni kuçesi) oluşturmalarına,⁹¹ Akdeniz ticaretinde piyasa kontrolünü yavaş yavaş ele geçirmelerine⁹² ve devletler nazarında itibar kazanmalarına yol açmıştır. Nitekim, Hemedan'ın fethi sırasında esir edilen Ermenileri serbest bırakması hususunda ricacı olan Ermeni tacirlerinin talebini, Bağdat Valisi Ahmed Paşa geri çevirmemiştir.⁹³ Lakin bu dönem kısa sürmüş, Avşar Şah Nadir'in savaşı yeniden başlatmasıyla ekonomi yeniden bozulmuştur. Güçlü bir ordu kurmak isteyen Şah Nadir, halktan ağır vergiler toplayınca, halk perişan olmuştur. Bölge halkının bir kısmı şehirleri terk ederek dağlara çıkmış, bir kısmı da Osmanlı ülkesine kaçmıştır.⁹⁴ Bu kaçaklar arasında Ermeniler de vardır. Nitekim, Gilanentz kronolojisinde, Safevîlerin Ermenilere saldırdığı, sefil hale düşen insanların, evlerini ve köylerini terk ederek Türkiye'ye iltica ettiklerini yazar.⁹⁵

Ülkede yaşayan Ermeniler, vergilendirme itibariyle, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan soydaşlarıyla aynı vergi hukukuna tabi tutulmuştur.

Ülkede yaşayan Ermeniler, vergilendirme itibariyle, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan soydaşlarıyla aynı vergi hukukuna tabi tutulmuştur. Bu meyanda şehir veya köyde yaşayan Ermeniler 25 akçe ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır. İспенçe ödeyen Ermeni reaya, çift ve dönüm resimleri ödemezlerdi. Ayrıca, ellerinde vank bulunduran marhasaların (Karabaş) mirîye

90 Osmanlı-İran ticaret hacmindeki düşüşün en önemli göstergesi gümrük vergileridir (Bkz. Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, (Ankara 1990), s.571.

91 Onullahi, *Tebriz Şeheri*, s.163.

92 Ermeni tacirleri bu konumu ve serveti Hint-İran ticareti sayesinde elde etmişlerdir (İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.270).

93 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s.70.

94 V.Minorsky, "Nâdir", *İA*, c.9, s.29 (Münir Aktepe ikmalıyla); Aliyev-Hasanov, *İrevan Hanlığı*, s.23.

95 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s.41.

“*maktu*” birer miktar marhasa akçesi verdikten sonra, ispençe ödememeleri kanundu. Fakat bunlar vanklarına müteallik değirmen, bağ ve bahçelerin vergisini vermekle mükellef idiler.⁹⁶ Bekâr Ermeniler 1590 tahririnde ispençeden muaf tutulmuşlar, evlileri vergi ödemişlerdir. 1727-1728 tahririnde ise Nahçıvan’da yaşayan bekâr Ermeniler vergiden muaf tutulurken, diğer eyaletlerde evli-bekâr tüm Ermeniler ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Bu meyanda Revan Eyaleti’nde 1590’da 126.525 akçe, 1727’de 266.873 akçe ispençe toplanmıştır. Revan şehri Ermenilerinin ödediği ispençe 1590’da 9.425 akçe, 1727’de 13.085 akçedir. 1727-1728 tahrirlerine göre şehirli Ermenilerin ödemekle mükellef oldukları ispençe tutarı 63.190 akçeyi bulmaktadır.

Bağ, bahçe ve meyve ağaçları ile bezenmiş olan şehir ve köylerdeki bağ ve bahçeler, Türklerin yanı sıra Ermenilerin de tasarrufundaydı. Vergilendirme itibariyle Türk ve Ermeniler arasında herhangi bir farklılık olmaksızın her ikisi de bu bağ ve bahçeleri “*ber-vechî maktu*” üzere tasarruf ediyorlardı. Ermeniler ziraattan çok, ticaret ve sanatkârlıkla uğraşmakla birlikte, bazı yerlerde tarım ile de uğraşmışlardır. Nitekim 1727 tarihli Gence kanunnamesine göre, şehrin Ermenileri ziraî faaliyetlerde bulunuyor, buğday, arpa ve erzen üretimi yapıyorlardı.⁹⁷

İran-Azerbaycan coğrafyası Ermenilerinin Osmanlı Devleti’ne en önemli ekonomik katkısı, 1590’da Culhalıların ödediği vergilerdir. Culha Ermenilerinin Devlet’e ödedikleri vergilerin toplamı 800.000 akçe tutmaktadır.

96 BA, TD 633, s. 5, 9.

97 BA, TD 903, s. 4.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV VESİKALARI

1-İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mühimme Defterleri: 61, 71, 132, 135

Tapu-Tahrir Defterleri: 633, 901, 902, 903, 904, 905, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 1066

II. KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLER

Aktepe, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İnan Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul 1970

Aliyev, F., "Gence XVIII. Asrda", *Gence Tarihi Öcerk*, Bakı 1994

Aliyev, Fuad-Hasanov İrfan, *İrevan Hanlığı*, Bakı 1997

Büniyatov, Ziya, *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Bakı, 1996

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, c.4

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993, VIII.

Erim, Neşe, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İnan Ticareti", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, (Ankara 1990)

Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, c. 2, 4

Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, İstanbul 1339, c. 2

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993

İskender Beg Türkmân, *Târih-i Â'lam-ı Ârâ-yı Abbâsî*, Tahran 1334-1335, c.1

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Matbaa-i Amire 1145

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-İleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993

- Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yay, Ankara 1997
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri, 1578-1612*, İstanbul 1993.
- Minorsky, V., “Nâdir”, *İA*, c.9, (Münir Aktepe ikmaliyle) MEB Yay.
- Muhtaroglu, Faruk, “Tarihin Gence Hafızası I”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul 1997), sayı: 112.
- Mustafazade. Tofiq, *XVIII Yüzyillik-XIX Yüzyilliğin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Bakı 2002.
- Onullahi, Seyidağa, *XIII-XVII. Asrlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakı 1982
- Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992
- Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, Trc.H.D.Andreasyan, İstanbul 1974
- Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, Haz. B.Sıtkı Baykal, Ankara 1981, c. 2
- Playfair, James, *A System of Geography*, Vol. V, Edinburgh 1813
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c.1
- Şerafe'd-din Ali Yezdî, *Zafer-nâme-i Emir Timur, (Tercüme-i Zafer-nâme)*, Yay. Tanju Oral, İstanbul 1991, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi)
- Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282
- Togan, A.Z.Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, c.2, MEB Yay.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, “XVIII.Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri”, *Türkler*, (Ankara 2002), c.12
- Woods, John E., *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, Milliyet Yay., İstanbul 1993

EKLER:

Tablo. 1: Revan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni	Toplam		Tahmini Nüfus	
	Hane	Bekâr		Hane	Bekâr		
Sur İçi	İç Kale	29	0	0	29	0	145
	Marderos	0	0	89	89	0	445
	Mirza	0	0	48	48	0	240
	Küçük Kaykı	0	0	94	94	0	470
	İsalı	0	0	51	51	0	255
	Börekçi Ohan	0	0	54	54	0	270
Varoşlar	Dereköy	0	0	41	41	0	205
	Bağlar ⁹⁸	224	0	0	224	0	1120
	Hacı İlyas	10	0	0	10	0	50
	Yenice	4	0	3	7	0	35
	Oğçapert	17	3	0	17	3	88
Toplam	284	3	380	664	3	3323	

98 1590 tarihli defterde aslında Bağlar isimli bir mahalle bulunmamaktadır. Ancak, bağ-bahçe kayıtları arasında bağ, bahçe ve değirmenleri tasarruf eden 224 Müslüman Türk'ün isimleri zikredilmiştir. Defterde bu 224 kişinin herhangi bir mahallede yaşadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Defterde bir mahalle sakini olarak kaydedilmemesinin sebebi hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamıştır. Büyük ihtimalle Revan'da yaşayan Türklere tam bir vergi muafiyeti verilmiş, bu sebeple deftere yalnızca, ilaveten bağ, bahçe, değirmen tasarruf eden kişiler kaydedilmiştir. Bu da deftere kaydedilmemiş başka pek çok kişinin olduğunu göstermektedir.

Tablo. 2: Nahçıvan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni		Toplam		Tahmini Nüfus
	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	
Kadı Cihan	70				70		350
Seyyid Hüseyin	102	19			102	19	529
Molla Ahmedî	59	19			59	19	314
Mirza Beg	25	6			25	6	131
Sahab	8	4			8	4	44
Künbad	21	9			21	9	114
Balâ	80	17			80	17	417
Hoca Beg	108	16			108	16	556
Huzemerek	58	12			58	12	302
Tizhiran	10	2			10	2	52
Köknaver	20	4			20	4	104
Kal'a	9	2	141	1	150	3	753
TOPLAM	593	110	141	1	734	111	3781

Tablo. 3: Ordubâd Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni		Toplam		Tahmini Nüfus
	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	
Gemiş	55	8			55	8	283
Meydan	57				57		285
Anberaş	82				82		410
Suşehri	47				47		235
Aramine	17		15		32		160
TOPLAM	258	8	15		273	8	1373

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 4: Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Etnik Vergi Nüfusu (1590)

Nahiye	Türk				Ermeni			Genel Toplam
	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	Hane	Tahmini Nüfus	%	
Abaran	0	0	0	0	0	0	0	0
Abnik	0	0	0	0	0	0	0	0
Ağcakal'a	31	3	158	7	395	1975	93	2133
Alınca	322	104	1714	57	254	1270	43	2984
Aralık	9	4	49	5	205	1025	95	1074
Armuy	47	11	246	75	16	80	25	326
Azadcıran	362	56	1866	47	421	2105	53	3971
Bazarçayı	0	0	0		0	0	0	0
Derenörgüt	0	0	0	0	27	135	100	135
Dereşahbuz	55	12	287	39	88	440	61	727
Dereşam	0	0	0	0	54	270	100	270
Karabağ	35	11	186	100	0	0	0	186
Karni	176	15	895	56	138	690	44	1585
Karpi	187	17	952	22	691	3455	78	4407
Ordubad	258	0	1290	95	15	75	5	1365
Mevazi' Hatun	0	0	0	0	24	120	100	120
Mülk-i Aslan	4	0	20	100	0	0	0	20
Nağçıvan	803	169	4185	66	432	2160	34	6345
Revan Merkez	357	7	1792	25	1097	5485	75	7277
Sisyan	31	2	157	2	1545	7725	98	7882
Şarabhane	0	0	0		0	0		0
Şerür	372	62	1922	100	0	0	0	1922
Şorlut	58	11	301	64	34	170	36	471
Talin	46	22	252	23	173	865	77	1117
Vadi	190	27	977	80	50	250	20	1227
Zar	0	0	0		0	0	-	0
Zebil	0	0	0		0	0	-	0
Toplam	2741	423	17200	38	5722	28610	62	45810

Tablo. 5: Revan Eyaleti'nde İspençe Vergisinin Nahiyelere Göre Dağılımı (1590)

Nahiyeler	İS	İR (Akçe)	Nahiyeler	İS	İR (Akçe)
Abaran	0	0	Mevazi' Hatun	24	600
Abnik	0	0	Mülk-i Aslanlu	0	0
Ağcakal'a	395	9415	Nahçıvan	290	7250
Alınca	254	6350	Ordubad	15	375
Aralık Kazası	205	5125	Revan Merkez	767	19077
Armuy	16	400	Sisyan	1545	38625
Azadcıran	421	8988	Şarabhane	0	0
Bazarçayı	0	0	Şerür	0	0
Derenörgüt	27	675	Şorlut	34	820
Dereşahbuz	88	2200	Talin Kazası	173	4325
Dereşam	54	1350	Vadi	50	1250
Kabri	691	16250	Zar	0	0
Karabağ	0	0	Zebil	0	0
Karni	138	3450	Toplam	5187	126525

İS: İspençe Sayısı, İR: İspençe Resmi

Tablo. 6: Revan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1727)

Mahalleler		Türk (Hane)	Ermeni		Çingene (Hane)	Toplam Hane	Tahmini Nüfus
			Hane	Bekâr			
Kale İçi	Köhnşehir	153	76	9	100	329	1654
Varoş	Temir Bulak	130	0	0		130	650
	Dereköy	39	18	0		57	285
	Depebaşı	106	40	0		146	730
Toplam		428	134	9	100	662	3319

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 7: Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane	Bekâr	Nüfus	%	Hane	Bekâr	Nüfus	%	
Abaran	60	0	300	19	250	0	1250	81	1550
Alınca	535	78	2753	49	569	0	2845	51	5598
Aralık	389	38	1983	54	337	12	1697	46	3680
Azadciran	382	112	2022	18	1878	0	9390	82	11412
Dere Alakes	229	30	1175	68	109	0	545	32	1720
Dereçiçek	62	3	313	16	317	0	1585	84	1898
Dere Nörgüt	0	0	0	0	56	0	280	100	280
Dereşahbuz	53	2	267	30	127	0	635	70	902
Dereşam	0	0	0	0	255	0	1275	100	1275
İğdir	785	127	4052	74	288	12	1452	26	5504
Karabağ	201	24	1029	74	72	0	360	26	1389
Karni	1295	225	6700	42	1761	311	9116	58	15816
Karpi	1224	138	6258	92	110	19	569	8	6827
Ordubad	365	225	2033	57	306	0	1530	43	3575
Kırkbulak	666	39	3369	33	1329	98	6743	67	10112
Kışlağan	583	170	3085	30	1465	0	7325	70	10410
Makü	606	19	3049	71	242	9	1219	29	4268
Mevazi' Hatun	10	1	51	24	33	0	165	76	216
Mülk-i Arslanlu	169	21	866	39	276	0	1380	61	2246
Nahcivan	49	6	251	34	99	0	495	66	746
Sair Mevazi'	179	11	906	90	21	0	105	10	1011
Sederek	213	4	1069	100	0	0	0	0	1069
Sisyan	95	14	489	53	87	0	435	47	924
Sürmeli	380	52	1952	73	144	19	739	27	2691
Şerur	1820	0	9100	100	0	0	0	0	9100
Şerlut	64	26	346	58	50	0	250	42	596
Şüregel	614	3	3073	59	425	4	2129	41	5202
Vadi	396	64	2044	75	132	16	676	25	2720
Toplam	11424	1428	58548	53	10738	500	54190	47	112625

Tablo. 8: Revan Livası Etnik Nüfusu (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane		Tahmini Nüfus	%	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	
Abaran	60	0	300	19	250	0	1250	81	1550
Aralık	389	38	1983	54	337	12	1697	46	3680
Dereçiçek	62	3	313	16	317	0	1585	84	1898
İğdir	785	127	4052	74	288	12	1452	26	5504
Karni	1295	225	6700	42	1761	311	9116	58	15816
Karpi	1224	138	6258	92	110	19	569	8	6827
Kırkbulak	666	39	3369	33	1329	98	6743	67	10112
Makü	606	19	3049	71	242	9	1219	29	4268
Revan şehri	428	0	2140	65	134	9	679	20	3319
Sederek	213	4	1069	100	0	0	0	0	1069
Sürmeli	380	52	1952	73	144	19	739	27	2691
Şerur	1820	0	9100	100	0	0	0	0	9100
Şüregel	614	3	3073	59	425	4	2129	41	5202
Vadi	396	64	2044	75	132	16	676	25	2720
TOPLAM	8938	712	45402	61,6	5569	509	28354	38,4	73756

Tablo. 9: Erdebil Sancağı Nüfusu (1728)

Yerleşme Yeri	Çift	Nim Çift	Bennak	Caba	Hane Toplam	Tahmini Nüfus (HaneX5)	Mücerred (Bekar)	Genel Toplam (HaneX5)+M
Erdebil Şehri	-	-	-	-	2.859	14.295	-	14.295
Erdebil Nah.	563	174	440	717	1.894	9.470	309	9.779
Serab Şehri	17	16	105	227	365	1.825	58	1.883
Serab Nah.	705	348	953	951	2.957	14.785	568	15.353
Miyane	164	109	297	72	642	3.210	271	3.481
Pervane	163	87	222	75	547	2.735	213	2.948
Kendüvan	73	40	154	37	304	1.520	154	1.674
Heşt-rüd	509	495	878	374	2.256	11.280	368	11.648
Tabtab	41	36	41	17	135	675	27	702
TOPLAM	2.235	1.305	3.090	2.470	11.959	59.795	1.968	61.763

Tablo. 10: Erdebil etnik nüfus dağılımı (1728)

Etnik Nüfus	Hane	Tahminî Nüfus
Türk	2859	14295
Ermeni	53	265
Toplam	2912	14560

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 11: Tebriz şehri etnik nüfus dağılımı (1728)

Mahalle	Sokak	Nüfus (Hane)			Tahmini Nüfus
		Türk	Ermeni	Yahudi	
Navbar		440	-	-	2200
Hiyabân	Balâ	121	-	-	605
	Köprü	15			75
	Hacı Ahmed	52			260
	Kayas	100			500
	Debeze	100			500
	Badala	65			325
	Eştukin	25			125
	Dumaşga	43			215
	İmadiye	56			280
	Hazay	31			155
	Toplam	608			3040
Dervaze-i Dik	Dervaze-i Dik	89			445
	Bağ imaret-i Reşidiye	45			225
	Bağ-ı Bağmış	66			330
	Bağ-ı Sebyan	79			395
	Toplam	279			1395
Saşgilân		20			100
Tolusenk		72			360
Surhab		152		54	1030
Üçağaç		14			70
Miyar-miyar	Miyar-miyar	358			1790
	Laylabâd	62			310
	Toplam	420			2100
Deveci		279			1395
Sancarân	Sancarân	69			345
	Bağ-ı Emir-gız	234			1170
	Bağ	112			560
	Toplam	415			2075
Vicuyu	Vicuyu	265			1325
	Bağ-ı Direce Mirza Ali	85			425
	Bağ-ı Yayuhçı	110			550
	Sancak Suyı	15			75
	Yurdlar	65			325
	Direci Çukur	94			470
	Hükmebâd ve Kadiyar	74			370
	Ahi	68			340
	Bercibar	147			735
	Erdekib	252			1260
	Mara	47			235
	Hamuvade	107			535
	Direci Melik	16			80
	Yenice	27			135
Kasır Kutluk şah	50			250	
Toplam	1422			7110	
Çar-minar		55			275
Dervaze-i Serd	Serd	171	610		3905
	Bağ-ı Zehrab beğ	277			1385
	Cadıcış	25			125
	Kara Ağaç	35			175
	Gencan	24			120
	Şahabâd	167			835
	Bağ-ı Çaharum	296			1480
	Bağ-ı Şahkulu Deresi	62			310
	Bağ-ı Hatip	42			210
	Şenb-ı Gazan	421			2105
	Toplam	1520			10650
TOPLAM		5696	610	54	31.800
GENEL TOP			6360		31.800
%		89,5	9,5	0,8	100

Tablo. 12: Tebriz Eyaleti Nüfusu (1728)

Nahiyeler	Türk							Ermeni		
	Çift	Nim Çift	Bennak	Caba	Bekâr	Tahmini Nüfus	Vergi	Hane	Tahmini Nüfus	İspence
Serd-Sahra	303	253	1362	481	563	12558	699758	0	0	0
Hıtay	192	0	621	0	128	4193	195533	0	0	0
Şahâ	7	77	26	22	88	748	50000	0	0	0
Vidhir	151	131	498	131	564	5119	314827	0	0	0
Rüdgât	77	129	167	106	299	2694	164945	0	0	0
Dih-hüvarkân	607	0	1439	0	389	10619	1148094	37	185	925
Dizec-rüd	112	181	251	66	227	3277	258351	9	45	250
Mihran-rüd	478	405	1014	587	437	12857	917526	34	170	875
Uçân	227	160	73	281	116	3821	339248	0	0	0
'Abbas	199	155	118	352	76	4196	368579	24	120	600
Hanem-rüd	78	22	155	67	35	1645	122673	0	0	0
Alan-beragüş	193	134	302	454	128	5543	391760	0	0	0
Bedüstân	141	63	89	187	109	2509	220556	0	0	0
Mevazi' cân	141	65	91	182	95	2490	175133	0	0	0
Arđanak/ Arvanak	414	157	1261	1646	802	18192	1375115	0	0	0
Merend	104	103	152	172	111	2766	316519	0	0	0
Zenüz	94	115	141	267	129	3214	209100	0	0	0
Tasuç	245	3	224	585	86	5371	532127	0	0	0
TOPLAM	3763	2153	7984	5586	4382	101812	7799844	104	520	2650

Tablo. 13: Nahçıvan Livası Etnik Nüfusu (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane		Tahmini Nüfus	%	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	
Alınca	535	78	2753	49	569	0	2845	51	5598
Azadçıran	382	112	2022	18	1878	0	9390	82	11412
Dere Alakes	229	30	1175	68	109	0	545	32	1720
Dere Nörgüt	0	0	0	0	56	0	280	100	280
Dereşahbuz	53	2	267	30	127	0	635	70	902
Dereşam	0	0	0	0	255	0	1275	100	1275
Karabağ	201	24	1029	74	72	0	360	26	1389
Ordubad	365	225	2033	57	306	0	1530	43	3575
Kışlağan	583	170	3085	30	1465	0	7325	70	10410
Mevazi' Hatun	10	1	51	24	33	0	165	76	216
Mülk-i Arslanlı	169	21	866	39	276	0	1380	61	2246
Nahçıvan şehri	648	163	3403	90,3	78	0	390	9,7	3793
Nahçıvan	49	6	251	34	99	0	495	66	746
Sair Mevazi'	179	11	906	90	21	0	105	10	1011
Sisyan	95	14	489	53	87	0	435	47	924
Serlut	64	26	346	58	50	0	250	42	596
TOPLAM	3562	883	18676	40,6	5481	0	27405	59,4	46093

Tablo. 14: Ordubad Kasabası Türk Nüfusu (1727)

Mahalleler	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus
Merkez	56	21	301
Anberaş	104	69	589
Menges	59	46	341
Suşehri	114	74	644
Esirike	31	15	170
TOPLAM	364	225	2045

Tablo. 15: Hemedân şehri etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1079	5395
Ermeni	207	1035
Yahudi	132	660
Toplam	1418	7090

Tablo. 16: Meragâ şehri etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1553	7765
Ermeni	65	325
Yahudi	63	315
Toplam	1681	8405

Tablo. 17: Hoy etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1150	5750
Gayrimüslim	445	2225
Toplam	1595	7975

Tablo. 18: Kirmanşâhân etnik nüfus dağılımı (1728)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1027	5135
Ermeni	15	75
Yahudi	53	265
Toplam	1095	5475

Tablo. 19: 18.Yüzyılda Azerbaycan-İran'ın Başlıca Şehirlerinin Nüfus Durumu

Şehirler/ Kasabalar	Türk			Ermeni			Genel Tahmini Nüfus
	Evli	Bekâr	Tahmini Nüfus	Evli	Bekâr	Tahmini Nüfus	
Berda	482		2410				2410
Çors	191	60	1015				1015
Dih-huvarkân	1182		5910	37		185	6095
Erdebil	2859		14295	53		265	14560
Gence ⁹⁹	244		1220	680		3400	4620
Halhane	153		765				765
Hemedan	1079		5395	207		1035	6430
Hoy ¹⁰⁰	1150		5750	223		1115	6865
Hürremabad	277		1385				1385
Karabağ	13	1	66				66
Kirmanşahan	1026	1	5131	15		75	5206
Makü	79		395				395
Merend	278	8	1398				1398
Meraga	1553		7765	65		325	8090
Nahçıvan	648	163	3403	78		390	3793
Ordubâd	364	225	2045				2045
Revan	428		2140	134	9	679	2819
Selmas	59	32	327	41		205	532
Serab	365	58	1883				1883
Sinne	1209		6045				6045
Sister	611	30	3085				3085
Sovukbulak	464		2320				2320
Tasuç	1244		6220				6220
Tebriz	5696		28480	610		3050	31530
Urmiye	1342	1	6711				6711
<i>Toplam</i>	22996	579	115559	2143	9	10724	126283
%	91,5			8,5			100

Kaynak; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir Defterleri

99 Karşıdaki rakamlar Gence'nin hemen nezdindeki köylerin nüfusudur.

100 Hoy şehrinde yaşayan 445 hane gebran-ı nasaranın etnik yapısı (Ermeni, Keldanî, Nasturî) tam olarak belirlenemediğinden, 445 hane iki eşit parçaya bölünmüştür.

ERMENİ YARDIMSEVER HAYIR CEMİYETİ (ERMENİ CEMİYYET-İ HÂYRİYE-İ UMÛMİYESİ) VE NİZAMNAMESİ

(THE ARMENIAN HUMANITARIAN CHARITY
SOCIETY AND ITS REGULATIONS)

Doç. Dr. Taner ASLAN

Aksaray Üniversitesi
Tarih Bölümü
taner.aslan4@gmail.com

Öz: *Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti, Bogos Nubar Paşa tarafından 1906 tarihinde Mısır'da kurulmuştur. Cemiyetin amacı, nizamnamesinin birinci maddesinde Ermenilerin maddi ve manevi kalkınmalarını sağlamak şeklinde geçmektedir. Cemiyetin gizli ve açık yürüttükleri faaliyetlerde, gerçek maksadın Osmanlı Devleti'nde isyan ve ihtilaller tertip etmek suretiyle, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti vücuda getirmek, hiç olmazsa Avrupa devletlerinin gözetim, denetim, yardım ve teşvikleriyle muhtariyet elde etmektir. Çalışmada adı geçen cemiyetin faaliyetleri ve nizamnamesi ele alınmıştır. Ekte nizamnamenin tam metin transkripsiyonu da yapılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Bogos Nubar Paşa, Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti, Nizamname.*

Abstract: *The Armenian Humanitarian Charity Society was founded in 1906 in Egypt by Bogos Nubar Pasha. The purpose of the Society is shown in the first article of its Regulations as providing material and spiritual development of Armenians. The covert and overt activities carried out by the Society's its real purpose was to arrange riots and rebellions in the Ottoman Empire, to establish an independent Armenian state in Anatolia, or at least to obtain autonomy under the supervision, control, assistance and encouragement of the European states. This study focuses on this Society's activities and the Regulations. The attachment includes the transcription of the full text of the Regulations.*

Keywords: *Bogos Nubar Pasha, The Armenian Humanitarian Charity Society, the Regulations.*

GİRİŞ

Bir alt kültür olarak Osmanlı toplumunda belirgin bir sosyal problem teşkil etmemekte olan Ermeniler;¹ her türlü sosyal, dini ve ekonomik özgürlüklere sahip bulunmaktaydılar. Ermeni yazarlar Mugurditch (Mıgırdıç) Dadyan ve Warandian (Varandıyan) kültür, dil ve edebiyat açısından Osmanlı Ermenilerinin Rusya Ermenilerine göre çok daha özgür olduklarını belirtmektedirler. Bunun yanında Toynbee ve Waugh gibi İngiliz yazarlar da Türklerin Ermenilere hoşgörülü davrandıkları gerçeğini kabul etmektedirler. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Grandville ise Ermenilerin ırk, kültür ve tarihlerinin devamlılığının sağlanmasını Türklere borçlu olduğunu vurgulamaktadır.² Ne var ki, Avrupalı ve Ermeni yazarların da kabul ettiği bu gerçeklik ve birlikte yaşama kültürü, 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile bozulmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin dahili ve harici problemlerinden faydalanmak isteyen Ermeniler, Ermeni ruhani reisleri vasıtasıyla muhtar bir Ermenistan vücuda getirmek için Batılı devletler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin ilkinin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce diğerini de bu savaştan sonra yaptıkları görülmektedir. Bunda Hayrik (babacık) lakabıyla bilinen Mugurditch (Mıgırdıç) Hirimyan'ın Tersane Konferansı'nda görüşülmesine de, Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldıkları sözde baskıları içeren bir raporu İngiliz elçisi Elliot'a sunmasının etkisi olduğu söylenebilir.³ Bir başka girişimde savaşın Osmanlı aleyhine gelişmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Narses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında toplanan Ermeni Millî Meclisi, Eçmiyazın Katogigosluğu⁴ aracılığıyla hazırladıkları bir muhtırayı Rus Çarına sunmuştur. Bu muhtırada Fırat'a kadar olan bölgenin Osmanlılara verilmeyip Ararat'la birleştirilerek Rus hakimiyetine alınması yer almaktaydı. Söz konusu Meclis, İstanbul'a gelen Grandük Nikola'yı bizzat ziyaret ederek Ermeni muhtariyetine dair isteklerini tekrarlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermeni isteklerini de koydurtmuştur.⁵ Osmanlı Ermenilerinin, uluslararası bir antlaşma metninde yer alarak politik destek almaları siyasî ve kültürel hareketlenmelere yol açmıştır.

1 Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 10.

2 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 35-36.

3 Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (Edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014, s. 6-7.

4 Ermenilerin ilk dini merkezlerinden olan Eçmiyazın Kilisesi Gregory tarafından kurulmuştur. Bu kiliseye milletin temsilcisi manasına gelen "Katagikos" unvanı verilmiştir. Bundan sonra Eçmiyazın Katagikosluğu denilmiştir. Bkz. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 235.

5 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 7.

Avrupalı büyük devletler, şartları oldukça ağır bu antlaşmanın içeriğinin Avrupa'daki genel havayı olumsuz etkileyeceğinden Bismark'ın inisiyatifiyle Berlin'de Osmanlı-Rus görüşmelerinin yeniden ele alınmasını sağlamışlardır. Berlin'de yeni bir görüşmenin yapılacağını haber alan Patrik Varjabedyan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard'ı ziyaretinde sözde Muhtar Ermenistan için destek istemiştir. Bunun yanı sıra Berlin Antlaşması'na Ermeni isteklerinin koydurtulması için buraya gönderilen Ermeni heyeti Avrupa ülkeleri nezdinde diplomasi mekiği dokumuştur. Söz konusu heyet yedi maddeden oluşan Muhtar Ermenistan'a dair projelerini kongreye takdim etmiştir.⁶ Ermeniler, bu antlaşmanın altmış birinci maddesinin⁷ verdiği avantajla, islahat isteklerini güçlü bir şekilde seslendirmeye başlamışlardır.⁸ Burada Ermenilere muhtariyet verilmemiştir, ancak "zımmen de olsa Ermeniler ve sözde onlara ait coğrafyanın varlığı kabul edilmiş oluyordu."⁹ Diğer önemli husus da Ermeni ruhani reislerin faaliyetleriyle Ermeni sorununun Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerle ilgili son sorun olarak uluslar arası politikaya girmiş bulunmasıdır.¹⁰ Böylece Ermenilerin bulunduğu yerlerde reformların yerel gereksinimler gözetilerek ivedilikle yapılması istenmekteydi.¹¹ Avrupalı devletler bu antlaşmanın 61. Maddesini öne sürerek bunu her defasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir "vesile-i müdahale" olarak kullanmışlardır.¹² Bu antlaşmanın verdiği avantajla kurulan örgütler, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerini geliştirmiştir. Ayrıca Avrupa kamuoyunun desteğini arkasına alan Ermeni Cemaati'nin açtığı okullar, kiliseler ve gizli basın yayın faaliyetleri, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerini uyandırmış ve geliştirmiştir.¹³ Fakat bu antlaşmadan çok önce Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak, bir Osmanlı Milleti

Ermenilere muhtariyet verilmemiştir, ancak zımmen de olsa Ermeniler ve sözde onlara ait coğrafyanın varlığı kabul edilmiş oluyordu.

6 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 8-9. Bu maddeler için bkz. Köksal, aynı yer, s. 9. Daha geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 157-160.

7 "Babîali Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları islahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı 'Ermenilerin' emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder." Bkz. Yunus Özger, "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 358.

8 Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeyton İsyanı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, S: 11, 2000, s. 157-159.

9 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 8.

10 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 10.

11 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 153; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012, s. 8.

12 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, (Yay. Haz. Halil Edoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 9.

13 Eyicil, "1895 Maraş...", s. 157-159; Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 5.

vücuda getirme endişe ve düşüncesinden olsa gerek, 29 Mart 1863'te yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi" ile Ermeniler, devlet içinde daha güçlü hale getirilerek, millî bilincin daha o zamanlarda, devlet eliyle bizzat verilmesine sebep olduğu söylenebilir.¹⁴ 99 maddelik nizamname muhtevası açısından neredeyse bir "millî anayasa" hüviyetindeydi. Bu nizamname "*Ermeni Patrikliğinde ruhbanın tahakkümünü kırıyor, milliyetçilerin kilise üzerindeki hakimiyetini artırıyordu.*" Ermenilerde millî birliğin sağlanmasında önemli bir aşama olan nizamname; Katolik, Protestan ve Gregoryan mezheplerinde olan Ermenileri birleştirmiştir. Bu teşebbüs Ermeniler arasında ihtilal ruhu uyandırarak Ermeni meselesini gündemde tutmuştur.¹⁵ Bunun yanı sıra, Avrupalı devletler ve Amerika'nın misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler arasında milliyetçilik ve buna bağlı olarak ihtilal fikirlerinin gelişimine doğrudan katkı sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca Ermenilerin bağımsızlık ya da muhtariyet isteklerinde 1861 yılında Lübnan'a verilen nizamnamenin etkili olduğu söylenebilir.¹⁷

Ermeniler Avrupa devletlerinin desteğiyle cesaretlenerek, bağımsızlık elde etmek amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. İlk örgütlü cemiyetlerini 1860 yılında İstanbul'da Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent Union) adıyla kurmuşlardır. Bu örgüt faaliyet alanı olarak, stratejik açıdan önemli bir bölge olan Adana Vilayetini seçmiştir. Görünüşte sosyal, iktisadî ve eğitim alanlarında hizmet vermek olan bu cemiyeti asıl amacı, Kilikya Ermenileri arasında millî bir bilinç uyandırmak ve oluşturmaktır.¹⁸ 1870 ile 1890 yılları arasında Van'da Araratlı, Muş'ta Okulseverler ve Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar adıyla dernekler kurulmuştur. Milliyetçi kadınlar dışındaki diğer cemiyetler, Ermenilerin Birleşik Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bunlar görünüşte sosyal cemiyetler olarak faaliyet yürütmekteydiler.¹⁹ 1878 tarihinde Kara Haç adıyla ihtilalci bir örgütlenmeden sonra; Anavatan Müdafileri (1881), İhtilalci Armenekan Partisi (1885), İhtilalci Hınçak Partisi (1887), Taşnaksutyun (1890) gibi siyasi örgütler bu amaç için kurulmuşlardır.²⁰ 1893 tarihinde Amerika

14 Özlem Karasandık, "Ayrılkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005. Geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996, s. 181-183.

15 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 5.

16 Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, s. 61-80. Aynı makale için bkz. *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009.

17 Köksal, "Ermeni Meselesinin...", s. 6.

18 Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003, s. 266; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

19 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

20 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu...*, s. 15-16.

Philadelphia'da 8. Episcopal Savior Church'de Ermenilerin toplantısında Hınçaklar bağımsızlık yemini etmişlerdir.²¹

Ermeniler, kurdukları hayır cemiyetlerini bölücü faaliyetlerde paravan olarak kullanmışlar. Bu cemiyetlerin asıl maksatları, Ermenilerde millî bilinç uyandırarak²² Avrupalı devletlerin himayesinde bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Birbirinden bağımsız gibi görüntü çizen hayır cemiyetlerinin bu gaye için siyasi ve ekonomik katkı sağlamışlardır.

Ermeni Hayırsever Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Teşkilat Yapısı

Anadolu Ermenilerinin sosyo kültürel ve ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacıyla Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında 1906 yılında Mısır'da Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti (Ermeni Cem'iyet-i Hâyriye-i 'Umûmiyesi),²³ Mısır hükümetinin onayıyla kurulmuştur.²⁴ Cemiyetin merkezi Cemiyet Nizamnamesinin ikinci maddesine göre Kahire'dir. Cemiyetin adı Osmanlı belgelerinde Ermeni İttihâd-ı Mu'âvenet Cemiyeti ve Tarakortzagam Muintionn Haüstz şeklinde de geçmektedir.²⁵ Nizamnamenin söz konusu maddesinde cemiyetin hiçbir siyasi faaliyet içerisinde yer almayacağı belirtilmiş, onuncu maddesinde ise siyasi bir cemiyete üye olan birinin bu cemiyete üye olamayacağı da vurgulanmıştır. Nizamnamenin birkaç yerinde siyasetten uzak bir cemiyet olduğu izleniminin uyandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.²⁶ Meclis üyesi onuncu maddeye göre en az 9, en fazla 15 azadan oluşmaktadır. Başkanlar dokuz yıllığına merkez meclis idaresi başkanlığını yürüteceklerdi. Cemiyetin başkan yardımcıları da şu isimlerden oluşmaktaydı: Yakub Artin Paşa, Yervant Agaton Bey, Sandikkâr Mugurditch (Mıgırdıç) Antranikyan Efendi. Fahri Katibi Vahan Malezian Efendi. Üyeler ise Arakil

21 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu...*, s. 19.

22 Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları...", s. 266.

23 Cemiyetin Ermenice adı "Parigor Zagan" (Yardımsever Cemiyeti)'dir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, (1914-1915), Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005. ATASE, A ½, D 86, F 1-1, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.), Dosya No: 126, Vesika: 55-5. Bundan böyle BOA, şeklinde verilecektir. Cemiyetin nizamnamesinin 1909 tarihli basılı nüshasına dair transkripsiyon için bkz. Cahit Külekçi, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyyesi Nizamnamesi", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, ss. 391 - 405

24 BOA, DH.İD., 126/55-5.

25 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM)*, 2. Şube Dosya No: 20, Vesika No: 44.

26 "Cem'iyet her günâ sıfât ve mâhiyet-i siyâsiyeden 'arî olub sebeb-i teşekkül surf vazîfe-i insâniyetkârânenin ifâsıdır." (Madde 1). "Cem'iyet hiç bir sıfât ve mahiyet-i siyâsiyeyi hâ'iz değildir." (Madde 7).

Nubar Bey, Kirkor Bağyayan Efendi, Karabet Şeridciyan Bey ve M. Markoson Bey idi. Merkez idare üyeleri genel meclisçe 3 yılda bir kısmen değiştirilecekti. Görevi sona eren üye yeniden seçilebilecekti. Üç yıllığına seçilen bir meclis idare üyesinin, yeni seçim tarihine kadar geçmiş olan müddeti, görev süresi olan 9 yıldan düşürülecekti. Meclis idare üyesinden birinin yerine seçilen her üye ancak selefinin görev süresi son bulacağı zamana kadar görevine devam edebilecekti. Cemiyet toplantı tutanakları meclis idare üyesinden birinin imzasıyla zapt altına alınacaktı. Cemiyetin genel meclisine üye olmak için 25 yaşında olma zorunluluğu vardı. Genel meclis yılın ilk üç ayında toplanacaktı. Cemiyet üyelerinin aidat vermesi zorunluluğu bulunmaktaydı. Merkez meclis idare üyesinden her biri üyeliği için teminat olmak üzere peşin olarak 200 İngiliz Lirası ya da bu değerde merkez idare kararıyla kabul edilmiş borç senedi ile yine belirtilen meblağ üzerinden tarla, bina gibi taşınmaz mallar göstermek zorundaydı.²⁷ Nizamnamenin yedinci maddesinde cemiyetin mali kaynakları; cemiyete giriş için verilen ücretlerden, piyangodan, gazete aboneliklerinden, gezdirilen iane kutularından, vasiyetlerden ve rozetlerden temin edilmekteydi.²⁸ Nizamnamenin on sekizinci maddesine göre her bir şube meclisi cemiyete yeni üye kazandırılmasını, para ve bağışları toplayarak cemiyetin genişlemesini sağlayacaktı. Toplantılar ve önemli konuların görüşülmesi kararlarının ancak cemiyetin merkezi olan Kahire’de alınacağı belirtilmektedir.²⁹ Üçüncü maddede ise cemiyete üye olmada cinsiyet ayırımı yapılmamaktaydı. Nizamname hükümlerine riayet eden ve vermeyi taahhüt ettiği meblağı düzenli olarak yatıran her Ermeni, cemiyete üye olabilecekti. Dördüncü maddede ise üye olanların her biri cemiyete kabul olunduğu zaman, giriş için taahhüt ettiği ücreti vermekle yükümlü idi.

1914 yılında 8533 üye ile Anadolu, ABD, Arjantin, Avrupa ve Afrika’da 142 şubesi vardı. Birinci Dünya Savaşı’nda bu örgütün faaliyetleri Osmanlı Devleti’nde yasaklandıktan sonra, Bogos Nubar Paşa, cemiyetin merkezini 1914 tarihinde Mısır’dan Paris’e nakletti. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Yakın Doğu’da, Yunanistan, Fransa ve ABD’de Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerde yeni şubeler açtı. 1930 yılında Paris’te Avrupa üniversitelerinde okumak için Ermeni gençler için burs sağladı. 1930 yılında Bogos Nubar’ın ölümünden sonra petrol patronu olan Galust Gyulbenkian cemiyetin başkanlığını devraldı. İki yıl bu görevi sürdürdükten sonra yerine oğlu Zareh Nubar 1940 tarihinde başkan oldu. İkinci Dünya Savaşı’nda cemiyetin merkezinin Nazilerce işgal edilmesinden sonra merkez Paris’ten New York’a taşındı. 1942 tarihinde Arşak Karagyozyan cemiyetin dördüncü

27 BOA, DH.İD., 126/55-2.

28 BOA, DH.İD., 126/55; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri..., ATASE, A ½, D 1023, F 3-3.

29 BOA, DH.İD., 126/55-3.

başkanı seçildi. Cemiyetin faaliyetleri 1953-1989 arasında Alex Manoogian'ın başkanlığı sürecinde daha etkin hale geldi. 1954 yılında Alex Manoogian "Alex ve Marie Manoogian" kültür fonu kurdu. Bu fonlar sayesinde, eğitim ve diğer alanlarda önemli gelişmeler elde edilmiştir. Bugün cemiyet 22 ülkede 80 şehirde faaliyet göstermektedir. 22.000 üye 120 şube, ABD, Avrupa, Yakın Doğu, Güney Amerika ve Avustralya'da dünya çapında yayılmış 27 kültür merkezlerine sahiptir. 2002 yılından bu yana Berge Setrakian cemiyetin başkanıdır.³⁰

Ermeni Hayırsever Cemiyeti'nin Amacı ve Faaliyetleri

Cemiyet, Ermenilerin ziraatta kalkınmaları, okul açarak eğitimlerinin geliştirilmesi gibi maddi ve manevi ihtiyaçlarının sağlanması için faaliyet göstermekteydi.³¹ Cemiyetin maksadı nizamnamesinin "Cem'ıyyet'in Teşkilâtı Maksadı Sıfat ve Mahiyeti" başlığı altında birinci maddede ele alınmıştır. Buna göre; "Anadolu'da sâkin Ermenilerin terakkiyat-ı fikriyesine ve tehzib-i ahlâkına yardım etmek. Ahâli-i merkûmenin ahvâl-i maddiye ve iktisâdiyesinin ıslâh ve a'lâsına çalışmak. Bu semerâtın istihsâline hâdim-i teşebbüsât ve neşriyatı teşvîk ve tergîb eylemek"³². Nizamnamenin onuncu maddesinin birinci fıkrasında "bir cem'ıyyet-i siyâsiyeye mensûb olan bir kimse bu cem'ıyyetin ne merkez idâre meclisine ne de şu'be meclislerine a'zâ olunamaz" ibaresi gerçekleri yansıtmamaktadır. Cemiyet üyelerinin çoğunluğunun Ermeni komite üyelerinden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.³³

Başta Parigor Zagan olmak üzere bu isim altında kurulan bütün Ermeni cemiyetleri, Ermenilerin içinde buldukları maddi zorlukları kullanarak, maksatlarını açık ve gizli telkin etmişlerdir.

Nizamnameden, Ermenilerin eğitime ve ihtiyaçlarının giderilmesine önem verileceği görülmektedir. Bilindiği gibi ihtiyaç halindeki insanlar psikolojik olarak telkinlere daha müsaittirler.³⁴ Bunlara gaye-i hayaller daha kolay verilebilir. Başta Parigor Zagan olmak üzere bu isim altında kurulan Ermeni cemiyetleri, Ermenilerin içinde buldukları maddi zorlukları kullanarak, maksatlarını açık ve gizli olarak onlara telkin ettikleri görülmektedir. Söz

30 <http://datab.us/i/Armenian%20General%20Benevolent%20Union>

31 BOA, DH.İD., 126/55-5; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri..., ATASE, A ½, D 86, F1.

32 BOA, DH.İD., 126/55-7.

33 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri..., ATASE, A ½ D 86, F 1. "Bu cemiyet de diğerleri gibi siyâsi ve erkân-ı a'zâsı da bu nâm altında işgören komitecilerden mürekkeb kimselerdir."

34 Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Akçağ, Ankara 1991, s. 66.

konusu cemiyet açtığı eğitim kurumlarıyla Ermeni gençlerinde, Ermeni millî istiklal düşüncesini aşılamağataydı. Nubar Paşa, Anadolu Ermenilerinde millî heyecanı ve Ermeni milliyetçiliğini uyandırmada birinci derecede önemli bir etken olarak gördükleri okulları açmada Ermeni şirketlerinden destek almıştır. Örneğin Van'ın Usbek Oğlu Mahallesi'nde Bogos Nubar Paşa adına Ermeni Miyasili? Şirketi tarafından bir dârülmüâllimîn açılmıştır.³⁵

Ermeni yapılanmaların, özellikle Ermeni gençlerini hayır müesseseleri adı altında kurdukları cemiyetler vasıtasıyla taraflarına çektikleri görölmektedir. Bu maksada matuf; okul, kütüphane, eytamhane, hastahane ve muayenehane açmaktaydılar. Yardımları Ermeniler arasında sınıf ve mezhep ayırmaksızın yapmaktaydılar. Köylerde Ermenilere arazi tedarik ederek ziraata dair fenni bilgiler vermek, ayrıca Ermeni sınaisinin geliştirilmesine katkı sağlamak da hizmetleri arasındaydı. Hatta Ermenilerin yaşadığı yerlerde meydana gelen doğal afetlerde muhtaçların ihtiyaçları karşılanmaktaydı.³⁶

Sosyo kültürel faaliyetlerle Ermeni gençlerinde istiklal fikrini uyandırmayı amaç edinen cemiyet, bunları gerçekleştirebilmek için maddi gereksinime ihtiyaç duymaktaydı. Bu, cemiyet üyeleri başta olmak üzere zengin Ermenilerden alınmaktaydı. Özellikle zengin Ermenilerin cemiyete kazandırılması için gayret sarf edildiği nizamnameden anlaşılmaktadır. Ülkenin birçok şehrinde kurulan Ermeni bankalarının emtiasının büyük bir kısmı da bu cemiyete aitti.³⁷

Cemiyetin faaliyet alanı bütün Osmanlı toprakları olmakla birlikte, özelde Anadolu Ermenileriydi. Faaliyetlerinin uygulanabilirliğini sağlamak amacıyla birçok yerde şube açmıştır.³⁸ Özellikle cemiyetin İstanbul'da bir merkezinin kurulması meşruiyet için ehemmiyet arz ettiğinden Noradinikyan Kabril, Sivas Mebusu Dagavaryan ve Ticaret Odası azasından Ardaşız Hürmüz efendilerin gayretleriyle İstanbul'da 10 Şubat 1914 tarihinde Galata'da Azaryan Hanı'nın ikinci katında bir şubesi açılmıştır.³⁹ Zira İstanbul'da bir şube açılması merkezin İstanbul merkezli çalışacağı manasına gelmekteydi. Cemiyet aynı zamanda Kafkasya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Amerika'da ve Avrupa'nın birçok şehrinde de şubeler açmıştır.⁴⁰

35 BOA, DH.İD., 30-2/4.

36 BOA, DH.İD.,126/55-2.

37 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH.), Dosya No: 2, Vesika No: 26-2.

38 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri..., ATASE, A ½, D 86, F 1; DH.İD., 126/55-2.

39 BOA, DH.İD., 126/55-5.

40 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri..., ATASE, A ½, D 1023, F 3.

Sözde Anadolu Ermenilerinin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla kurulan ve cemiyetin nizamnamesinde de hiçbir siyasi teşekkül içinde olunmayacağı beyan edilmiş olsa da bu nizamnamede belirtilen maddelerin cemiyetin asıl gayesini gizlemek amacı taşıdığı faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Anadolu’da birçok yerde şube açan cemiyetin İstanbul şubesi reisi ayan azasından eski Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi⁴¹ ile kasası ve Mısır’da ikamet eden ve yılın birçok ayını Cenevre’de ailesinin yanında geçiren Ziraat Nezareti eski müfettişlerinden Agaton Bey, bu cemiyet aracılığıyla Rus askeri ile birlikte Van’a hücum eden Ermenilere silah ve mühimmat sağlamışlardır.⁴² Devlet hizmetinde görev yaptığı dönemlerde sadakat gösteren Gabriel Noradunkyan Efendi, 26 Ocak 1913’te Fransa’ya yerleştikten⁴³ sonra Ermeni meselesinin Avrupa’da akis uyandırması için Avrupa kamuoyu nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Hariciye Nezareti’nde görevli bulunduğu sıralarda da nüfuz sahibi olmuştur. Elde ettiği bu nüfuz sayesinde Avrupa kamuoyunun Ermeni meselesine alaka göstermesini sağlamıştır. Bern Sefirinin 18 Nisan 1911 tarihli tahriratında Gabriel Noradunkyan Efendi’nin Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulunduğundan, İsviçre’de kurulan Ermeni komitelerinin propagandalarını yaptığından bahsedilmektedir. Ermeni meselesi ile Avrupa’da bizzat ilgilenmiş olan Noradunkyan Efendi, Ermeni örgütlerinin yapılanmalarında ve idarelerinde önemli görevler ifa etmiştir. Avrupa’da Özellikle Vagaton Kapamacıyan, Aryan Mugurditch (Mıgırdıç) gibi Ermeni meselesini idare edenler Gabriel Noradunkyan Efendi’den aldıkları talimatlara göre faaliyette buldukları Bern Sefirinin tahriratından anlaşılmaktadır. “*Hükümet-i seniyyenin ve millet-i Osmaniye’nin gâye-i siyâsiyesine büsbütün muhâlefet*” etmektedir. Adı geçen tahriratta Osmanlı vatandaşı olan ve Osmanlı Devleti aleyhine çalıştığı anlaşılan eski Osmanlı bürokratinin İstanbul’a çağrılmasının gereğine değinilmektedir.⁴⁴ Ayrıca bu kişinin bu kadar müddet zarfında İsviçre’de rahat durmayacağı ve Ermeni komiteleri ile münasebet kuracağı gözden kaçırılmayacağı da belirtilmektedir.⁴⁵ Ayan Meclisi’nden izinli olarak tedavi bahanesiyle İsviçre’ye gitmiş olan Noradunkyan Efendi’ye düzenli olarak maaşı da yatırılmıştır.⁴⁶

41 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti (DH.EUM.), Dosya No: 20, Vesika No: 49-1. Gabriel Noradunkyan Efendi hakkında bilgi için bkz. Ercan Karakoç, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslar arası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 157-177.

42 BOA, DH.EUM., 20/49-1, 2.

43 Karakoç, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır...”, s. 167.

44 BOA, DH.EUM., 20/493-3.

45 BOA, DH.EUM., 20/49-5.

46 BOA, DH.EUM., 20/49-3.

Osmanlı Devleti'nin her tarafında bilhassa da Vilayet-i Şarkkiye'de⁴⁷ muhtelif şubeler açan Ermeni Hayırperver Cemiyeti'nin başkanlığını yapan Boğos Nubar Paşa, zengin Ermeni tüccarlarından topladığı paralarla Ermeni komiteleri vasıtasıyla silah ve askeri mühimmat satın aldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bu silahların özellikle Van bölgesinde Ermeni isyanında kullanıldığı söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Bogos Nubar'ın Türkiye'de yaptırdığı cinayetlerin elebaşısı olan Dagavaryan'ı Kafkasya'ya gönderip burada Eçmiyazın Katagikosu ve Kafkasya valisi Prens Voronçof Doşkof ile müteaddid defalar görüşmüştür.⁴⁸ Nizamnamenin yedinci maddesinde “*beyân kılındığı üzere cem'iyet hiç bir sıfât ve mahiyet-i siyâsiyeyi hâ'iz değildir. Binâ'enaleyh bir cem'iyet-i siyâsiyeye mensûb olan bir kimse bu cem'iyetin ne merkez idâre meclisine ne de şu'be meclislerine a'zâ olunamaz.*”⁴⁹ ibaresi yazılmış olsa da aslında bu cemiyetin üyeleri aynı zamanda Osmanlı ülkesinde Ermenistan Devleti vücuda getirmek düşüncesinde olan Taşnak, Hınçak ve diğer Ermeni komitelerinin üyeleri olduğu, yardım faaliyetleri adı altında dışarıdan birçok silah ve askeri mühimmat getirdikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bunda II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamının verdiği avantajla silah ithalinin ve silah alım satımının serbest olmasının önemli etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle isyan ve ihtilal merkezi olarak seçtikleri Van ve havalisindeki Ermeni örgütlere silah temin etmişlerdir (9 Ağustos 1915).⁵¹ Bu isim altında birçok komitecinin başta Mısır olmak üzere Adana, Halep ve Suriye'den silah ithal ettikleri bilinmektedir.⁵²

Cemiyet, kuruluşundan 1915 tarihine kadar açık ve gizli faaliyetlerini Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif şehirlerinde devam ettirmiştir. Bu cemiyetin zararlı faaliyetler içinde olduğu 4. Ordu Kumandanlığına gönderilen 30 Nisan 1915 tarihli şifre telgrafta bahsedilmektedir. Bu ve diğer cemiyetlerin, Osmanlı Devleti'nin mukadderatına aykırı fiil ve teşebbüslerin odağında olduğu genel harp ilanında mı anlaşıldı? sorusu akla gelebilir. Bu cemiyetin, Osmanlı Devleti'nde Ermenistan adı altında müstakil bir devlet kurmak amaç ve idealini taşıdığı birçok hadisede görülmesine rağmen, ancak bu tür cemiyetlerin faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nda durdurularak şubeleri kapatılmıştır. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Başkumandanlık Vekaletine

47 Vilayat-ı Şarkkiye'ye Osmanlı Devleti'nde Vilayat-ı Sitte'de denmekteydi. Avrupalılar ve Ermeniler ise Six Armenian Vilayets ya da Turkish Armenia olarak tanımlamaktaydılar. Altı Doğu Vilayeti manasına gelen bölge, Osmanlı idari taksimatına göre; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Elazığ ve Sivas vilayetlerinden oluşmaktaydı. Bkz. Enis Şahin, Fikret Yavuz, “Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 385.

48 BOA, DH.EUM.KLH., 2/26-2.

49 BOA, DH.İD., 126/55.

50 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D86, F 1-1.

51 BOA, DH.EUM.KLH., 2/26-4.

52 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½ D 86 F 1-1.

gönderdiği yazıda her türlü menfi hareketin içinde yer alan ve Osmanlı Devleti'nin iç güvenliği için önemli bir sorun oluşturan Ermeni yapılanmalarının tehlikelerine dikkat çekerek, bu cemiyetlerin yıkıcı ve bölücü faaliyetlerine kesinlikle müsaade edilmemesini istemiştir. Bütün siyasi teşkilatların lağvedilmesine dair çıkarılan kanunla adı geçen hayır cemiyetiyle birlikte bütün Ermeni komiteleri kapatılmıştır (24 Nisan 1915).⁵³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde sosyo kültürel amaçlı kurulan Ermeni cemiyetlerinin yardım faaliyetleri adı altında Osmanlı Devleti'nin "hukuk-ı şahanesine" aykırı fiillerin odağında yer aldıkları göze çarpmaktadır. Çalışmada etnik temeli baz alarak kurulan cemiyetlerin menfi faaliyetlerinin devletin mukadderatına zarar verebileceğinin, dönemin devlet idarecilerince gözden kaçırılmaması gereken bir durum olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla bu amaçla kurulan cemiyetlerin tek bir etnik unsur üzerinden yürüttükleri yardım faaliyetlerinin mahiyetini takip edilmesi önemli gözükmektedir.

Çalışmada azınlık örgütlenmelerinin devletin mukadderatına yönelik fiil ve teşebbüsler içerisinde yer aldıkları sonucuna varılabilir. Bu çalışma ile Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında kurulan Ermeni Yardımsever Cemiyetinin, yoksul Ermenilerin maddi ve manevi sorunlarını çözdüğü görülse de Ermenilerde millî bilinç oluşturma ve geliştirmede önemli rol oynadığı, özellikle yardım faaliyetleri adı altında Osmanlı Devleti'nde menfi faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır.

53 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 50, F 1-3.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdîriyeti (DH.EUM., 2. Şb.)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî (DH.EUM.KLH)

Dahiliye Nezareti İdari Kısım (DH.İD.)

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I, (1914-1915), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Telif Tedkik Eserler ve Makaleler

Bozkurt, Gülnihal. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara 1996.

Cengiz, Recep. “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra, yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

Eyicil, Ahmet. “1895 Maraş ve Zeytun İsyanı”, *OTAM*, S: 11, 2000, ss. 157-210.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Halaçoğlu, Ahmet. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Haziran 2003.

- İskefiyeli, Zeynep. “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: 2007, ss. 231-255.
- Karakoç, Ercan. “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), ss. 157-177.
- Karasandık, Özlem. “Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.
- Kılıç, Remzi. “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri”, *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, ss. 61-80.
- Köksal, Osman. “Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014.
- Küleççi, Cahit. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri ve Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umûmiyyesi Nizamnâmesi”, *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, ss. 391 - 405
- Özger, Yunus. “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- Şahin, Enis - Fikret Yavuz. “Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: 10, Sayı: 1.
- Tozlu, Necmettin. *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ, Ankara 1991.

İnternet arşivi

<http://datab.us/i/Armenian%20General%20Benevolent%20Union>.

Ermeni Cem'iyeti Hayriye-i 'Umûmiyesi Nizâmnâmesi

Cem'iyet'in Teşkilâtı Maksadı Sıfat ve Mahiyeti

Birinci Madde: Mısır'da Bogos Nubar Paşa Hazretlerinin delâletiyle "Ermeni Cem'iyet-i Hayriye-i 'Umûmiyesi" nâmında bir cem'iyet teşkil olunmuştur ki bu cem'iyetin maksadı ber-vech-i atîdir.

1. Anadolu'da sâkin Ermenilerin terakkiyât-ı fikriyesine ve tehzîb-i ahlâkına yardım itmek .
2. Ahâli-i merkûmenin ahvâl-i maddiye ve iktisâdiyesinin ıslâh ve a'lâsına çalışmak
3. Bu semerâtın istihsâline hâdim-i teşebbüsât ve neşriyâtı teşvîk ve tergîb eylemek

Cem'iyet her günâ sıfât ve mâhiyet-i siyâsiyeden 'arî olub sebab-i teşekkül sırf vazîfe-i insâniyetkârânenin ifâsıdır. Bu husûs cem'iyetin şart-ı esâsini teşkil ider.

İkinci Madde: Cem'iyetin merkez ve meclis idâre-i merkeziyesi Mısır'ül Kahirededir.

A'zânın Şerâ'ite Kabûlü

Üçüncü Madde: İşbu cem'iyete a'zâ ta'yîn olunabilmek için merkez idâre meclisine yâhûd sûret-i teşekkülü zîrde mezkûr şu'belerinden birinin meclis-i mahalliyesine mürâ'ca'at itmek yâhûd a'zâdan iki zât tarafından meclis-i mezkûreden birine takdîm idilmek lâzım gelir nâmzedin kabûlü celsede hâzır bulunan a'zânın ekseriyet-i arâsı ile ve zîrde mûnderic on üçüncü maddenin hükmü dâ'iresinde taht-ı karâra alınur.

Binâ'en aleyh işbû nizâmnâme ahkâmına ri'âyet ve a'zâ tarafından te'diyesi lâzım gelen meblâğî sûret-i muntazamada te'diye ideceği ta'ahhüd iden zekûr ve inâs her Ermeni bilâ tefrîk mezâhib-i a'zâlîğa kabûl olunabilir.

Duhûliye İ'ânesi Te'diyât-ı Mâhiye

Dördüncü Madde: A'zâdan her biri cem'iyete kabûl olunduğu zaman duhûliye i'ânesi te'diyesine mecbûrdur. Bunun mikdârı günü re'yine muhavvel ise de

bu meblâğ Mısır parasıyla on guruşdan dîn olamaz. Bundan mâ'adâ her a'zânın mâhiye bir meblâğ mukannin te'diye itmeleri lâzım gelir ki bunun ta'yîn-i mikdârı kezâ kendi re'ylerine muhavvel bulunmakla berâber Mısır için şehri beş beş guruşdan ve memâlik-i sâ'ire için buna mu'âdil bir meblâğdan dîn olamaz.

A'zâ bir senelik te'diyât-ı mâhiyeyi def'âten tesviye idebülürler.

A'zâ-yı Mün'ime ve A'zâ-yı Fahriye

Beşinci Madde:

1. Cem'iyete def'âten bin İngiliz lirası ihdâ iden zevâta merkez meclis-i idâresi tarafından "A'zâ-yı Mün'ime" 'unvânı virilür.
2. Cem'iyete def'âten dört yüz İngiliz Lirası ihdâ iden zevâta "a'zâ-yı fahriye" 'unvânı i'tâ olunur.

Bundan mâ'adâ merkez idâre meclis-i cem'iyete hıdmât fevk'al'âde de bulunan zevâta bu 'unvânlardan birini virebilür. Bu bâbdaki karâr ancak merkez idâre meclisini teşkîl iden a'zânın lâ-ekâll dörtde üçü nisbetinde bir ekseriyetiyle kabûl olduğu takdîrde meşrû'dur. İlk idâre meclis a'zâsı cem'iyetin te'sisinde sebk iden hıdmatleri cihetiyle "a'zâ-yı fahriye" 'unvânına kesb-i istihkâk itmişlerdir. "Onuncu maddeye mürâca'at oluna"

Tard

Altıncı Madde: A'zâdan birinin bir hareket-i gayr-ı lâyıkası tahakkuk iderse merkez idâre meclisi tarafından celsede hâzır bulunan a'zânın re'y-i sülüsânı ile ve zîrde münderic on üçüncü ahkâmı dâ'iresinde a'zâ-yı cem'iyet cedvelinden ismi terkîn olunur. Mâhiyeleri muntazaman te'diye itmeyen her a'zânın cem'iyete intisâbı ta'ahhüdünün 'adem-i îfâsı cihetiyle zâ'il olur.

Cem'iyet'in hâsılatı

Yedinci Madde: Cem'iyetin hâsılatı mevâdd-ı atıyyeden müteşekkildir.

1. Duhûliye i'ânesi
2. Te'diyât-ı mâhiye

3. İ'ânât

4. Vasiyetler

5. Merkez idâre meclisi tarafından ihdâs olunacak hâsılat-ı sâ'ire

Hâsılâtın sûret-i isti'mâli

Sekizinci Madde: Cem'iyetin sermâyesi hesâbına tahsîs olunacak hâsılât şunlardır.

1. Duhûliye i'ânesi

2. Te'diyât-ı mâhiyenin sūdüsü

3. Sûret-i isti'mâli ta'yîn ve tasrîh olunmaksızın cem'iyete ihdâ ve teberrû' edilmiş meblağ ile 'aynen vukû' bulan teberru'âtın bedelâtı cem'iyetin sermâyesine hiç bir sebeble dokunulamaz. Bu şart dahî mevâdd-ı esâsiye-i teşkiliyedendir.

Sermayeyi teşkil iden meblağ merkez idâre meclisine birinci derecede hâ'iz i'tibâr-ı devlet eshâmına yahud sâ'ir birinci derecede tahvîlâta veyâ şehir dâhilinde îrâd getirir emlâke tahvîl olunacaktır.

Mahiyelerden müteşekkil bulunan sermâye hesâbına a'id olan bâlâda mezkûr sūdüsü tenzî olunduktan sonra kısm-ı mütebâkisi ve sermâye hesâbına iştirâ idilen tahvîlâtın fâ'izleri merkez meclis idâresi tarafından her sene birinci maddeye tevfikân cem'iyetin maksadının îcâb itdiği cehâta sarf olunacaktır.

Sâ'ir menâbi'den alınan hâsılâtın sûret-i sarf ve isti'mâli merkez idâre meclisince ta'yîn idilecektir.

Bir maksad-ı mahsûsi ve muayyen için vasiyet yahud teberru' tarafından ta'yîn kılınan maksada hasr ve tahsîsi kılınur.

Makbûz senedâtının ve 'ilm u hâberlerin imzâsı ve cem'iyetin adresi

Dokuzuncu Madde:

1. Nakde yahud emvâle a'id husûsâtda yahud duhûliye i'ânesiyle mâhiyelerin ve terk u teberrû' ve ale'l 'umûm her ne nâm ve sûretle olursa olsun cem'iyete i'tâ yahud teslim olunacak meblağ ve tahvîlâtın tahsîli için merkez meclis

idâresi re'isinin yahud re'is vekillerinin ve bunların gaybûbeti zamanında merkez idâre meclisince ta'yîn kılınan bir a'zânın emr u imzâsına terdîfen sandukkârın yahud vekîlinin imzasını hâvî makhbûz veya ilm u hâber mukâbilinde icrâ idilmiş olması lâzım gelür. Şu'belere a'id tahsilâta gelince bunların sûret-i icrâsı on sekizinci maddede tasrîh olunmuşdur.

2. Bi'l amîle mekâtib ve muhârrerât bilâ istisnâ cem'iyetin idâre-i merkeziye nâmına irsâl olunur.

3. Ma'al-i muhtelifeden irsâl olunacak meblâğ ve hedâyâ yine cem'iyetin idâre-i merkeziye sandukkârına gönderilür.

Merkez İdare Meclisi

Onuncu Madde:

1. Merkez idâre meclisi makarrı Mısır'ül Kahiredir. Meclis-i mezkûr hadd-i asgârî olarak dokuz ve hadd-i a'zâmı olarak on beş a'zâdan mürekkebirdir. Merkez idâre meclisi ile şu'be meclisi a'zâsı zîrde mu'ayyen vezâ'ifi bilâ ücret ifâ iderler.

Yedinci maddede beyân kılındığı üzere cem'iyet hiç bir sıfât ve mahiyet-i siyâsiyeyi hâ'iz değildir. Binâ'enaleyh bir cem'iyet-i siyâsiyeye mensûb olan bir kimse bu cem'iyetin ne merkez idâre meclisine ne de şu'be meclislerine a'zâ olunamaz.

Merkez idâre meclis işbû maddenin fıkra-i salisesi hükmü müstesnâ olarak şimdilik zevât-ı atıyyeden mürekkebirdir.

Re'is Bogos Nubar Paşa. Re'is vekilleri: Yakub Artin Paşa Yervant Agaton Bey. Sandikkâr Mığırđıç Antranikian Efendi. Kâtib-i Fahri : Vahan Malezian Efendi. A'zâ: Arakil Nubar Bey. A'zâ: Kirkor Bağyayan Efendi. A'zâ: Karabet Şeridciyan Bey. A'zâ: M. Markoson Bey

2. Merkez idâre meclis a'zâsı meclis-i 'umûmîce her üç senede bir kısmen tebdîl olunur şöyle ki dokuz sene zarfında meclis-i mezkûr imzâsı 'umûmen tebdîl itmiş olur. Mu'amele-i tecdîdiyyenin sûret-i icrâsına gelince ilk üç senenin hitamında meclis-i 'umûmî tebdîli lâzım gelecek a'zâ-yı kur'a keşîdesiyle ta'yîn ider. Birinci def'a a'zânın tebdîli bu sûretle icrâ olunduktan sonra diğeri a'zâ diğeri a'zâ intihâbları târîhine göre hitâm müddet-i muvâzzafiyetleri tebdîl idilür.

Müddet-i me'muriyeti hitâm bulan a'zâ yeniden intihâb olunabilir. Merkez idâre meclis a'zâlığına ancak ayda lâ-ekall yirmi beş guruh mâhiye te'diye idenler a'zâ intihâb olunabilirler.

3. Merkez idâre meclisini terkîb iden a'zânın on beşden düne tenezzül itdiği halde hadd-i nizâmiyesine iblâğ idilinceye kadar muvakkaten ifâ-yı vazîfe itmek şartıyla meclis-i mezkûr bir veyâ ziyâde a'zâ intihâb ve kendüsüne tedkik idebilir.

Meclis-i 'Umûmi bu intihâbâtı ta'kîb iden ilk ictimâ'da bu sûretle merkez idâre meclisine alınan a'zânın vazîfesini tasdik veyahud yerlerine sûret-i kat'iyede diğerlerini intihâb ider. Üç senelik devre zarfında intihâb olunan her bir meclis idâre a'zâsının târîh-i intihâbına kadar geçmiş olan müddet meclis idâre a'zâlığından müddet-i nizâmiyesi olan dokuz seneden tenzîl olunur.

Meclis-i idâre a'zâsından birinin yerine intihâb olunan her a'zâ ancak selefinin müddet-i me'mûriyeti hitâm bulacağı târihiye kadar ifâ-yı vazîfe ider. Meclis zâbntâmeleri ictimâ' riyâset iden zâtın yahud ictimâ'-i mezkûrede hâzır bulunan meclis-i idâre a'zâsından birinin imzâsını hâvî bulunmak lâzım gelür. Zabntâme sûretleri yahud zabntâmelerden istinsâh ve istihrâcî lâzım gelen fukârası mu'teber olmak için merkez meclis idâresi re'isinin yahud re'isi vekillerinin birinin imzâsını hâvî bulunmalıdır.

On birinci Madde: Merkez Meclis İdâresi a'zâsından her biri me'mûriyeti için te'mînât olmak üzere nakden iki yüz İngiliz Lirası yahud o kıymetde merkez idâre karârıyla kabûl olunmuş eshâm veya yine iki yüz İngiliz Lirası kıymetinde emvâl-i gayr-i menkûle ibrâz ve terhînine mecbûrdur.

Bu meblağ veyâ eshâm merkez meclis idâresi a'zâsının müddet-i me'mûriyeti hitam bulub cem'iyetle hiç bir ilişik ve alakaları kalmadığı tahakkuk idinceye kadar Kredi Lot Bankasının Kahire şu'besine mevdû' kalacaktır.

Te'mînât makâmından virilmiş eshâmın fâ'iz kuponlarının bedeli va'delerinin hîn-ı hulûlünde sâhibleri tarafından tahsîl idilecektir.

On ikinci Madde: Merkez Meclis İdâresi her sene a'zâsı meyânından bir re'is iki re'is vekîli bir kâtib-i fahrî ve bir sandıkkârî intihâb ider. Ma'amâfih ilk dokuz senelik müddet için Bogos Nubar Paşa merkez meclis idâresi riyâsetini ifâ idecektir. Her hangi bir sebeble bu me'mûriyet mahal kaldığında re'is üç sene müddet için merkez meclis idâresi tarafından intihâb olunacaktır. Meclis'in maaşlı bir kâtib-i 'umûmisi ve cem'iyetin dâ'ire-i mu'âmelâtı tevsi'idübe lüzüm-ı hissolundukca icâbı kâdar me'mûriyet-i sâ'iresi bulunacaktır.

Meclis idâre kitâbet-i 'umûmiye vazîfesini sûret-i istisnâ'iyeye ve muvakkatede olarak a'zâsından birine tevdi' edebilir.

On üçüncü Madde:

1. Merkez Meclis İdâresi cem'iyetin menâfi'î icâb itirdiği zamanlarda 'akd-ı ictimâ' ider. İctimâ' re'isin yahud mümâileyhin gaybûbeti takdîrinde re'is vekillerinden birinin da'vetiyle vukû' bulur.

A'zâdan üçü talep itdikleri zaman dahî meclis-i mezkûr ictimâ'a da'vet olunur. Meclisde hâzır bulunmayan a'zâ kendi nâmlarına vekâleten beyân-ı re'y hakkını a'zâ-yı sâ'ire meclisden birine tevdi' edebilirler.

İctimâ'larda virilen karârların sıfat-ı meşrû'iyeti hâ'iz bulunması a'zâ-yı meclisin mikdâr-ı mecmû'undan lâ-ekâll nısfının biz'zât yahud bi'l vekâle vücûduna tevekkuf ider. Ma'a mâfih lâ-ekâll üç a'zânın bi'z-zât vücûdu şart olub diğere a'zâ re'ylerini refiklerine tevdi' edebilirler.

Merkez Meclis İdâresinde karârlar bi'z-zât yahud bi'l vekâle isbât-ı vücûd iden a'zânın ekseriyet-i arasıyla virülür. Te'di-i arâ vukû'unda re'is hangi cihette bulunursa o cihetin re'yi ma'mûliyedir.

Meclisçe intihâbât icrâsı esnâsında a'zâ-yı mevcûde ekseriyet-i mutlaka teşkil idemedikleri takdîrde ikinci def'a arâya mürâ'ca'ât olunur. Ve bu hâlde ekseriyet nisbî kâfi 'add olunur.

Bununla beraber bir a'zânın hiç bir husûsda kendi re'yinden fazla olarak ya'nî vekâlet sûretiyle birden ziyâde re'ye hakkı olamaz.

Ondördüncü madde:

Merkez meclis idâresi cem'iyetin umûr ve mu'âmelâtı hakkında en vâsi' salâhiyeti hâ'izdir.

Ale'l husûs cem'iyetin maksadının mevki' fa'al ve tatbîke vaz'ına hâdim bi'l cümle umûra ez-cümle mektebler kütüphâneler kırâ'athâneler dâr'us-sınâ'alar hastahâneler eytâmhâneler hastagân mu'âyenehâneleri ve buna mümâsil mü'essesât-ı hayriye te'sis itmek ve bu gibi mü'essesâta i'âne tahsis eylemek ve bilâ tefrik mezâhib her sınıf Ermenilere mu'âvenetde bulunmak ve Ermeni köylerine tohumluk ve mevâşi ve kâbil-i zer'-i arazi tedârîki sûretiyle yardım itmek ve köylerde zirâ'ate dâ'ir ma'lûmât-ı fenniye-i 'ameliyeyi ta'mim ve sanâyi'-i mahalliyenin terakkisine hizmet eylemek ve

ahvâl ve şerâ'ite memlekete muvâfık olarak esbâb-ı sâ'i ve vesâ'it-i intifâ'-i tehiyye eylemek kaht ve galâ' harik yahud sâ'ir günâ afât ve musâ'ibden mutazarrir veya 'alel-i sâriyyeye düçâr ve binâ'enaleyh muhtâc-ı i'âne olanlara mu'âvenet itmek ve vasiyet veyahud teberru' olunan meblâğî icâbına göre kabûl veyâ redd itmek ve yedinci maddede mezkûr menâbi'-i hâsılât hâricinde diğêr günâ menâbi'-i hâsılât dahî ihdâs eylemek ve cem'iyet hesabına ahz ve kabz ve sarfiyât ve te'diyât icrâ ve eshâm ve tahvîlât kabûl ve tesellüm ve emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûleyi tasarruf ve emânât tevdî' yahud istirdâd eylemek ve cem'iyetin nef'ine emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûle tasarruf yahud anları fûruht ve hukûk-ı idâriyyesi ya'ni vekîl veyâ vasî vâsitasıyla idâre olunan emvâl-in hakk-ı istirdâdı ve emvâl-i mezkûrenin ahire tevdî' ve vekîl ve vâsîn-in sıfat ve vazîfesinin nez'î kendisine "yani merkez meclis idâresine" aid olmak şartıyla vekîl ve vasî nasb eylemek salâhiyetini hâ'izdir.

İşbu izâhât merkez idâre meclisinin tahdîd-i salâhiyetini değıl ancak hâ'iz bulunduğı salâhiyetlerin ta'rîf ve tefsîrini mutazammındır.

Hülâsaten merkez idâre meclisi meclis-i 'umûmiye münhasır olmayan bi'l cümle hukûk ve salâhiyete mâlikdir. Merkez idâre meclis-i hukûk ve salâhiyetini kısmen yahud tamamen a'zâsının iki yahud üçünden mürekkeb bir komisyon yahud mütê'addid komisyonlara tevdî' idebilir.

2. Meclis idâre nezdinde mevcûd eshâm ve tahvîlâtı ve mebâliğı Kredi Line Bankasının Kahire şu'besine yahud Kahire'de mezkûr bankanın şu'besi bulunmazsa diğêr birinci sınıf bir bankaya tevdî' idecektir.

3. Meclis-i cem'iyetin senevî muvâzene cedvelini ceride-i resmiyesinde neşredeceğı gibi her bir şu'beye bunun bir suretini gönderecek ve müddet-i me'mûriyeti hakkındaki raporuyla beraber meclis-i umumiye takdim eyleyecektir.

Kezalik acem'iyetin a'zâ-yı cedîdesinin esâmisini bunlardan her birinin virdiğı duhûle i'ânesini ve aylık hisselerin mikdârını vukû' bulan vasiyet ve i'ânâtı dahî üç ayda bir kere cerîde-i resmiyesinde neşr idecektir.

4. Merkez meclis idâresi a'zâsından her biri re'y i'tâsına hakkı olmamak şartıyla madde-i atide musarrah şu'be meclislerinin ictimâ'larında hâzır bulunabilir.

Şu'be Meclisleri

On beşinci madde:

1. Cem'iyetin lâ-ekall on a'zâya mâlik olduğu mahallerde merkez idâre meclis kararıyla şu'be meclis teşkîl olunabilir. Her bir şu'be meclisinin dâ'ire-i fa'aliyeti merkez idâre meclisi tarafından ta'yîn-ı tahdîd kılınur. Bu idâre-i fa'aliyetin tevsî'i yâhud temdîdi her zamân merkez idâre meclisinin salâhiyeti dâhindedir.

2. Her bir şu'be meclis a'zâsının keyfiyet-i intihâbı merkez idâre meclisinin tasdîkine muhavveldir. Şu'be dâhilinde meskûkât-ı Mısıriye hesâbıyla ayda lâ-ekâll yirmi beş guruş hisse i'tâ iden a'zâdan mürekkeb bir meclis tarafından bir nâmzed cedvel muzâ'âfi ihzâr kılınur. Ve yeni a'zâ meclis-i 'umûmi-i mezkûr tarafından bu cedvel mücebince intihâb olunub keyfiyet merkez idâre meclisine iş'âr idülür.

Şu'be dâ'iresi kendi re'isinin ve mûmâileyhin gaybûbeti takdîrinde re'is vekîlinin riyâseti tahtında 'akd-ı ictimâ' ider. Meclis-i mezkûrda a'zâdan her biri te'diye eylediği aylık hisse kaç kere yirmi beş guruş hâvi ise o nisbetde re'ye mâlikdir. A'zâ-yı mevcûdenin re'yîyle ekseriyet-i mutlaka hâsıl olmazsa ikinci def'â re'ye mürâca'at idilerek ekseriyet-i nisbîye kâfî 'add olunur.

3. Her bir şu'be meclis a'zâsının mikdârı hadd-i asgari üç ve hadd-i a'zâmî yedi kişiden mürekkeb olarak merkez idâre meclisi tarafından kararlaştırılıyor. A'zânın nısfı her üç senede işbu maddenin ikinci fıkrası hükmüne tevfiân yeniden intihâb olunacak ve a'zânın mecmû'u mikdârı çift değil ise ilk intihâbda nısfından bir a'zâ ta'yîni için i'tâ-yı re'y idilecektir.

Onaltıncı Madde: Her bir şu'be meclisi her ne a'zâsından bir re'is bir kâtib ve bir hıdmetkâr intihâb ider.

Onyedinci Madde: Merkez idâre meclisinin müzâkerâtı hakkında on üçüncü maddede musarrah ahkâm şu'be meclisleri müzâkerâtı hakkında dahî mer'î 'ül icrâdır. Şu'be meclislerinin zabtnâme-i müzâkerâtı ictimâ riyâset iden zât ile hâzır bulunan diğer bir a'zâ tarafından imzâlanacaktır.

Zabtnâmelerde sûret-i istihrâcî takdîrinde bu sûretlere meclisin re'isi yahud re'isi vekîli tarafından vaz' imzâ idülür.

Onsekizinci Madde:

1. Şu'be meclisleri dâ'ireleri dâhilinde cem'iyete yeni a'zâ bularak bunların mikdârını tezyîd etmek ve cem'iyetin tevsî' itmesi için vesî' ve iktidârları dâ'iresinde sarf-ı mesâ'î eylemek ve duhûliye i'ânelerini ve mâhiyelerini tahsîl etmek ve cem'iyete i'ânât ve teberrû'ât tedârikine çalışmak vazîfeleriyle mükellefdirler. Cem'iyete a'zâ-yı cedîde dâhil oldukça ve i'ânât-ı cedîde i'tâ idildikçe gerek a'zâ-yı mümâileyhin ve gerek i'ânede bulunan zevâtın isim ve adreslerinin merkez idâre meclisine teblîğ ve iş'ârı lâzım gelür. On dördüncü maddenin fıkra-ı selâsesine tevfikân mümâileyhin esâmîsi meclis-i idâre tarafından resmen neşr ve i'lân olunur. Duhûliye i'âneleri ve mâhiyeler ve bin frankdan dun olan i'ânât şu'be meclis yahud re'is vekili ile sandukkâri yahud bunların gaybûbeti takdîrinde bu vazîfeleri muvakkaten îfâ etmek için meclis-i mezkûr tarafından ta'yîn olunan iki a'zânın imzâsını hâvî makbûz senedi i'tâsıyla tahsîl olunur. Bin frankdan fazla i'ânâtın cem'iyetin merkezindeki sandukkâra gönderilmesi ve i'âneyi viren zâtın ismiyle ma'lûmât-ı mukteziyye-i sâ'irenin de iş'ârı lâzım gelür. Şu'be meclisleri merkez idâresine teklifler dermeyân idebilirlerse meclis-i mezkûre a'zâsı Kâhire'de buldukları zaman meclis-i idârenin ictima'larında hâzır bulunmak salâhiyetini hâ'iz iseler de re'y i'tâ idemezler.

2. Şu'be meclisleri hesâblarını muntazammın defterlere kayd etmek ve hâsılâtı bin franka balîğ oldukça cem'iyetin Kâhire'deki merkezine göndermek vazîfesiyle mükellefdirler.

Şu'be meclisleri tahsîl olunan mâhiyelerin yüzde on beşini tecâvüz itmemesi lâzım gelen mesârifât-ı âdiyeden başka bir sûretle sarfiyâta me'zûn değildirlir.

3. Şu'be meclisleri her altı ayın hitâmında hesâblarını kendi dâ'irelerine a'id mesâ'il hakkında tanzim edecekleri bir rapora terdifen merkez meclis idâresine göndermeğe mecbûrdurlar.

4. Merkez idâre meclisinin me'zûniyet-i istihsâl itmeksizin cem'iyet-i umûru hakkında sarfiyatda bulunamamak karârlar ittihâz idememek ve ta'ahhüd altına girememek vazîfeleriyle mükellef olan şu'be meclisleri bi'l cümle husûsâtda merkez idâre meclisinin karârlarını ityana mecbûrdurlar. Merkez meclis idâresi şu'be meclisleri a'zâsının vazîfelerinde ihmâl ve tekâsülü takdîrinde azillerine ve on beşinci madde ahkâmınca intihâb-ı cedîd icrâ idilinceye kadar anların yerlerine muvakkat a'zâ ta'yînine salâhiyetdârdır.

Meclis-i 'Umûmî

Ondokuzuncu Madde:

1. Cem'iyet a'zâsının hey'et-i 'umûmiyesini tecessüm itdirenen meclis-i 'umûmî bi'l cümle meclis-i sâ'ireye hâkim ve cem'iyetin menâfi'ini idâreye salâhiyetdâr yegâne bir makamdır. Meclis-i mezkûrun mukarrerâtı 'umûm a'zâca hatta ictimâ'larda isbât-ı vücûd itmeyenlerle muhâlif efkârda bulunanlarca mecbûrî alıkonuluyordur.

2. Meclis-i 'umûmiye iştirâk itmek için lâ-ekall iki seneden beri a'za bulunmuş ve bu müddet zarfında meskukat -ı mısıriyye hesabıyla sürur-ı dâ'imede lâ-ekall yirmi beş gurus mâhiye te'diye itmiş olmak icâb ider. Şu kadar ki işbu maddenin altıncı fıkrasında beyân olunduğu üzere üçüncü senenin hitâmında vukû'u mukarrer olan ilk meclis-i 'umûmîde hâzır bulunmak için yalnız ikinci ve üçüncü sene zarfında balâda mezkur mikdârda mâhiye te'diye itmiş bulunmak kâfidir.

A'zâdan her biri te'diye itdiği meblâğ kaç yirmi beş guruşa hâvî ise o nisbetde re'yi ha'izdir.

Beşinci maddede beyân olunan şerâ'it dâ'iresinde fahrî a'zâlığı ve a'zâ-yı men'ime sıfatını ihrâz idenler meclis-i 'umûmiye a'zâ-yı tabi'iyeye sıfatıyla iştirâk hakkını ha'izdirler. A'zâ-yı mûmâileyhim virdikleri mâhiye nisbetinde ha'iz bulunacakları re'ylere fazla olarak a'zâ-yı men'imeden oldukları hâlde on re'ye ve fahrî a'zâdan oldukları hâlde dört re'ye mâlik bulunacaklardır. Fakat bir şahsın hiç bir zaman virdiği mâhiyeler nisbetinde hâ'iz bulunacağı re'yle beraber yirmiden fazla re'yi olamaz.

Meclis-i 'Umûmîye iştirâk hakkını hâ'iz olan her a'zâ bu hakkı hâ'iz a'zâdan birini tevkîl idebilir. Bir vekîl şahsen hâ'iz olduğu re'ylere ma'adâ müvekkilinin re'ylere de mâlik olub o sifala da i'tâ-yı re'yi ider.

Vekâletnâmeler zîrindaki imzalar usûl-i nizâmiyesi dâ'iresinde tasdîk itdirilmiş olması yâhûd merkez meclis idâresinin şu'be meclis re'isinin veyâ re'is vekillerinden birinin tasdîki hâ'iz bulunması icâb ider.

3. Meclis-i 'Umûminin ictimâ'a da'veti yevm-i mukarrerinden lâ-ekâll otuz gün evvel merkez meclis idâresi tarafından cem'iyetin resmî gazetesi vâsıtasıyla bir i'lânâme neşrî sûretiyle vukû' bulur ictimâ' yalnız cem'iyetin mukarriri olan Kahire'de 'akd olunabilir. Da'vetnâme rûznâme-i müzâkerâtın bir hülâsasını da hâvi bulunur.

4. Meclis-i 'umûminin hîn-i in'ikâdında merkez idâre meclis re'isi ve mûmâileyhin gaybûbiyetine re'is vekillerinden biri yahud merkez idâre meclis a'zâsından riyâset vazîfesini îfâ iden zât riyâset ider. Meclis-i 'Umûmiyenin vazîfe-i kitâbetini îfâ idecek zât re'is tarafından ta'yîn kılınur en ziyâde re'y-i memâlik olan ve bu vazîfeyi kabûl-i muvâfakat iden iki a'zâ tefâtîs-i arâya me'mûr idülür.

5. Merkez meclis idâresi tarafından ihzâr idilen rûznâme-i müzâkerâtda mu'âyyen mesâ'il hâricinde hiç bir mâh hakkında müzâkerât cereyân idemez. Meclis-i 'umûminin zabıtnâmeleri meclis-i mezkûrun ber-vech-i bâlâ teşkîl olunan he'yet-i mahsûsa a'zâsı tarafından imzâ idülür. Zabıtnâmelerden kâmilen yahud kısmen çıkarılan sûretlere merkez meclis idâresi re'isi yahud re'isi vekillerinden biri tarafından vaz'-ı imzâ olunur.

6. Meclis-i 'Umûmi her senenin ilk üç ayında ictimâ' ider. Şu kadar ki ilk ictimâ' müstesnâ olub üç senelik bir devreden sonra vukû' bulur. Meclis-i 'umûmî zirdeki mevâd ile iştigâl ider.

Cem'iyetin ahvâl-i hâzırası hakkında merkez meclis idâresi tarafından tanzîm kılınan raporun istimâ'ı ve mürûr iden bir senelik hesâbâtın tedkîk ve tasdîki ile hesâbâtın her ictimâ'dan on beş gün evvelinden i'tibâren cem'iyetin merkezinde a'zânın inzâr-ı tedkîkine vaz' idilmiş olması şardır. Tevdî' idilen işbu hesâbâtın tashîh veya tasdîki lede'l hâce merkez meclis idâresi a'zâsının intihâbı rûznâme-i müzâkerâta dâhil olan ehemmiyet-i fevk'al'âdeyi hâ'iz mesâ'il hakkında mukarrerât ittihâzı

7. Bâlâda mûnderic mevâddân başka nizâmnâme ahkâmınca ta'dilât icrâsı ve ahkâm-ı cedîde 'ilâvesi yahud mevâdd-ı mûndericeden birinin nizâmnâmeden tayy ve ihrâcî meclis-i 'umûmînin cümle-i salâhiyetindedir. Ez cümle "A" birinci ve sekizinci maddelerde muharrer olduğu üzere cem'iyetin maksad-ı 'umûmîsi ve şerâ'it-i esâsiyesi hiç bir zaman tebdîl ve ta'yîr idilemeyeceği derkâr olmakla beraber maksadını teşkîl iden mevâddan birinin tevsî'i, tahdîdi yahud ta'dîli

"B" cem'iyetin maksad-ı aslîsini ve mâhiyet-i esâsiyesini ihlâl itmemek hatta böyle bir zan ve zehâba meydân virmemek şartıyla cem'iyetin 'unvânâtının ta'dil yahud tebdîli

"P" cem'iyetin aynı maksada hâdim ve kendisine müşâbih diğer bir cem'iyetle tevhidî ve şâyed cem'iyetin devâm idemeyeceği anlaşılursa feshi

Bu kazıyyeler îzâhât kılınur ta'dâd idilmiş olub o sûretle telakkîsi ve

binâ' enaleyh kazıyyât-ı mezkûreye meclis-i 'umûmînin tahdîd vazîfesini şâmil bir ma'nâ virilmemesi lâzım gelür.

8. "A B P" sarflarıyla işâret kılınan fıkralarda ta'dâd olunan husûsât hakkında meclis-i 'umûmîde vukû' bulan müzâkerâtın sıfat-ı meşrû'iyeti ha'iz bulunması meclis-i mezkûrda hâzır bulunmak hakkını ha'iz a'zâ-yı cem'iyetden lâ-ekall nısfının bi'z-zât yâhud bi'l vekâle isbât-ı vücûd itmiş olmaları ve ittihâz kılınan mukarrerâtın meşrû'iyetini de bi'z-zât yahud bi'l vekâle isbât-ı vücûd iden 'azâdan lâ-ekall dörtde üçü tarafından kabûl ve tasdîk idilmesi ile meşrûtdur. Şu kadar ki şâyed meclis-i 'umûmînin meclis-i mezkûre iştirâk hakkını hâ'iz a'zâsının nısfı bi'z-zât yahud bi'l vekâle isbât-ı vücûd itmemiş ise o hâlde meclis-i mezkûr bâlâda gösterilen derecede bir ekseriyetle bir karâr-ı muvakkat ittihâz idebilir. Bu yolda bir karâr ittihâzı takdîrinde iki haftadan eksik olmamak şartıyla bir müddet ta'yin idülüb yeniden meclis-i 'umûmî ictimâ'a da'vet olunur. Bu mecliste bi'z-zât yahud bi'l vekâle isbât-ı vücûd iden 'azânın mikdârı hakk-ı iştirâki hâ'iz olanların rub'u derecesinde olduğu ve a'zâ-yı mûmâileyhin dörtde üçü derecesinde ekseriyet-i arâsıyla karâr-ı muvakkat tasdîk idildiği takdîrde karâr-ı mezkûr kat'iyet kesb ider.

Meclis-i 'umûminin senevîya fevk'al'âde ictimâ'âtında bu ahvâl hâricinde icrâ idilecek müzâkerâtın meşrû' ve mu'teber olması hakk-ı i'tirâzi hâ'iz a'zânın lâ-ekall humsunun bi'z-zât yahud bi'l vekâle hâzır bulunmalarına ve mukarrerâtın meşrû' ve mu'teber olması da ekseriyet-i arâ ile ittihâz idilmesine mütevakıftır. Şâyed ictimâ'a bi'l-nefs yahud bi'l vekâle iştirâk iden a'zâ burada da bulunmazsa ikinci bir ictimâ'ı akd olunur.

Ve bunda bi'z-zât yâhud bi'l vekâle isbât-ı vücûd iden a'zânın mikdârı her ne derecede olursa olsun müzâkerâtı meşrû' 'add olunur.

Meclis-i 'umûmî dâhilinde icrâ kılınan intihâbâtta şâyed ekseriyet-i mutlaka hâsıl olmazsa ikinci def'a re'ye mürâcâ'at ve o zaman ekseriyet-ı tensîbe kâfi 'add olunur.

9. Meclis-i 'umûmiye iştirâk hakkını hâ'iz a'zâdan lâ-ekall beşi mecmû'ân hadd-i asgarî olarak elli re'ye mâlik bulunmaları şartıyla mart ayından evvel merkez meclis idâresine tahrîren mürâcâ'at iderek ba'zı teklîflerinin meclis-i 'umûmiye 'arzını ve binâ' enaleyh ictimâ'î senevînin rûznâme-i müzâkerâtına idhâli talep eyledikleri takdirde meclis-i idâre bunların is'âf-ı mes'ûliyle teklîflerini meclisin rûznâme-i müzâkerâtına idhâl eylemeğe mecbûrdur.

Cem'iyetin Feshi

Yirminci Madde: Cem'iyetin feshi takdîrinde o zaman meclis-i 'umûmî nukûd ve emvâl ve eşyanın birinci maddede musarrâh maksad dâ'iresinde sûret-i isti'mâlini ya'ni cem'iyetin maksadına hıdmet itmek üzere bir cihete tahsîsini veya diğerk bir hey'ete devr ve teslimini taht-ı karâra alur.

Maksadı mu'ayyen olan vasiyet ve teberru'âta a'iad meblağ ve emvâl kemâfi's-sâbık muvassı ve müteberri'lerin ta'yîn itmiş oldukları maksada sarf ve isti'mâl olunur.

Fî 18 Şubat sene 1325

3	<p>۵ ارمنی جمعیت خیریه عمومی تاسیس جمعیت تشکیل مقصدی صفت و نهی</p>	<p>بشمور ۱ ۲ ۳ ۴ جمعیت هرکوناً صفت و ماهیت ساینده عاری اولور. سبب تشکیل صفت بر طرفه انسانیته دارنده ایضاً بوضوح جمعیت شیرت اساسی تشکیل ایره جمعیت مرکز و مجلس اداره مرکزی مصرافه کرده در</p>
	<p>اعضای شایسته</p>	<p>ایشو جمعیت اعضا تقسیم اولور ایچمه مرکز اداره مجلسه یا ضمه صورت تشکیل نیریم و کور شغلار بیره مجلسه مجلسه و ایضا ایته یا هؤده اعضا در ایکی ذمه طاقص مجلسی نکرده ده بیره تقیم ایچله وضع کلیم نأوردک توبع جلسه ده حاضر بیخ را اعضا اکثیت آسای ایلیم و نیریم مدرج اولور ایچمه نام نه کلی داره منسج تحت خذره انور نأره علم هر شیوه تفت منه اطفا من رعایت و اعضا طاقص نأدری منسج کلمه مبنی صورت مقرر نأدره ایچمه کور ایچمه ذکور و انات هارمنی بد تقیمه مذهبه اعضا کلمه قبوله اولور</p>
	<p>دخولاً عامی تا ریسه ماهیه</p>	<p>اعضاد هر چه جمعیت قبوله املین زمانه و هئیه عامی نأدره مجوردر. بوزمه مقدرات کور رأیه محکم ایسرم بومیلیم مصر یاره سیله اولور مقصدی در ده اولور مانع بوضوح ماعدا هار اعضا نه ماهیه بر میلیم مقصد نأدره ایچمه نوزم کلیم بونک تقیمه مقدرات کذا کور رأیه محکم بولمقله برابر هر ایچمه شریف بسه غرضه و مصلحت ساره ایچمه بول مصادق بر میلیمه دوره اولور مانع اعضا بر سزگ تا ریسه ماهیه دفعه انور ایره بولور</p>
	<p>اعضای شایسته و اعضای غیره</p>	<p>۱ ۲ بوضوح ماعدا مرکز اداره مجلس جمعیت خدماه خود العاده م بوظانه ذواته بوعوان اولور بر بی دیره بولور بولای کی ذره ایچمه مرکز اداره مجلسی تشکیل ایچمه اعضا نه لائق درسته اوچی نسبت بر اکثریت قبوله املین تقصیرم مشرعدر ایلک اداره مجلسی جمعیت تاسیس سجه ایچمه خدمت جریخ «اعضای غیره» عنوانه کسب احترامه ایچکدر «ارتقی ماده» مراجعه اولور</p>
	<p>طلد</p>	<p>اعضای برینک بر همت بر لایق تقیمه ایره سه مرکز اداره مجلسی طاقص جلسه م حرف بوظانه اعضا نه رأی</p>

تعارف ایم وزیرم منصبی اور اعلیٰ مام اعظامیہ دائرہ سنیع اعضاء جمعیت جدیدہ اسی ترقیہ اولیور
ماہریتہ قطعاً تا درہ اقریبہ ہر اعضاء جمعیتہ انسانی تقویتہ عدم ایفای جریئہ تا اعلی اولیور

جمعیتہ حاصلات

جمعیتہ حاصلات مواد اتیرونہ منکولہ	سینی مام
۱ دخلیہ اعازی	۱
۲ تا دریانہ ماہیہ	۲
۳ اعانانہ	۳
۴ وصیتر	۴
۵ مرکز ادارہ مجلسی لازمیہ احداث اولیورہ حاصلات سارہ	۵

ماصلاتک صورتہ استعمالی

جمعیتہ سرمایسی حسابہ ترقیہ اولیورہ حاصلاتہ شونرد :

۱ دخلیہ اعازی	۱
۲ تا دریانہ ماہریتہ سدسی	۲
۳ صورتہ استعمالی تقیہ و ترقی اولیورہ جمعیتہ اھلہ دینہ ایللیہ بلانہ ایلرینہ و ترقی اولیورہ بریلونہ جمعیتہ	۳
جمعیتہ سرمایسیہ یو پرسید طوقونہ مانہ بو شردہ دخی مواد اساسیہ تشکیل دندہ	
سرمایہ تشکیل ایچہ بلانہ مرکز ادارہ مجلسیہ برینی درجہم جائزہ اعنبار دولت اسرارہ باخود سارہ برینی درجہم تویونہ	
دیا شردہ داخلق اولیورہ کترہ اعلیورہ قبول اولیورہ جقدہ	
ماہر اولیورہ شکل ملغصہ سرمایہ جانبہ عائد اولیورہ بلانہ منگور سدسی تزیل اولیورہ صکرہ تقس میاقیسی سرمایہ جانبہ	
ایشرا ایللیہ تویونہ فا نظریہ مرکز مجلسی ادارہ سی لازمیہ ترقیہ برینی مادہ تقیفا جمعیتہ مقصدیہ ایجاب ایلیکی جلاہ	
صرف اولیورہ جقدہ	
سارہ تا بعدہ انانہ حاصلاتہ صورتہ صرف استعمال مرکز ادارہ مجلسیہ تقیہ ایلرہ جقدہ	
بر مقصدہ مقصدیہ و مقصدہ ایچہمہ وصیتہ باخود ترویج اظانہ میانہ موصی باخود جمع اولیورہ تقیہ تانانہ مقصدہ حصرتقیہ	
مقصدہ سندانہ دعلی و ضرباتک افضای و جمعیتہ اولیورہ	

۱ نقدہ باخود اولیورہ اعضاء و حضرات باخود دخلیہ اعانسیلہ ماہریتک و تریک و تریک دخی اولیورہ ترقیہ و صورتہ اولیورہ	ظفونہ مام
اولیورہ جمعیتہ اھلہ باخود تقس اولیورہ بلانہ تویونہ تویونہ ایچہ مرکز مجلسی ادارہ سی ریشہ باخود ریشہ و کلانہ برین	
و برینک ییونہ رفاتہ مرکز ادارہ مجلسیہ تقیہ نظام بر افضایہ ترقیہ تریفا حد نظارت باخود و کلیت افضای حاجت مقصدہ	
دیا اعلی و مقابلیہ اجرا ایللیہ اولیورہ لادیکولور شہدہ اعانہ قضیہ کلونہ بو تریک صورتہ اجراسی اولیورہ ترقیہ مادہ ترقیہ اولیورہ	
۲ بالیہر مطالبہ و جریانہ بد استنا جمعیتہ ادارہ ترقیہ لایہ تقویہ نامہ استنا اولیورہ	
۳ محکمہ تحقیق اولیورہ اھلہ باخود وھدایا یحقیقہ ادارہ مرکزہ حد نظارتہ تویونہ	
مرکز ادارہ مجلسی	

۱ مرکز ادارہ مجلسیہ حقوق فصل الفکرہ در مجلسی تھورہ حد صرف اولیورہ تھورہ ظفونہ و حد اعلی اولیورہ اولیورہ اھلہ وھ	ایچہ مام
مکتبہ مرکز ادارہ مجلسی ایلر شہر مجلسی اھلہ تقیہ ترقیہ مہمہ دخی تقیہ بلا اجریہ ایضا ایلر شہر	
سینی مام در بیانہ ترقیہ اولیورہ جمعیتہ یو برصفت و ماھیت سیاسیہ جائزہ کلورہ بنا اولیورہ جمعیتہ سیاسیہ برین	
اولیورہ کسب بو جمعیتہ مرکز ادارہ مجلسیہ ترقیہ شہر مجلسیہ اھلہ اولیورہ	
مرکز ادارہ مجلسی حسابہ مادہ نقدہ نفوذ شاکہ سی حکمی مستنا اولیورہ شہریتک ادارہ ترقیہ تھورہ	

Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti
(Ermeni Cemiyet-i Hâyrîye-i Umûmiyesi) ve Nizamnamesi

1	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
2	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
3	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
4	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
5	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
6	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
7	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
8	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
9	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
10	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
11	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
12	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
13	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>
14	<p>رئیس: بعضی نوبه‌تاریا عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ عضوا: مارکوسوف باغ</p>

اولاً اینجی مادم
اولدنی مادم
اولدی بزمی مادم

هر شعبه جمعی هسه اعضا تری برقیته دره نظر اتخاب ایدر
مکن اداره جمعی مذاکره حقض اولداجنی ماده م معراج اطعام شعبه جمعیه مذاکره حقض دفعی اولدور
شعبه جمعیه فیظایر مذاکره حقض ریاستشده زانه ایدر حاضر بولنانه دیگر برضای طریقه اضاضه جقد
ضظایر اولدور هوسه اتقاجی تقدیرتج بوصوتیره جمعیه بیس یاخود بیس وکیلی طریقه وضع اضاضه ایلیوره

۱ شعبه جمعی دایره اولدور واطنوج جمعیته یکی اعضا بلدور بونوک مقصدی تزیوایقه وجمعیه توسع ایسی ایجه روح
وانتدرارک دایره سنح هرده سنلی ایجه ووضله اعزازلی ویا هراول قصیل ایله وصدقه اعاناه و تبرعانه شاکره یا لیسنه
وظیفه ایله تکلفدر لر جمعیته اعضای حیره داخل اولدور و اعاناه حیره اعطایلیکجه کون اعضای معمالله اولدور اعانام
بولنانه اولدور اسم اولدور سینه مکن اداره جمعیته تبلیغ و اشاعتی لایحه کلور اولدور و بی یاده نه فقره نایله سنه تقضاً
مومنی اولدور ایسی جمعی اداره طریقه سمساشنه وعلتله اولدور و ضلیه اعاناه ویا هراول لر بیله نایله دنه
اولدور اولدور اعاناه شعبه جمعی یاخود بیس وکیلی ایله حدقله یاخود بونوک فیوضی تقدیرتج بوظیفه لر موقتا ایضا ایله
ایجه جمعی کلور طریقه تبیعه ایضه ایکی اعضا بلدور اعضای جاری مقصدیه سنه اعطاسیلر قصیل اولدور بیله نایله اولدور
اعاناه جمعیته کونوک ک حدقله کونوک لیس اعانای دیره نایله سیمه معلومانه مقصدیه ساره نوم اشاعتی لایحه کلور
شعبه جمعی مکن جمعی اداره سنه تکلفدر ورمیانه ایدر بلدور بلور بلور جمعی کلور اعضای تا هومر بلدور تقضیه زمانه جمعی
اولدور ایضا ایضا حاضر بولنده حوضتی حاضر ایسه لر رای اعطای اولدور
شعبه جمعی حاسرتی قلمج دفتر اولدور قید ایله دریا صلیقه بیله نایله بانج اولدور جمعیته فاهوم کی مرکزیه
کونور ره وظیفه سیمه تکلفدر

۲ شعبه جمعی قصیل اولدور واطنوج ماکه اولدور اولدور اولدور ایسی لایحه کلور مصالحه عادی ودر باشق برضوتیره
هرضایه مازده کلدر

۳ شعبه جمعی لسانی ایک فنایموج حسابری کندی دایره لر نه عامه مسائل حقض تنظیم ایله جکله بر ایوره
زیلیفا مکن جمعی اداره سنه کونور مکنه مجبور درل

۴ مکن اداره جمعیته مازده سنه اشغال ایکنسینه جمعیته اولدور حقض هرضایه بولنه معده قایلر اتخا ایدره مه
وتصرفاته کیره مامک وظیفه ایله تکلفدر اطعام شعبه جمعیه بالجمعه خصوصیات مکن اداره جمعیته قایلر اشاعت
مجبور درل مکن جمعی اداره سی شعبه جمعی اعضا شعبه وظیفه لر اشغال و تظاسلی تقدیرتج غلبه دنه اولدور
ماده اشاعتیه اتخاب حیره اجل ایلیوره قده انزلت بریزه وقت اعضا تبیعه صدقته در

جلس عمومی

۱ جمعیته اعضا سنه هیئت عمومی تجسع ایلیوره جمعی عمومی بالجمعه جمعی ساره حاکم و جمعیته منافی اولدور
صدقیته بیلاز بر مقاصد جمعی کلور مفراتی عمل اعضا حق جمعیته انبیا در وجود ایضا بلر مخالف
انظارد بولنانجه جمعیته قبولدر

۲ جمعی عمومی اشراک ایله ایجه لداقل ایکی سنه در بر اعضا بولنده در بومده طریفه سکولت
مصریه سالیله صورت واکمدر لداقل یکم سنه مقصدیه ماهیه نایله ایسه اولدور اتخاب ایدر شوقه کراشو
ماده نه اونی نقره سنه بایه اولدور انزله ایلیوره سنه نه ختامین دفعی مقصدیه اولدور ایله جمعی عمومی
حاض بولنده ایجه یقین ایلیوره وایلیوره سنه طریفه بلور کلور مقصدیه ماهیه نایله ایسه بولنده
لایحه

۳ اعضا در هر بر نایله ایکی مامک نایله سیمه قصصی حاجا ایسه اولدور برلی حاضر در

4/6

بشترى ماده م بینه اظه شرايط دائره سنج قرض اعضاى منور صفتى احراز اينتر مجلس عمومى اعضاى
طبيعى مفيد اشتراك حقى حائز در لر اعضاى معالى الله و در كلاس ماهى رى سنج حائز بینه جفله را برنده
ظفر ادرجه اعضا منورده اولد قلمهاى اده رايه حقوقى اخذ اده اولد قلمهاى دره رايه ملك بینه بقدره
فقط برفقه هم بر زمانه ديدى ماهى رى سنج حائز بولنى رايه ايله برابر كير مدينه نظر رايه ايله مانه
مجلس عمومى اشتراك حقى حائز اذله هر اعضا بوقحقى حائز اعضا دنه برنى قولل ايره بيلور بر دكل شخص حائز

اولدنى را برنده ماعدن موكفد رايه نرم ملك اولد. ارض مقدم اعصى ساي ايه
دكلكام لر بيزى كى اعضا اصوله نفعه يرسى دائره سنج نفعه يرسى ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه
شعبه مجلس ريئسلك دياريسى دكليرنيز بيك نفعه يرسى حائز بولنى ايجاب ايه

4 مجلس عمومى هجته دعوتى يوم مقررنده دلائل اولدو كچه اول مركز مجلس اداره سى طاقص جمعده سى
غزيسى واسطه سيلم بر اعدن تام نرسى صورتيله دفعه بولور ايجنر بگنر جمعده مقرب اولدو ناهور م عقد اظرف بيلور
دعوتام روزنامه مذاكرته بر عدو سى م عارى بولور

5 مجلس عمومى همه انعقادى مركز اداره مجلس ريئس دمولى ايجنر نيوتن ريئس دكليرنيز بيه ياخود مركز اداره
مجلس اعضا سيمه رياست وظيفتى ايفالديه ناسه ريسن ايره مجلس عمومى نجه وظيفه كنانن ايفالديه ذات
ريئس طاقص نقيه نغفور ان نيام رايه ملك اولدو ديو وظيفتى قبله موافقت ايره ايجنر اعضا نقيسه ارام
مؤر ايتيلور

6 مركز مجلس اداره سى طاقص اعضا ايشيه روزنامه مذاكرته معيه مسائل خارجى هم بياه حقنجه
مذاكرته جوبانده ايره ف مجلس عمومى نجه ضابطه مركز مجلس نهدرك برجه بلا تشكيل اظه هك نفعه نفعه
طاقص اعضا ايتيلور خطبه م درنده كامد ياخود نسا ايقا بيلو صورته مركز مجلس اداره سى ريئس ياخود
ريئس دكليرنيز بيه طاقص وضع اعضا اولور

7 مجلس عمومى نرسه نهدر ملك ادر ايجنر ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه ايتريشه
بر درده دنه صكره دفعه بولور مجلس عمومى بيزم كى مواد ايله اشتقال ايره :

جمعده اصله حاضره هجقه مركز مجلس اداره سى طاقص نطق قنانه رايه ملك اتتمى دور ايجنر برسنه ملك
صا ايه نفعه و نفعه يرسى ايله صا ايه ها جماعده اولدو كچه اولدو اعنار اجمعده مركزه اعضا ن انتظار
تتقيقه وضع ايشيه ارسى سطرده تودوج ايشيه اشو صا ايه نفعه ديا نفعه يرسى لولوا ص مركزه
اداره سى اعضا ن نسا ايجنر روزنامه مذاكرته لاخل ايكو ايهت نودو العام كى حائز مسائل حقنجه مقررات
اتحادى

7 بلام مدرجه مواد دنه باشقه نفعه صامر احكام نجه نفعه يرسى ايلدى دا عظام جديده عدوده سى ياخود
مواد مدرجه دنه بيك نفعه مند دنه طى داخلى مجلس عمومى نجه جمله صلا حيزنر اصيله

« آ » برنى دسترنى ماه ارج مور اولدنى اوزره جمعده مقصده سى سركل اساسى هم بر زمانه
تبديل و تغيير ايتيرمى در طر ارفقه بار مقصدى تشكيل ايره مواد دنه بيزنك تويسى ، تحريك بيلور
نفعده

ب ب " جمعيت مقصده اصلىنى وماهيت اساسى اخذ اولدو ايله حق بولور بخرطه و ندها ميله دورده
شليله جمعده عوانته نفعده ياخود تبدل

BAŞBAKANLIK
OSMANLI
ARŞIVI

« ب » جمیعت یمہ مقصدہ خادع و کذبہ حسابہ دیگر جمعیتہ ترحیمہ و سایر جمعیتہ دواع ابرہ میرجکی
اکتیلورسه شتی
بونقیلر ایضاهانه قیلینه تعداد ایضه اولوج اوصولتہ تلقیسی ربنا علیه قضایای نگوره مجلسی
عمومیت تحدی و طبقنتی شریک بر معنایریطلس لایم کلو.

۸ « ا ب ب » حرفتیه انشایه فنانه فقره رم تعداد اولناه خصوصاً هه حقیر مجلس عمومی هه
دفعه بولله مذاکره صفت سر و پیشی حاضر بولسی مجلس نگوریم حاضر بولله حققی حاضر اعضای جمعیتده لائق
تصفیه بمانده با خود بلوکاکه انباه وجود ایسه اولهه و اتماز فنانه عقراکه سر و پیشی م بمانده با خود بلوکاکه انبات
وجود ایضه اعضانده لائق درسه اولهه اولزه قبول و تقصیر ایضی ابر سر و طره سوندکه سایر مجلس عمومی هه
مجلس نگوره اشتراک عقرا حاضر اعضانده نفعی بمانده با خود بلوکاکه انباه وجود ایسه اولهه مجلس نگور
بلام کوسنتیه درجه م بر کزیتله برقرار وقت اتماز ابره یلور بولوله برقرار اتمازی تقصیر نوج ایگه هه قدره اگه
اولهه شرطیه بر سره تقیده اییلور بکیونه مجلس عمومی هه جمله دعوت اولور بولوله بمانده با خود بلوکاکه انبات وجود
ایضه اعضانده مقدارک حد اشتراکی حاضر اولور نیت رومی درجه سنج اولور ایضی اعضانده صلی ابره درسه اولهه درجه سنج
اکزیت آراسیله قارم وقت تقصیره ایلیک بک تقصیریم قار نگور قطعیت کسب ایسه

مجلس عمومی هه سوی با مؤنه العام اجتماعانده بر احوال خارجیه اجرا ایلیه بیلک مذاکره شروع و معیار ایضی
هه اعضانده حاضر اعضانده لائق هه بمانده با خود بلوکاکه حاضر بولندیه و مقررات شروع و معیار ایضی
اکزیت آرا الیه اتماز ایضیه متوقفه سایر اجتماعه بانفس با خود بلوکاکه اشتراک ایضه لایضا بولورده

بولنایسه ایکی بر اجتماع عقد اولور
دیونده بمانده با خود بلوکاکه انباه وجود ایضه اعضانده مقدارک لهنه درجه ده اولورسه ابرسونه
مذاکره شروع عد اولور
مجلس عمومی داخلنج اجرا فنانه اتخابانده سایر اکزیت مطلقه حصل اطرانسه ایکنی دفعه ابره هه
دور زمانه اکزیت نسید لای عد اولور

۹ مجلس عمومی اشتراک حققی حاضر اعضانده لائق بسی مجموعاً حد صرف اولورده الی رأی
مملک بولندیه ش طیم مایه آینه اوله مرکز مجلس اداره سنه تقریباً واجعت ایرک بعضه تکلیف بیلک
مجلس عمومی هه و بنابر علی اجتماع سنوبک روزنامه مذاکره ارشالی طلبه ایلیک بک تقصیریم مجلس
اداره بولنک اسعاف سولیه تکلیف بیلک روزنامه مذاکره ارشالی ایلیک بک تقصیریم

جمیعت شتی

جمیعت شتی تقصیرنه از زمانه مجلس عمومی تقود داموال و اسبابک برنجی ماده م صرف مقصده داروسنح صورده استمالی
بیلک جمیعت مقصدیه خدمت ایقالت اولور برجهت تعلیمی و ادبیک بره بیلک دود و شتی تحت قدره اوله
مقصدیه معیه اولور و برعهه حاضر صانع دامملک کما فخر اسانده صهی و تبریک تقیده اولورده مقصده
صرف استمال اولور

یکینینام

۱۸

ERMENİLERİN NAHÇIVAN İDDİALARI VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA YAPILAN KATLIAMLARDA BÜYÜK GÜÇLERİN ROLÜ*

(ARMENIANS' NAKHCHIVAN CLAIMS AND THE ROLE OF GREAT POWERS
IN MASSACRE BY ARMENIANS IN THE BEGINNING OF XX CENTURY)

Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi
Kafkasya Tarihi masası başkanı
Nahçıvan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümü
e-posta: emin.amea@yahoo.com

Öz: Nahçıvan Azerbaycan'ın en eski topraklarından biridir ve dünya medeniyetinin eski merkezlerindedir. Bu bölge uzun senelerden beri Büyük Güçlerin, aynı zamanda Ermenilerin ilgi alanında olmuştur. Çünkü Nahçıvan Türk Dünyası arasında önemli bir köprüdür. Ermenilerin Azerbaycan'a ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'a yönelik toprak iddialarının ve yapılan katliamların sebepleri tamamen ideolojik, psikolojik ve politik içeriklidir. Makalede belgeler ışığında XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni iddialarının Azerbaycan, özellikle Nahçıvan üzerindeki etkileri araştırılmış, Nahçıvan'ın jeopolitik konumu ve Türk Dünyası'nda taşıdığı önem analiz edilmiştir. Belgeler XX. yüzyıl başlarında Rus ve İngiliz politikaları doğrultusunda desteklenen, para, silah ve cephane ile tedarik edilen Ermenilerin Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da büyük bir Türk katliamı gerçekleştirmiş olduklarını ispat etmektedir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Ermeniler, katliamlar, Büyük Güçler, Rusya, İngiltere.

Abstract: Nakhchivan is one of the most ancient lands of Azerbaijan and one of the ancient centers of world culture. This region was in the interest circle of Great Powers, at the same time Armenians for many years. Because Nakhchivan is the basic sole bridge among the Turkish World. The reasons of Armenian territorial claims against to Azerbaijan and its inseparable component part Nakhchivan and massacre by Armenians are completely ideological, psychological and political. In this article were

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Bilim Geliştirme Kurumu'nun desteğiyle hazırlanmıştır.

Grant №EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5

researched impacts of the Armenian claims on Azerbaijan, especially Nakhchivan in the light of archive documents and were analyzed geopolitical position of Nakhchivan and the decisive importance in the Turkish World. According to historical documents supported by through Russian and British policy and supplied with money and arms, Armenians slaughtered Turkish people of Azerbaijan and its inseparable part of Nakhchivan at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Nakhchivan, Armenians, massacres, Great Powers, Russia, England.*

Giriş

Ermeniler devamlı olarak Türkler tarafından 1915 senesinde soykırıma uğradıklarını iddia ederek kendi yaptıklarını çeşitli yollarla gizlemeye çalışsalar da, belgeler ışığında Ermenilerin Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın başkent Bakü dahil bütün bölgelerinde Türklere yönelik soykırım politikası uyguladıkları ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz yapılan işkence ve uygulanan katliamlar büyük güçlerin desteği sayesinde mümkün olmuştur. Bir takım amaçlar uğruna Müslüman Türk insanını acımasızca katleden ve Türk izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeniler Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da terör ve katliamlar yaptılar. Yapılan katliamların sebepleri tamamen ideolojik, psikolojik ve politiktir ki, bunun temel dayanağını "Büyük Ermenistan" ideolojisi oluşturmaktadır. Ermeni iddialarına göre, Azerbaycan "Büyük Ermenistan"ın ayrılmaz parçasıdır, Doğu Ermenistan olarak bilinir.¹ Malum, Doğu Anadolu ise Batı Ermenistan olarak öne sürülmektedir.

"Büyük Ermenistan" ideolojisinin bel kemiğini oluşturan Hai-Taht (Ermenilerin Davası) doktrinine göre, Nahçıvan'ı da kendi içine alan bu bölgeler "kaybedilmiş topraklar"dır. Ermeniler tarafından yapılan katliamların temelini de işte bu "kaybedilmiş topraklar" iddiası oluşturmaktadır. Ermeni Ulusal ideolojisine göre, "kaybedilmiş topraklar"ın iadesi için seçilen en uygun araçlar da silahlı mücadeleler, terör ve cinayetlerdir.

Tek bir ulus ve devlet bilinci ile kenetlenen, üstelik Anadolu'da silah deneyimi kazanmış olan azınlı Ermeni gruplar büyük güçlerin desteğini alarak Azerbaycan ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da korkunç katliamlar yaptılar.

1905-1907 yıllarında Nahçıvan'da Ermeni-Türk çatışması

Ermenilerde ulusal bilinç Türk düşmanlığına paralel olarak şekillenmekteydi. Elbette, bu düşmanlığı körükleyenler sadece Ermeni milliyetçi partileri veya Ermeni Kilisesi değildi, bundan fazlasıyla yararlanan Rusya'nın rolünü de belirtmek lazım. O dönemde Rusya'nın Kafkasya'daki valisi Vorontsov-Taşkov çar II Nikolay'a yazdığı mektubunda "çatışmaların başlaması için küçük bir bahanenin yeterli olacağını" bildirmişti.² Bu küçük bahane ne olabilirdi? Bir kişinin katledilmesi ile başlayan küçük bir kıvılcım büyük bir patlayışın

1 A. Ш. Мнацаканян, *О литературе Кавказской Албании*, Ереван, издательство "Академия Наук Армянской ССР", 1969, с. 47-48; Б.А. Улубабян, *Очерки истории Восточного края Армении (V—VII вв.)*, Ереван, изд-во "Академия Наук Армянской ССР", 1982, с. 40.

2 Из писем «И.И.Воронцова-Ташкова Николаю Романову», *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Баку, Элм, 1990, с. 119.

habercisi olabilirdi, bir kişinin katledilmesi ile çatışma başlayacak, sonra Rusya her iki tarafı da silahlandıracaktı.

Kafkasya halklarının birbirlerine düşman kesilmeleri Rusya için gerekliydi. Ermeni ideolojisi, devlet kurma istekleri, gerçekleştirilen katliamlar Rusya'nın çıkarlarına aykırı olmadığı gibi Azerbaycan ve Anadolu Türklerine karşı araç olması itibarıyla uygunluk teşkil etmekteydi.

İlk çatışma Bakü'de patlak verdi. Bir Azerbaycan Türkü Ermeni komitecileri tarafından katledilmiş, bu durum Müslüman ahalide hezeyana yol açıysa da herhangi bir karşı saldırı gerçekleşmemiştir. Ancak daha sonra, bir Türk tutuklu yolda götürürlerken Ermeni askeri tarafından öldürülmüştür.³ Bu daha sonra büyüyecek olayların başlangıcı olmuştur. 6 Şubat 1905 yılında başlayan Ermeni-Türk çatışması Gence'de, İrevan'da, Tiflis'te, Nahçıvan'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde bir yıl boyunca sürmüştür.

Amerikalı bilim adamı Justin McCarthy, çatışmanın hangi sebeplerden ortaya çıktığına dair görüşünü şöyle belirtmektedir: “Çar hükümeti iki toplumun, devlete karşı birleşecek yerde bir-biriyle boğuşmasını kendi çıkarları açısından yararlı görüyordu”.⁴ Çünkü bu olaylar Rus kolluk gücü geçici olarak Transkafkasya'dan Japonlarla savaş sebebiyle çekilince patlama noktasına gelmişti.⁵ İmparatorluğa karşı savaşacaklarına birbirleriyle savaşacaklarını daha makbul gören Rusya etnik anlaşmazlığı körüklemiş ve iki toplum arasındaki savaşı da tahrik etmiştir.

1905 olaylarının tanığı olan yazar Mehmet Sait Ordubadi katliamların ortaya çıkışını 4 ana nedene bağlamıştır:

- 1) *Ermeni Taşnaksutyun komitesinin müstebit bir yönetim uygulaması ile Kafkasya'da kanlı olaylara sebebiyet teşkil etmesi;*
- 2) *Yerel Çar yönetiminin çatışma sırasında olaylara karışmaması ve görmezden gelmeleri;*
- 3) *Müslümanların (Türklerin) bilgisizliği ve gelişen olaylardan habersiz olmaları;*
- 4) *Ermenilerin devlet kurma hevesinde olmaları.*⁶ (Yani Büyük Ermenistan hedefi).

3 M.S.Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Bakü, Karabağ'a Yardım Komitesi, 1991, s.12.

4 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap kitabevi, 1998, s. 142.

5 Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 139.

6 Geniş bilgi için bkz: M.S.Ordubadi, *a.g.e.*, s. 8-10.

Nahçıvan'da Azerbaycan Türkleri demografik açıdan büyük üstünlüğe sahip olsalar da halkın büyük çoğunluğu eğitimsizdir ve dini duyguları milli kimlik olarak tanımlamaktaydı. Bu yüzden çatışma patlak verdiği zaman olaylar Ermeni-Azerbaycanlı veya Ermeni-Türk çatışması olarak değil, Ermeni-Müslüman çatışması olarak tanımlanmaktaydı.

Nahçıvan'da çatışma Taşnakların ve Çar memurlarının tahrikleri sonucu ortaya çıktı. Ahali arasında Ermenilerin silahlandırıldığına dair haberler dolaşmaktaydı ki, bu durum psikolojik gerginliğin artmasına sebep oldu. Ermeniler kendilerini Nahçıvan'ın gerçek sahipleri olarak görmeleri, bunu Türk ahaliye kabul ettirmeye çalışarak onlarla alay etmeleri durumu daha da gerginleştirdi. M. S. Ordubadi'nin verdiği bilgilere göre, her taraftan Ermeni köyleri ile çevrelenen Nahçıvan'a Ermeniler 6 saat içerisinde İrevan'dan istedikleri miktarda asker getirmeye güçleri yettiğinden Müslümanlarla kötü geçinmekte, tatlı bir söz bile söylemek istemiyorlardı.⁷

*Nahçıvan'da çatışma
Taşnakların ve Çar
memurlarının tahrikleri
sonucu ortaya çıktı. Ahali
arasında Ermenilerin
silahlandırıldığına dair
haberler dolaşmaktaydı ki,
bu durum psikolojik
gerginliğin artmasına
sebep oldu.*

Kanlı olayların yaşanması arifesinde Nahçıvan'da silahlı Taşnak Ermeni askerleri hazır bulunmaktaydılar. Olayların diğer tanıklarından olan yazar Mirmuhsin Nevvab bu konuda yazıyor: "Erivan'da fesatlık yapan Ermeniler Nahçıvan'a gelince durum gerginleşti. Nahçıvan Ermenileri uzun yıllardan beri tedarik ettikleri silahlarıyla – top, bomba, tüfek ve s. katliamlar için hazırlık yapmaya başladılar."⁸

Buradan anlaşıldığı gibi, Nahçıvan olayları Erivan'dan gelmiş Taşnak silahlılarının tahriki ile başlamıştır. Bu tahriklerin bir sonucu olarak Nahçıvan'da ilk çatışma 5-6 Mayıs 1905 yılında bölgeye bağlı Cehri köyünde Ermenilerce 3 Müslümanın ağır yaralanması, 7 Mayıs'ta ise bir kişinin Tunbul köyünde öldürülmesi ile kızıştı.⁹

Olayları daha da körüklemek için Taşnaklar 11 Mayıs'ta Kültepe köyünde Haçatur isimli zengin bir Ermeni'yi ailesi ile birlikte katlettiler.¹⁰ Bu cinayeti Türklerin üzerine yıktılar. Taşnaklar Kültepe cinayetlerini bahane ederek Nahçıvan şehrine iki saatten fazla bir sürede ara vermeden ateş yağdırdılar.

7 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 18.

8 Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü, Azernesr, 1993, s. 21.

9 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 18.

10 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 19.

Müslüman Türkler 12 Mayıs'ta olayların bizzat şahidi olan Vali yardımcısı Baranovski'ye şikâyetinde bulununca, "eğer onlar size ateş ediyorlarsa, siz de onların silahlarını alın. Elimden hiçbir şey gelmez" cevabını aldılar.¹¹

Anlaşıldığı gibi, Ermenilerin silahlanmasından Rusya'nın yerel yönetimleri habersiz değillerdi. Çarlığın olaylara ikili yaklaşımı Rusya'nın bu çatışmada çıkar güttüğünün bir göstergesi idi. Belgelerde Taşnaklarla birlikte Çar memurlarının da bizzat etnik anlaşmazlığı körükledikleri, evlerin, dükkanların yağmalanmasında, katliamların yapılmasında rol oynadıkları yer almaktadır. 17 Haziran 1905 yılında Nahçıvan'a bağlı Zeyneddin köyünde Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan çatışma sebebiyle Nahçıvan'da bulunan Kafkasya alayının komutanı 18 Haziran'da Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda şunları belirtiyordu:

*"Ermenilerle Müslümanlar arasında devam eden çatışmanın durdurulması için yardım amacıyla bana havale edilen Nahçıvan'daki alay 17 Haziran'da akşam saat 8'de silah kullanmak zorunda kaldı, sonuçta Zeyneddin köyünde 20'den çok Müslüman öldürüldü."*¹²

Diğer bir raporda ise 1905 yılı 5 Temmuz'unda Nurs köyünde Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan çatışmada Rus kazaklarının köye gönderilmesi sonucu dağlara çıkarak kendilerini Ermenilerden koruyan 5 kişinin öldürüldüğü, 11 kişinin ise yaralandığı gösterilmektedir.¹³

Raporların hiç birinde bir Ermeni'nin bile öldürüldüğüne dair hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Kaynakların da verdiği bilgiler ışığında barışı sağlamak adı ile olaylara karışan Rus kazaklarının Türklere ait dükkanları, depoları yaktıkları, evleri yağmaladıkları ve suçsuz yere insanları katlettikleri gösterilmektedir.¹⁴

Müslüman ahalinin psikolojik durumundan yararlanarak Rus kazakları ile birleşen Ermeniler 30 Kasım'da Cehri köyünü de yaktılar. Köy nüfusunun bir kısmı Ermeniler tarafından katledildi, diğerleri ise yangında öldüler.¹⁵

1905'te başlayan kanlı olaylar 1906 yılında da Nahçıvan'a bağlı diğer bölgelerde – Ordubad, Kültepe, Aliabad, Cehri, Şihmahmut, Çeşmebasar, Tivi,

11 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 19-20.

12 Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф, 400, с. 5, л. 4, л. 793.

13 Aynı belge, л. 817.

14 Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi (NMRDA), f. 26, liste: 1, iş: 25, vv. 78-84.

15 Mir Möhsün Nevvab, *a.g.e.*, s. 22; M.S.Ordubadi, *a.g.e.*, s. 21-22.

Tumbul ve diğer köylerde devam etti. M. S. Ordubadi'nin verdiği bilgiler içerisinde, 1906 yılının Ağustos ayında Ordubadlıların Kapan deresinde bir hayli genç erkeklerin, kadınların, çocukların ve bebeklerin cesetlerine rastladıkları gösterilmekte, derede 15 küçük çocuğun kesilmiş kafalarının ve birbirine karışmış cesetlerin olduğu geçmektedir. İki sene içerisinde 200'den çok köy ve kasaba dağıtılmış, yağmalanmış, 10 binden çok insan katledilmiştir.¹⁶

Bir kadın olayları şöyle anlatmaktaydı:

*Biz kadınlar Molla Hasan Efendi'nin Ermenilerce tikelere ayrıldığını görünce taşların arasına sığındık. Bir kaç Ermeni haydudu acımasızca Molla Hasan Efendi'yi katlettikten sonra diğerlerini de aynı şekilde öldürdüler. Taşların içerisine sığınsam da içeride çok sayıda kadın saklandığından vücudumun yarısı, bacaklarım dışarıda idi. Bunu gören Ermeniler hemen bacaklarımı kesmeye başladılar”.*¹⁷

O dönemin yazılı kaynakları ve arşiv belgeleri 1905-1907 yılları arasında Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad bölgelerinde Rusya'nın da yardımı ile Ermenilerin büyük katliamlar yaptıklarını ispat etmektedir.

1918-1920 yıllarında Nahçıvan'da yapılan katliamlar ve İngiliz desteği

Ermenilerin Türk'e olan nefret psikolojisi ve Türk'ü öldürmekten manevi zevk alma düşüncesi kendisini 1918 yılında da açığa vurdu ve etnik çatışma kapsamında katliamlar bu dönemde yeniden alevlendi. Katliamlar Bakü, Şamahı, Guba, Karabağ, Gence, Nahçıvan ve diğer bölgelerde bütün şiddetiyle sürdü. 1918-1919 yılları Anadolu'dan Azerbaycan'a, oradan Güney Azerbaycan'a kadar yer yer yaşanan dehşet olaylarının gölgesinde geçti.

Özellikle Bakü'de üç gün içinde (30-31 Mart, 1 Nisan 1919) yapılan katliamlar önceden düşünülmüş, en ince ayrıntılarına kadar inilmiştir. Hazırlık aşaması olarak Bakü katliamından üç gün önce Ermeniler Erzurum yakınlarındaki Yeşilyayla'da 3000 Türkü katletmişlerdi.¹⁸

16 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 133.

17 M. S. Ordubadi, *a.g.e.*, s. 133.

18 Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 20, vv. 18.

Azerbaycan'ın Versay Konferansı'na sunduğu raporda gösteriliyor:

*“...Mart ayında Türk-Müslüman katliamını yapan Ermeniler, Bakü'yü yerli nüfustan temizlemek, onun servetlerine sahiplenmek ve son olarak da Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biri olan Bakü'yü Ermenistan toprağı ilan etmek istiyorlardı...”*¹⁹

Bakü Sovyeti Başkanı Stepan Şaumyan, 13 Nisan 1918'de Moskova'ya – RKS'ye gönderdiği raporda şöyle yazıyordu:

***Üç gün içinde – 30-31 Mart ve 01 Nisan'da** - Bakü'de şiddetli bir çatışma oldu. Sovyet ordusu, bizim oluşturduğumuz Kızıl Ordu, Kızıl Donanma ve Ermeni Milli Ordusu Musavat Partisi'nin önderliğindeki Müslüman “Dikaya Diviziya”sıyla (**Vahşi Alay – E.Ş.**) ve silahlı Müslüman eşkıyalarıyla savaştılar. Biz savaşta başarılı sonuçlar elde ettik. Düşman tamamen yok edildi... Her iki taraftan öldürülenlerin sayısı 3.000'den fazladır. Eğer Müslüman Türk Musavatçılar galip olsalardı, Bakü Azerbaycan'ın başkenti ilan edilecek, Kafkasya Rusya için kaybedilmiş olacak, bütün gayri Müslimler ise katliama maruz kalacaklardı”*²⁰

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu liderlerinden Mehmet Emin Resulzade, “...Şaumyanlar tarafından Bakü'de yapılan olaylar Petrograd ve Moskova olaylarına kesinlikle benzemiyor. Orada sınıflararası bir savaş, burada ise sınıflararası savaş adı altında soykırım yapılıyordu. Taşnaklar intikam alıyorlardı... Martın 18'inden 20'sine kadar Bakü Türk demokrasisinin kafasında patlatılan toplar, Müslümanlara yapılan haksızlık Azerbaycan fikrini taşıyanları, muhtariyet ve bağımsızlık ülküsü ile yaşayanları yok etmek içindi...” diye yazmaktaydı.²¹

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ilk Devlet ve Hükümet Başkanı Neriman Nerimanov, katliamların korkunç şekilde gerçekleştiğine tanık olmuştu. Bu olayları tanımlarken Taşnaklara olan öfkesini şu şekilde açığa vuruyordu:

“Bolşevik olan bir Müslümana dahi aman verilmedi. Taşnaklar “Bolşevikliğinizi tanımayız, öncelikle Türk Müslümansınız, bu yeterli” diyorlardı. Onlar dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler... Bolşevik adı altında Müslümanlara karşı her türlü cinayeti

19 Aynı belge

20 С.Г.Шаумян, *Избранные Произведения*, Москва, изд-во политической литературы, 1978, том: 2, с. 246

21 *İstiklal gazetesi*, 31 Mart 1919.

*ışlediler. Değil erkekler, hamile kadınlar bile bunlardan canlarını kurtaramadılar”.*²²

Arşiv belgelerinde gösteriliyor:

*“...iyi silahlanmış ve eğitimli Ermeni askerleri Müslümanların evlerine baskınlar düzenleyerek onları öldürüyor, üç-dört günlük bebekleri hançer ve süngüyle katlediyor, çocukları alevler içine atıyorlardı. Müslüman Türk kadınlar daha ağır şekilde katlediliyorlardı”.*²³

Belirtildiği gibi, katliamlar sadece Bakü ile sınırlı kalmadı, Azerbaycan’ın diğer bölgeleri ile birlikte Nahçıvan’da da şiddetiyle sürdü. Nahçıvan’da yapılan katliamlar Ermeni silahlı birliklerinin başında bulunan ve adı daha sonra Ermeni milli kahramanlığıyla özdeşleşecek olan Andranik Ozanyan ve onun gibi radikal Türk düşmanlığıyla bilinen Nijde, Dro, Kibbon, Doluhanyan’ın önderliği altındaki Ermeni müfrezeleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu komiteciler Anadolu ve Kafkasya’daki kanlı olayların birinci dereceden sorumlularının başında gelmektedirler. Çok önemli bir hususu belirtmek gerekirse, yapılan katliamlarda İngiliz-Ermeni işbirliğinin büyük rolü olmuştur. Bu işbirliği sürecinde Londra’daki Ermeni taraftarı nüfuzlu kişi ve kurumlar da faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladılar. Londra İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve İngiliz Parlamento Üyesi Aneurin Williams 4 Aralık 1917’de İngiliz Dışişlerinden Lord Robert Cecil’e gönderdiği mektupta Ermenilere yardım edilmesi gerektiğini yazıyordu. Williams’a göre Ermeniler silahlandırılmalı ve Andranik gibi gerilla liderlerinden yararlanılmalıydı.²⁴

Aneurin Williams ayrıca İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetlerinin de Ermeni birlikleri için maddi destekte bulunmaları gerektiğinin altını çizerek bölge dışında olan Ermenilerin para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya getirilmeleri gerektiğini de belirtiyordu.²⁵

Neticede İngiliz Savaş Kabinesi 7 Aralık 1917 tarihli oturumunda Ermenilere finansal destek sağlanması kararını aldı.²⁶ Ayrıca Ermeni gönüllülerinin

22 Tadeus Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul, Bağlam yayınları, 1988, s. 160.

23 *ARPISSA*, f. 276, liste: 2, iş: 22, vv. 75-77.

24 The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office (*PRO. FO.*), Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917; ayrıca bkz: Başak Tolga, s. 102.

25 (*PRO. FO.*) Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (*Foreign Office*), December 4th, 1917; ayrıca bkz: Tolga Başak, İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı: 45, s. 103

26 *PRO CAB (Cabinet Papers)* 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, p. 101; ayrıca bkz: Tolga Başak, *a.g.m.*, s. 103.

Kafkasya'ya geçişine de yardım edilecekti.²⁷ İngiltere tarafından Ermenilerin desteklenmesi için ayrılan para yaklaşık olarak 20 milyon sterlin civarındaydı.²⁸ 1917 sonları ve 1918 yılı başlarında İngiltere tarafından Tahran'dan Bakü'ye, oradan da Ermenilere verilmek üzere Tiflis'e önemli miktarda altın ve ruble taşındı.²⁹

Sadece para değil, her türlü silah ve cephane de Ermeniler için tedarik edildi. Bu yardımlar Versay'daki İtilaf Yüksek Savaş Konseyi İngiliz askeri uzmanlarının 1917 Aralığındaki memorandumunda açık şekilde belirtilmektedir: “Her durumda işgal ettikleri bölgelerde Ermenilere silah, para ve cephane tedariki İngiliz politikalarının menfaatinedir. Bu denemenin başarılı olması sonucunda Ermeni güçleri ileride iyi ve faydalı bir müttefik durumuna gelebilir ve Türkleri dize getirmek için kullanılabilirler”.³⁰

İngilizlerin bu desteği sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler Doğu Anadolu'da yaptıkları cinayetlerin yanı sıra Azerbaycan'da, onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da ciddi etnik temizlik hareketine imza attılar.

İngilizlerin bu desteği sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler Doğu Anadolu'da yaptıkları cinayetlerin yanı sıra Azerbaycan'da, onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'da ciddi etnik temizlik hareketine imza attılar. İşlenen cinayetlerle

ilgili Andranik'in askeri malzemelerin ve silah yardımlarının İngiltere'den aldığını diğer İngiliz arşiv belgeleri de doğrulamaktadır. İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda, Andranik'in Binbaşı Gibbons'tan aldığı bütün silahları Ermeni müfrezelerine dağıttığını belirtmekteydi.³¹ Diğer bir belgede ise Andranik'in yaptığı işler karşılığında her ay 200 bin ruble aldığı gösterilmektedir.³²

27 PRO. FO. 371/3016/237541, J. A. Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

28 Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, İletişim yayıncılık, 2000, s. 293.

29 Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul, Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, s. 329.

30 PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, “Note on the Military Situation in Armenia” by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

31 India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

32 Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919), Azerbaijan Democratic Republic. Great Britain's Archivals Documents, p. 217.

Arşiv belgelerinde aşırı Türk düşmanlığıyla bilinen Nijde, Dro, Kibbon, Doluhanyan gibi Ermeni komitecilerinin, özellikle Andranik Ozanyan'ın silahlı birliklerinin Erivan eyaletinde 200'den fazla, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad nahiyelerinde de 50'den fazla Müslüman köylerine saldırılar düzenlediklerine, köy nüfusunun büyük çoğunluğunun da katledildiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır.³³

Nahçıvan, Karabağ ve Zangezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi görevini üstelenerek kanlı faaliyetlerine hız veren Andranik Ozanyan, Haziran-Temmuz 1918'de Nahçıvan'da çok sayıda köy ve kasabaları yakıp yıkmıştır. 1918 Haziran ayı başlarında Aras nehrinin sol kıyısındaki Yaycı köyüne saldıran Andranik silahsız ahaliye işkence ederek, hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak ceninlerini çıkarıp parçalamıştır. Yaklaşık 4 bin nüfusu olan köy nüfusunun yarıdan çoğu, kadın, çocuk ve yaşlı insan Andranik ve onun müfrezeleri tarafından katledildi. Çoğu insan ise Aras nehrine atılarak boğuldu. Ölenler o kadar çok, sağ kalanlar ise o kadar azdı ki, cesetleri gömmek için insan bulunamıyordu. Andranik'in nehre attığı insanların cesetlerini Nüvedi köy sakinleri çıkararak gömdüler. Cesetlerin sayının çokluğundan büyük bir mezarlık oluşmuştu. Şuanda Ermeni işgali altında bulunan bu mezarlar o dönemden Nüvedi köyünde Yaycı Mezarlığı olarak bilinmektedir.³⁴

Ermenilerin Yayı köyünde yaptıkları katliamlarla ilgili çok çarpıcı anılara sahip olan köy sakini V. Hüseyinov o günleri şöyle anlatıyor:

*“Halkımıza yönelik Ermeniler tarafından 1918 yılında yapılan soykırım bizim köyümüzden ve ailemizden de yan geçmemiştir. Sabah erkenden köyümüze saldıran Ermeni silahlı birlikleri gecenin karanlığında önlerine çıkan her şeyi mahvediyor, ihtiyarları ve çocukları bıçaklıyor ve kafalarını kesiyorlardı. O gece yüzlerce anaların saçları kana bulaştı, yiğit delikanlıların kafaları kesildi, gözleri çıkarıldı, küçük çocukların vücutları güllerle delik-deşik edildi. Gözleri hiçbir şey görmeyen, Türk kanına susayan Ermeni Taşnakları benim annemi, dört kardeşimi, iki kız kardeşimi acımadan öldürerek Aras nehrine attılar. Evet, Ermenilerin yaptıkları bu vahşetleri anlatmakla bitmez”.*³⁵

Yayı'dan Ordubad'a doğru ilerleyen Andranik yol boyunca bütün Türk köylerini yağmalayarak 2 bin insanı katletti. Andranik'in vahşetleri Nurs,

33 Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi (NMRDA), f. 314, liste: 5a, iş: 74, vv. 103-105.

34 İsmayıl Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zangezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci illər)*, Bakü, Bakü Üniversitesi yayınları, 1996, s. 44, Elman Ceferli, *Nahçıvanda Ermeni-Azerbaycan münakaşası*, Bakü, Nurlan, 2009, s. 249.

35 V. Hüseyinov, “İbret Dersi Almalıyız,” *Nahçıvan dergisi*, 2001, sayı: 5, s. 125-126.

Kolanı, Mahmutoba, Abrakunus, Kazançı, Parataş, Hanağa, Benenyar, Camaldin, Erezin, Kırna ve diğer köylerde de devam etti.³⁶

Belgeler Şerur bölgesine bağlı 45 köyün de Ermeni komitecilerinin saldırısına uğradığı ve ahalisinin katledildiği ve Aras nehrine atıldıkları konusunda bilgiler vermektedir. Müslümanlar tarafından yakalanan Ermeniler, Nahçıvan'da ve ona bağlı bütün bölgelerde bütün Türkleri katledecekleri ve hepsinin Aras nehrine atılacakları konusunda emir aldıklarını itiraf etmişlerdir. Ermeni birliklerine yazılı olarak gönderilen emirde şu ibareler yer almaktaydı: “Şerur ahalisini Aras nehrine dökmek üçüncü alay kumandanlığının temel görevidir”.³⁷

Diğer bir belge: Yedek Binbaşı Mehmetali Kasımov, 1974 yılında 120 yaşında vefat eden kayınpederi Rüstem Ağayev'den dinlediklerini şöyle paylaşıyor:

*“Andranik'in silahlı birliği Sirap köyüne doğru ilerledikleri zaman köyde Ermenilerin vahşetinden korkarak diğer köylerden de kaçıp gelen insanlar bulunmaktaydı. Köy camisi ihtiyar, kadın ve çocuklarla dolmuştu. Allah evi olduğundan Ermenilerin böyle bir şey yapmayacaklarını düşünüyorlardı. Fakat Ermeniler camiye yaktılar. 15 bini aşkın Ermeni birliklerinin silahsız insanlara saldırısı sonucu bir gün içerisinde 10 binden fazla insan katledildi. Fakat Andranik Duzdağ tarafından atılan top seslerini duymasaydı, bir kişi ile sağ kalmayacaktı. Andranik Şanlı Türk Ordusu'nun Nahçıvan'a geldiğini haber alıp hemen birlikleri ile birlikte kaçarak uzaklaştılar. Biz hepimiz yaşadığımız için Türk kardeşlerimize minnettarız. Türkiye kendisi çok ağır ve zor durumda olmasına rağmen Azerbaycanlı kardeşlerine yardım elini uzatmış, Nahçıvan'ı Ermenilerden korumak için bölgeye ordu göndermişti. Bu öyle bir cinayetti ki, tarih hiçbir zaman Ermeniler tarafından yapılmış olan bu vahşete tanıklık etmemiştir. Bu, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik gerçekleştirdiği soykırımdı. 20 gün içerisinde birbirinin üstüne atılmış cesetleri götürmek mümkün değildi. Bu durumu gören herkes korku ve şaşkınlık içerisinde idi”.*³⁸

Andranik'in silahlı birlikleri Nahçıvan ve etraf bölgelerde yaptığı katliamlardan sonra 1918 yılının Eylül ayında Sisyan'a, oradan da Kasım ayında Gorus'a geçti. Bu tarihten Zangezur ve Karabağ'ın kara günleri başladı.

36 Elman Ceferli, a.g.e., s. 250.

37 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt:2, Ankara, 1995, s. 45-46.

38 Memmedeli Gasımov, “Acı Hatireler: Azerbaycan'ın Her Yerinde Ermeniler Kanlı İz Koymuşlar”, Nahçıvan dergisi, 2001, sayı: 5, s. 105-106.

Yaptığı cinayetlerin derecesi o kadar çoktu ki, Andranik bu hareketleri ile Nahçıvan'ı kendi yönetimine tabi ettiğini düşünmüştü. Onun amacı girdiği her bölgeyi tamamen Türklerden temizlemek, Karabağ, Zangezür ve Nahçıvan'ı Ermenistan'a birleştirmekti.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, 1918-1921 yılları arasında Nahçıvan bölgesinde 73.727 kişi Ermeniler tarafından katledilmişlerdir.³⁹ 1915-1921 yılları arasında Güney Azerbaycan'da ise İngilizlerin ve Rusların teşvikiyle örgütlenen ve yüz kişilik gruplar halinde silahlanan Ermeni silahlı birliklerinin öldürdükleri Türk sayısı 90.000 üzerindeydi.⁴⁰ Bu acı gerçekler Ermenilerde nefret psikolojisinin, Türk'ü öldürmekten manevi zevk alma düşüncesinin açık göstergesi ve sonucu olmakla birlikte, yapılan bu cinayetlerin arkasında büyük devletlerin parmağı olduğunu, özellikle İngilizler tarafından verilen para desteğinin etkisini göz ardı etmek mümkün değil. Bu yardımların yapılmasındaki asıl amaç Türkiye ile diğer Türk halkları arasındaki irtibatı koparmak ve Turancı düşüncelerin önünü kesmek olmuştur. Bu planın gerçekleşmesi için uygun görülen araç Ermenilerdi.

İngilizlerin çok ünlü diplomatlarından Lord Curzon'un söyledikleri oldukça düşündürücüdür: *“Türkiye ile diğer Türk halkları arasında tampon bir devletin oluşturulması kaçınılmazdır. Sorunun ortadan kalkması için yeni Ermeni Devleti tezahüründe Hıristiyan bir topluluğun oluşturulması şarttır”*.⁴¹

Ermeni Devleti'nin Türkiye ile Azerbaycan arasında Nahçıvan'ı da kapsayacak bir bölgede kurulması ve sınırlarının belirlenmesi gerektiği İngiliz planları içerisindeydi. İngiltere Türksoylu Azerbaycan'a güvenmediğinden Ermenilere itimat göstermekte ve Türkiye'nin Transkafkasya'ya giden kapısını kapamak için Nahçıvan'ı Ermenilere vermeye çalışmaktaydı.⁴²

Fransız bilim adamı Jorj de Malevil “1918 yılı Ermeni trajedisi” isimli eserinde Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasının İtilaf devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin yardımı sayesinde gerçekleştiğini belirtmektedir: *“İngiltere'nin iradesi ile Çarlık Rusya'nın harabelikleri üzerinde kurularak kısa bir yaşam*

39 İsmail Hacıyev, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Siyaseti”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sayı: 5, s. 42; Fahreddin Ceferov, *Ermeni Vahşiliyi*, Bakü, Nurlan, 2009, s. 29.

40 Aygün Attar, “Ermeni Ulusalılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, Ankara, 2007, I cilt, s. 248.

41 Ллойд Джордж, *Правда О Мирных Договорах*. В 2-х томах: Перевод с английского. Т. 2 / Д.; Под ред.: Волков Ф.Д., Никонов А.Д., Москва, изд-во “Иностр. Литературы”, 1957, с. 427.

42 Elçin Zamanov, *Cenubi Kafqazda İctimai-Siyasi Veziyyet ve Azerbaycanın Harici Siyaseti (1918-1920-ci iller)*, Bakü, Elm ve Tehsil, 2011, s. 74.

*süren (1918-1920) Ermeni Cumhuriyeti bütün tarihi boyu mevcudiyeti kayda alınan tek bağımsız Ermeni Devleti idi”.*⁴³

Görüldüğü üzere İngiltere'nin iradesi olmasaydı, Ermeni Devleti'nin kurulması söz konusu olamazdı. Kanaatimizce, bu politika İngiltere'nin Türk medeniyetine yönelik bir tehdidi idi. Özellikle İngilizlerin Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan bir köprü rolünü oynayan Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesi çabaları da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Nahçıvan'ın “Türk kapısı” kimliğini kaybetmesine yönelik tehditler ve Ermenilere verilmesi ile ilgili çabalar İngilizlerin bölgeyi terk etmeleri ile bu kez Sovyet Rusya'nın inisiyatifine geçti. Sovyet Rusya Azerbaycan'ı bir dostluk ve dayanışma sembolü olarak Nahçıvan'ı ve Zangezur'u Ermenistan'a verme konusunda ikna etmeye çalıştı. Rusya'nın amacı Ermenistan'ı bir an önce sovyetleştirmekti. Fakat yönetim Taşnakların elindeydi ve senelerdir Nahçıvan'ı savaşıyorlardı. Sovyet Rusya Hükümeti bu işlemi nasıl gerçekleştireceğini iyi planlamıştı. Taşnakların senelerden beri savaşıyorlardı alamadığı Nahçıvan ve Zangezur Ermenistan'a hediye edilecekti. Böylece savaşla alınamayan bölgeler kalemle hediye edilerek Taşnaklar gözden düşürülecek, ahalinin ruhu tatmin edilerek onların yeni Sovyet yönetimine ısınması sağlanacaktı.⁴⁴

26 ve 28 Aralık 1920 tarihli kararnameyle bu bölgeler Ermenistan'a hediye edildi.⁴⁵ Fakat Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan “Türk kapısı” Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesine yönelik Sovyet Rusya'nın planı Azerbaycan ve Türk makamlarınca bozulsaydı da, Zangezur Ermenistan'a verildi. Nahçıvan ise Moskova ve Kars Antlaşmaları gereğince Azerbaycan toprağı olmakla birlikte Anavatan'dan izole hale getirildi.⁴⁶

Nahçıvan Kars Antlaşması, dolayısı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin sayesinde “Türk kapısı” olarak mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bu destek olmasaydı, Nahçıvan “Türk kapısı” şeklini kaybedecekti. Dolayısı ile, Kars Antlaşması olmasaydı, Nahçıvan herhalde büyük ihtimalle Azerbaycan'ın değil, Ermenistan'ın sınırları içerisinde olacaktı.

43 Жорж де Малевил, *Армянская Трагедия 1915 года*, Баку, ЭЛМ, 1990, с. 15.

44 ATASE, A.6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F. 25-5.

45 İsa Habibbeyli, “Behbudağa Şahtahinski'nin Hizmetleri ve Akıbeti”, *Azerbaycan gazetesi*, 18-19 Mart 2011.

46 Ayrıntılı bilgi için bkz: Emin Şihaliyev, “Kars Antlaşması, Nahçıvanla Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları”, Çankırı Karatekin Üniversitesi *Uluslararası Strateji Dergisi*, 2013, c. 2, sayı: 1, s. 15-26.

Sonuç

Azerbaycan Türklerinin XX. yüzyıl başlarında yüzleştiği sorunlar, “Büyük Ermenistan” düşüncesine kenetlenen Ermenilerin bölgeye yönelik iddiaları jeopolitik konumu itibarile son derece büyük öneme sahip olan ve her zaman Türk Dünyası’nı birbirine bağlayan bir koridor ve köprü görevini yerine getiren eski Türk toprağı Nahçıvan’da ağır izler bırakmıştır. Rus ve İngiliz arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkan bilgilere göre 1905-1907 yıllarında Ermeniler tarafından Nahçıvan’da yapılan katliamlarda Rusya’nın, 1918-1921 yıllarında yapılan katliamlarda ise İngiltere’nin büyük rolü olmuştur. Bahsi geçen dönemlerde Ermeniler için para, her türlü silah ve cephane tedarik edildi. Bu destekler sayesinde hareket kabiliyetlerini artıran ve önemli ölçüde mühimmat temin eden Ermeniler Azerbaycan’ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan’da ciddi etnik temizlik hareketlerine imza attılar. Kaynakların verdiği bilgilere göre İngilizlerin ve Rusların teşvikiyle örgütlenen ve bu güçlerin politikaları doğrultusunda gruplar halinde silahlanan Ermeni birlikleri tarafından Nahçıvan’da 10 binlerce, 1918-1921 yıllarında ise yaklaşık 75 bin Müslüman Tür insanı katledilmiştir. Bu cinayetlerin arkasında Büyük Güçlerin, özellikle İngilizler ve Ruslar tarafından yapılan maddi desteğin ve silahların etkisini göz ardı etmek mümkün değil. Bu yardımların yapılmasındaki asıl amaç Türkiye ile Türk halkları arasındaki irtibatı koparmak, “Türk kapısı” kimliğiyle özdeşleşen Nahçıvan’ı Ermenilere vermekle Turancı düşüncelerin önünü kesmek olmuştur. Büyük Güçlerin jeopolitik çıkarları çerçevesinde gerçekleştirilmesi istenen bu plan için Ermeniler uygun görülen en önemli araç olmuştur.

KAYNAKÇA

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde:

Attar, Aygün, “Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları*, Ankara, 2007, I cilt, s. 231-252.

Başak Tolga, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı: 45, s. 93-125.

Ceferov, Fahreddin, *Ermeni Vahşiliyi*, Bakü, Nurlan, 2009, 186 s.

Caferli, Elman, *Nahçıvanda Ermeni-Azerbaycan münakaşası*, Bakü, Nurlan, 2009, 280 s.

Gasimov, Memmedeli, “Acı Hatireler: Azerbaycan’ın Her Yerinde Ermeniler Kanlı İz Koymuşlar”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 105-106.

Habibbeyli, İsa, “Behbudağa Şahtatinski’nin Hizmetleri ve Akıbeti”, *Azerbaycan gazetesi*, 18-19 Mart 2011.

Hacıyev İsmail, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Siyaseti”, *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 37-44.

Hopkirk, Peter, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul, Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, 516 s.

Hüseynov V., “İbret Dersi Almalıyız,” *Nahçıvan dergisi*, 2001, sy. 5, s. 125-126.

İstiklal gazetesi, 31 Mart 1919.

Nevvab, Mir Möhsün, *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü, Azərneşr, 1993, 128 s.

Ordubadi, M.S., *Kanlı Seneler*, Bakü, Karabağ’a Yardım Komitesi, 1991, 144 s.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çvr. Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap kitabevi, 1998), 408 s.

Musayev, İsmail, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zangezür Bölgelerinde Siyasi*

Veziyyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci illər), Bakü, Bakü Üniversitesi yayımları, 1996, 385 s.

Swietochowski, Tadeus, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul, Bağlam yayımları, 1988, 295 s.

Şihaliyev, Emin, “Kars Antlaşması, Nahçıvanla Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Strateji Dergisi*, 2013, c. 2, sayı:1, s. 15-26.

Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.

Zamanov, Elçin, *Cenubi Kafqazda İctimai-Siyasi Veziyyet ve Azerbaycanın Harici Siyaseti (1918-1920-Ci İllər)*, Bakü, Elm ve Tehsil, 2011, 176 s.

Rusça:

Из писем «И.И.Воронцова-Ташкова Николаю Романову», *История Азербайджана по Документам и Публикациям*, Баку, Элм, 1990, с. 118-120.

Джордж, Ллойд, *Правда О Мирных Договорах*. В 2-х томах: Перевод с английского. Т. 2 / Д.; Под ред.: Волков Ф.Д., Никонов А.Д., Москва, изд-во “Иностр. Литературы”, 1957, 556 с.

Малевил, Жорж де, *Армянская Трагедия 1915 года*, Баку, Элм, 1990, 128 с.

Мнацаканян, А.Ш., *О литературе Кавказской Албании*, Ереван, издательство “Академия Наук Армянской ССР”, 1969, 220 с.

Улубабян, Б.А., *Очерки Историй Восточного Края Армении (V—VII вв.)*, Ереван, изд-во “Академия Наук Армянской ССР”, 1982.

Шаумян, С.Г., *Избранные Произведение*, Москва, изд-во политической литературы, 1978, том: 2, 487 с.

Belgeler:

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi,

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın №24, cilt:2, Ankara, 1995, s. 45-46.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (*ATASE*), A.6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F. 25-5.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 20, vv. 18.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi (*ARPIİSSA*), f. 276, liste: 2, iş: 22, vv. 75-77.

Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (*NMRDA*), f. 26, liste: 1, iş: 25, vv. 78-84.

Nahçıvan Muhtar Respublikası Devlet Arşivi (*NMRDA*), f. 314, liste: 5a, iş: 74, vv. 103-105.

Extracts from Foreign Office Reports (February, 1919), Azerbaijan Democratic Republic, Great Britain's Archivals Documents.

India Office Records IOR/L/P&S/11/166. Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No: 209, 17th December 1919.

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office (*PRO. FO.*) Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.

PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (*РГВИА*), ф, 400, с. 5, д. 4, л. 793; 817.

1836 TARİHLİ ERMENİ KİLİSESİ NİZAMNAMESİ ÇERÇEVESİNDE ÇARLIK RUSYASI'NIN ERMENİ POLİTİKALARI*

(ARMENIAN POLICY OF TSARIST RUSSIA IN THE FRAMEWORK OF
1836 ARMENIAN CHURCH REGULATION)

Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
r_erhangullu@yahoo.com.tr

Öz: Çarlık Rusyası, 1836 yılında yürürlüğe koyduğu bir nizamname ile Ermeni kilisesi üzerinde yeni bir idari teşkilat oluşturmuştu. Böylece en büyük Ermeni dini merkezi olan Eçmiyazin Katoğikosluğu üzerinde Çarlık Rusyası'nın otoritesi artırılıyordu. Kilisenin devlet kontrolüne alındığı ve katoğikos seçiminde son sözün Rus Çarı'na verildiği bu kanun, Ermeni kilisesinin faaliyetlerini ciddi şekilde sınırlıyordu. Rus Çarı ve Kafkasya Ordusu Başkumandanı, katoğikosluk ve bizzat katoğikosun faaliyetleri üzerinde doğrudan etkili hale getiriliyorlardı. Aynı zamanda Rusya gerekli gördüğü hallerde katoğikosluğun tüm resmi evrakları ve malları üzerinde de söz sahibi olacaktı. Rusya bu siyasetiyle kilisenin yetkilerini daralttığı gibi katoğikosluk üzerinden tüm Ermenileri doğrudan kendine bağlı hale getirmeyi hedefliyordu. Bu durum da Rusya ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin ilerleyen dönemlerde oldukça olumsuz bir seyir takip etmesine sebebiyet verecekti. Bu çalışmada, Rusya'da yayınlanan bu nizamname çerçevesinde Rusya'nın Ermenilerle ilgili uygulamaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Osmanlı Devleti, Kafkasya, Eçmiyazin Katoğikosluğu, Taşnaksutyun

Abstract: Tsarist Russia created a new administrative organization on the Armenian Church by a regulation that had put place in 1836. The regulation, were to increase the power of the Russian authorities over the Eichmiadzin Catholicosate, the largest Armenian religious center. The regulation limited the Armenian Church's activities severely by putting the church under state control and giving the the Russian Tsar authority over the Catholicosate elections. This arrangement had given Russian Tsar and

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından 54673 Proje numarası ile desteklenmiştir.

the Caucasus Governor General a definite power on the Catholicosate and its activities. Meanwhile, Russia would have a say in on all official documents and assets of Catholicosate when needed. By the agency of this policy Russia restricted the authority of the church and intended to bind all Armenians directly to the government itself. This would give rather a negative trend in the future relations between Russia and the Armenians. This paper, aims to shed light on the Russian administration of Armenians in the framework of the 1836 regulation.

Keywords: *Russia, Ottoman State, Caucasia, Etchmiadzin Catholicosate, Dashnaksutiun*

Giriş

Çarlık Rusyası'nın Ermeni kilisesinin idaresi ile ilgili olarak yayınladığı 1836 tarihli nizamname, Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Rusya'nın genel olarak tüm Ermenilerle ilgili siyasetinin en temel belirleyici metinlerindedir.¹ Bu nizamname, en büyük Ermeni dini merkezinin Rusya'nın yönetimine girmesi sonrası, Rusya tarafından Ermenilerin dini yapılarının idaresinin belirlenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Ermeni kilisesinde bu en üst dini makam Erivan sınırlarında bulunan Eçmiyazin'deki Eçmiyazin Katoğikosluğu'dur. En büyük dini otorite de bu katoğikosluğun başında bulunan katoğikostur. Tarihî süreç içinde, en yüksek Ermeni dini merkezi olma özelliğini günümüze kadar koruyan Eçmiyazin Katoğikosluğu'nun yanında zaman içinde (XV. yüzyılda Moğol istilası sırasında katoğikosluğun kendini korumak için Anadolu'ya taşınması sonrası) Van civarındaki Ahtamar'da ve Adana Vilayeti'ndeki Sis'te birer katoğikosluk daha kurulmuştu. İstila sonrası esas katoğikosluk merkezi Eçmiyazin'e taşınmakla beraber yeni kurulan bu dini merkezler de varlıklarını sürdürmüşler ve Ermeni kilisesindeki katoğikosluk sayısı üçe çıkmıştı. Sonradan İstanbul ve Kudüs'te de birer patriklik merkezi tesis edilmiş ve Ermeni kilisesinde toplam beş tane dini otorite meydana gelmiştir. Eçmiyazin Katoğikosluğu bu gelişim sonrası da en yüksek dini merci olma özelliğini yitirmemiş, Ahtamar ve Sis'teki dini liderler de “katoğikos” ünvanı taşımalarına ve kendi ruhani sorumluluk alanları olmasına rağmen, onlar da dini otorite olarak Eçmiyazin'den sonra gelmeyi sürdürmüşlerdir. Eçmiyazin Katoğikosluğu'nun Ermeni kilisesindeki bu merkezi konumu dolayısıyla Ermeniler üzerinde otorite kurmak isteyen her güç öncelikle bu katoğikosluğu denetimine almaya çalışmıştır. Çarlık Rusyası'nın Ermeni kilisesi ile ilgili tüm politikaları benzer şekilde Rusya'nın Ermeniler üzerine hegemonya kurma teşebbüsünün bir sonucudur. Daha öncesinde, 16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar, Eçmiyazin Katoğikosluğu üzerinde Osmanlı Devleti etkin bir

1 Osmanlı belgelerinde bu nizamnamenin adından “Bolognya Nizamnamesi” şeklinde bahsedilir. Daha açıklayıcı bir tanımlama ile de “Rusya'da kâin Lusavoriçagan nâm Ermeni Kilisesinin tesviye-i umûr u husûsâtı hakkında Bolognya nizamnamesi” denilir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)* nr. 233/96. Biz de Osmanlı belgelerinde kullanılan bu terimi esas alarak, konuyla ilgili olarak daha önce hazırladığımız bir çalışmada “Bolognya Nizamnamesi” ifadesini kullanmıştık. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Rusya'da Yayınlanan 1836 Tarihli Bolognya Nizamnamesi ve Nizamnamenin Osmanlı-Rus-Ermeni İlişkilerine Etkisi”, *Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, (Editör: Okan Yeşilot), İstanbul 2014, Yeditepe Yayınevi, s. 313-336. Aynı konuyla ilgili diğer bir yayın için de bkz. Ramazan Erhan Güllü, “The Crises of Armenian Church in Russia (1903-1905) and Its Impact on Ottoman-Armenian Relations”, *Trakya University Journal of Social Science*, Vol.: 17, No.: 2, Edirne, December 2015, s. 243-260. Bu makale de daha önce yayınladığımız bu çalışmaların nizamnameyle ilgili kısımlarının yeniden düzenlenerek, nizamnamenin tam metninin eklenmiş hâlidir. Ayrıca nizamnamenin adıyla ilgili daha önce yapılan bir hata da burada düzeltilmiştir. Osmanlı belgelerinde geçen şekliyle “Bolognya Nizamnamesi” tanımlaması hem mana hem de ifade açısından hatalıdır. “Polojeniyе” Rusça'da zaten “nizamname” manasında kullanılmaktadır. Bu açıdan Polojeniyе için sadece “nizamname” veya “Rusya'daki Ermeni Kilisesi Nizamnamesi” demek daha doğru olacaktır. Bu konudaki uyarıları için Yard. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan ve Dr. Mustafa Tanrıverdi'ye çok teşekkür ederim.

konumdaydı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde en büyük Ermeni ruhani merkezi olan Eçmiyazin Katoğikosluğu ile birlikte diğer tüm Ermeni dini merkezleri Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Ancak Osmanlı Devleti kendi başkentinde bulunması dolayısıyla İstanbul Ermeni Patriği'ni siyasi olarak tek muhatap merkezi kabul ediyordu. Bu durum Ermeni milletinin “liderlik” statüsünde bir kayma meydana getirecekti. Zira Eçmiyazin, Ahtamar ve Sis Katoğikosları ruhani bakımdan İstanbul Ermeni Patriği'nden üstün olmalarına rağmen devlet özellikle başkentte bulunması ve diğer ruhani merkezlerin de devletle olan ilişkilerinde vasıta görevi üstlenmesi hasebiyle İstanbul Patriği'ni Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Ermenilerin lideri olarak resmen tanımıştı. Böylece katoğikosların ruhani üstünlükleri değişirse de İstanbul Patriği'nin nüfuzu iyice artmış ve siyasi üstünlük patriğe geçmiş oluyordu. Ancak herhalükarda Eçmiyazin Katoğikosluğu dini lider olarak en üst makam olmayı sürdürüyordu ve İstanbul Patriği de yine dini bakımdan Eçmiyazin Katoğikosu'na bağlı idi. Diğer taraftan, bu tarihlerden Eçmiyazin ve civarının Ruslar'ın eline geçtiği 1828 tarihine kadar Eçmiyazin Katoğikosları Osmanlı Padişahı tarafından atanacak ve bu durum da Osmanlı Devleti'nin katoğikosluk üzerindeki etkinliğini artıran en önemli husus olacaktı. Bölge İran hâkimiyetindeyken dahi Osmanlı Devleti katoğikosluk üzerinde daha etkin bir durumdaydı.²

Eçmiyazin ve Çevresinin Rus Hâkimiyetine Girişi

Osmanlı Devleti'nin Ermeni kilisesi üzerinde böyle etkin bir hale gelmesi karşısında Rusya da boş durmamakta, Eçmiyazin Katoğikosluğu üzerindeki etkisini artırabilmek için çalışmalar yapmaktaydı. Özellikle 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında Eçmiyazin'e kendi nüfuzunu sokabilme çabalarını ciddi surette artıran Rusya, bu politikalarını 1828 yılında Eçmiyazin'in kendi egemenliğine geçişine kadar sürdürecekti.³

19. yüzyıl başlarında bölgedeki yayılmacı politikalarını başarıyla sürdürmeye devam eden Rusya, öncelikli olarak komşusu İran'ın Kafkasya'daki egemenliğine son vermişti. İran ve Rusya arasında imzalanan 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay antlaşmalarıyla İran'ın bölgedeki egemenliğini Rusya'ya terk etmesi resmen tescillenmişti.⁴ Böylece Eçmiyazin

2 Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2015, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 17-19.

3 Aina Askarova, “Türk-Rus İlişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni Katoğikosluğu'nun Yeri (1914-1983)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2010, s.1-21.

4 Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi – Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, (İngilizceden Çeviren: Fethi Aytuna), İstanbul 2011, İnkılâp Kitabevi, s. 177-179. Türkmençay Antlaşması hakkında bkz. Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2008, s. 187-200.

ve çevresi de Rusya'nın egemenliğine dâhil oluyordu. Eçmiyazın Ermeni Katoğikosluğu da artık Rusya'nın idaresindeydi. Rusya bunun ardından bölgede fiilî egemenliğini yerleştirebilmek için faaliyetlere başlayacaktı. Yine 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı da Rusya'nın bölgede etkinliğini artıran başka bir gelişmeydi. Savaş sırasında Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Rus ordusunun lehine faaliyetlerde bulunmuşlardı. Savaş, Rus ordusuna beklediklerinden daha fazla maliyete sebep olduğu gibi Osmanlı ordusunu yenmek de Rus İmparatoru'nun beklediğinden daha zor olmuştu. Buna rağmen Rusya, Osmanlı'ya karşı kesin bir zafer kazanmıştı.⁵ Bu olaylar sonrası İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin ciddi oranda Rusya'ya göçlerini teşvik eden ve bölgede bir "Ermenistan" oluşturulmasının temellerini atan Rusya, bu sayede Ermeniler üzerindeki otoritesini perçinlemiş oluyordu. Aynı tarihlerde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın birleştirilmesi suretiyle bir "Ermeni Vilâyeti"nin kurulduğu da yayınlanan bir Çarlık Beyânnamesi ile ilân edilmişti.⁶

Savaş sırasında Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Rus ordusunun lehine faaliyetlerde bulunmuşlardı. Savaş, Rus ordusuna beklediklerinden daha fazla maliyete sebep olduğu gibi Osmanlı ordusunu yenmek de Rus İmparatoru'nun beklediğinden daha zor olmuştu.

Özellikle 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Eçmiyazın'ın de Ruslar'ın eline geçmesi üzerine katoğikosluk üzerinde önceki dönemlerde var olan Osmanlı tesirinin bundan böyle Rusya'ya geçeceği açıktı. Ancak Rusya bu konuda bölgenin eline geçmesinin hemen ardından bir müdahalede bulunmadı. Bu durum, son dönemlerde yaşanan gelişmelerle Ermenilerin büyük çoğunluğunun ciddi bir ümit bağladıkları Rusya'nın, Ermeni kilisesinin geleneklerine müdahalede bulunmayacağı gibi bir beklentiye neden olmuştu. Bunlarla birlikte süreç Ermeni toplumunun tahminlerinin aksine Ermeniler açısından olumsuz bir seyir takip edecekti. Bu süreç de Rusya ile Ermeni ilişkilerine olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin de her iki grupla olan ilişkilerine önemli etkilerde bulunacaktı.⁷

5 Nicholas V. Riasanovsky – Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan Günümüze ...*, (İngilizceden Çeviren: Figen Dereli), İstanbul 2011, İnkılâp Kitabevi, s. 343.

6 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler – Türk Tarih Belgeler Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 17, Ankara 1988, T.T.K. Yayınları, s. 365-410; Musa Marjanlı, *Armenians. Russia. The Caucasus.*, Dubai 2011, Khazar University Press, s. 10-13.

7 1828 yılı sonrası Çarlık Rusya – Osmanlı Devleti ve Eçmiyazın Katoğikosluğu'nun ilişkileri hakkında bkz. Paul Werth, "Imperial Russia and the Armenian Catholics at Home and Abroad", *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, (Ed.: Osamu Ieda – Tomohiko Uyama), Sapporo 2006, Slavic Research Center, s. 203-236.

Nizamnamenin Hazırlanışı

Eçmiyazın ve civarını hâkimiyetine alan Rusya, birkaç yıl sonra Ermeni kilisesinin ve dolayısıyla Ermeni toplumunun idaresini kendi istediği şekilde düzenlemek için hazırlıklara başladı. Bunun için de konuyla ilgili bir nizamname hazırlanacaktı. Nizamnamenin hazırlanmasında Kafkasya Ordusu Başkumandanı General Paskeviç Erivanskiy'nin Ermeni kilisesi hakkındaki şikâyetleri de etkili olmuştu. En temel şikâyet konusunu da Ermeni din adamlarının kilise yetkilisi gibi değil, tüm Ermeni toplumunun yetkilisi gibi hareket ettikleri iddiası oluşturuyordu. Ayrıca din adamları, kilisesinin mal varlığını Rusya hukukunu hiçe sayan bir şekilde kullanıyorlar, din adamlarının hak ve yetkilerini belirleyen herhangi bir metin bulunmadığı için, birçok uygulamayı kendi iradeleriyle hayata geçiriyorlardı.⁸

Bu şikâyetler esas alınarak nizamname için çalışmalar başlatıldıktan bir süre sonra, yine General Paskeviç Erivanskiy tarafından nizamnameyi hazırlamakla görevli bir komisyon kuruldu. Komisyonda ne Ermeni din adamlarına ne de kilise hukukunu bilen herhangi bir başka kişiye görev verilmişti. Komisyondan beklenen şey, Ermeni kilisesinin idaresinin tamamen Rusya hukukuna tâbi hâle getirilmesi idi.⁹

Bunların ardından nizamname ile ilgili çalışmalar başlatıldı. Öncelikli olarak da o sırada Eçmiyazın Katoğikosluğu'nda yapılacak seçimin tamamlanması istendi. 1831 yılında yapılan bu katoğikosluk seçimlerinde, Ermeni kilisesine karşı Rusya'daki sert tavır hissedilmeye başlanmıştı. Katoğikos seçimlerine İran ve Osmanlı Devleti'nden gelecek üyeleri engelleyen Rusya, buna gerekçe olarak da seçimi bizzat katoğikosluk yetkililerinin yapacağını gösteriyordu. Rusya dışında yaşayan Ermenilere, Eçmiyazın Katoğikosluğu'na ne kadar önem ve değer verdiğini göstermeye çalışmak suretiyle Ermenileri kendi etkisine alma politikasını uygulamaya çalışan Rusya, bu tavrıyla aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Eçmiyazın Katoğikosluğu üzerindeki tesirini de yok etmeyi hedefliyordu. Bu durum ilerleyen süreçte de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çeşitli problemlere neden olduğu gibi Eçmiyazın Katoğikosluğu ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi arasında da birçok anlaşmazlığa yol açacaktır. Neticede Rusya hükümetinin yeni talepleri çerçevesinde katoğikos seçimi yaptırıldı. Diğer yandan da komisyon nizamname metninin tamamlanması için çalışmaları sürdürdü. Hükümetin talepleri çerçevesinde metnin tamamlanması, Ermenilerin kendi taleplerinin de nizamnameye tam olarak yansıtılabilmesi

8 Ayna Askeroğlu Arslan, "Eçmiyazın Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin 1836 Tarihli Nizamnamesi'nin Tahlili", 19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Cilt: 2, İstanbul 2015, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, s. 1094-1095.

9 Ayna Askeroğlu Arslan, a.g.m., s. 1096-1098.

için uğraşmaları, katoğikos seçimleri vs gibi nedenlerle nizamname metni ile ilgili çalışmalar yaklaşık 5 yıl sürdü. Neticede 17 Şubat 1836 tarihinde Devlet Şurası kurul toplantısına gönderilen metin, 11 Mart 1836 tarihinde resmen onaylanarak yürürlüğe girmiş oldu.¹⁰

Genel Olarak Nizamname Hükümleri

Toplam 10 bölüm ve 141 maddeden oluşan Polojeniye¹¹'nin, birinci maddesinde belirtildiği şekilde, Rusya'da bulunan Ermeni kilisesi, ülkede bulunan diğer dinî merkezler gibi Rus imparatorunun himâyesine alınmıştı.¹² Diğer mezheplerin inançlarına saygı göstermek ve devlet tarafından kesinlikle yasaklanmış olan, başka mezhepten olanları kendi mezhebine çekmeye çalışmak (bir nevi misyonerlik) gibi durumlardan kesinlikle kaçınmak şartıyla Ermeni kilisesinin ayin ve ibadetlerine müsaade olunmuştu.¹³ Ermeni kilisesine ait işlerin icrası, kilise uygulamaları çerçevesinde din adamlarına aitti.¹⁴ Din adamları da yine dinî konularda kilise yönetiminin sorumluluğu altındaydılar¹⁵ ancak bu hususlar sadece dinî konular için geçerliydi. Dinî konular dışındaki her türlü sivil mevzuda din adamları da diğer ahali gibi Rusya kanunlarına tâbiydiler.¹⁶ Ayrıca dinî konuların sadece kiliseye bırakılması hususu da uygulamalara tam olarak bu şekilde yansımayacaktı. İleride görüleceği üzere Rusya yönetimi, birçok olayı Rusya hukuku çerçevesinde değerlendirecek ve Polojeniye'ye dayanarak kimi zamanlarda Ermeni kiliselerinde çan çalınmasını dahi yasaklayacaktı. Bununla birlikte din adamları vergiden muaf¹⁷ ve aileleri ile birlikte Rus devletinin koruması altında idiler.¹⁸

10 Bu süreç ve nizamnamenin genel bir değerlendirmesi için bkz. Ayna Askeroğlu Arslan, *a.g.m.*, s. 1098-1124.

11 Polojeniye, Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı'nın 1837 tarihli baskısında yer almakta ve orijinal Rusça adı şu şekilde geçmektedir. "Vısoçayşe Utverjdennoye Polojeniye o Upravlenii Delami Armyano-Gregorianskoy Tserkvi v Rossii", *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii, Sobraniye Vtoroye, Tom XI 1836 ot № 8739-9493*, SanktPeterburg 1837, s. 194-209. (Dr. Mustafa Tanrıverdi'ye bu bilgiler için de teşekkür ederim.) Polojeniye'nin başlığının orijinal Ermenice metni; *Partakuyn Garavurutyun: Khagakıs Garavarutyun Kordzots Lusavorçagan Hayots Yegeğetsvo İ Rusasdan (Yüksek Yönetim: Rusya'daki Lusavoriç Ermenileri Kilisesi'nin Yönetim İşleri)*, Etchmiadzin 1836. Nizamname başlığının Türkçe tercümesi; "Bologenya: Rusya'da kâin Ermeni Lusavorçagan Kilisesi umur ve hususatının idaresine dair nizamname olub, Petersburg'da 11 Mart 1836 tarihinde tanzim ve neşr edilmiştir. İşbu nizâmnamenin aslı hatt-ı dest-i imparatorî ile tasdik olunmuş ve Ermenice nüsha-i mütercemesinden terceme edilmiştir. Rusya'da kâin Lusavoriçagan nâm Ermeni Kilisesinin tesviye-i umûr u husûsâtı hakkında Bologenya nizâmnamesidir." *BOA. Y.MTV.* nr. 233/96.

12 Polojeniye, madde (m.) 1.

13 Polojeniye, m. 2.

14 Polojeniye, m. 3.

15 Polojeniye, m. 4.

16 Polojeniye, m. 5.

17 Polojeniye, m. 6.

18 Polojeniye, m. 7-8.

Ana başlıklarıyla; Katoğikosun nasıl seçileceği ve görev ve yetkileri,¹⁹ katoğikosluk sinodunun toplanma ve çalışma şekli ile vazifeleri,²⁰ ülkenin değişik bölgelerine gönderilecek kilise murahhaslarının gönderilecekleri yerler, kilisenin yetki ve sorumluluk alanı olarak belirlenen coğrafi alanlar ve murahhasların buralardaki yetkileri,²¹ murahhasların görev bölgelerinde oluşturacakları ruhani idare merkezleri ve dini idarenin nasıl olacağı,²² manastırların idaresi,²³ din adamlarının hiyerarşik sistemi, ünvanlarını nasıl alacakları ve görevleri,²⁴ kiliseye bağlı okulların kuruluş ve idare şartları,²⁵ kilise mallarının idaresi,²⁶ kilise memurları, papazlar ve bunların ölümü durumunda ailelerinin iâşe ve idarelerinin nasıl yapılacağı nizamnamenin bölümler halinde belirlediği konulardı.²⁷

Polojeniye ile Rusya en büyük Ermeni dini merkezi olan Eçmiyazın Katoğikosluğu üzerinde kesin bir otorite kurmuştu. Kilisenin devlet kontrolüne alındığı ve katoğikos seçiminde son sözün Rus Çarı'na verildiği bu kanun aslında Ermeni kilisesinin faaliyetlerini ciddi şekilde sınırlıyordu. Katoğikos en büyük Ermeni ruhani lideri olma özelliğini sürdürse de birçok hak ve yetkisi kısıtlanıyor, Rus Çarı ve Kafkasya Ordusu Başkumandanı katoğikosluk ve bizzat katoğikosun faaliyetleri üzerinde doğrudan etkili hale getiriliyorlardı. Rusya gerekli gördüğü hallerde katoğikosluğun tüm resmi işlemlerine müdahale edebilecek, resmi evrakları ve malları üzerinde söz sahibi olacaktı. Bu hususlarda nizamnamede açık bir hüküm olmamakla birlikte, kilise idaresi devlete karşı sorumlu olduğu için Rus yetkililer olumsuz gördükleri bir durumda istedikleri şekilde müdahalede bulunabiliyorlardı. Rusya bu siyasetiyle kilisenin yetkilerini daralttığı gibi katoğikosluk üzerinden tüm Ermenileri kendine bağlı hale getirmeyi hedefliyordu. Bu durum da Rusya ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin ilerleyen dönemlerde olumsuz bir seyir takip etmesine sebebiyet verecekti. Bu yeni düzenlemeden, Rusya'da yaşayan Ermeniler kadar Rusya dışında yaşayan Ermeniler ve Eçmiyazın Katoğikosluğu dışındaki diğer Ermeni otoriteleri de rahatsızdılar. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın başta Ermeniler olmak üzere diğer azınlıklara yönelik politikaları daha da sertleşecekti.²⁸

19 Polojeniye, İkinci Bölüm, m. 10-32.

20 Polojeniye, Üçüncü Bölüm, m. 33-54.

21 Polojeniye, Dördüncü Bölüm, m. 55-71.

22 Polojeniye, Beşinci Bölüm, m. 72-82.

23 Polojeniye, Altıncı Bölüm, m. 83-101.

24 Polojeniye, Yedinci Bölüm, m. 102-111.

25 Polojeniye, Sekizinci Bölüm, m. 112-116.

26 Polojeniye, Dokuzuncu Bölüm, m. 117-126.

27 Polojeniye, Onuncu Bölüm, m. 127-141.

28 Samuel Graham Wilson, "The Armenian Church in Its Relation to the Russian Government", *The North American Review*, Vol.: 180, No.: 578, January 1905, s. 88-101.

Çarlık Rusyası'nın “Azınlıkları Ruslaştırma” Siyaseti ve Polojeniyeye

Rusya'nın genel anlamda azınlıklara – özellikle de Ermenilere – yönelik gittikçe sertleşen politikaları 19. yüzyıl sonlarında daha belirgin hale gelmeye başlayacaktı. 1881 yılında tahta çıkan Çar III. Aleksandr döneminden itibaren Rusya'da bu sert politikalar iyice açığa çıkmış, “tek devlet (Çarlık) tek millet (Ruslar) ve tek inanç (Ortodoksluk)” siyaseti etkin olmaya başlamıştı. 1894 yılında Çar III. Aleksandr'ın yerine geçen Çar II. Nikola döneminde de bu siyaset benzer olarak sürdürülecekti.²⁹ Ermenilerle birlikte Rus egemenliğindeki diğer tüm milletleri Ruslaştırmaya yönelik bu politikalar Rusya'da genel huzursuzluğun artışına sebep olacaktı. Çar ayrıca bu politikaların uygulamaya geçirilebilmesi için Kafkasya Genel Valiliği'ne Prens Golitsın'ı atamıştı.³⁰ Prens Golitsın özellikle Kafkasya'daki Ruslaştırma siyasetinin sembol adamı haline geldiği gibi Ermenilere karşı daha da sert tavırlara sahipti. Ruslaştırma siyasetini Ermeniler üzerinde etkin olarak uygulamayı hedefleyen Prens Golitsın, 1898 yılında Çar'a Ermeniler hakkında bir rapor sunmuştu. İlerleyen dönemlerdeki uygulamaların temeli olan bu raporda bahsedilenler özet olarak şöyleydi:

- 1-) Ermeni harekâtı Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasını hedeflemektedir. Bu hareketler şehir halkının aydın kısmı ile ruhbanlar arasında daha yaygındır. Köylerde daha azdır. Bu hareketleri kışkırtanların başında ihtilal komiteleri ve basın ile birlikte papazlar gelmektedir.
- 2-) Eçmiyazın Katoğikosluğu yetkilileri dinî yetkilerini aşmaktadırlar. Katoğikosluğa kanunlara uygun hareket etmesi gerektiği hatırlatılmalıdır.
- 3-) Ermeni ilkokulları Rus Eğitim Bakanlığı'na devredilmelidir. Ermeni papazları ilkokullar üzerinde de çok etkindirler. Papazların okullar üzerindeki zararlı etkisinden kurtulmak için bu tek çaredir.
- 4-) Ermeni basını ayrıştırıcı unsurların başında gelmektedir. Ermeni basını özel tedbir ve şartlara tâbi tutulmalı ve sürekli gözetim altında olmalıdır.
- 5-) Ermeni hayır cemiyetleri hayırdan çok siyasetle uğraşmaktadırlar. Bu cemiyetlerin kontrolü hakkındaki mevcut kanunlar yeterli olmamaktadır. Bunun için gerektiğinde kapatma da dâhil olmak üzere sert yaptırımlar için Kafkasya Valiliği'ne yetki verilmelidir.

29 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıç'tan 1917'ye Kadar)*, Ankara 2010, T.T.K. Yayınları, s. 377.

30 Hayrullah Cengiz, “Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası – Ermenileri Ruslaştırma Çabaları”, *Kafkas Araştırmaları IV*, İstanbul 1998, s. 175-194.

- 6-) Kafkas köylerinde hükümetin gözetim ve teftişi yok denecek seviyededir. Bu bölgelerdeki meseleler için yine Kafkasya Valiliği'ne yaptırım izni verilmelidir.
- 7-) Belediye meclislerinde Ermeniler imtiyazlı durumdadırlar. Bu imtiyazlar için tedbirler alınmalı ve yeni bir kanunla belediye meclis üyelerinin hükümet gözetiminde seçilmeleri sağlanmalıdır.³¹

Prens Golitsın'ın bu tavsiyelerinin kabul edilip uygulanmaya başlanması Rusya'da yaşayan Ermenilerin rahatsızlıklarını giderek artıracaktı. Rus idaresi ve özellikle Kafkas Genel Valisi Prens Golitsın ise azınlık politikalarını taviz vermeden uygulamaya devam edeceklerdi. Politikalarını sistemli bir şekilde artırarak sürdüren Golitsın'ın uygulamaları 1903 yılında daha sert ve keskin bir şekil aldı. Bu yılda Rusya, aldığı bir kararla Ermeni kilisesinin tüm mal varlığına el koydu. Çar II. Nikola, Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu'na Dışişleri Bakanlığı tarafından sunulan "Ermeni Kilise Mallarının Sekülerleştirilmesi ve Mallara El Konulmasına Dair Kanun"a 17 bakandan sadece 5 tanesi onay vermiş olmasına rağmen, 12 Haziran 1903 tarihinde kanunu onaylamıştı. Bu onay Prens Golitsın gibi Çar'ın da Ermeni hareketlerinden duyduğu rahatsızlığın açık bir göstergesidir.³² Kanun, Çarlık idaresine göre yasal bir uygulamaydı. Bu sayede Ermeni devrimcilerin gücünü kırmayı ve Ruslaştırma siyasetini hızlandırmayı hedefleyen Prens Golitsın, aslında kiliseleri doğrudan devletleştirerek sadece komitecileri değil tüm Ermeni toplumu karşısına almış oluyordu. Bu kararla başlayıp Rusya'daki 1905 devriminin patlamasına kadar sürecek olan gerginlik Taşnakların, özellikle Rusya'da Ermeni ahali arasındaki gücünü daha da artırmasına vesile olacaktır. Kuruluşundan itibaren Taşnak komitesi, Rusya'da herhangi bir silahlı eylem yapmak ya da Rus yetkililere karşı herhangi bir saldırıda bulunmak gibi bir hedefe sahip değildi. Aksine Osmanlı Devleti ile yaşanan kimi problemler sebebiyle kendilerini Rusya'ya daha yakın hissediyorlardı. Taşnakların aktiviteleri çok büyük oranda Osmanlı Devleti ve onun sınırlarında yaşayan Osmanlı Ermenileri üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak uygulanan son politikaların ardından Taşnaklar, Rusya'daki bazı devlet yetkilileri ile karşı karşıya gelecek hatta bazıları Rus devletine fiilen karşı çıkmaya başlayacaklardı.³³

Bu kararları protesto etmek için, başta Tiflis olmak üzere birçok yerde Ermeniler tarafından gösteriler tertip edilmiş, Ermeni din adamlarının da

31 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, Belge Yayınları, s. 371-375.

32 Mustafa Tanrıverdi, "Ermenilerin Tiflis'teki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)", *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul 2015, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, s. 1159.

33 E. Aknouni, *Political Persecution: Armenian Prisoner of Caucasus (A Page of the Tzar's Persecution)*, (Translated from the Author's Manuscript by A. M. And H. W.), New York 1911, s. 40.

katıldığı bu gösteriler kimi zaman askerlerle ahali arasında çatışmalara neden olmuştı. Çarlık yöneticileri ise gösterileri devlete karşı bir kalkışma olarak yorumlayarak sertlikle karşılık vermeye devam etmişlerdi. Çar II. Nikola ve Prens Golitsın'ın Ermenilerden beklemedikleri, kararları kabullenerek hükümetin istediği şekilde kilisenin mallarını teslim etmeleriydi. Fakat ilerleyen günlerde birçok yerde yine bu tür gösteriler yapılmaya devam edilecekti. Bir süre sonra yapılan başka bir gösteride Tiflis Ermeni Başepiskoposu ahaliye bir konuşma yaparak Ermeni kilisesine yönelik faaliyetlerinden dolayı Çar'ı lanetlemiş ve zalim bir despot olarak tanımlamıştı. Gösteri sonrası Başepiskopos gözaltına alınmıştı. Bu olaylar karşısında Rusya geri adım atmadığı gibi uygulamalarını daha da radikalleştiriyordu ve son olayların ardından Tiflis'te Ermeni kiliselerinde çan çalınmasını dahi yasaklamıştı.³⁴ Rusya'nın daha da hırçınlaşan politikaları karşısında Ermenilerin muhalefeti de sertleşiyordu ve birkaç ay sonra protesto ve gösteriler Çarlık yöneticilerine karşı saldırılara dönüştü. 1903 yılı Ekim ayı içinde doğrudan Kafkasya Genel Valisi Prens Golitsın'a suikast yapıldı. Kafasından yaralanan Golitsın bu olaydan sonra görevine devam edemeyecek bir süre sonra yerine Vorontsov Daşkov atanacaktı.³⁵

Ermeni ahali de çok büyük oranda kilisenin yanında yer aldığı için Taşnaklar artık Ermeni toplumunun önde gelen gücü olmuşlardı. Hınçaklar da bu komite ile işbirliği içindeydi ve Rusya dâhilinde yaklaşık iki yıl süren tedhiş olayları yaşanmıştı.

1905 Devrimi ve Sonrasında Yaşananlar

Rusya'nın sert uygulamalarına karşı katoğikosluk da Ermeni komiteleri ile birlikte hareket etmeye devam etmişti. Taşnaksütyun mücadelenin başında olan hareketti. Ermeni ahali de çok büyük oranda kilisenin yanında yer aldığı için Taşnaklar artık Ermeni toplumunun önde gelen gücü olmuşlardı. Hınçaklar da bu komite ile işbirliği içindeydi ve Rusya dâhilinde yaklaşık iki yıl süren tedhiş olayları yaşanmıştı. Kafkasya Genel Valisi Prens Golitsın de dâhil olmak üzere birçok Rus yetkilisine Ermeniler tarafından tertip edilen suikastlar ve olaylarda Rus askerleri tarafından öldürülen Ermeniler yüzünden her iki unsur tamamen karşı karşıya gelmiş durumdaydılar. Bu kargaşa ortamı sürdüğü sırada, 9 Ocak 1905 günü, St. Petersburg'da Rusların yaptığı bir gösteriye askerî güçlerce ateş açılması ile başlayan ve sonraları "Kanlı Pazar" olarak adlandırılan olayların

34 Ramazan Erhan Güllü, "The Crises of Armenian Church ...", s. 249-250.; Ramazan Erhan Güllü, "Rusya'da Yayınlanan 1836 Tarihli...", s. 322-323.

35 Mustafa Tanrıverdi, "Ermenilerin Tiflis'teki ...", s. 1160. Aynı tarihlerde Golitsın'ın kesin olarak öldürülmesi için Ermenilerin evine bir saldırı daha yapacaklarına dair ihbarlar alan Rus yetkililer, bu vesileyle yürütülen tahkikatlarla da birçok Ermeniye tutuklanmışlardı. Ramazan Erhan Güllü, "The Crises of Armenian Church ...", s. 250.

başlattığı 1905 Devrimi, Ermenilerin (ve tabii ki Taşnakların) hedeflerine ulaşmalarını sağlayan süreci başlatmış oldu. Çar'ın bu hadiseler üzerine Kafkasya'da reformlar yapmayı kabul etmesi ve Ermenilere yönelik siyasetini tekrar olumlu tavra döndürmesi hem Ermeni kilisesinin hem de Taşnakların Rus siyasetinde artık eskisinden daha etkin olmalarını sağlayacaktı. Zira Çar bir süre sonra 1903 kararlarını tamamen feshettiği gibi "Ermeni tebeasına karşı özel bir yakınlık duyduğunu" özellikle vurgulamaya başlamıştı. Ayrıca Polojeniy'e hükümleri de 1903 kararları gibi durdurulmuştu.³⁶

Ancak 1905 Devrimi de bölgedeki huzursuzluğun sonlanmasını sağlayamayacaktı. Hatta öncekinden daha yaygın bir şiddet ortamına sebebiyet verecekti. Bir anda yayılan köylü ayaklanmaları ve işçi isyanları bölgede tam bir anarşi ortamının oluşmasına neden olmuştu. Ayrıca devrimden kısa süre sonra Bakü'de Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan bir çatışma, iki etnik grubun yaşadığı Kafkasya'nın diğer bölgelerine de sıçradı. 6-10 Şubat 1905 tarihlerinde Bakü'de yaşanan ve kısmen civar bölgelere yansıyan bu olaylar, Rusya'nın Ermeniler lehine yeni politikalar benimsemesine neden olacak bir şekilde sonlanmıştı. Bakü olayları sırasında ve sonrasında Türkler'e karşı Ermeni yanlısı bir politika takip etmeye başlayan Rusya, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Ermenilerle ilgili olarak yine bir politika değişikliğine gidecekti. Bağımsız bir Ermenistan arzusunda oldukları açık olan Ermenileri kendisi ile birlikte hareket eden bir güç olarak tutmak isteyen Rusya, bu tarihlerden itibaren Türklere karşı Ermenilerle ittifak halinde olmaya daha çok özen gösterecekti. Her ne kadar kendisi bağımsız bir Ermenistan'a taraftar olmayıp, Türkiye üzerinde kurulacak ve özerk bir şekilde kendisine bağlı olacak bir Ermenistan arzusunda olsa da, süreç içerisinde bu görüş ayrılığını Ermeni önderleri ile karşı karşıya gelmesine sebep olmadan devam ettirmeyi ve Ermenileri kendi yanında tutmaya devam etmeyi de başaracaktı.³⁷

36 Rusya'daki 1903 Kilise Krizi ve sonrasında yaşananlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Türkçe'ye Çeviren: Mete Tunçay), İstanbul 1995, İletişim Yayınları, s. 51-54; Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, London 1990, Palgrave Macmillan Publishing, s. 70-74; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çeviri: Ender Abadoğlu – Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, Aras Yayıncılık, s. 239-240; Onur Önel, "The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)", The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, *Unpublished Master's Thesis*, Ankara 2009, s. 51-72; Ronald Grigor Suny, "Eastern Armenians Under Tsarist Rule", *The Armenian People From Ancient to Modern Times (Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century)*, (Editor: Richard G. Hovannisian), Vol.: II, New York 1997, St. Martin's Press, s. 133-135; Rouben Paul Adalian, *Historical Dictionary of Armenia*, Lanham MD 2010, Scarecrow Press, s. 130-131; Sarkis Papajian, *A Brief History of Armenia*, Fresno 1974, Armenian Evangelical Union, s. 24; Samuel Graham Wilson, "The Armenian Church in Its Relation to the Russian Government", *The North American Review*, Vol.: 180, No.: 578, January 1905, s. 88-101; Simon Payaslian, *The History of Armenia – From the Origins to the Present*, New York 2007, Palgrave Macmillan Publishing, s. 121-122.

37 Mustafa Tanrıverdi, "Bakü'de 1905 Olayları ve Yansımaları", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 121, Ankara, Kış 2015, s. 96-103.; Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2016, Ötügen Yayınları, s. 187-197.

Sonuç

Rusya'nın Eçmiyazin ve civarını yönetimine aldığı 1828 tarihinden Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar giden süreç dikkate alındığında, Rusya'nın aslında savaştan kısa zaman öncesine kadar Ermenilerin dini ve siyasi yapılanmaları üzerinde oldukça sert yaptırımlara sahip olduğu açıktır. Polojeniye'nin hazırlık aşamasında kiliseye yönelik şikâyetlerden, kilise mallarına el konulmasına kadar giden uygulamalar Rusya'nın Ermeniler üzerinde oluşturduğu otoriter yapının en bariz göstergeleridir. Buna karşılık aynı dönemlerde Ermenilerin bağımsızlık arzusu çerçevesinde oluşturdukları silahlı örgütlerin en temel faaliyet alanları Osmanlı Devleti sınırları olmuştur. Bunun nedenini de Ermenistan topraklarının büyük oranda Osmanlı egemenliğinde olduğu iddiası oluşturmuştur. Bu iddia üzerinden süreci kendi lehine çevirmeye muvaffak olan Rusya da özellikle 1905 yılı ve sonrasında yaşananlar üzerine değiştirdiği politik tavrıyla, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte ve savaş sırasında Ermenileri kendi yanında tutmayı hatta onları kendi lehine kullanmayı başaracaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) nr. 233/96.

Eserler

Adalian, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, Lanham MD: Scarecrow Press, 2010.

Aknouni, E., *Political Persecution: Armenian Prisoner of Caucasus (A Page of the Tzar's Persecution)*, (Translated from the Author's Manuscript by A. M. And H. W.), New York: 1911.

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi – Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (Çeviri: Ender Abadoğlu – Ohannes Kılıçdağı), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi – Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, (İngilizceden Çeviren: Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.

Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıç'tan 1917'ye Kadar)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2010.

Marjanlı, Musa, *Armenians. Russia. The Caucasus.*, Dubai: Khazar University Press, 2011.

Papajian, Sarkis, *A Brief History of Armenia*, Fresno: Armenian Evangelical Union, 1974.

Payaslian, Simon, *The History of Armenia – From the Origins to the Present*, New York: Palgrave Macmillan Publishing, 2007.

Riasanovsky, Nicholas V. – Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi – Başlangıçtan Günümüze ...*, (İngilizceden Çeviren: Figen Dereli), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.

Saygılı, Hasip, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Ter Minassian, Anaide, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Türkçe'ye Çeviren: Mete Tunçay), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, London: Palgrave Macmillan Publishing, 1990.

Makaleler

Askeroğlu Arslan, Ayna, “Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin 1836 Tarihli Nizamnamesi'nin Tahlili”, *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler – Türk Tarih Belgeler Dergisi*, Cilt: XIII, No: 17, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988.

Cengiz, Hayrullah, “Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası – Ermenileri Ruslaştırma Çabaları”, *Kafkas Araştırmaları IV*, İstanbul: 1998.

Güllü, Ramazan Erhan, “The Crises of Armenian Church in Russia (1903-1905) and Its Impact on Ottoman-Armenian Relations”, *Trakya University Journal of Social Science*, Vol.: 17, No.: 2, Edirne, December 2015.

_____, “Rusya'da Yayınlanan 1836 Tarihli Bolognya Nizamnamesi ve Nizamnamenin Osmanlı-Rus-Ermeni İlişkilerine Etkisi”, *Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, (Editör: Okan Yeşilot), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Suny, Ronald Grigor, “Eastern Armenians Under Tsarist Rule”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times (Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century)*, (Editör: Richard G. Hovannisian), Vol.: II, New York: St. Martin's Press, 1997.

Tanrıverdi, Mustafa, “Ermenilerin Tiflis’teki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”, *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015.

_____, “Bakü’de 1905 Olayları ve Yansımaları”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 121, Ankara, Kış 2015.

Werth, Paul, “Imperial Russia and the Armenian Catholicos at Home and Abroad”, *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, (Ed.: Osamu Ieda – Tomohiko Uyama), Sapporo: Slavic Research Center, 2006.

Wilson, Samuel Graham, “The Armenian Church in Its Relation to the Russian Government”, *The North American Review*, Vol.: 180, No.: 578, January 1905.

Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2008.

Tezler

Askarova, Aina, “Türk – Rus İlişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu’nun Yeri (1914-1983)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul: 2010.

Önol, Onur, “The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)”, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara: 2009.

EK:

Polojeniyeye Metninin Türkçe Tercümesi

POLOJENİYE

(BOLOGENYA)

Rusya'da kâin Ermeni Lusavoriçagan Kilîsası umûr u husûsâtının idâresine dâir nizâmname olub Petersburg'da 11 Mart 1836 târihinde tanzîm ve neşr edilmiştir.

İşbu nizâmnamenin aslı hatt-ı dest-i imparatorî ile tasdik olunmuş ve Ermenice nüsha-i mütercemesinden terceme edilmiştir.

Rusya'da kâin Lusavoriçagan nâm Ermeni Kilîsasının tesviye-i umûr u husûsâtı hakkında Bologenya nizâmnamesidir.

BİRİNCİ FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİ KİLİSASININ HUKUK VE İMTİYÂZÂT-I UMÛMİYYESİ

- 1- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Rusya'da vâki' kilîsası mezâhib-i muhtelif-i sâire misillû zât-ı hazret-i imparatorînin taht-ı himâye-i merhamet ve müsâade-kârânesindedir.
- 2- Mâdde- Rusya devletinin nizâmât-ı umûmiyyesi ahkâmınca memâlik-i mezkûrede ikamet iden ve serbestî-i âyîne mazhar bulunan mezâhib-i sâire i'tikadına hürmet ve riâyet ibrâzında aslâ kusûr itmemek ve husûsiyle devletce şedîden memnû' olan "prozelidizm" ya'nî diğerlerini kendi mezheblerine celb ve teşvîk eylemekden ictinâb itmek şartıyla umûm Rusya memâlikinde Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının serbestî-i âyînine müsâade olunmuşdur.
- 3- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasına müteallik umûrun tesviyesi ve icrâsı âyîne âid husûsâtın idâresi mezkûr kilîsanın nizâmât ve kavânîni iktizâsınca hey'et-i ruhânına muhavveldir.
- 4- Mâdde- Lusavoriçagan rehâbîni sırf vezâif-i rûhâniyyeye müteallik husûsâtta münhasıran ve müstakilen mensûb oldukları idâre-i rûhâniyyenin taht-ı nezâretindedirler.

- 5- Mâdde- Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermenilerinin rüesâ-yı rûhâniyyesine âid kâffe-i husûsât-ı mezhebiyyenin tedkiki mezkûr kilise mahâkim-i rûhâniyyesine âid ve ânların hükm ü kararına mütevakkıf ise de umûr-u cismâniyyeye ve da'vâ ve nizâ'a ve birbiriyle veyâhûd Lusavoriçagan Ermeni rehâbîni silkine mensûb olmayanlar arasında tekevvün eden ve cinâyete âid olan kâffe-i husûsâtda mer'îyy-ül-icrâ bulunan kanûn ve nizâm ahkâmınca mahâkim-i cismâniyye hükmüne tâbi'dirler. Husûsât-ı mezkûrenin hîn-i tedkikinde kanûnen bulunması lâzım gelen "depute"yi nasb ve ta'yinde hey'et-i rûhâniyye me'zûn ve muhtârdır. – Depute - avâm ile ruhbân ve asker ile rehâbîn beyninde yâhûd kilisa emlâkından dolayı devlet ile kilisa arasında zuhûr iden da'vâların esnâ-yı rü'yetinde hâzır bulunmak üzre ruhbân veyâ asker tarafından bi-l-intihâb mahâkime ta'yîn olunan me'mûrun ünvan-ı mahsûsudur. Bunun vazîfesi kendisini intihâb eden tarafın şahsını veyâ mahkemeye âid olan hukukunu müdâfaa ile muhâkemede tarafdârlık idilmemesine dikkat eylemektir. Esnâ-yı muhâkemede bunun re'yi mahkemenin sâir hâkimleri re'yine müsâvîdir.
- 6- Mâdde- Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermeni ruhbânı her nev' virgü ve tekâlif-i emîriyyeden muâfıdır.
- 7- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilisasının me'mûrîn-i rûhâniyyesi ve bunların zevce ve evlâdı hiçbir vechle cismânî mücâzâta mahkûm idilemez.
- 8- Mâdde- Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermenilerinin a'zâ-yı rûhâniyyesi zât-ı hazret-i imparatorînin sâir tebaa-i sâdikası misillü bilâ-istisnâ sadâkat ve hüsn-i hürmetlerine mebnî taraf-ı imparatorîden lûtf ü merhamet ihsânlarına mazhar olabilmek hakkını hâizdir.
- 9- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Rusya'da kâin kilisaları emlâk-i gayr-ı menkuleye mutasarrıf olabilmek hakkını hâiz ise de bu kabîl emlâki taht-ı tasarrufa almak veyâ bir vechle elden çıkarmak nizâm-ı mevzû'na tevfiikan Dâhiliyye Nezâreti vâsıtasıyla zât-ı hazret-i imparatorînin irâde ve müsâadesini istihsâl itmeksizin mümkün olamaz.

İKİNCİ FASL

EÇMİYAZİN BÜYÜK PATRİKİ HAKKINDA

- 10- Mâdde- Ermenilerin Lusavoriçagan Kilisası idâresi ve mensûbiyyetinde bulunan rehâbîne nezâret vazîfesi ve işbu âyîne müteallik kavânîn ü

usûl-i rûhâniyyenin temâmî-i icrâsı başlıca Eçmiyazın Patrikliğine muhavveldir. Fakat Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu her husûsda patrike muâvin ve muâmelât-ı vâkıasına hisse-dâr ve müşterekdir. Ancak patrik hiçbir vechle ve hiçbir husûsda makamına âid olan hukuk ve imtiyâzâtı ne sinod ve ne bir dîvân veyâ mahkemeye ve ne de kendi nefesine hasr idemez.

- 11- Mâdde- Eçmiyazın patrik-i kebîri mevzû' olan nizâm-i mahsûsuna tevfikân bi-l-cümle Lusavoriçagan Ermenileri tarafından intihâb olunur.
- 12- Mâdde- Umûm Ermenilerin patrik ve katogikos-i kebîri makamı münhall oldukda Eçmiyazınin Lusavoriçagan sinodu gerek Rusya'da ve gerek hâricde bulunan bütün Lusavoriçagan Ermenileri devâirine ya'nî murahhasalıklarına bâ-tahrîrât iş'âr-ı keyfiyyet ve i'tâ-yı ma'lûmât eyledikten başka patrik-i cedîdin intihâbı için dahî bir sene müddet ta'yîn ider.
- 13- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin her bir dâiresi patrik intihâbı zımında biri ruhbân ve diğeri avâm gürûhundan olmak üzere iki kişi ta'yîn eder. Ruhbândan olan yâ o dâirenin murahhasası veyâ ânın tarafından ta'yîn olunan diğeri bir râhib olmak gerektir. Avâmdan olan da Lusavoriçagan Ermeni kilîsasının âdât ve usûl-i kadîmesi iktizâsınca hukuk-i intihâbiyyeyi hâiz bulunan mu'teberler ve yüzbaşı rütbesinde olan havâs avâm tarafından intihâb olunur.
- 14- Mâdde- İşbu müntahablar patrik intihâbı için mukarrer olan vakte kadar Eçmiyazın manastırında bi-z-zât hâzır bulunamadıkları hâlde re'yelerini Eçmiyazın sinodu vâsıtasıyla tahrîren beyâna me'zûndurlar.
- 15- Mâdde- Müntahablardan mâ-adâ Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu a'zâsının kâffesi ve o târihde Eçmiyazın'de mevcûd olan yedi kıdemli piskoposlar ve bunlar bulunmadığı takdirde ânların yerine kaim olmak üzere mahall-i mezkûrun mütehayyiz rehâbîni patrik intihâbına salâhiyet-dâr olur.
- 16- Mâdde- Girkor Lusavoriç'in Eçmiyazın'deki büyük kilîsası derûnunda Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının mevzû' olan âyînine temâmen muvâfik olarak intihâb-ı mezkûra bed' ü mübâşeret olunur.
- 17- Mâdde- Meclisde hâzır bulunan bi-l-cümle a'zâların re'yeri toplandıktan ve on dördüncü mâdde hükmünce tahrîrât vâsıtasıyla sinoda vâsıl olan re'yerler hakkında dahî ma'lûmât istihsâl olunduktan

sonra ekseriyet-i ârâyı kazanan dört kıdemli zât intihâb olunabilmek ya'nî “kandıra” tanınmak hakkını hâiz olabilir. Re'yer müsâvî bulunduğu takdirde kur'a keşîdesiyle bunlardan hângilerinin takaddüm idebilmesi hakkı ta'yîn ve ol vechle patrik-i kebîr mesnedine iki kandıranın intihâbı umûm meclis a'zâsı tarafından icrâ idilür.

- 18- Mâdde- İntihâbdan sonra meclis intihâb olunan iki kandırayı Dahiliyye Nezâreti vâsıtasıyla zât-ı hazret-i imparatorîye arz ve re'y ü rızâsını istihsâl eylemek üzere a'zâsından üç zâtı Kafkasya Eyaleti'nde vâki' Gürcistan vâlfîsî nezdine i'zâm ider.
- 19- Mâdde- Zât-i hazret-i kralî ve imparatorî Ermenilerin Katogikos ve patrik-i kebîrini ta'yîn ile kemâl-i merhamet ve lûtf ve müsâadesinden nâşî mesnedini mutazammın bir fermân ihsân ider ve tahlîfî icrâ olunduktan sonra Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının âdet ve âyîn-i kadîmi üzere resm-i takdîsinin îfâsını emr ü irâde eyler.
- 20- Mâdde- Eçmiyazın Patriki min-el-kadîm Ermenilerin rüesâ-yı rûhâniyyesi ser-ümerâsından olan Patrik-Katogikosların hâiz oldukları ayn ism ve ünvanları hâizdir.
- 21- Mâdde- İcrâ-yı âyîn ve ibâdet hengâmalarında Lusavoriçagan Ermenilerinin kilîsaları derûnunda Patrik-Katogikosun ismi bi-l-cümle Rusyalılar imparatorunun ve hânedân-ı kralînin isimlerinden sonra zikr idilür.
- 22- Mâdde- Eski âdet üzere Katogikos makamından ya'nî Eçmiyazın hisârından dışarı çıkdık da Eçmiyazın manastırına merbût Ermeni mu'teberlerinden iki muhâfız ile meclis-i rûhânî a'zâsından ba'zısını ve birinin elinde Katogikosluk asâsı ve diğesinde “Haçvar” bulunan iki rûhânî me'mûru refâkatinde taşımak hakkını hâizdir.
- 23- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının eski nizâmâtı hükmünce Eçmiyazın Patriki Ermenilerin büyük Katogikosu sıfatıyla müstakillen ve işbu mezhebde bulunan bi-l-cümle kilîsalara münhasıran “miron” okunmuş yağ takdîsine me'zûndur.

Zeyl- Mironun taksîm ve tevzî'i gerek patrik ve gerek vekîlleri tarafından meccânen icrâ idilür.

- 24- Mâdde- Eçmiyazın Patriki Ermenilerin reis-i kebîri ve rûhânî çobanı makamında bulunduğu cihetle Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının

- murahasalarını ve sâir piskoposlarını takdîse me'zûn olmakla beraber mezkûr kilîsanın kavânîni kadîmesi hükmünce tevâbi'i olmayan piskoposların mecbûriyyet-i kaviyye bulunmaksızın adedce çoğalmamalarına dahî dikkat ve i'tinâ eyler.
- 25- Mâdde- Patrik Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının nizâmât-ı atîkasına imtisâlen ve Eçmiyazın sinodunun evvel-emirde re'yine kesb-i vukûf eylemiş olmasına binâen akaid-i dîniyyeye ve kilîsa âyînine ve sâir bu misillû sırf umûr-i dîniyyeden ma'dûd husûsât hakkında son karar-i kat'îyi i'tâ eyler.
- 26- Mâdde- Eçmiyazın patrik-i kebîri Ermenilerin Lusavoriçagan kilîsası kavânîni ahkâmına tatbîkan Ermeni kilîsasına mensûb a'zâların kadrini ta'yîn ve göğüslerine ta'lîk idecekleri haçlar ile "Kamilavka" ta'bîr olunan baş örtülerini ve "arahçın" tesmiye idilen bir nev' mükâfât alâmetini takrîr ve terfî' eylemek salâhiyyetini hâizdir.
- 27- Mâdde- Eçmiyazın patriki Ermenilerin reîs-i rûhânî-i umûmîsi sıfatıyla her yerde ve her mevki'de bulunan Lusavoriçagan Ermenilerine hitâben şînorhali tesmiye olunan Nerses "Hayrabet" emsâline imtisâlen cemâati sükût ve sükûnet ve âdâba riâyet ve İncîl-i şerîf ahkâmına tevfikân hükûmet-i meşrûaya itâat itmeleri zımnında arada sırada teşvîk yollu "gontaklar" ya'nî umûmlar irsâl ider.
- 28- Mâdde- Umûm Rusyalılar imparatorunun tahtına hîn-i cülûsunda Eçmiyazın patriki ifâ-yı tebrîk ve izhâr-ı ubûdiyyet zımnında zât-ı hazret-i imparatorînin resm-i tetevvücünde asâleten ve mümkün olamadığı hâlde vekâleten hâzır ve mevcûd bulunmak ve ol bâbda müsâade ü lûtf istid'â ve istirhâm eylemek üzre Lusavoriçagan Ermenilerinin mütehayyizânı olan rehâbînden birisini irsâl ve i'zâm ider.
- 29- Mâdde- Ermenilerin Lusavoriçagan kilîsası kavânîni hükmünce patrik-i kebîr olan Katogikosun ikâmet-gâhı Eçmiyazın Manastırı bulunduğundan mezkûr manastırdan dört mâhdan ziyâde gaybûbeti iktizâ eyledik de Kafkasya Eyâleti'nde vâki' Gürcistan vâlîsi vesâteti ve Dâhiliyye Nezâreti ma'rifetiyle zât-ı hazret-i imparatorînin re'yü rızâ-yı âlîsini istihsâl için istîzân-ı keyfiyyet eyler.
- 30- 30-Mâdde- Eçmiyazın patriki Lusavoriçagan Ermenilerinin gerek sinod a'zâsına ve gerek bi-l-cümle murahhasa ve piskoposlarına dört mâh için muvakkaten i'tâ-yı me'zûniyyet eylemek hakkını hâiz ise de uzun müddetle memâlik hâricine çıkabilmelerine gelince bu bâbda zât-ı

hazret-i imparatorînin irâde-i aliyyesiyle me'zûniyyet virebilir. Sinod a'zâsından bulunanlara bir zamanda iki kişiden ziyâdesine me'zûniyyet virilemez.

- 31- Mâdde- Patrik-Katogikos Eçmiyazın manastırının doğrudan doğruya müdür ve müdebbiri bulunduğu cihetle mezkûr manastıra âid umûru münhasıran kendi nezâreti tahtında ve kilîsa nizâmâtı ahkâmına muvâfık sûretde rü'yet ider.
- 32- Mâdde- Patrik-Katogikosun vuku'-i vefâtında Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu gerek nezdinde olan ve idâre-i umûra ve kilîsaya âid bulunan evrâkın ve gerek taht-ı nezâretinde olan kilîsa emvâl ve emlâkinin muhâfazasına dikkat itmek üzre der-akab ictimâ' eyler.

Zeyl- Patrik nefesine âid emvâl ve emlâki hakkında istediği gibi tedbîr ittihâzına me'zûn ve muhtârdır. Ancak eğer hîn-i vefâtında vasiyyet itmemiş ise emvâl ve emlâki verese-i meşrûasına intikal ider ve veresei almadığı hâlde emvâl-i mezkûre Lusavoriçagan Kilîsasının emvâline mahsûben tutulur.

ÜÇÜNCÜ FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLERİNİN EÇMİYAZIN SİNODU

- 33- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin sinodu patrîk-i kebîr olan Katogikosun taht-ı riyâsetinde olarak sûret-i dâimede nefsi-i Eçmiyazın'de ikamet iden dört ser-piskoposdan veyâ piskoposlardan ve bir o kadar râhiblerden mürekkebdir.
- 34- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinodu a'zâlarının her biri için makam-ı me'mûriyyetlerine ta'yîn olunmak ma'rızında patrik Kafkasyanın iki cihetinde vâki' eyâleteyn vâlîsi ya'nî Gürcistan vâlîliği vâsıtasıyla ve Dâhiliyye Nezâreti ma'rifetiyle zât-ı hazret-i imparatorî ve krâlîye iki namzed arz ider.
- 35- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinodu a'zâsının idâre hakkındaki vazîfe hareket ve muâmeleleri ber-vech-i âti ta'yîn olunur:
 - 1- İşbu sinodun hükmüne merbût olan kâffe-i mâhâkim ve me'mûrînin harekât ve muâmelâtı hakkında icrâ-yı nezâret eylemek.

- 2- Sinodun idâresinde bulunan manastır ve kilîsa ve mekteb ve sâir müessesât-ı hayriyyenin intizâm ve islâhâtına dikkat ve nezâret itmek.
- 3- Lusavoriçagan Ermenilerinin kilîsalarına müteallik emlâk ve emvâlin sûret-i idâresine nezâret eylemek.
- 4- Manastır ve kilîsa ve mekteblerin te'sîs ve inşâsına dâir olan muâmelâtın evvelce keşf ü tedkiki ve ol bâbda lâzım gelen irâde-i impatarorînin istihsâli zımında Kafkasya'nın iki cihetindeki eyâleteyn vâlisi ya'nî Gürcistan vâlîliği vâsıtasıyla arz-ı keyfiyyet eylemek.
- 5- Lusavoriçagan Kilîsasına mensûb ve serbestî-i âyîne mazhar bulunan Ermeni efrâdına silk-i rûhânîye ve manastıra dâhil olabilmeleri için me'zûniyyet ve müsâade i'tâ itmek.
- 6- Manastır ve ale-l-ıtlak sıfât-ı rûhâniyyeyi terk idebilmek için ruhsat virmek.
- 7- Evlenebilmek husûsâtına dâir olan istid'âları kırâat ile ol bâbda karâr-ı kat'î virmek.
- 8- Bir dâire hâricinde bulunan manastır ve kilîsa ve mekteb ve müessesât-ı sâire-i hayriyye menfaatine diger dâirelerden ihtiyârî olarak iânât-ı nakdiyye cem'ine me'zûniyyet virmek.
- 9- Me'mûrîn-i rûhâniyyenin ve âdî papasların dul kalan zevcâtı ile eytâmının idâresi hakkında beyân-ı mütâlaa ve dikkat eylemek.
- 10- Ayn vaktde murahhasalık me'mûriyyetini îfâya ta'yîn olunmayan râhiblerin dahî piskoposluk rütbesine terfî olunmasına dâir Katogikos tarafından vuku' bulan teklîfât-ı ibtidâiyye hakkında beyân-ı re'y eylemek.
- 11- Mevrûsün tevzî' ve taksîmi için patrik tarafından gönderilmesi arzu idilen rehâbîn hakkında ârâ ü efkâr-ı mahsûsasını beyân itmek.
- 12- Patrik tarafından vuku' bulan suâllere kat'î bir netîce virmek üzere beyân-ı mutâlaa ve mülâhaza eylemek.
- 13- Her bir dâire için ayrı ayrı olmak üzere Rusya memâliki dâhilinde

bulunan Lusavoriçagan Ermenilerinin bi-l-cümle kilisa ve manastır ve mekteb ve müessesât-ı sâire-i hayriyyenin muntazam defterini hıfz eylemek.

- 14- Kezâlik Rusya'da mütemekkin müteehhil ve mücerred Lusavoriçagan Ermeni Kilisası rehâbîninin ve sinodun taht-ı nezâretinde bulunan efrâd-ı sâirenin muntazam nüfûs defterini saklamak.
 - 15- Rusya memâliki dâhilinde bulunan ve Lusavoriçagan Ermenilerine âid olan umûm manastır ve kilîsalar emlâk ve emvâlinin kuyûdât-ı lâzîmesini muhâfaza eylemek.
 - 16- Rusya'daki umûm Lusavoriçagan devâirinde vuku'bulan tevellüdât ve vefeyât ve münâkehât hakkında ma'lûmât-ı kâmileyi hâvî ve senevî cedvel-i umûmîyi muhtevî ve 13 ve 14 ve 15.nci mâddelerde muharrer mevâd hakkında iktizâ iden netâyici müştemil husûsâtдан dolayı her sene Kafkasya'nın iki cihetinde vâki' eyâleteyn vâlîsi ya'nî Gürcistan vâlîliği vâsıtasıyla Dâhiliyye Nezâreti'ne arz-ı keyfîyyet ve takdîm-i ma'rûzât eylemek.
- 36- Mâdde- Mahâkime âid mevâd ve Lusavoriçagan Ermenileri Eçmiyazin sinodunun tedkik hükm ve karârına âid vezâif ber-vech-i âtîdir:
- 1- Bi-z-zât sinod a'zâları hakkında vuku' bulan iştikâ'.
 - 2- Lusavoriçagan Ermenilerinin murahhasalar devâiriyle devâir-i mezkûredeki mahâkim-i rûhâniyye aleyhinde vuku' bulan şikâyât.
 - 3- Sinod a'zâlarıyla murahhasaların yolsuz ve nizâmsız harekâtı hakkında tedkikat ve tahkikat icrâsı.
 - 4- Kezâlik Lusavoriçagan Ermenileri devâirindeki mahâkim-i rûhâniyyede tedkik ve istînâf tarîkiyle Eçmiyazin sinoduna arz olunan kâffe-i mevâd me'mûrîn-i rûhâniyyenin ve âdi papasların nikâh muâmelâtında vuku' bulan taksîrâtıyla beynlerinde zuhûra gelen münâzaât ve sâir bu misillû husûsât hiçbir vakt mahâkim-i cismâniyye salâhiyyeti dâhilinde olmadığı hâlde sinodun vezâifi iktizâsındandır.
- 37- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin'de mukim sinodu

- patrik-i kebîrinin doğrudan doğruya nezâreti tahtında olduğu hâlde akaid-i dîniyye ve umûr-i mezhebiyyeye ve âyîn ve nikâha âid olan ve kezâlik ruhânın mahâkim-i cismâniyye tedkikatına râci' bulunmayan cünha ve kabâhate mahsûs kâffe-i umûru hakkında son kararını i'tâ eyler. İşbu sinod sâir mezheplerin mahâkim-i âliyye-i rûhâniyyesi misillü Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermenilerinin dahî umûr u husûsâtınca meclis-i a'yân ile Dâhiliyye Nezâretinin taht-ı idâresindedir.
- 38- Mâdde- İşbu sinodun karârları murahasalar ile Lusavoriçagan Ermenilerinin sinod a'zâlarının sû-i hareketlerinden dolayı müstelzim-i mücâzât ef'âli aleyhinde ittihaz olunduğu hâlde Dâhiliyye Nezâreti vâsıtasıyla zât-i hazret-i imparatorînin irâde-i aliyyesi istihsâl olunmadıkça işbu karârlar mevki'-i icrâyâ konulamaz.
- 39- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu Kafkasya'nın iki cihetinde vâki' eyâleteyn vâlisi ya'nî Gürcistan vâflîği vâsıtasıyla zât-i hazret-i imparatorîden istid'â olunacak yâhûd Dâhiliyye Nezâreti vâsıtasıyla tesviye idilecek ve kezâlik hükûmetin sâir nezâret ve dâireleri ile muhâbereye muhtâc bulunacak ve sinod ile mezâhib-i sâire idâreleri beyninde tekevvün idecek ve bir işin sinoda âid olup olmadığına dâir zuhûra gelen müşkilât ve şübühâtı ber- taraf eyleyecek kâffe-i umûr u husûsâtı Dâhiliyye Nezâreti'ne arz eyler. Vâflî, mutasarrıf, kaim-makamlar ve me'mûrîn-i sâire-i mahalliyye ile muhâberâta muhtâc olan husûsâtın arz u tebliğine gelince Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu Kafkasya'nın iki cihetindeki eyâleteyn vâlisine ya'nî Gürcistan vâflîsine arz-ı keyfiyyet ider.
- 40- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu “Kolej” ta'bir olunan mahâkim usûlüne tevfiikan hareket ider. Ancak sırf mesâil-i rûhâniyyede patrikin re'yi kat'î olup sâir husûsâtda a'zâların re'yi müsâvî olduğu hâlde patrikin re'yi reîs-i meclis sıfatıyla hângi tarafda bulunursa ekseriyeti teşkil ider. Ve şu vechle lehinde bulunduğu tarafın re'yi mu'teber tutulur.
- 41- Mâdde- Eçmiyazin patriki re'yinin kat'î olduğu mesâilin hîn-i tedkikinde sinodda hâzır bulunmadığı takdirde sinod kendüsüne tebliğ olunan zabt-nâme hulâsalarına nazaran karâr-ı kat'isini i'tâ ider.
- 42- Mâdde- Eçmiyazin patriki Lusavoriçagan Ermenileri sinodunda hâzır bulunmadığı vakt sinod a'zâsından ve ser-piskopos ve piskoposlardan en kıdemlisi yerine icrâ-yı vekâlet ider. Patrik keyifsizlik sebebi ile ve yâhûd Eçmiyazin'den gaybûbeti cihetiyle meclisde hâzır bulunamadığı

zemân işbu vekîl reîs-i meclis olanların kâffe-i hukukunu hâizdir. Patrikin re'yi kat'î olan ve sırf mevâd-ı rûhâniyyeden ibâret bulunan husûsât hakkında hiçbir vakt patriksiz karâr virilemez. Patriklik makamı münhall bulunduğu zemân bu gibi mesâilin kat'iyen fasl ü tesviyesi patrik-i cedîdin intihâbına kadar te'hîr olunur.

- 43- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu muâmelâtınca ittihâz idilecek hatt-ı hareket ve gerek a'zâlarının ve gerek kuyûdât me'mûrlarının hukuk u vezâifi "Kolej" ta'bîr olunan mahâkim usûliyle ta'yîn olunur.
- 44- Mâdde- Eçmiyazın sinodu tebliğ olunan mevâdı müzâkere için haftada üç ve ekallî iki def'a ictimâ' ider.
- 45- Mâdde- Eçmiyazın sinodunda sûret-i mahsûsada ayrıca bir " brokerör " ya'nî nizâmât ve mukarrerât- hükûmete vâkıf bir me'mûr bulundurulur. İşbu me'mûr Rus ve Ermeni lisânlarına âşinâ ve devletce me'mûriyetiyle münâsib maâşî olmak şartıyla senato ya'nî meclis-i a'yân cânibinden nasb ü ta'yîn olunur.
- 46- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu brokerörü alel-umûm brokerörlerin vezâifini ta'yîn iden kavânîn ve nizâmât ahkâmına tevfiğ-i hareket ve muâmele ider. İşbu me'mûr sûret-i mahsûsada deâvî ve tanzîmâta müteallik olan ve sinoda takdîm olunan mevâda nezâret eyler ve Eçmiyazın patrik-i kebîrinin intihâbında hâzır bulunur ve deâvîye müteallik husûsâtı Adliyye Nezâreti'ne ve umûr-i sâireye âid mevâdı Dâhiliyye Nezâretine arz ider. Kezâlik Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinoduna âid umûr u husûsât hakkında Kafkasya'nın iki cihetinde vâki' eyâleteyn ya'nî Gürcistan vâilîğine mürâcaat ve arz-ı keyfiyyet ider.
- 47- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodunda vezne-dâr nâmiyle başkaca bir me'mûr mevcûd bulunur. İşbu me'mûru umûr-i hisâbiyyeye vâkıf ve ahlâk-i hasene ile muttasıf bulunan ve menâfi'-i zâtiyyesini aramayan rehâbînden ve avâmdan olmak üzere bi-z-zât sinod nasb ve ta'yîn ider. Eçmiyazın manastırına âid meblağ müstesnâ olmak üzere yalnız Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinoduna râci' bulunan vâridât ve nukud vezne-dârın taht-ı nezâret ve idâresindedir.
- 48- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinodu vezne-dârına sinoda âid meblağın ahz u kabz u muhâfazası ve sinodun yevmî zabt-nâmelerinde nizâmı dâiresinde ta'yîn olunan ve iktizâsına göre sûret-i sarfi ihâle olunur.

Zeyl- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu vezne-dârının yed-i muhâfazasında olan kâffe-i nukud-i mevcûd ve defâtirin rü'yet ve tedkikine her ay bununla kesb-i vukuf ile ol bâbda irâe kılınan şeyleri yevmî zabt-nâmelere kayd u terkim eyler.

49. Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinoduna âid olan kâffe-i masârifât ve vâridât ve nukud defâtiri iktizâsına göre vezne-dâr nezdinde hıfz olunur. İşbu defâtirin kaidesine tevfikân Lusavoriçagan Ermeniler sinoduna mahsûs mühr ile memhûr ve a'zâsından iki zât ile brokorörün hatt-ı desti ile mümzâ ve sûret-i resmîyede musaddak bulunması iktizâ ider.
50. Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinoduna âid kâffe-i nukudun ve emvâl ü emlâk-i mevkufeye dâir vezne-dâr nezdinde mahfûz bulunan senedâtın takımı ile sinodun ictimâ' eylemekde olduğu meclis odasında ayrı bir sanduk derûnunda muhâfazası iktizâ-yı maslahatdandır. İşbu sanduku ayrı ayrı üç dürlü kilid ile kapamak ve Lusavoriçagan Ermeniler sinodu mühriyle temhîr itmek ve anahtarlardan birisi vezne-dâr nezdinde diğer ikisi sinod a'zâsından olub umûr-i hisâbiyyenin tedkiki husûsu uhdelere muhavvel bulunan iki zâtın nezdinde mahfûz kalmak ve sandukun her açılıp kapanmasında işbu a'zâların kâffesi hâzır ve mevcûd bulunmak iktizâ ider.
51. Mâdde- Sinoda mahsûs olub işbu sanduk derûnunda bilâ-lüzûm mebâliğ-i külliyye bulunmamasına dikkat itmek ve nizâmı dâiresinde mebâliğ-i ma'lûmeyi fâize virerek artırılması zımında Lusavoriçagan Ermeniler sinoduna teklîfde bulunmak vezne-dârın vazîfesi iktizâsından bulunduğu gibi mebâliğ-i mezbûrenin efrâda i'tâsına müsbade eylemek dahî sinodca tensîb ve mazbût bir rehn ile te'mîn idildiği hâlde kabil olabilür.
52. Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinodunun kuyûdât kalemi bir ser-kâtib ile iki muâvinden ve bir tercemân ile bir icrâ me'mûru ve bir muhâfiz ve lüzûmu kadar kâtiblerden mürekkebirdir. Bu me'mûrlar Eçmiyazın sinodunun intihâbı ve patrikin tasdîkiyle nasb u ta'yîn olunurlar.
53. Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler sinodunun brokorörü kaideten altıncı mertebede olub vezne-dâr avâmdan olduğu takdîrde yedinci mertebede ve ser-kâtib sekizincide ve icrâ me'mûriyle muhâfiz dokuzuncuda ve ser-kâtib muâvini ve tercemân onuncu sınıfta bulunur. Bunlar işbu me'mûriyyetde kaldıkca ayn mertebededirler. Sebkat iden sâir hizmetler cihetiyle yâhûd başka taraftan büyük bir rütbede değil iseler ayn mertebede kalurlar.

54. Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu a'zâsı brokerör ve vezne-dâri ve kuyûdât odası ve yâhûd defter-hâne me'mûrları me'mûriyyetleri başına geçdikleri esnâda nizâm-ı mevzû'na tevfikân zât-ı hazret-i imparatorîye sadâkatle hizmet itmek ve vezâif-i me'mûriyyetlerini temâmen îfâ eylemek üzere yemîn iderler.

DÖRDÜNCÜ FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLER KİLİSASININ MURAHHASALARI HAKKINDA

- 55- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin kilîsaları âyîn-i mezkûrde bulunan ser-piskoposlar ma'rifetiyle idâre olundukları hâlde dâirelere münkasımdırlar.
- 56- Mâdde- Rusya memâliki dâhilinde Lusavoriçagan Ermeni kilîsasına mahsûs altı dâire mevcûddur. Birincisi Nahcivan ve Besarabya ikincisi Istrahan üçüncüsü Erivan dördüncüsü Gürcistan beşincisi Karabağ ve altıncısı Şirvan dâireleridir. Nahcivan ve Besarabya dâiresine Lusavoriçagan Ermenilerine mahsûs olan ve Petersburg ve Moskova ve Rusya-i cedîd ve Besarabya dâhilinde kilîsalar merbûtdur. Istrahan dâiresine Gürcistan'da ve Kafkasya'nın öbür tarafında vâki' olanlardan başka Lusavoriçagan Ermenilerinin Rusya'da kâin sâir bi-l-cümle kilîsaları merbûtdur.

Lusavoriçagan Ermenilerinin Erivan ve Nahcivan ve Ordu ve Padu ve Şirak eyâletinde bulunan kilîsaları Erivan dâiresi dâhilindedir. Kezâlik Karabağ dâiresinde vâki' "Datevas" denilen metropolidlik makamı kâffe-i tevâbi'i ile Erivan'a merbûtdur. İşbu dâire murahasası öteden beru mer'î olan usûl iktizâsınca bi-z-zât patrik kendisi olup Erivan, Nahcivan ve Şirak ve Date ve taraflarına hâssaten gönderilen vekîller ma'rifetiyle idâre idilür. Gürcistan'da ve Kafsak -Elizavedopol- ve Porçalova ve Gızah ve Şamşat nâhiyelerinde ve Kampakosur'un bir kısmında ve diyâr-ı Vayus ve Ahlisha ve İmret ve Kurye'de bulunan Ermeni kilîsaları Gürcistan dâiresine mensûb olup bunların murahasaları Kafsak ve Dayık ve İmret'de ikamet iderler. Karabağ'da vâki' Lusavoriçagan Ermenilerinin kilîsaları Karabağ'a tahsîs olunan nâhiyelerle berâber yalnız Date ve metropolidliği ile tevâbi'i ve Şaki ve Talişo nâmındaki mevki'ler müstesnâ kalmak üzere işbu Arsah ya'nî Karabağ dâiresine merbûtdur.

Lusavoriçagan Ermenilerinin Şirvan ve Gopa ve Paki ve Tarpant nâhiyelerindeki kilisaları Şirvan dâiresine merbût ise de bu dâirede sûret-i mahsûsada murahhasa vekîli yokdur.

Zeyl- Türkiyâ'dan hicret iderek Dayık ve Şirvan eyâletlerine nakl-i hâne iden Ermeni muhâcirîni âdet-i kadîmesi vechle ânlarla berâber gelen Karabet ve İstpannos ser- piskoposlar ma'rifetiyle mahallî murahhasalar hükmünden müstesnâ olarak doğrudan doğruya patrike merbût olurlar ve bu sûretle idâre olunurlar. Ancak bunlar bu mevki'lerden çıkdıkları takdîrde muhâcirînin umûr-i rûhâniyyesine âid olan hakk-ı idâre sâir yerli Ermeni cemâati gibi eski murahhasaların dâire-i idâresine intikal idecek ya'nî Şiran muhâcirlerinin idâresi Erivan'a ve Dayık muhâcirlerinininkiği Gürcistan'a geçecektir.

- 57- Mâdde- Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermeni Kilîsası murahhasalarını me'mûrîn-i rûhâniyyesi beyninden zât-ı hazret-i imparatorî ver krâlî intihâb ve ta'yîn ider. Bunların nasb u azlleri fermân-ı âlîler ile icrâ olunur. Ancak me'mûriyyete geçdikleri zemân sadâkat ve hüsn-i sûretle hizmet ideceklerine yemîn iderler.
- 58- Mâdde- Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermenilerinin ser-piskoposları irâde-i aliyye ile uhdelerine havâle olunan ve sûret-i idârelerinden dolayı gerek hükûmet ve gerek kendilerinin makam-ı rûhânîsi nezdinde mes'uliyetleri der-kâr bulunan dâirelerde âyînlerinin vekîl-i mutlak ve murahhas-ı tâmmı hükmünde olub ancak idâre husûsunda her dâirede bulunan Lusavoriçagan Ermenilerinin mahâkim-i rûhâniyyesi kendilerine muâvenet cihetiyle müşterek ve hisse-dâr olur.
- 59- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsası murahhasaları dâireleri dâhilinde olmak üzere kilîsalarının bu bâbdaki ahkâm-ı nizâmîyyesine muvâfık olarak rüteb-i muhtelif-i rûhâniyyeyi tevcîh iderler ise de ayn vaktde lüzûmundan ve hadden ziyâde me'mûrîn-i rûhâniyye ile âdî papasların a'dâdı tekessür itmamasına dikkat buyururlar. Vartabedlik râhiblik rütbesi ise müstakilen Katogikos – patrikin emri olmadıkca kimsaya tevcîh olunamaz.
- 60- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsası murahhasaları kendilerine merbût olan rehâbîne dört aydan ziyâde olmamak üzere muvakkaten me'zûniyyet virebilürler. Fakat daha ziyâde me'zûniyyet i'tâsîçün mâ-fevklarinde bulunan idâre-i rûhâniyye cânibinden ruhsat istihsâl iderler. Memâlikin hudûdu hâricine çıkmak için de idâre-i mezkûre nizâm-ı mevzû'na tevfiķan hükûmete arz-ı keyfiyyet ider.

- 61- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin murahhasaları ibâdet fazîlet ahlâk-ı hamîde ve dirâyet husûsunda bi-z-zât hüsn-i ibret virmeğe ve yed-i idârelerine ihâle olunan bi-l-cümle efrâdın ıslâh-ı ahvâline her vechle dikkat ve i'tinâ itmeğe mecbûrdur.
- 62- Mâdde- Tevâbi'in kâffe-i ahvâl ü harekâtı ve İncîl-i Şerîf ahkâmına tevfikân muâmele eylemeleri hakkında icâb iden takayyüdât ve teşvîkat icrâsı murahhasaların cümle-i vezâifindedir.
- 63- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni murahhasaları dâireleri dâhilinde olan Ermeni cemâati beyinde İncîl-i Şerîf kavânîni ile ahlâk-ı hasene ve intizâmın taammüm ve intişârına gayret ve dikkat ve Hristiyanlık esâsına muvâfık sûrette nasîhat ve icrâ-yı teşvîkat iderler. Bu bâbda mümkün mertebe hiddet ve şiddet ibrâzından ictinâb eylemek vazîfeleri iktizâsındandır.
- 64- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilisaları murahhasaları eğer her sene mümkün olmaz ise hiç olmaz ise üç senede bir def'a olsun irâde-i aliyye iktizâsınca kendilerine muhavvel olan dâireleri ziyârete çıkub gezmeğe mecbûrdurlar. Eğer bu vazîfeyi bi-z-zât ifâ eylemek kabil olamaz ise tevâbi'lerinden olan kilîsaların en muktedir ve müstaid baş-râhiblerinden birisine iktizâ iden ta'limât ile berâber ihâle iderler.
- 65- Mâdde- Dâirelerin ziyâretine çıkıldığı hengâmda sunûf-i rehâbînin ahvâl ü harekâtına ve manastır ve kilîsaların kâffe-i ahvâline ve meşhûd olan uygunsuzluk ve intizâmsızlıkların men'ine ve bir daha vukû' bulmamasına hâsseten dikkat ve i'tinâ olunur.
- 66- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsası murahhasaları taht-ı idârelerinde bulunan manastır ve kilîsa ve mekteblerin ahvâli hakkında ale-s-seviyye ve bi-l-hâssa dâireleri ziyârete çıkıldığı vaktde takayyüdât-ı lâzime icrâsına bi-l-ibtidâr elden geldiği kadar mertebede bunların ıslâh ü i'mârî ve tedrîsâtın kolay ve muntazam bir usûl tahtında icrâsı ve muallimîn ile talebe arasında hüsn-i ahlâkın temâmî-i muhâfazası emrinde dahî sarf-ı gayret iderler.
- 67- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsası murahhasaları dâirelerini ziyârete çıkıdıkları zemân taht-ı idârelerinde bulunan kilîsa manastırlara âid emlak ü akarın temâmiyyeti hakkında kesb-i ma'lûmât iderler.
- 68- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsaları murahhasaları yed-i idârelerine ihâle olunan dâireleri ziyâret eyledikten sonra Lusavoriçagan

Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu cânibine her bir muâmele ve hareketleri hakkında ayrı ayrı îzâhât ve hisâb virirler.

- 69- Mâdde- Ve-l-hâsıl Lusavoriçagan Ermeni Kilîsaları murahhasaları Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna dâirelerinin ahvâline dâir ma'lûmât ve hisâbât i'tâ iderler.
- 70- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının her bir murahhasası bir me'mûriyyeti der-uhde eylediği zemân idâresine muhavvel dâirenin kâffe-i emvâl ü emlâkinin mükemmel bir defterini Eçmiyazin sinoduna irsâl ider.
- 71- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının murahhasasından birinin hîn-i vefâtında eğer bilâ- vasiyyet vefât itmiş ise ve verese-i meşrûası da bulunmaz ise emvâl ü emlâki o dâirede kâin Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasına intikal ider. İşbu muâmelenin icrâsı dâire-i mezkûredeki mahâkim-i rûhâniyyeye âiddir.

BEŞİNCİ FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLERİNİN MAHÂKİM-İ RÛHÂNİYYESİ “KONÇİSTORYO” İLE İDÂRE-İ RÛHÂNİYYELERİ HAKKINDA

- 72- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin her bir dâire-i rûhâniyyesinde murahhasanın taht-ı riyâsetinde olmak ve a'zâları dört neferden ya'nî bir râhib ve üç baş-râhibden yâhûd papasdan mürekkeb bulunmak üzere işbu âyîne mahsûs birer mahkeme-i rûhâniyye “Konçistoryo” mevcûd bulunur.
- 73- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin mahâkim-i rûhâniyyesi a'zâları her ne kadar mahallince murahhasalar tarafından ta'yîn olunurlar ise de intihâbât-ı vâkıa hakkında Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna ma'lûmât virilmesi lâzımdır.
- 74- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin devâir-i rûhâniyyesinde kâin mahâkim-i mezhebiyyeye mahsûs kuyûdât kalemi bir ser-kâtib ile bir tercemândan ve vezne-dârlık hizmeti dahî uhdesinde bulunmak üzere bir icrâ me'mûrundan ve lüzûmu kadar ketebeden ve muhâfaza me'mûrundan mürekkebirdir. Mezkûr me'mûrlar mahkeme-i mezhebiyye hey'eti tarafından bi-l-intihâb ta'yîn kılındıkları hâlde emr-i tasdikları murahhasa tarafından icrâ olunur. Ser-kâtib ile icrâ me'mûru işbu me'mûriyyetlerde kaldıkca başka bir tarafdân rûteb-i âliyyeyi hâiz değıl

iseler sebkat iden hizmetlerine binâen onuncu ve tercemân ise on ikinci sınıfta add olunur.

- 75- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin devâirde bulunan mahâkim-i mezhebiyye a'zâları kuyûdât kalemi me'mûrîni ile berâber me'mûriyyetlerine girdikleri vakt mu'tâdı vechle usûlen zât-ı hazret-i imparatorîye kemâl-i sadâkatle hizmet ve vazîfe-i me'mûriyyetlerini bi-hakkın îfâ eylemek üzere yemîn iderler.
- 76- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenileri mahâkim-i mezhebiyyesinde tedkikat ve icrâât cihetiyle cereyân idecek kâffe-i muâmelât Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu hakkında mevzû' kavâide tatbîkan icrâ idilür.
- 77- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin devâirdeki mahâkim-i mezhebiyyesinin icrâât husûsundaki vezâîfî ber-vech-i âtî ta'dâd olunur:
- Zîr-i idârelerinde bulunan me'mûrîn-i rûhâniyyenin ve âdî papasların gerek müteehhil ve gerek mücerred olanların hâl ü hareketleri hakkında doğrudan doğruya icrâ-yı nezâret eylemek.
 - Aynı dâirede kâin mekâtib-i mezhebiyye ve manastır ve kilîsa ve müessesât-ı sâire-i hayriyyenin ıslâhât ve intizâmı hakkında dikkat eylemek
 - Me'mûrîn-i rûhâniyyenin dul kalan zevce ve öksüz çocuklarını kayırmak.
 - Taht-ı nezâretlerinde bulunan manastır ve kilîsalara âid da'vâları ve bunların yek-digeriyle zuhûra gelen münâzaa ve şikâyetlerini tedkik ve fasl ile ol-bâbda karâr-ı kat'î virmek.
 - Taht-ı nezâretlerinde bulunan manastır ve kilîsalara âid kâffe-i emlâk ü emvâlî id'are eylemek.
 - Şübheli olan nikâh vukûâtı hakkında Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna ma'lûmât virmek ve nikâh mes'elelerini bi-t-tedkik ol bâbda karar-ı kat'î virmek.
 - Yalnız kendi dâireleri dâhilinde bulunan Lusavoriçagan Ermenilerinin manastır ve kilîsa ve mekteb ve müessesât-ı hayriyye-i sâiresi menfaatine ihtiyârî olarak îânât-ı nakdiyye cem'ine müsâade itmek.

- h. 94.ncü mâtde ahkâmına tevfkân manastırlarda ikamete hakkı olabilen ecnebî zevâta ruhsat i'tâ eylemek.
- i. Umûr-u rûhânîyyeye müteallik ve manastır idârelerine dâir olan husûsâtta a'zâları ta'yîn e tasdîk eylemek.
- j. Lusavoriçagan Ermenilerinin kilisalarında "tıbirler" ya'nî duâ-gûlar ta'yîn eylemek.
- k. Silk-i rûhânîye dâhil olmak ve-yâhûd sıfât-ı resmiyye-i rûhânîyyeyi terk eylemek için birisine müsâade ve ruhsat i'tâsı zımında Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna iş'âr-ı keyfiyyet eylemek.
- l. Müessesât-ı hayriyye inşâsı için müsâade eylemek fakat müceddeden manastır ve kilîsa ve mekteb inşâsı husûsuna gelince ol bâbda Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna beyân-ı keyfiyyet eylemek.
- m. Manastır ve kilîsa ve mekteb ve müessesât-ı sâire-i hayriyye ve emlâk ve emvâl-i mevkufe hakkında iktizâ iden mufassal ma'lûmâtı ve me'mûriyyet-i rûhânîyye dâirelerinde olan bi-l-cümle âdî papasların ifâ eyledikleri hizmetin cedvellerini her sene Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna irsâl eylemek.
- n. Manastır ve kilîsa ve mekteb ve müessesât-ı sâire-i hayriyye ile müteehhil ve mücerred olan papasların her bir kilîsa tevâbi'nin ve anlarda bulunan muallim ve talebenin ve muhtâc olub kayırlmakta olanların mikdâr-ı nüfûsu ve adedini mübeyyin muntazam bir cedvel tertîbiyle hıfz eylemek.
- o. Mahâkim-i mezhebiyye dâirelerinde mevcûd olan kâffe-i mebâliğ ve senedâtı ve ol bâbda zabt-nâmelerde görülen hulâsaları mâh-be-mâh tahkik ve tedkik eylemek.

İDARE-İ UMUR-U RÛHÂNİYYE HAKKINDA

- 78- Mâtde- Rusya'da mukîm Lusavoriçagan Ermenilerinin ba'zı devâir-i mezhebiyyesinde cemâat-i merkume idâre-i rûhânîyyesi üç a'zadan ya'nî reis-i meclis makamında bulunan bir râhibden ve-yâhûd bir başrâhibden ve iki nefer papasdan mürekkebirdir. İşbu idârelerde umûr-u tahrîriyyeyi on ikinci sınıfta bulunan kâtib rû'yet ve der-uhde ider.

- 79- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin idâre-i rûhâniyyesi a'zaları mahallî Murahhasası ma'rifetiyle ta'yîn olunurlar. Kâtibleri idâre-i mezkûre nasb ve ta'yîn ider. Bunların kâffesi me'mûriyyete girdikleri vakt sadâkat yemîni kaidelerini icrâ iderler.
- 80- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin idâre-i rûhâniyyeleri âyîn-i mezkûrun devâirde kâin mahâkim-i mezhebiyyesine tâbî' olub anların havâle-i mahsûsası olmadıkca hiçbir iş yapamazlar.
- 81- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin idâre-i rûhâniyyeleri âyîn-i mezkûrun mahâkim-i mezhebiyyesine lâzım olan kâffe-i ma'lûmâtı tevâbi'ndan istihsâl ve efrâd-ı cemâat tarafından arz olunan ve mahâkim-i mezhebiyyenin tedkikine âid bulunan kâffe-i metâlib ve müsted'iyâtı kendi taraflarından hulâsa tarîkiyle icmâl idegelen mütâlaât ile berâber mahâkim-i rûhâniyye-i mezkûreye arz ve teklîf ve kendi şehâdetlerine hulâsa mazbatalarını ya'nî vilâdet-i vaftîz ve sâir vukuâtı mübeyyin olan cedveli tasdîk iderler.
- 82- Mâdde- Sene hitâmında Lusavoriçagan Ermenilerinin idâre-i rûhâniyyeleri zîr-i nezâretinde buldukları âyîn-i mezkûrun mahâkim-i mezhebiyyesi hey'etine kendi muâmelât-ı hisâbiyyelerini ve rehâbînin hâl ve hareketleriyle kilîsaların adedi ve cemâatin ahvâli ve doğmuş ve vefât itmiş ve tehhül eylemiş olanların aded ve mikdârına dâir olan ma'lûmâtı ve kezâlik zîr-i idârelerinde bulunan kilîsaların kâffe-i emlâki hakkındaki hisâb cedvelini arz ve takdîm iderler.

ALTINCI FASL

MANASTIRLAR HAKKINDA

- 83- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni kilîsasının erkek ve kadın tâifesine mahsûs olan bi-l-cümle manastırlarında mezkûr kilîsanın nizâmât-ı atıkası mûcibince büyük tesmiye kılınan Surb Parsincik kavânîn ve ahkâmı mer'îyy-ül-icrâdır.
- 84- Mâdde- Rehâbîn tarîkine resm-i kabûlden evvel tecrübe usûlü ya'nî mülâzımlık kaidesi Lusavoriçagan Ermeniler kilîsasının nizâm-ı mevzû'u ahkâmınca icrâ olunur. Zükûr ve inâs mülâzımların adedi her iki sınıfa mahsûs bulunan manastırlar derûnundaki râhib ve-yâhûd râhibelerin mukarrer olan mikdârını tecâvüz itmemelidir.

- 85- Mâdde- Mahallî murahhasasının teklîfi üzerine Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu tarafından emr-i vâkı' olmadıkca hiçbir kimse manastır tarîkine giremez.
- 86- Mâdde- Manastır tarîkine duhûle ârzû-keş bulunan efrâdın sinni otuz yaşından aşağı olmamak gerekdir. İşbu kaideden istisnâ ancak Lusavoriçagan Ermeni Kilîsası kavânîni iktizâsınca ve esbâb-ı makbûle îcâbınca mümkün olabilir. Maa-mâ-fih manastıra girmekten maksad yalnız bir tecrübe ve mülâzımlık ise o hâlde otuz yaşından evvel de girilmekte bir be's ve mâni' yokdur.
- 87- Mâdde- Manastır tarîkine duhûl itmek ve tecrübe ve mülâzemet icrâ eylemek için evvelâ bu bâbda ârzû-keş olan eşhâsın mensûb bulunduğu zevât ve mahallâtın hüsn-i rızâ ve muvâfakati îcâb ider. Virgü viren eşhâs bu bâbda âmir olan hey'et-i a'yânın "senato"nun emri olmadıkca manastır tarîkine dâhil olamazlar.
- 88- Mâdde- Müteehhil zevâtın sabî evlâdı olmadığı ve tarafeyn manastır tarîkine girmeğe ârzû-keş bulunduğu takdîrde manastıra duhûlüne müsâade olunur.
- 89- Mâdde- Manastır tarîkine dâhil olanlar ayn-ı hareketleriyle emlâk-i gayr-ı menkulelerinin dahî hakk-ı temellükünden isti'fâ iderler ve resmen manastıra girdikten sonra yeniden hiçbir emlâke mutasarrıf olamazlar. Fakat mensûb oldukları kilîsa ve manastırlar menfaatine olarak emlâk iştirâ'sı kendilerine memnû' değildir. Bir râhibe irsen emlâk intikal eyledik de merkum bu misillû emlâki altı mâh zarfında terk itmeğe ve-yâhûd satmağa mecbûrdur.
- 90- Mâdde- Râhiblere her nev' ahz u i'tâ memnû'dur. Ancak kendi el emekleriyle husûle gelen eşyâyı merbût oldukları idârenin ruhsatıyla satarlar.
- 91- Mâdde- Bir râhibin emvâl-i menkulesi vefâtından sonra eğer vasiyyeti ve meşrû' vârisleri yok ise mensûb olduğu manastıra âid ve râci'dir.
- 92- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının ahkâm-ı kanûniyyesi iktizâsınca râhibler terk-i tarîke me'zûn iseler de avâm mesleğine rücû' eyledikleri hâlde manastır tarîkine girdikleri vakte kadar hâiz oldukları imtiyâzât ve rütbe ve ünvanlara tekrâr nâil olamamak şartıyla yalnız familya ve asâletlerine âid olan hukuka nâiliyyetlerine müsâade olunur. Kezâlik gerek irsen kendilerine intikal iden emlâke ve gerek manastır

tarîkine duhûllerinden evvel kazanmış oldukları şeylere tekrâr mutasarrıf olamazlar.

- 93- Mâdde- Her bir manastırda bulunan râhiblerin adedi mahdûd olmak ve her hâlde sekiz râhib ve-yâhûd râhibeden eksik bulunmamak lâzımedendir. Nüfûsları mahdûd ve muharrer olmayan bu gibi manastırlar hakkında Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu idâre-i mahalliyye cânibinden vâki' olan teklîf üzerine ve her bir manastırın vâridât ve hâsılâtına göre iktizâ iden kanûn ve nizâmı kat'iiyen ta'yîn itmelidir.
- 94- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni manastırları dâhilinde mukarrer olan rehâbînden ve gerek zükûr ve gerek inâs tâifesi mülâzımlarından başka idâre-i mahalliyye kararı vech üzere rehâbîne âid manastırlarda bî-kes ve ihtiyâr keşîşler ve âdî papaslar te'mîn-i medâr-ı maîşet ve istirâhat zımında ve bir de bunların fakir ve öksüz kalan çocukları husûsiyle kilîsa hizmetinde ta'lîm idilmiş olanları iskân idebilirler. Kezâlik râhibelere mahsûs manastırlarda yaşlarını almış bî-kes dul kadınlar ve tarîke dâhil olacak kızlar ve gâyet küçük öksüz kız çocuklar ta'lîm ve terbiye ve el hüneleri tahsîl zımında ikamet idebilirler.
- 95- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin manastırları âyîn-i mezkûrun idâre-i mahalliyesine doğrudan doğruya ve kâmilen merbût olub umûr u husûsâtı hakkında yegân yegân hisâb virmeğe mecbûrdur. Lusavoriçagan Ermeni manastırları idâresi aleyhinde vukû' bulacak şikâyetler âyîn-i mezkûrun mahalli murahhasasına beyân idilür.
- 96- Mâdde- Manastırlar menfaatine ihtiyârî olarak cem' olunacak iânât-ı nakdiyye manastırın kâin bulunduğu dâire dâhilinde vuku' bulur ve iâne cem'i husûsu her def'a o dâirenin idâresinden ruhsat istihsâliyle mümkün olabilir. Rusya'da mukim sâir Lusavoriçagan Ermeni dâirelerinde bu husûs idâre-i mahalliyye cânibinden vuku' bulacak arz uistirhâm üzerine Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu tarafından vâki' olacak emr üzerine icrâ idilür. Fakat bu iâne cem'i husûsunda hükûmet-i cismâniyyenin emr ü müsâadesini istihsâl eylemek her hâlde lâzımedendir.
- 97- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin zükûra mahsûs manastırları manastır reîsi olan başrâhibler tarafından ve râhibelere âid olanlar ise başrâhibeler yâhûd "mayrâbed"ler ma'rifetiyle idâre olunurlar. Her iki sınıfa âid olan rüesâ idâre-i mahalliyye tarafından ta'yîn ve Eçmiyazin patriki tarafından tasdîk olunurlar.

- 98- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni manastırları rüesâsı manastırlarının umûrunu her hâlde âyîn-i mezkûrda bulunan idâreleri ma'rifetiyle tesviye iderler. İşbu idâre meclisleri manastırın başrâhibi yâhûd râhibesinin taht-ı riyâsetinde olduğu hâlde iki mu'teber râhib veyâ râhibeden mürekkeb olub başrâhib yâhûd râhibe tarafından vâki' olan teklîf üzerine idâre-i mahalliyye cânibinden tasdik olunurlar.
- 99- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin manastır reîsleri ve başrâhibleri işbu âyîn-i idâre-i umûmiyyesiyle bi-i-ittifâk manastırlarında hüsn-i intizâmın ve kilîsa nizâmâtının temâmi-i icrâsına dikkat ve i'tinâ iderler. Kezâlik manastıra âid kâffe-i emvâl ve emlâk-i menkule ve gayr-ı menkuleyi muhâfaza iderler. Bunlar kendilerine tevdi' olunan manastırın hâsılat-ı vâkıasının yolunda isti'mâlinden ve her bir şeyin muntazam sûrette icrâ olunmasından dolayı mes'uldürler.
- 100- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin manastıra âid vâridât ve masârifâtına me'mûr olan idâreler muhâsebeye müteallik defâtiri kemâl-i i'tinâ ile hıfz ve emvâl-i menkule ve gayr-ı menkuleyi mübeyyin cedveller ile berâber ba'de idâre-i mahalliyyeye arz u takdîm iderler.
- 101- Mâdde- Manastır reîsinin veyâ başrâhibesinin hîn-i tebeddülünde ve yâhûd vuku'-i vefâtında Lusavoriçagan Ermenilerinin manastır idâre meclisleri mütehayyizân rehâbîn ile müştereken manastıra müteallik eşyâ ve sâirenin defterini bi-t-tanzîm idâre-i mahalliyye cânibine takdîm iderler. Şöyle ki manastırın yeni reîsi veyâ başrâhibesi me'mûriyyete ta'yîn olunacağı hengâmda işbu fihrist mücibince manastırın idâresini der-uhde ider.

YEDİNCİ FASL

MÜTEEHHİL PAPASLAR

- 102- Mâdde- Evvelâ başpapaslar ve keşîşler ve “ avaksargavak” “sargavak” ve “kisasargavak” ta'bîr olunan kilîsa hademesi ve sâniyen kilîsada okuyan hânendeler yâhûd âdî kilîsa me'mûrları Lusavoriçagan Ermeni kilîsasının evvelî papaslar silki dâhilinde addolunurlar.
- 103- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni âyîninde bulunan idârât-ı mahalliyyenin arz u teklîfi ve Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazın sinodu emri ile papaslığa ârzû-keş bulunan her sınıf efrâd mensub oldukları mahallât ve zevât beyninde akdemce hâsıl olacak muvâfakate mebnî mezkûr

kilîsanın rehâbîn silkine dâhil olmağa me'zûndur. Ancak virgü viren zevât yaknız meclis-i a'yân " Sinato" hey'eti tarafından virilecek emre ibtinâen silk-i rûhânîye dâhil olabîrler.

- 104- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni kilîsasının me'mûrîn rûhânîyyesi mezkûr kilîsanın atık nizâmı hükmünce âyîn-i mezkûrda bulunan murahhasalar ma'rifetiyle resmen tasdik ve me'mûriyyete ta'yîn olunurlar. Kilîsa hademesi ve âdî me'mûrlar ise idâre-i mahalliyye vâsıtasıyla ve o kilîsanın papası tarafından bir duâ' okunarak nasb idîrler.
- 105- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni kilîsasının me'mûrîn-i rûhânîyye-i mahsûsası uhdelere ihâle kılınmış olan hizmetleri ve icra-yı âyîn husûsâtını ve avâm gürûhunun ihtiyâcât-ı mezhebiyyelerini kilîsalarda kemâl-i dikkat ve i'tinâ ve gayret ile îfâ eyledikleri esnâda kendi cemâatlerine her vechle Hristiyanlık ta'lîmât-ı dîniyyesinde takviyet ve metânet virmeğe ve hüsn-i hâl u ahlâk ve tavr u vakar üzerinde imrâr-ı ömr eylemek için yalnız teşvîkat ve nasîhat yolunda olmayub bi-z-zât hüsn-i ibretle perverde itmeğe ve her hâlde boşboğazlık ve gevezelik ve zevzeklik ve bî-pervâlık ve sâir her güne sû-i zannı mûcib olacak sû-i hareketlerden ictinâb ve ihtirâz eylemeğe mecbûrdurlar.
- 106- Mâdde- Lusavoriçagan Ermenilerinin me'mûrîn-i mahsûsa-i rûhânîyyelerine nizâmı dâiresinde olarak ve alâ tarîk-ül-istisnâ emlak ve emvâl-i gayr-ı menkulece tasarruf itmek me'zûniyyeti i'tâ kılınmış ise de asîl-zâde-gâna mahsûs olan emlak mutasarrıf olabilmek husûsu zâten zâdegân ve hânedân sülâlesinden ileri gelenlere mahsûs ve münhasırdır.
- 107- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni Kilîsasının müteehhil papalarına mahsûs meskenler derûnunda kendileri iskân eyledikleri hâlde hidemât-ı mîriyyede istihdâm olunan me'mûrîn müdâhalesinden azâde ve arziyye ve bu misillü sâir teklîfden muâf olmaları hasebiyle sokaklar kaldırımları ta'mîr ve tanzîfât-ı belediyye için alınan virgüyü sâir sekene misillü i'tâ eylemeleri lâzımdır.
- 108- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının me'mûrîn-i mahsûsa-i rûhânîyyesinin hâiz oldukları imtiyâzât ve muâfiyâta meşrû' olan nikâh sâyesinde zevceleri dahî hisse-mend ve müşterek olub işbu muâfiyât zevcelerinin vefâtından sonra bile bâki kalır. Ancak bir mahkeme kararıyla andan mahrûm kalmamaları ve-yâhûd başka bir hâlde bulunan diğerk bir şahs ile izdivâc eylememeleri şartdır.

- 109- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının me'mûrîn-i rûhâniyyesiyle âdî hademesinin evlâdı idâre-i mezbûre-i rûhâniyyeye mensûb olduklarından başka bir tarîk intihâbına mecbûr değildirlir. Bu misillü me'mûrîn-i rûhâniyye evlâdı silk-i askerîye dâhil oldukları hâlde eğerçi hiç olmaz ise orta râddede yâhûd anlara müsâvî olan mekteblerde ta'lim ve terbiye derslerini ikmâl itmişler ise "Vornoberidele Önçü" ya'nî gönüllü asker sınıfının hâiz bulunduğu hukuka hisse-dâr olurlar. Ancak pederlerinin tarîk-i rûhânîye dâhil olmazdan evvel tevellüd iden evlâdı işbu kaideden istifâde idemeyüb evvelki hâllerinde ve binâen aleyh virgü virmek mecbûriyetinde kalırlar ve hiç bir vakt silk-i rûhânîye mensûb addolunamazlar.
- 110- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının me'mûrîn-i mahsûsa-i rûhâniyyesi ârzü eyledikleri vakt terk-i tarîkile hükûmet-i rûhâniyyenin dâiresinden çıkabilürler. Ancak bu bâbda mahallî murahhasası tarafından vuku' bulan teklîf üzerine Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinodu tarafından bir emr ü ruhsat lâzımdır. Eğer bu makuleler aslen zâdegândan değil iseler terk-i tarîkden sonra kendilerine ber vech-i mu'tâd nizâmen bir tarîk intihâb itmeğe mecbûrdurlar.
- 111- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının me'mûrîn-i rûhâniyyesi âyîn-i mezkûrun idâre-i rûhâniyyesine merbût oldukları gibi âdî hademesi dahî mensûb oldukları kilîsanın baş yâhûd en kıdemli papasının hükmü altındadırlar. Me'mûrîn-i rûhâniyye ile âdî hademe aleyhinde vuku' bulacak her nev' şikâyetler hükûmet-i rûhâniyye-i mahalliyyeye arz olunurlar.

SEKİZİNCİ FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLER KİLİSASININ MEKÂTİB-İ RÛHÂNİYYESİ

- 112- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsası evlâdının ilm-i İlâhîde ta'lim olunmaları zımında Eçmiyazin manastırında ve gerek Rusya'da kâin devâir-i sâirede mekâtib-i mezhebiyye te'sîs olunur.
- 113- Mâdde- Eçmiyazin manastırında kâin mekteb-i rûhânî doğrudan doğruya Lusavoriçagan Ermeni Patrik Katagikosunun taht-ı nezâretinde bulunduğu hâlde sâir mektebler mahallî murahhasaların hükmü altındadır.

- 114- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni çocuklarının umûr-i mezhebiyye ve âdâb ve hüsn-i ahlâkda ta'lim ve terbiyeleri husûsu uhdelerine ihâle kılınan idâreler mahallî murahhasalarının taht-ı nezâretinde ve imkân mertebesinde olmak ve mekâtib-i mezkûrede tadrîs olunacak ulûm u fûnûnun ve mekteblerce dâhilî nizâmının her bir teferruâtını mübeyyin nizâmât ve kavânîni Lusavoriçagan Ermenilerinin Eçmiyazin sinoduna arz ve teklîf itmek üzere tanzîm ve tedârik eylemeğe mecbûrdurlar. Sinod bu bâbda ma'lûmât-ı kâmile kesb eyledikten ve işbu nizâmât hakkında rû-yi rızâ ve muvâfakat irâesinden sonra Eçmiyazin mektebi için kendi tarafından tertîb ve tanzîm idilen nizâm-nâme ile berâber Kafkasyanın iki cihetinde vâki' eyâleteyn vâlisi ya'nî Gürcistan Vâlîliği vâsıtasıyla Dâhiliyye Nezâretine arz-ı keyfiyyet ider. Lusavoriçagan Ermeni mekteblerinde tadrîs olunacak ulûm u fûnûn sırasında mu'tâd olan rûhânî mesned-dârân için elzem bulunan ilmlerden başka Rus lisânı ile bir de Rusya târîhi ve coğrafyasının tahsîli mâddesine dahî başkaca dikkat ve i'tinâ olunmak elzemdir.
- 115- Mâdde- Mektebin bulunduğu bi-l-cümle kilisalar ve manastırlar devâirinde mu'tâd olduğu vech üzere mekteb-i mezbûr menfaatine olarak iâne-i nakdiyye cem' idilür ve şu sûretle cem' idilen akçe her üç ayda bir kere mektebe teslim olunmak üzere mezkûr dâirenin idâre meclisine irsâl kılınur. Bundan başka manastırlar Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının menâfi' ve terakkîsi ve devâirde kâin mekteblerinin idâre olunması uğuruna her sene kendi hâsılâtından hediye tarîkiyle birer mikdâr şey takdîm ve i'tâ iderler.
- 116- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsası mektepleri sene hitâmında kâffe-i hareketlerini ve vâridât ve masârifât mikdârını ve bâki kalan meblağa dâir ma'lûmât-ı mufassalayı mübeyyin olarak idâre-i mahalliyyeye yegân yegân hisâb i'tâsına mecbûrdurlar.

DOKUZUNCU FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLER KİLİSASININ EMVÂL VE EMLÂKİNİN İDÂRESİ

- 117- Mâdde- Bi-l-cümle Lusavoriçagan Ermeni manastır ve kilisalarının veyâ bu misillü müessesât-ı hayriyye-i rûhâniyyesinin idâre ve muhâfazasına dâir tahsîs kılınagelen emvâl ve emlâk-ı menkule ve gayr-ı menkulenin kâffesi Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının emvâl-i umûmiyyesi makamında addolunur.

- 118- Mâdde- âdât-ı kadîmesine tevfikân şimdîye kadar Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasî menfaatine olarak cem' idilmesine müsâade olunan îâne-i nakdiyye cem'i husûsuna bundan böyle dahî mezkûr kilîsaların kâin bulunduğu devâir dâhilinde dahî müsâade olunur. Şu şartla ki işbu makasîde mebnî devâir-i sâireden dahî îâne toplamak lâzım geldik de manastırlar menfaatine olarak îâne cem'i hakkında mevzû' olan kanûn iktizâsına ve işbu nizâm-nâmenin 96ncı mâddesi ahkâmına tevfikân Lusavoriçagan Ermenilerinin âyince en büyük bulunan makam-ı rûhânîsinden ruhsat ve bir de şu iki husûsda hükûmet-i cismâniyyeden dahî emr u me'zûniyyet istihsâl kılınur.
- 119- Mâdde- Kilîsalara müteallik mebâliğîn re's-ül-mâlî fâizle artırılmak üzere devlet hazînesine yâhûd umûma âid olan bankalara virilüb işbu mebâliğîn efrâd-ı avâm yedine i'tâsı eğer Lusavoriçagan Ermenilerinin idâre-i mahalliyesince münâsib ve hayrlı addolunur ve karşulığı mazbût rehn ile te'mîn kılınur ise idâre-i mezkûrenin taht-ı mes'uliyyetinde olarak yalnız emr ü ruhsatiyle câiz olabilür.
- 120- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeni kilîsalarının kâffesinde emlâk-i gayr-ı menkuleyi ve gümüş ve altun kablârı ve nukudu ve mezkûr kilîsalara her hangi cihetle olur ise olsun âid bulunan akar ve vâridâtı mübeyyin muntazam bir cedvel ile kilîsanın îrâd ve masârifini mutazammın musaddak bir defterin bulunması lâzımdır.
- 121- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasına âid emlâkin idâresi doğrudan doğruya her bir kilîsada bulunan mütevellîlere âiddir.
- 122- Mâdde- Bir kilîsanın mütevellîsi üç sene müddet için mu'teberân-ı cemâat tarafından intihâb olunur. Üç sene müddet hitâmında bi-tekrâr işbu me'mûriyyete intihâb olunabilür.
- 123- Mâdde- Yeni mütevellî me'mûriyyete geçtiği vakt kilîsaya âid kâffe-i emlâkin temâmiyyetine kesb-i vukûf eylemeğe ve bunları 140ncı mâdde ahkâmınca devr ü teslîm kaidesi vech üzerine der-uhde eylemeğe mecbûrdur.
- 124- Mâdde- Kilîsaya âid emlâkin temâmiyyeti hakkında vukûf-i tâm hâsıl itmek ve kilîsa hâsılâtını ve vâridâtını idâre eylemek ve bu gibi umûr u husûsâtın tesviyesi zımnında îcâb iden mahâkime gidüb gelmek ve kilîsaya müteallik akar ve emlâki inşâ' ve ta'mîr itdirmek ve bunları îcâra virmek ve sâir buna benzer işlere bakmak mütevellînin cümle-i vezâifinden olduğu gibi cemâatin vekîl-i murahhası ve maslahat-güzâr-

1 mutlakı hükmünde îfâ-yı vazîfeye mübâderet eylemek ve büyük işler için mümkün mertebe cemâat-i kesîre muvâcehesinde kendi hakkında emniyeti hâvî tahrîren te'mînât taleb eylemek ve işbu emniyet varakasını istihsâl eyledikten sonra meclis huzûrunda hâsseten kendüsüne ihâle kılınan işlerden dolayı cemâat nezdinde her dürlü mes'uliyetden hâli bulunmak metevellinin hakkıdır.

- 125- Mâdde- Sene hitâmında kilîsanın umûr-i mâliyye ve idâresi ve husûsiyle ayrıca sandukçeler “iâne sandukçeleri” derûnunda bulunan mebâlig hakkında ve-l-hâsıl kâffe-i muâmelâtîçün meclis-i umûmî-i cemâat huzûrunda hisâb virmeğe ve ba'de işbu hisâbâtını mensûb olduğu Lusavoriçagan Ermenilerinin o dâire meclisine “Konçistoryo” arz eylemeğe mecbûrdur.
- 126- Mâdde- İdâresinde bulunduğu kilîsanın re's-ül-mâlinı ziyâdesiyle artıran yâhûd dokuz sene mütemâdiyen işbu me'mûriyyetini îfâ eyleyen mütevellînin idârece kifâyet ve muvaffakiyetine mebnî nizâmı dâiresinde mazhar-i mükâfât olması zımnında hakkında inhâ' yazılmak istihkakını hâizdir.

ONUNCU FASL

LUSAVORİÇAGAN ERMENİLER KİLİSASININ ME'MÛRÎN-İ RÛHÂNİYYESİ VE ÂDÎ PAPASLARIN VÂRİDÂTI VE BUNLARIN DUL KALAN ZEVCE VE ÖKSÜZ ÇOCUKLARININ EMR-İ İÂŞE VE İDÂRESİ HAKKINDA

- 127- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının âdî sınıfta bulunan me'mûrîn-i rûhâniyyesi kendi cemâatleri tarafından i'tâ kılınan virgü ile idâre olunurlar.
- 128- Mâdde- İşbu âdî sınıfta olan me'mûrîn-i rûhâniyyenin hâsılâtı üç nev' olabilir :
- Birincisi- Me'mûriyyete girdikleri zemân cemâat tarafından kendilerine tahsîs olunan vâridât.
- İkincisi- Vazîfe-i rûhâniyyeden dolayı aldıkları virgü.
- Üçüncüsü- İhtiyârî olarak virilen hediyeler
- 129- Mâdde- Vazîfeden dolayı alınan virgü ber vech-i âtî ta'yîn olunur:

Derûnunda yeni çocuk doğmuş olan bir hânede hayr u bereket ve def'-i belâ duâsının resm-i âyîni icrâ için 10 gümüş "kopek", vaftîz için 20 gümüş "kopek", nikâh için 40 gümüş "kopek", âkıl ve bâliğ cenâze defni için 40 gümüş "kopek", çocuklar için 20 gümüş "kopek", nedâmet ve tevbe ve i'tirâf-ı kusûr ve sâir hikmet-i rûhâniyyeye ilhâk olunmak üzere vâki' olacak âyînlerden dolayı mukannen olarak hiçbir virgü ta'yîn idilemez. Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsası me'mûrîn-i rûhâniyyesine ve âdî papaslarına vazîfe-i rûhâniyyelerinden dolayı işbu mâdde muharrer ve mukarrer olan virgüden her ne sebeble olur ise olsun ziyâde bir şey taleb itmek kat'iyyen ve şedîden memnû'dur.

- 130- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının me'mûrîn-i rûhâniyyesi ile âdî papaslarının işbu nizâm-nâmenin 129ncu mâddesi ahkâmınca taraflarına i'tâsî lâzım gelen virgünün adem-i te'diyesinden dolayı hiçbir vakt icrâ-yı vazîfeden istinkâf eylemeğe ve-yâhûd anların resm-i icrâsını te'hîr itmeğe aslâ hakları yokdur. Yalnız hükûmet-i cismâniyye ma'rifetiyle tahsîl olunmak üzere mahâkim-i rûhâniyyeye mürâcaatla haklarını talep idebilirler.
- 131- Mâdde- Vazîfe-i rûhâniyyeyi ifâdan dolayı istihsâl olunan virgü el'ân mer'îyy-ül-icrâ olan nizâma tevfiķan me'mûrîn-i rûhâniyye ve âdî papaslar beyinde taksîm olunur.
- 132- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarına medâr-ı maîşet olmak üzere gerek Eçmiyazın manastırında ve gerek Rusya'da mukim Lusavoriçagan Ermenilerinin bi-l-cümle devâirinde ayrıca sanduklar te'sîs olunur.
- 133- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarına mahsûs sanduklar te'sîsât-ı hayriyye kabîlinden buldukları cihetle vâridât ve hâsîlâtı dahî eshâb-ı hayr ve sahâvetin gönüllü olarak virecekleri îâne-i nakdiyye sâyesindedir. Bundan başka Lusavoriçagan Ermenilerinin her bir dâiresi kendi dâiresinin mâliyyece tahammül ve iktidârı nisbetinde her sene işbu hayrât sanduklarına birer mikdâr şey i'tâ eyler.
- 134- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarının menfaatine mahsûs olan sanduklar için cem' idilecek îâne evvel emirde sanduk-i mezkûrun tahsîs kılındığı dâire dâhilinde kâin bi-l-cümle Lusavoriçagan Ermeniler kilîsalarında konulmuş olan "Fansanaklar" îâne sandukçeleri vâsıtasıyla

ve sâniyen bu maksada mebnî hâsseten açılan îâne defterlerinde vaz'-ı imzâ itmekle husûle gelür.

- 135- Mâdde- Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarına mahsûs sandukların sûret-i idâresi o dâire dâhilinde olan idâre-i rûhâniyyenin doğrudan doğruya taht-ı nezâretinde bulunagelen bir idâre-i mahsûsaya ihâle kılınur. İşbu idâre mahallî murahasasının intihâbıyla müteehhil papaslar takımı mu'teberânı beyninde olmak üzere üç nefer a'zâdan mürekkebirdir. Bu a'zâlar sandukların muhâfazası me'mûriyyeti ile böyle bir maksad-ı hayr-hâhâneyi der-uhde eylediklerinden hiçbir gûne ücret ahz itmezler.
- 136- Mâdde- İşbu idâre meclisi sanduklar menfaatine toplanılan akçeyi sandukçelerden kabz eylediği gibi îâne defterlerinin dahî mazbût hisâbını tutar.
- 137- Mâdde- İdâre meclisi Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarına virilecek îâne-i nakdiyyenin mikdârını kendi re'y ü insâfî ile ta'yîn ve tahsîs ider ise de bu bâbda ihtiyâc-ı hakikiye temâmiyle âgâh ve vâkıf olmak ve her nev' menâfî'-i zâtiyyeden ve taraf-dârlık ve tesâhubdan ârî ve berî bulunarak hareket itmek şartdır.
- 138- Mâdde- İdâre Meclisi Lusavoriçagan Ermeniler Kilîsasının ufak sınıfta bulunan âdî papaslarının dul kalan zevce ve öksüz çocuklarına îâne tevzî'eylediğinde âtî-üz-zikr nizâmâtı muhâfaza ve icrâyâ mecbûrdur. Evvelâ : Sene-be-sene kadîmi vechle îâne i'tâsına gayret itmek ve bu bâbda birkaç def'ada virilecek îâneyi bir def'ada virmekden mümkün mertebe sakınmak. Sâniyen : Birkaç def'alık îâneyi aynı şahsa yalnız senede bir kere virmek. Sâlisen : Evvel emirde nefslerinin muhâfazası için her nev' medâr ve çâreden mahrûm olan yâhûd beslenmek için hiçbir akrabâsı bulunmayan ve-yâhûd akrabâsı olub da anlara bir muâvenet itmek istemiyen muhtâcîne, sâniyen kesîr-ül-ıyâl ü evlâd olan dul kadınlara, sâlisen hiçbir taraf ve akrabâ ve taallukatı olmayanlara ve zarûretde bulunan öksüzlere dahâ ziyâde îâne tahsîs ve ta'yîn eylemek, râbian : Ufak sınıfta bulunan me'mûrîn-i rûhâniyyeninve âdî papasların dul kalan zevcelerine yeniden tehhül idinceye kadar ve öksüz kız çocuklarının târîh-i izdivâclarına değîn ve erkek çocuklara ise sinn-i bulûğa varana kadar ve mektebe kabûl olununcaya değîn îâne virmek.
- 139- Mâdde- Sandukların mevcûdu hakkında her ay Lusavoriçagan Ermenilerinin devâirde kâin mecâlis-i rûhâniyye a'zâları yâhûd

taraflarından ta'yîn olunan me'mûr-i mahsûs hâzır bulunduğu hâlde idâre meclisi i'tâ-yı te'mînât ve icrâ-yı şehâdet eyler.

- 140- Mâdde- İdâre meclisi her dört ayda îrâd ve masârifini ve bakiye-i nukudun mikdârını mübeyyin ve sene hitâmında ise her bir tedâbîr ve muâmelâtını mutazammın olarak Lusavoriçagan Ermenilerinin devâirde kâin hey'et-i rûhâniyyesine hisâbâtını takdîm ider.
- 141- Mâdde- İşbu idâre meclisinin harekât ve muâmelâtı aleyhinde olan şikâyetler Lusavoriçagan Ermenilerinin devâir devâirde mukim mahâkim-i rûhâniyyesinin tedkik ve karârına arz olunur.

İmzâ
Şurâ-yı Devlet Reîsi
Kont Novsilçof
(Nikolay Nikolayeviç Novosiltsev)

Polojeniye'nin Ermenice metninin kapağı

Partakuyñ Garavurutyun: Khagakis Garavarutyán Kordzots Lusavorçagan Hayots Yegeğetsvo İ Rusasdan

KARABAĞ SORUNUNDA ATEŞKES VE RUSYA

(RUSSIA AND CEASEFIRE IN KARABAKH CONFLICT)

Dr. Nazim CAFEROV

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)
İktisat ve İşletme Bölümü Öğretim Görevlisi,
cafersoy@yahoo.com

Araz ASLANLI

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC)
İktisat ve İşletme Bölümü Öğretim Görevlisi,
aslanly@yahoo.com

Öz: Karabağ sorununda özellikle 1992 yılından itibaren şiddetlenen savaşa 1994 Mayısından itibaren Ateşkes Anlaşması ile son verilmiştir. Fakat bu anlaşma aslında ateşi hiç kesmemiş, ayrıca her defa ateşkes ihlalleri yoğunlaştığı zaman bu ateşkes anlaşmasının niteliği, geçerliği ve mevcut durumun bir savaşa yol açıp açmayacağı ihtimali sorgulanmıştır. Özellikle Ağustos 2008’de yaşananlar eski Sovyet coğrafyasındaki diğer sorunların da aslında “dondurulmuş olmadığı” gerçeğini ve sorunların çözümü için daha yoğun girişimlere ihtiyaç duyulduğunu gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda bir dönem Karabağ sorununun çözümü için girişimler de yoğunlaştırılmıştır. Fakat bu girişimlerin de ciddi sonuçlar doğurmaması diğer etkenlerle birleşince 2016 yılı Nisan ayında cephe hattında şiddetli çatışmaların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Rusya’nın arabuluculuğu sonrasında yeni bir ateşkese dönüş uzlaşmasıyla sonuçlanan bu çatışmaların ardından barış görüşmelerinin yoğunlaştırılması yeniden gündeme gelmiş ve ateşkesin mutlaka sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu makalede ateşkes için genel girişimler, ateşkes anlaşmasının niteliği, ateşkesin elde edilme sürecinde ve devamında Rusya’nın rolü değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ sorunu, Rusya, Ateşkes, İran

Abstract: Fierce fighting which became stronger particularly from 1992 in Karabakh conflict has been ended since May 1994 with the Ceasefire Agreement. Although this agreement in fact did not stop the fire, but each time when ceasefire violations intensified, quality, validity of this agreement and the possibility whether current situation leads to the war or not has been questioned. Especially August 2008 events showed the reality that other conflicts in post-Soviet area indeed “have not been frozen” and more

systematic initiatives needs to be taken in order to solve conflicts. In this context there was a term when a lot of efforts were made for the solution of Karabakh conflict. However when these initiatives were not given serious consequences combining with other factors in April 2016 violent clashes were inevitable in the frontline. After these clashes which resulted in a new ceasefire agreement only after Russia's mediation, intensification of peace talks came back to agenda and it was stressed out that ceasefire must be maintained. In this article, the role of the ceasefire agreement in terms of resolving conflict and the role of Russia in the process and durability of ceasefire will be evaluated.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh problem, Russia, Ceasefire, Iran

Giriş

Karabağ sorununun tarihini birkaç yüzyıl öncesine götürmek mümkün olmakla beraber günümüzdeki anlamıyla bu sorun önemli ölçüde 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında yaşanan gelişmelerin eseridir. Sorunun diğer boyutları ve nedenleri de mevcut olmakla beraber özellikle 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan içerisinde Ermeni nüfusun yoğunluğunu sağlayacak şekilde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması ve 20. yüzyılın sonlarında bu yapının Azerbaycan'ın kontrolü dışına çıkmasının sağlanması, Ermenistan'ın bölgeyi kendisine birleştirmeye çalışması, Moskova yönetiminin buna sözde karşı çıkması, ama fiiliyatta Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalini desteklemesi sorunu günümüzdeki haline getirmiştir.

1980'lerin ikinci yarısında sorunun tırmanmasıyla birlikte çözüme girişimleri, 1990'ların başında çatışmaların alevlenmesiyle birlikteyse öncelikle ateşkesin sağlanmasına yönelik girişimler söz konusu olmuştur. İster Sovyetler Birliği içerisinde isterse de Sovyetler Birliği'nin dağılmasında sonraki aşamada ateşkesin sağlanması için çok sayıda girişim söz konusu olmakla beraber göreceli olarak daha kalıcı ve savaşı önemli ölçüde durduran ateşkesle özellikle Rusya'nın arabuluculuğuyla Mayıs 1994'de ulaşılabilmektedir. Bişkek protokolü ve arından imzalanan ateşkes anlaşması resmi olarak savaşı durdursa da aslında ateşi hiç kesmemiş, ayrıca her defa ateşkes ihlalleri yoğunlaştığı zaman bu ateşkes anlaşmasının niteliği, geçerliliği ve mevcut durumun bir savaşa yol açıp açmayacağı ihtimali sorgulanmıştır.

Özellikle Ağustos 2008'de yaşananlar eski Sovyet coğrafyasındaki diğer sorunların da aslında “dondurulmuş olmadığı” gerçeğini ve sorunların çözümü için daha yoğun girişimlere ihtiyaç duyulduğunu gözler önüne sermişti. Bu bağlamda bir dönem Karabağ sorununun çözümü için girişimler de yoğunlaştırılmıştı. Fakat bu girişimlerin de ciddi sonuçlar doğurmaması diğer etkenlerle birleşince 2016 yılı Nisan ayında cephe hattında şiddetli çatışmaların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Rusya'nın girişimleri sonrasında yeni bir ateşkesle dönüş uzlaşmasıyla sonuçlanan bu çatışmaların ardından barış görüşmelerinin yoğunlaştırılması yeniden gündeme gelmiş ve ateşkesin mutlaka sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bu makalede ateşkes için genel girişimler, ateşkes anlaşmasının niteliği, ateşkesin elde edilme sürecinde ve devamında Rusya'nın rolü değerlendirilmiştir.

Sorunun kaynağı ve niteliği

Bu çalışma sırf ateşkesin sağlanmasında ve sürdürülmesinde Rusya etkeni

üzerine olduğundan sorunun diğer boyutları üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmayacaktır. Fakat incelediğimiz konunun daha iyi anlaşılması açısından da öncelikle kısaca da olsa sorunun kaynağı ve genel niteliği üzerinde durulmasında yarar vardır. Karabağ sorunu farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Tarafların tezlerine ve çeşitli araştırmacıların yaklaşımlarına bakacak olursak, sorunu “Rusya’nın Kafkasya’yı kontrolünde tutma politikasının bir aracı” olarak görenler, “Ermenistan’ın yayılmacılık politikasının (üç deniz arasında Büyük Ermenistan kurma hayalinin) aracı”

1980’lerin ikinci yarısında sorunun alevlenmesinden 1994 ateşkesine kadarki süreçte de tüm önemli gelişmelerde Rusya’nın rolü belirleyici olmuştur.

olarak görenler, “bölgede şu anda da yaşamakta olan Ermeni nüfusun özel haklara sahip olmak için yürüttükleri mücadelenin sonucu olduğunu” iddia edenler, “Hristiyan dünyasının Türk ya da Müslüman dünyasının bütünlemesine karşı kullandığı bir araç” olduğunu düşünenler olduğu gibi, sorunun tamamen “Türklerin tarih boyunca Ermenilere zulüm yapmasından” ya da “Stalin döneminde

Karabağ bölgesinin Azerbaycan’a birleştirilmesinden” kaynaklandığını düşünenler, “emperyalizmin bölgedeki oyunlarının bir parçası” olarak görenler ya da “medeniyetler çatışmanın” bir parçası olarak yorumlayanlar da vardır.

Bu tezlerin her biri üzerinden Karabağ sorununun değerlendirmesinin yapılması mümkündür. Ancak, hiç şüphesiz ki, sorunun ilk ortaya çıkışı, Rusya’nın bölgede “ileri karakola” sahip olmak çabalarına, bu çerçevede Rusya ile Osmanlı ve Rusya ile Gacarlar arasındaki savaşların ve imzalanan anlaşmaların sonucu olan göçlere kadar dayanmaktadır.¹ 19. yüzyılın sonlarında emperyalist güçlerin bölge ile ilgilerinin bazı Ermeni kuruluşlarının “büyük Ermenistan” hayaline yönelik girişimiyle ile örtüşmesi, daha sonra ise Çarlık Rusyası’nın çıkardığı milletlerarası anlaşmazlıklar sürecin önemli bir parçası olmuştur. SSCB’nin kuruluşu aşamasında Azerbaycan’ın iradesine aykırı bir biçimde onun içinde yapay kurumun (eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi) oluşturulması, SSCB’nin dağılma aşamasında Çarlık Rusyası’nın taktiğine başvurulması ve diğer çıkarlar sorunun alevlenmesine neden olmuştur.

1980’lerin ikinci yarısında sorunun alevlenmesinden 1994 ateşkesine kadarki süreçte de tüm önemli gelişmelerde Rusya’nın rolü belirleyici olmuştur. Aslında bu, sadece Karabağ sorununa ilişkin bir durum da değildir. Bilindiği

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Engin Lütem, “Karabağ Sorunu”, Derleyen: Ömer Engin Lütem, *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm (12.04.2016); Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995; Dursun Yıldırım ve Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991.

üzere eski Sovyet coğrafyasındaki etnik sorunların tamamında (özellikle de Karabağ sorunu, Güney Osetya sorunu, Abhazya sorunu ve Dnyestryanı sorunu örneklerinde) mevcut durumları çok büyük ölçüde Rusya belirlemiştir. Yani Rusya'nın, daha sonra üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulacak olan "barış girişimleri" aslında çok büyük ölçüde sorunu kontrol altında tutma ve kendi istediği şekilde geliştirme girişimlerinden başka bir şey olmamıştır.

Teknik anlamda soruna ilişkin mevcut durum ise Ermenistan'ın Azerbaycan yönelik toprak iddialarının, Ermenistan yetkililerinin Azerbaycan'a toprak iddiasını onaylayan resmi söylemlerinin, Ermenistan Parlamentosunun almış olduğu kararların, Ermenistan ordusunun Azerbaycan'a saldırmasının ve dış destekle Azerbaycan topraklarını işgal etmesinden kaynaklanmaktadır.

Ateşkesin sağlanma süreci

Karabağ sorununda 1980'lerin ikinci yarısından itibaren gerginlik tırmansa da 1991 yılına kadar ateşkes girişimlerinden ziyade Moskova yönetiminin soruna "çözüm bulma" girişimlerinden bahsetmek daha doğrudur. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından itibaren ise hem çatışmalar artmış hem de ateşkese ve barışa yönelik girişimler söz konusu olmuştur.

Aslında 1991 yılına sorun açısından belirsiz bir ortam içinde girilmiştir. Orta çaplı çatışmalar, iki tarafın sürekli birbirini suçlaması ve SSCB yönetiminin gerekli önlemleri almaması eğilimi devam etmiştir. 14 Mart 1991'de SSCB Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov SSCB resmi "TASS" ajansına yaptığı açıklamada bölgedeki çatışmalardan rahatsızlığını ve "Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası" olduğunu ifade etmiştir.² Bu açıklamadan sonra basın toplantısı düzenleyen Ermenistan Başbakanı Vazgen Manukyan, o güne kadar izledikleri politikanın aksine Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) üzerinde bir hak iddia etmediklerini, sadece olarak bölgedeki Ermenilerin mücadelelerine destek olmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.³

19-21 Ağustos 1991 tarihlerinde Gorbaçov'a karşı düzenlenen darbenin başarısızlıkla sonuçlanması ve bunun sonucunda SSCB'ye üye Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlaşması sürecinin hızlanması ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını kendisine birleştirmesi girişimleri Karabağ sorununa

2 Gorbaçov'un açıklamasının tam metni için bakınız: "Обращение президента СССР от 14.03.1991 n оп-1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!", http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=420 (13.12.2015).

3 Taşkiran, *Geçmişten Günümüze...*, s. 156-157.

da yeni bir boyut kazandırmıştır. Ağustos 1991 darbesinin önlenmesinde büyük rol oynayan Rusya lideri Boris Yeltsin yanına, öteden beri Karabağ sorunuyla yakından ilgilenen Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'i de alarak 20 Eylül 1991'de geç saatlerde Bakü'ye gelmiştir.⁴ Ertesi gün Gence kentine giden liderler, burada yeterli güvenlik önlemleri alındıktan sonra DKÖB'nin merkezi Hankendi'ne geçmiştir. Liderlerin son durağı Erivan olmuştur. Yeltsin ve Nazarbayev bir barış sürecini başlatmaya çalışmış ve her iki tarafla yaptıkları görüşmelerde bunun şartlarını yaklaşık olarak belirlemiştir. Varılan uzlaşma üzerine, 23 Eylül 1991'de Rusya'nın güneyindeki Jeleznovodsk kentinde barış görüşmeleri başlamıştır. 24 Eylül 1991'de Azerbaycan ve Ermenistan, Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde anlaşmaya varmıştır. Anlaşma, taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını, Ermenistan'ın DKÖB'nin Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesini, bölgeye kendisini yönetmesi için bir takım olanaklar sağlanmasını ön görmekteydi.⁵

Jeleznovodsk Anlaşması Karabağ sorununda ilk ateşkes anlaşmasıydı. Fakat buna dayanılarak ek adımların da atılması gerekmektedir. Nitekim görüşmelerin ikinci ayağı iki taraf yetkililerince, Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki İcevan rayonuna bağlı bir köyde gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonrasında yayınlanan bildiriye, "cinayet ve intikama dayanan kısır döngünün durdurulmasının zorunlu olduğu" vurgulanmıştır. Öte yandan karşılıklı saldırılar da ara vermemiştir. Azerbaycan tarafı, ateşkes uyuşmadığını göstermek üzere Rusya ve Kazakistan'dan bölgeye gözlemciler de getirmiştir.⁶ Fakat 20 Kasım 1991'de gerçekleştirilen saldırı barış görüşmelerini ve ateşkes sürecini baltalamıştır. Bu tarihte Azerbaycan hükümetinin üyelerini (Devlet Sekreteri Tofiq İsmayılov, Başbakan Yardımcısı Zülfü Hacıyev, İçişleri Bakanı Mehemed Esedov, Başsavcı İsmet Qayıbov), adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri (Kazakistan İçişleri Bakan Yardımcısı Sanlal Dasumoviç Serikov ve diğerlerini), ayrıca ünlü gazetecileri taşıyan helikopter Ermenilerin kontrolündeki bölgeden açılan ateş ile düşürülmüştür.⁷ Olayda kurtulan olmamıştır. Azerbaycan'da en sevilen devlet yetkililerinin ve gazetecilerin hayatını kaybettiği bu saldırı sonrasında matem ilan edilmiştir.

4 Musa Qasımov, *Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)*, Bakü: Genclik, 1996, s. 102.

5 Jeleznovodsk bildirisinin tam metni için bakınız: "Zheleznovodsk Declaration", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php> (13.12.2015).

6 Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, İstanbul: Sinatle, 1998, s. 152.

7 "Azərbaycan Ərazisində Tərədilən Terror - Təxribat Faktları", http://www.azerbaijan.az/Karabakh/ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html (25.02.2016); "Xocalı Soyqırımı", <http://mfa.gov.az/content/795?options=content&id=850> (26.02.2016).

20 Kasım 1991 saldırısı Azerbaycan tarafında Ermenistan'ın ateşkes konusundaki samimiyetine olan inancı baltalamış, ayrıca Azerbaycan'ı bazı kararlar almak zorunda bırakmıştır. Ermenistan'a giden demir yolu kapatılmış, ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında DKÖB'nin statüsünü ortadan kaldırmış ve bu tarihe kadar özerk yapı içerisinde yer alan rayonları direkt Bakü'ye bağlamıştır.⁸ 20 Kasım saldırısı aynı zamanda Yeltsin ve Nazarbayev tarafından başlatılan bir barış girişiminin sonuçsuz kalması anlamını taşımaktaydı.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmaların sona erdirilmesine yönelik sonraki ilk ciddi girişimler ise İran'dan gelmiştir. 24 Şubat 1992'de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, taraflar arasında arabuluculuk yapma amacıyla bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Taraflar arasında ateşkes için temel konularda uzlaşmaya çalışılırken Ermenistan tarafı Hocalı Soykırımı'nı gerçekleştirmiştir.

İran'ın bir sonraki benzer girişimi de ateşkes açısından başarısızlıkla ve Azerbaycan açısından işgalle sonuçlanmıştır. Nisan 1992 sonra doğru İran'ın arabuluculuk girişimleri artmış ve 7 Mayıs 1992'de, Tahran'da Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yagub Memmedov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani arasında sorunun çözümüne yönelik görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Ama anlaşma imzalandıktan sadece bir gün sonra 8 Mayıs 1992'de Ermenistan ordusu bölgenin anahtarı konumundaki Şuşa'yı, 17 Mayıs 1992'de ise bölgeyi Ermenistan'a bağlayan Laçın'ı işgal etmiştir. Bu da İran'ın arabuluculuğu konusunda sorular ortaya çıkarmış, Ermenistan'ın barış konusundaki tutumunun "samimiliği"ne duyulan kuşkuları güçlendirmiş ve bir barış girişiminin daha sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Bazı değerlendirmelere göre bu süreci önemli ölçüde Rusya yönetmiş, hem kontrolü altında tutmak istediği bir soruna müdahale etmeye çalışan İran'ı başarısız ve güvenilmez kılmış, hem de Azerbaycan'ın pozisyonunu zayıflatmıştır.

Haziran 1992'de AGİT çerçevesinde yoğunlaşan arabuluculuk ve ateşkes girişimleri Ermenistan'ın yeni koşullar ileri sürmesi üzerine yine yarım kalmıştır. Şöyle ki, Ermenistan temsilcilerinin barış görüşmelerine eski DKÖB coğrafyasında yaşayan Ermenilerin resmi sıfatla katılmalarını istemesi ve aksi takdirde toplantılara katılmayacaklarını söylemesi, 29 Haziran - 7 Temmuz arasında yapılacak olan Roma görüşmelerinin 3. turundan ve 15 Temmuzda

⁸ "Azerbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini leğv etmək haqqında Azerbaycan Respublikasının qanunu", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.htm> (26.02.2016).

yapılması planlanan 4. turundan sonuç alınmasını engellemiş ve durum Roma görüşmelerinin katılımcıları tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁹

Çatışmaların şiddetlenerek devam etmesi üzerine arabuluculuk girişimleri de artmıştır. 26 Ağustos 1992’de Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev ateşkes ilan edilmesi için yeni bir girişimde bulunmuştur. 27 Ağustos’da ise Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli sırasıyla Azerbaycan’ı ve Ermenistan’ı ziyaret ederek ateşkes yapılması ve Minsk Konferansı için görüşmelere başlanması çağrısını yapmıştır. İlk sonuçlar Azerbaycan, Ermenistan ve Kazakistan Dışişleri Bakanları arasında 27 Ağustos 1992’de Alma-Ata Beyannamesi’nin imzalanmasıyla elde edilmiştir.¹⁰ Bu beyannamede öngörüldüğü üzere, 1 Eylül 1992’den itibaren ateşkes sağlanmıştır. 3 Eylül 1992’de taraflar Minsk Grubu’nun da çağrılarını uyararak bu belgeyi uygulamak için Ermenistan’ın sınırdaki İcevan rayonunda protokol imzalamıştır. 14-15 Eylül 1992 tarihlerinde üç taraflı çalışma grubu faaliyete başlamıştır. Fakat bu defa Ermenistan Alma-Ata Beyannamesi’ni reddetmiş ve Kazakistan’ın ikna çabaları da sonuçsuz kalmıştır.¹¹

Bir sonraki girişim Rusya’dan gelmiştir. 19 Eylül 1992’de Rusya’nın arabuluculuğuyla Soçi kentinde, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Gürcistan Savunma Bakanları 25 Eylül 1992’den itibaren ateşkesin sağlanması ve bir sıra başka konularda anlaşma imzalamıştır. Fakat bir yandan iki tarafın sürekli bir-birlerini ateşkesi ihlal etmekle suçlaması, diğer yandan Ermenistan’ın Azerbaycan içerisindeki eski DKÖB Ermenilerinin görüşmelere resmi sıfatla katılması gerektiği yönündeki ısrarları nedeniyle bu anlaşmaya da uyulmamıştır.

20 Şubat 1993’te Roma’da Azerbaycan, ABD, Ermenistan, Rusya temsilcileri ve Minsk Konferansı Başkanı Rafaelli’nin katıldığı Roma görüşmeleri başlamıştır. Görüşmeler sonucunda taraflar ateşkesin tam olarak sağlanması ve Minsk Konferansının resmen açılması için anlaşmalar da en azından ateşkesin sağlanması için bölgeye gözlemcilerin gelmesi konusunda uzlaşmaya varılmıştır. Fakat 27 Mart 1993’de Ermenistan tarafından, Ermenistan’la Azerbaycan’ın eski DKÖB’ni bağlayan koridorlardan birisi olan Kelbecer rayonuna yönelik saldırı başlatılmıştır. Bu saldırılar 27 Mart - 3 Nisan 1993 tarihleri arasında devam etmiştir. Azerbaycan Devlet Başkanlığı 6 Nisan

9 “Baker Roma Toplantısından Umutlu”, *Azadlıq*, 15 Haziran 1992.

10 “Almatı Protokolünün İcrasına Nezaret Protokolü”, *Azadlıq*, 5 Ekim 1992; Suren Zolyan, *Naqorniy Karabax: Problema i konflikt*, <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html> (13.12.2015); Perviz Safarov, *90’lı yıllarda Azerbaycan’ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası*, Bakü: Elm, 1999, s. 31.

11 Perviz Safarov, *90’lı yıllarda Azerbaycan’ın ...*, s. 31.

1993'te, 3 Nisan 1993'ten itibaren rayonun tamamen Ermeni güçleri tarafından işgal edildiğini resmi olarak açıklamıştır. Saldırı sonucunda ilçe nüfusunun bir kısmı öldürülmüş, geri kalanlarsa mülteci durumuna düşürülmüştür. Azerbaycan tarafı bu işgal sırasında Ermenistan tarafının Rus askeri birliklerinden destek aldığını resmi olarak açıklamış, saldırıların Ermenistan'dan yapıldığına ve saldırılarda sadece Rus ordusunda bulunan askeri teknolojinin kullanıldığına ilişkin kanıtlar sunmuştur. Kelbecer'in işgali üzerine BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 822 sayılı kararda işgal kınanarak biran evvel işgale son verilmesi istenmiştir.¹²

1993 yılı Ermenistan saldırılarının ve ateşkes girişimlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Kelbecer'in işgaliyle birlikte sürece BM Güvenlik Konseyi'nin de dahil olmasıyla çabalar daha da çok boyutlu hale gelmiştir. Özellikle, 3 Mayıs 1993'te Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'in girişimiyle Rusya AGİK süreci çerçevesinde önemli bir barış girişimi başlatmıştır. Rusya'yı Ermeni yanlısı olarak nitelendiren Azerbaycan, durumu dengelemek için eşit güce sahip ülke olarak ABD'nin sürece katılmasını istemiştir. Sürece Türkiye de dahil olmuş, böylece Rusya, Türkiye ve ABD üçlüsünün yoğun girişimi söz konusu olmuştur. Tarafların, 14 Mayıs 1993'e kadar Ermeni güçlerinin Kelbecer'i boşaltmasını, 17 Mayıs 1993'ten itibaren de AGİK çerçevesinde barış görüşmelerinin devam ettirilmesini öngören teklifleri Azerbaycan tarafından kabul görse de, Ermenistan buna yanaşmamıştır. 27 Mayıs 1993'te gerçekleşen Yeltsin – Ter-Petrosyan görüşmesinden sonra Ermenistan'ın tutumunda değişiklik yaşanmıştır. Yani, Ermenistan arabulucuların tüm tekliflerini kabul ettiğini ifade etmiştir. Fakat çok geçmeden Ermenistan bu defa da bölge Ermenilerinin şartları kabul etmediğini ileri sürerek süreci tıkamıştır. Bunda muhtemelen Azerbaycan'da Rusya istihbaratı tarafından başlayan iç karışıklıkların ve darbe sürecinin Ermenistan'ı rahatlatmasının da etkisi olmuştur.

3-4 Haziran 1993 tarihlerinde AGİT'e üye olan 9 ülkenin (ABD, Rusya, Fransa, Türkiye, İtalya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İsveç ve Belarus) temsilcilerinin Roma'da gerçekleştirilen görüşmesinde Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının çözümü için temel teşkil edecek yeni bir belge hazırlanmıştır.¹³ BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı kararının uygulanması ve AGİT çerçevesinde görüşmelere devam edilmesine yönelik "Acil Eylem

12 BM resmi internet sayfası, "RESOLUTION 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016) ; "1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh", <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (31.03.2016)

13 Levon Chorbajan, Patrik Donabedian and Claude Mutafian, *The Caucasian Knot: The History And Geopolitics Of Nagorno Karabagh*, London: Zed Books, 1995, s. 36.

Planı” kabul edilerek taraflara sunulmuştur. “Acil Eylem Planı”na göre 15 Haziran 1993’den itibaren Ermeni tarafının Kelbecer’i tamamen boşaltması 20 Haziran 1993’te tamamlanmalı ve 1 Temmuz 1993’ten itibaren AGİT’in 50 gözlemcisinin bölgeye yerleştirilmesi gerekiyordu. Ardından da 7 Ağustos 1993’ten geç olmayarak Minsk Konferansı’nda görüşmelerin yeniden başlanması gerekiyordu. Azerbaycan “dokuzlar”ın bu barış planını hemen kabul etmiş ve imzalamıştır. Ermenistan da bu planı kabul etmiş, ama işgal altındaki bölgedeki bazı güçlerin Ermenistan yönetiminin kontrolü altında olmadığını ileri sürerek Kelbecer’in boşaltılması için bir ay daha süre istemiştir.

Barış süreci açısından büyük önem taşıyacak konulardan birisi AGİK Minsk Konferansı’nın Başkanı Mario Rafaelli’nin bölgeye ziyareti olacaktı. Rafaelli’nin 4 Temmuz 1993’te başlayacak Azerbaycan ve Ermenistan ziyareti konusu bir soruna dönüştürülünce planın uygulanmasının sanıldığı kadar kolay olmayacağı anlaşılmıştı. Rafaelli’nin bölgeyi Bakü-İrevan-Bakü-Ağdam-Hankendi-Bakü-Roma grafiği üzere ziyaret etmek istemesine Ermenistan tarafı itiraz etmişti. Ermenistan, Hankendi’ne Ağdam’dan gidilmesine itiraz etmekteydi. Azerbaycan tarafı uzlaşmacı tavır sergileyerek Bakü-Tiflis-İrevan-Hankendi-İrevan-Tiflis-Bakü grafiğini kabul etmiş ve Rafaelli bu trafikle ziyaretini tamamlamıştır. Fakat yine de sonuç alınamamıştır. Çünkü uluslararası arabulucuların barış planı aynıydı: “Ermeniler işgal ettikleri yerlerden çekilecek, ateşkes ilan edilecek, uluslararası gözlemciler bölgeye gelecek ve Minsk görüşmeleri sonuçlandırılacak”.

Fakat daha sonra Ermenistan’ın yine saldırılarını artırması ve Azerbaycan’da başlayan iç karışıklıklar bu süreci baltalamıştır. 17 Haziran 1993’te bölgeyi ziyaret eden Rus gözlemciler Ağdam kentine düzenlenen uçak saldırılarının şahidi olmuştur. Aynı durum Rus gözlemcilerin Temmuz 1993 sonuna kadar bölgeye yaptıkları iki ziyaret sırasında daha tekrarlanmıştır. 26-28 Haziran tarihlerinde düzenlenen saldırılar sonucu Ermeniler Azerbaycan’ın Ağdere rayonunu işgal etmiştir. 23-24 Temmuz 1993 tarihleri arasında ise Azerbaycan’ın Ağdam rayonunun büyük bir kısmı Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 11 Ağustos’tan itibaren Ermenistan güçlerinin Fizuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırıları yoğunlaşmıştır.

23 Ağustos 1993’te Ermenistan Ordusu Fizuli rayonunu büyük ölçüde işgal etmiştir. Bunu 25-26 Ağustos 1993’te Cebrayıl’ın, 31 Ağustosta da Gubatlı’nın işgalleri izlemiştir. 23 Ekim 1993’te Horadiz kasabasının, 28 Ekim-1 Kasım 1993 tarihlerinde Zengilan’ın da işgal edilmesiyle eski DKÖB’yi de içeren tarihi Karabağ bölgesinin tamamı fiilen Azerbaycan’ın kontrolünden çıkarak Ermenistan güçlerinin eline geçmiştir. BM Güvenlik Konseyi ise Ermenistan’ın işgallerine ilişkin 853, 874 ve 884 sayılı kararlar almıştır. Kararlarda daha

önceki kararların uygulanmasının, işgallere biran önce ve kayıtsız şartsız son verilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı.¹⁴

Bu arada, AGİT Minsk Grubu'nun çatışmaların sona erdirilmesi ve sorunun çözümü için temel oluşturması amacıyla "Acil Eylem Planı" hazırlamaya çalışmış, fakat bu girişim de eski DKÖB Ermeni topluluğunun temsilcilerinin itirazları nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Özellikle, 2-8 Kasım 1993'te AGİT Minsk Grubu'nun Viyana'da yapılan toplantısında 9 ülkenin temsilcileri bölgedeki son durumu kınayan açıklamalar yapmıştır. Sonuç olarak, 9 ülkenin ortak isteğiyle bir bildiri kabul olunmuştur. Bildiride askeri saldırıların başlatılması ve yeni bölgelerin güç kullanarak işgali AGİT ilkelerinin ihlal edilmesi olarak değerlendirilmiştir. Dokuz ülke, işgalci kuvvetleri Horadiz'den ve Zengilan rayonlarından hemen çıkmaya ve BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarını uygulamaya davet etmiştir. Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun ateşkes sağlandıktan ve işgal olunmuş topraklardan silahlı kuvvetler çıkarıldıktan sonra toplanacak Minsk Konferansı'nda müzakere edileceği ifade edilmiştir. Fakat tüm bu çabalar 1993 yılının sorun açısından Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgallerini ve ateşkes girişimlerinin başarısızlığını önleyememiştir.

1994 yılının Ocak-Mart dönemi küçük çaplı saldırılar, AGİT ve Rusya'nın arabuluculuk girişimleriyle geçmiştir. Aslında Rusya AGİT Minsk Grubu üyesi olsa da devamlı olarak ateşkesin ve barışın sağlanması için kendi planına daha çok üstünlük vermekte ve bununla da bölgedeki eski nüfuzunu sağlayacağını düşünmekteydi.

Rusya'nın girişimleri içinde en önemlileri Moskova'da 18 Ocak 1994'te Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev'le Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasanov arasındaki ve 20 Ocak 1994'te Rusya ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Kozirev ve Hovanisyan arasındaki görüşmeler, 4 Şubat 1994 tarihinde Macaristan'da "Minsk Dokuzlusu"nun AGİT Minsk Konferansının yeni başkanı İsveçli Yana Eliasson'la görüşmesi, 18 Şubat 1994'te Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da yapılan görüşme sonrasında protokol imzalanması, 28 Şubat - 1 Mart 1994 tarihlerinde Rusya Savunma Bakanı

14 "RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016); "RESOLUTION 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement> (25.02.2016); "RESOLUTION 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement> (25.02.2016); "1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh", <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (31.03.2016)

Yardımcısı ve Devlet Başkanı Özel Temsilcisinin Bakü ve Erivan'ı ziyaretleri olmuştur.¹⁵

31 Mart - 3 Nisan 1994 tarihlerinde BDT Parlamentolararası Kurulu temsilcisi olarak Kırgızistan Yüksek Meclisi Başkanı ve Rusya Devlet Başkanı Özel Temsilcisi Bakü'yü, Erivan'ı ve Azerbaycan'ın Hankendi şehrini ziyaret etmiştir. 9 Nisan 1994'de Ermenistan güçleri Terter rayonuna yönelik olarak yaklaşık bir ay süren yoğun saldırı başlatmıştır.¹⁶ 15 Nisan 1994'de Moskova gerçekleştirilen BDT Devlet Başkanları zirvesi sırasında Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları bir araya gelerek sorunu görüşmüştür. BDT Devlet Başkanları Zirvesi sırasında ayrıca, "Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki olaylar" konusunda ortak bir bildiri yayınlanmıştır.¹⁷

26 Nisan - 2 Mayıs 1994 tarihlerinde AGİT heyeti bölgeyi ziyaret etmiştir. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te BDT Parlamentolararası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları başkanlarını ve eski DKÖB'nin Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkleri) ve Ermeni nüfusunun temsilcilerini bir araya getirmiştir. Bu görüşme sırasında barışa yönelik bir adım olarak 5 Mayıs 1994'te "Bişkek Protokolü" imzalanmıştır. Daha sonra imzalanacak ateşkes anlaşmasına temel oluşturacak olan bu protokolde ilk önce taraf olarak Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın ve arabulucu devletlerin yetkililerinin yanı sıra eski DKÖB'nin sadece Ermeni temsilcilerinin (ayrılıkçıların) ismi geçmiştir. Bunun üzerine diğer tarafların imzaladığı belgeye imza atmayan Azerbaycan Milli Meclisi Başkan Yardımcısı Afyeddin Celilov Bakü'ye geri dönmüştür. Çünkü daha önce Azerbaycan'a verilen bilgide protokolün Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanacağı ifade edilmişti. Afyeddin Celilov Bakü'ye geri döndükten sonra bu kez Rusya Dışişleri Bakanlığı yetkilisi, Rusya Devlet Başkanının Karabağ Sorunu Özel Temsilcisi Vladimir Kazimirov Bakü'ye gelerek Azerbaycan tarafının protokolü imzalamasını istemiştir. Bakü'de yapılan görüşmeler sonrasında protokolün Azerbaycan ile Ermenistan arasında yapılması, sadece ilgili taraf olarak Karabağ bölgesinin Azerbaycanlı ve Ermeni topluluğunun temsilcilerinin de belgeye imza atmaları kararlaştırılmıştır. Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı Resul Guliyev belgenin bu şekilde düzeltilmiş halini imzalamıştır.¹⁸

15 Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Ankara: Berikan, 2015. s. 82.

16 "Karabakh", <http://en.president.az/azerbaijan/karabakh> (30.08.2015).

17 http://www.cis.minsk.by/russian/cis_peace.htm (24.05. 2010).

18 Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve ...*, s. 83.

Protokolde kısaca, eski DKÖB ve onun çevresindeki çatışmaların Azerbaycan ve Ermeni halklarına ve bölgenin diğer halklarına zarar verdiği, 14 Nisan 1994 tarihli BDT Devlet Başkanları zirvesinde silahlı çatışmaların durması ve uzlaşmaya varılmasının desteklendiği, Parlamentolararası Kurulun ve BDT'nin bu yöndeki çabası, BM ve AGİT'in sorunun çözümü konusunda aldığı kararların (her şeyden önce Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarının) uygulanması gerektiği vurgulanarak, 18 Şubat 1994 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da imzalanan protokole değinilerek, 8 Mayıs'tan 9 Mayıs'a geçen geceden itibaren ateşin kesilmesi, bir sıra başka sorunlarla beraber mültecilerin yerlerine dönüşünün sağlanması konusunda uzlaşmaya varıldığı ifade edilmekteydi. 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları ve eski DKÖB'deki ayrılıkçı Ermeni liderliğinin temsilcileri arasında ateşkesle ilgili anlaşma imzalanmıştır. 12 Mayıs 1994'ten itibaren ateşkes rejimi uygulanmaya başlamıştır.¹⁹ Bu gelişmeyle birlikte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgalci saldırılarına ve iki ülke arasında yaşanan savaşa resmen ara verilmiştir. 1994 ateşkesinden günümüze kadarki dönemde sık-sık ateşkes ihlali yaşanmasına ve bazen bu ihlallerin savaşa dönüşeceğine ilişkin beklentiler oluşmasına rağmen, ateşkes resmi olarak günümüze kadar süregelmiştir.

Ateşkes anlaşması sonrası dönemde “ateşkes”

12 Mayıs 1994'de ateşkes imzalandıktan sonraki dönemde Rusya'nın Minsk Grubu'ndaki temsilcisi Vladimir Kazimirov Haziran ve Temmuz 1994'te Bakü'yu, Erivan'ı ve Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altındaki kenti olan Hankendi'yi sık-sık ziyaret ederek görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁰ Kazimirov, yaptığı görüşmelerin amacının “ateşkesin güçlendirilmesi ve Büyük Siyasi Anlaşma'nın hazırlanması olduğunu” ifade etmiştir.²¹ Rusya, Büyük Siyasi Anlaşma'nın imzalanmasıyla, çatışma bölgesine Rus ordusunun gönderilmesini ve gelecekte bu sorunun çözümünü kendi kontrolünde tutarak

19 www.cis.minsk.by/russian/cis-peace.htm (24.05.2010).

20 V. Mitayev, “Rossiya i Zapad v Karabakskom Konfliktke (Karabağ Sorununda Rusya ve Batı)”, www.zakafkazya.org , (14.12.2009).

21 Rusya'nın önerdiği Büyük Siyasi Anlaşma, basına yansıdığı kadarı ile, Karabağ sorununun dört aşamalı çözümünü öngörmekteydi: ilk aşamada, tarafların askeri kuvvetlerinin 5-10 km geri çekilmesi, iki gün içerisinde Ermeni kuvvetlerinin Ağdam ve Füzuli'den çıkarılması, barış gücü ve gözlemcilerin bulunduğu güvenlik kuşağı oluşturulması; ikinci aşamada Ermeni kuvvetlerinin Cebraylı'dan çıkması, rehin ve savaş esirlerinin karşılıklı değişimi, Ağdam ve Füzuli göçmenlerinin geri dönmesi; üçüncü aşamada üç hafta içerisinde Ermenilerin Zengilan, Gubatlı ve Kelbecer'i boşaltması, Ermenistan üzerinden geçerek Nahçıvan'a ulaşan doğal gaz hattının çalıştırılması, demiryolu ve karayolu ulaşımının tekrar başlatılması; son aşamada “Dağlık Karabağ”ın, Laçın ve Şuşa'nın statüsünün görüşülmesi. Mityayev, “Rossiya i Zapad v Karabakskom Konfliktke” www.zakafkazya.org , (14.12.2009).

Kafkasya'nın tamamında konumunu yeniden güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. Ama Batılı devletler Rusya'nın Kafkasya'da etkisini yeniden artırma girişimlerine karşı çıkmaktaydılar. Bu konuda özellikle ABD itirazlarını açık şekilde dile getirmekteydi. Bu yüzden de Rusya'nın kendi askeri güçlerine, "BM Barış Gücü" statüsü verilmesi doğrultusundaki talebine kesin şekilde itiraz edilmiştir. Batı'nın bu konudaki sert tutumu ABD, İngiltere, Almanya ve Türkiye devlet temsilcilerinin resmi açıklamalarına da yansımaktaydı. ABD'nin BDT temsilcisi James Collins çatışma bölgesine herhangi bir devletin silahlı güçlerinin tek başına getirilmesine izin vermeyeceklerini ve sorunun çözümünün yalnız AGİT çerçevesinde aranmasına üstünlük verdiklerini açıklamıştı. Sorunun çözümü için Rusya'nın hazırladığı "Büyük Siyasi Anlaşma" planının uygulanmasında, AGİT ile Rusya arasında yaşanan gerginliğin sebebi, AGİT'in sorunun çözümünde "tek arabulucu" görüşünü kabul etmemesi (Rusya tek arabuluculuk modelini, dolayısıyla sorunu kendi kontrolünde tutma niyetini gerçekleştirmeye çalışmaktaydı) olmuştur.²²

Azerbaycan da barış planı çerçevesinde sadece Rus askerlerinin barış gücü olarak bölgeye yerleştirilmesine karşı çıkmıştır. Temmuz 1994'te bir açıklama yapan Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev Rus askerlerinin bölgeye AGİT Barış Gücü içinde ve çok uluslu barış kuvvetleri ile girmesini kabul edebileceklerini ifade etmiştir.²³

Ağustos-Eylül 1994 tarihlerinde Rusya'nın arabuluculuğu ile Moskova'da gerçekleştirilen Büyük Siyasi Anlaşma'ya ilişkin görüşmelerden bir sonuç çıkmaması, aynı zamanda Rusya'nın tek başına arabuluculuk yapma girişimlerinin başarısızlığa uğraması anlamına gelmiştir. Rusya'nın sorununu çözümündeki inisiyatifini ve tek başına barış gücü göndermesini önlemek için AGİT Kıdemli Memurlar Komitesi 16 Eylül 1994'te sorun bölgesine gönderilecek barış gücünün çok uluslu olması gerektiği konusunda karar almıştır.²⁴

24 Ekim 1994'te AGİT'in özel toplantısında, AGİT Dönem Başkanı, İtalya Dışişleri Başkan Yardımcısı A. Martini'nin barış gücünün nasıl oluşturulacağı konusundaki önerisi kabul edilmiştir. Kabul edilmiş bu plan çerçevesinde bölgeye 3000'e kadar asker ve gerekli askeri malzeme gönderilmesi öngörülmekteydi. Planda, bölgeye gönderilecek olan barış gücünde bir devletin

22 *Ayna*, 10 Eylül 1994.

23 "Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heyder Eliyevin "Utro Rossii" qezetine müsahibesi - 6 iyul 1994-cü il", <http://library.aliyev-heritage.org/az/7235858.html> (13.12.2015)

24 Arsen Gasparyan, "Dinamika Karabakskovo Konflikta; Rol Rossiskoy Federasii v Evo Uregulirovaniı (Dağlık Karabağ Sorununun Dinamiği ve Rusya Federasyonu'nun sorunun çözümündeki rolü)", www.coc.org/journal/cac06-1999 (17.01.2009).

en fazla %30 oranında askeri güç bulundurabileceği belirtilmekteydi. Plan, barış görüşmelerinin yürütülmesindeki ve bölgeye barış gücünün gönderilmesindeki tüm sorumluluğun Minsk Grubu tarafından üstlenileceği hususunu da belirlemişti. AGİT Barış Gücü'nün bölgeye gönderilmesi düşüncesine ilk tepki Rusya'dan gelmiştir.²⁵ Çünkü AGİT güçlerinin bölgeye gelişi, sorunun çözümünün Rusya'nın kontrolünden ciddi biçimde çıkmasına, hatta Rusya'nın konuya ilişkin olarak saf dışı bırakılmasına yol açabilirdi. O sıralarda AGİT Minsk Grubu'nun Başkanlığını yapmakta olan Andres Byurner barış gücünün yerleştirilmesi biçimini görüşmek için Bakü ve Erivan'ı ziyaret etmiştir. Fakat Azerbaycan'ın kabul ettiği bu planı, Ermenistan reddetmiştir.

Aralık 1994'te gerçekleştirilen AGİT Budapeşte Zirve Toplantısı'nda o zamana kadar Minsk Grubu'nun yapısında değişiklik yapılmış ve tek başkanlık sistemi yerine eşbaşkanlık sistemi oluşturulmuştur. Bu toplantıda Rusya'ya Minsk Grubu içinde daimi eşbaşkanlık statüsü verilirken, NATO ve Rusya'nın ortak barış gücü oluşturması ve bu kuvvetlerin ilk olarak Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışma bölgesine (aslında Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan topraklarına) yerleştirilebileceği hususu da karara bağlanmıştır.²⁶ AGİT bu kararıyla, Rusya'ya Minsk Grubu'nda daimi eşbaşkanlık görevini vererek onun tepkilerini azaltmış ve buna paralel olarak, sorunun çözümünün AGİT çerçevesinden çıkmasını ve Rusya'nın tekeline geçmesini önlemeye çalışmıştır.

6-11 Şubat 1995'te Moskova'da Azerbaycan, Ermenistan ve eski DKÖB Ermenileri arasında görüşmeler başlamıştır.²⁷ Ermenistan tarafı, görüşmelere eski DKÖB Ermeni tarafı temsilcilerinin, Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın (yani 3 tarafın) katılmasını istemekteydi. Görüşmelerde eski DKÖB Ermenilerinin taraf olarak tanınması için Azerbaycan'a diğer güçler tarafından da büyük baskı yapılmaktaydı. Azerbaycan tarafıysa, çatışan tarafların Azerbaycan ile Ermenistan olduğunu, eski DKÖB Ermeni ve Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkleri) topluluklarının sadece "ilgili taraf" olduklarını savunmaktaydı. Ayrıca, Ermeni tarafı barış gücünün bölgeye, barış anlaşması imzalanmadan önce gönderilmesini istemekteydi. Ermenistan bölgeye gelecek kuvvetlerin içerisinde Türk askerlerinin olmaması gerektiğini de vurgulamaktaydı.²⁸ Barış görüşmelerini tıkayan başka bir konu ise Şuşa ve Laçın'ın boşaltılması ve eski DKÖB'nin yeni statüsünün nasıl düzenleneceği konusu idi. Ermenistan Şuşa ve Laçın'ın geleceği konusunun eski DKÖB'nin

25 *Segodnya* (Rusya'da gazete), 14 Ekim 1994.

26 Manvel Sarkisyan, *Politiçeskiye Problemi Kavkaza: Armeniya, Politika Armenii v Regione*, Erivan: The Armenian Center for National and International Studies yayını, 1995, s. 55.

27 *Azerbaycan (Azerbaycan'da resmi gazete)*, 10 Mayıs 1995.

28 *Sabah*, 20 Ekim 1994.

statüsünün belirlenmesinden sonra müzakere edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ermenistan ayrıca, Laçın koridorunun kendi kontrolünde kalması gerektiğini de ileri sürmekteydi. Fakat Azerbaycan tarafı bu önerileri kabule yanaşmamıştır. Azerbaycan, Laçın koridorunun barışın sağlanması sürecinde uluslararası kuvvetlerin denetimi altında olmasına rıza gösterse de, eski DKÖB'nin statüsü konusunu yalnız Şuşa ve Laçın'dan işgalci kuvvetler çıktıktan sonra görüşeceğini belirtmiştir. Ama Ermeni tarafı bunlara yanaşmamış, Azerbaycan tarafı da önerileri mevcut haliyle kabul etmemiştir. Sonuçta Moskova görüşmeleri de başarısız olmuştur.

1994'den günümüze kadar hemen hemen her gün (tarafklar, önceleri birbirlerini ateşkesi haftada yaklaşık 100 kere ihlal etmekle suçlamaktaydılar, son dönemlerde ise günlük rakam 100'ü geçmektedir) edilmesi nedeniyle ateşkesin ne işe yaradığı devamlı sorgulanmıştır. Ateşkes ihlal edilmesi sonucu her iki taraftan çok sayıda asker ve sivil ölmüş ve yaralanmıştır. Karşılıklı olarak esir alma durumları söz konusu olmuştur. Bazı dönemlerde ise ateşkes ihlallerinin yoğunlaşması savaşın başlayabileceği uyarılarına neden olmuştur.

Azerbaycan, Laçın koridorunun barışın sağlanması sürecinde uluslararası kuvvetlerin denetimi altında olmasına rıza gösterse de, eski DKÖB'nin statüsü konusunu yalnız Şuşa ve Laçın'dan işgalci kuvvetler çıktıktan sonra görüşeceğini belirtmiştir.

Özellikle, Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a müdahalesinden sonra "dondurulmuş sorunlar"ın aslında donmamış olduğu ve bu durumun büyük tehlike arz

ettiğinin daha iyi anlaşıldığı, sorunun çözümüne yönelik girişimlerin yoğunlaşacağı iddia edilmiştir. Artan kaygılar üzerine sorunu kontrolü altında tutmaya çalışan Rusya yetkilileri Azerbaycan'ı ve Ermenistan'ı ziyaret ederek herkesi "Gürcistan'ın yaşadıklarından ders çıkarmaya" davet etmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasında Rusya'da 2 Kasım 2008'de gerçekleştirilen görüşme, "çözüm için askeri yola başvurulmayacağına" ilişkin kabul edilen Moskova Bildirisi (Mein Dorf Bildirisi olarak da isimlendiriliyor) ile sonuçlanmıştır.²⁹ Moskova yakınlarındaki Mein Dorf Şatosu'nda imzalanan anlaşmanın ateşkesi önemli ölçüde garanti altına alması beklenmekteydi. Çünkü ilk kez taraflar Rusya'nın da imza attığı bir belgeyle sorunun çözümünde barışçıl yöntemlere bağlı kalacaklarını ifade etmişlerdi. Ama ilginç bir şekilde son yıllarda büyük kayıplara neden olan ateşkes ihlalleri, taraflar arasında görüşmelerin yapıldığı sırada ya da hemen ertesinde yaşanmıştır.

29 "Russia's Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks", Nov 2, 2008, <http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234> (10.11.2010).

Örneğin, 10 Eylül 2009 tarihinde Ağdam yönünde saldırıya geçen Ermenistan ordusuna Azerbaycan tarafının karşılık vermesi sonucu 5 Ermenistan askeri öldürülmüş, 10'uysa yaralanmıştı. Keza 2010 yazında Ermenistan'ın ateşkesi ihlali sonucu çıkan geniş çaplı çatışma da, 5 Ermenistan askerinin ölümü, onlarca askerin ise yaralanmasıyla sonuçlanmıştır. Çatışma sonunda daha sonra Azerbaycan'ın milli kahramanı ilan edilen Mübariz İbrahimov'un cenazesi Ermenistan ordusunun kontrol ettiği bölgede kalmıştır. Daha sonra çıkan çatışmalarda yine Azerbaycan ve Ermenistan ordusunun askerlerinin cenazeleri karşı tarafların kontrol ettiği bölgelerde kalmıştır. Cenazelerin iadesi sadece 27 Ekim 2010'da, Rusya'nın Heşterhan kentinde gerçekleştirilen üçlü görüşmede imzalanan anlaşmayla sağlanabilmiştir. Ateşkesin güçlendirilmesine ilişkin görüşmeler yoğunlaşırken (5 Mart'ta devlet başkanları arasında bir üçlü görüşme daha yapılmıştı) 8 Mart 2011 tarihinde Ermenistan ordusunun keskin nişancısı bir kısmı Ermenistan'ın işgali altında olan Ağdam bölgesinin işgal edilmemiş Şıhlar köyündeki 9 yaşındaki çocuk kafasından vurarak katledilmiştir.

Ağustos 2014'te, Kasım 2014'te, Aralık 2015'te ve diğer bazı dönemlerde ne zaman üst düzey görüşmeler söz konusu olsa, ateşkes ihlalleri her iki taraftan önemli kayıpların yaşanmasına ve savaş senaryolarının gündeme gelmesine neden olmuştur. Fakat bu gerginliklerin her birinden sonraki birkaç gün içerisinde önceki düzene geri dönülmüştür.

Cephe hattında 1994 ateşkes anlaşmasından sonraki en büyük gerginlik ise Nisan 2016 başlarında yaşanmıştır. 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde yoğun olarak süren çatışmalarda her iki taraf ciddi kayıplar vermiştir (her iki tarafın kendi kayıpları ve karşı tarafın kayıpları konusunda verdiği rakamlar çeliştiği için bu çalışmada rakamlar üzerinde bir tartışmaya girilmemesi uygun görülmüştür). Ama Azerbaycan ordusunun Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklarının bir kısmını kurtardığı Ermenistan tarafından da kabul edilmiş, hatta bu gelişme üzerine Ermenistan'da yönetim ve Rusya aleyhinde protesto gösterileri de yoğunlaşmıştır. Bu arada Azerbaycan'da ve bazı diğer ülkelerde yerleşmeye başlayan "Azerbaycan ordusu saldırılarını yoğunlaştırarak topraklarının tamamını işgalden kurtaracaktır" beklentisi genel olarak "Rusya etkeni" ve fiili olarak Rusya'nın girişimleri ile gerçekleşmemiştir. "4 gün savaşı" olarak tanımlanan son gerginlik de Rusya'nın arabuluculuğuyla Moskova'da Ermenistan ve Azerbaycan Genelkurmay Başkanları arasında imzalanan anlaşmayla yerini "ateşkes"e bırakmıştır. Yani, savaştan sürekli ateşkes ihlallerinin yapıldığı aşamaya geri dönülmüştür.

Sonuç

Genel olarak değerlendirecek olursak, Rusya soruna ilişkin kilit ülke konumunu sürekli olarak korumuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere sorunun doğuşunda ve mevcut hale gelmesinde sürekli olarak en önemli rol Rusya'ya ait olmuştur. Birkaç başarısız girişimin ardından ateşkes anlaşmasının imzalanmasını da önemli ölçüde Rusya'nın girişimleri sağlamıştır. Fakat ateşkes anlaşmasına rağmen ateş pek de kesilmiş değildir. Ermenistan için elde ettiklerini yasallaştırmanın, Azerbaycan için ise zorunlu olarak “uygun zamanı beklemenin” aracı olarak görülen ateşkes anlaşması savaş riskini de canlı tutmaktadır. Ağustos 2008 olayları ve Nisan 2016'da yaşananlar da bunu onaylamaktadır.

Rusya'nın bölgesel ve küresel olanakları ile bu ülkenin bölgesel ve küresel iddiaları değişmedikçe sorunun kalıcı biri çözüme ulaşma ihtimali zayıf olarak kalacaktır. Bölgesel etkinliğini daha da artırmayı amaçlayan Rusya Azerbaycan'da askeri üsse sahip olmayı çok arzulamakta, Azerbaycan'daki askeri üslerini ve en son 2013'te Gebele Radar Üssünü boşaltmış olmayı kabullenmemektedir. Bu ülke ateşkes anlaşmasının imzalanmasına ve yoğun bir biçimde ihlal edilmesi sonrasında yeniden sağlanmasına yönelik süreçleri her defasında bölgeye asker yerleştirme girişimi olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Nisan 2016'da yaşananlar sonrasında da bunu gözlemlemek mümkündür. Fakat dengeli ama aynı zamanda mümkün olduğu kadar bağımsız dış politika izleme çabalarını sürdüren Azerbaycan Rusya'nın bu girişimlerine karşı çıkmaktadır. Mevcut koşullarda ateşkesin tamamen ortadan kalkması ve geniş kapsamlı savaşın başlaması ihtimali de zayıftır.

Kaynakça:

- “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”,
<http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (31.03.2016)
- “Almatı Protokolünün İcrasına Nezaret Protokolü”, *Azadlıq*, 5 Ekim 1992;
- “Azərbaycan Ərazisində Törədilən Terror - Təxribat Faktları”,
http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html (25.02.2016); “Xocalı Soyqırımı”,
<http://mfa.gov.az/content/795?options=content&id=850> (26.02.2016).
- “Azerbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”,
<http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.htm> (26.02.2016).
- “Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Heyder Eliyevin “Utro Rossii” qezetine müsahibesi - 6 iyul 1994-cü il”,
<http://library.aliyev-heritage.org/az/7235858.html> (13.12.2015)
- “Baker Roma Toplantısından Umutlu”, *Azadlıq*, 15 Haziran 1992.
- “Karabakh”, <http://en.president.az/azerbaijan/karabakh> (30.08.2015).
- “RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016);
- “RESOLUTION 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement> (25.02.2016);
- “RESOLUTION 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement> (25.02.2016);
- “Russia’s Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks”, Nov 2, 2008,
<http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234> (10.11.2010).
- “Zheleznovodsk Declaration”, <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php> (13.12.2015).

“Обращение президента СССР от 14.03.1991 п оп-1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!”,
http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=420 (13.12.2015).

Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Ankara: Berikan, 2015. s. 82.

Arsen Gasparyan, “Dinamika Karabakskovo Konflikta; Rol Rossiskoy Federasii v Evo Uregulirovaniı” (Dağlık Karabağ Sorununun Dinamiği ve Rusya Federasyonu’nun sorunun çözümündeki rolü),
www.coc.org/journal/cac06-1999 (17.01.2009).

Ayna, 10 Eylül 1994.

Azerbaycan (Azerbaycan`da resmi gazete), 10 Mayıs 1995.

BM resmi internet sayfası, “RESOLUTION 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016) ;

Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995;

Dursun Yıldırım ve Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991.

Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar*, İstanbul: Sinatle, 1998.

http://www.cis.minsk.by/russian/cis_peace.htm (24.05. 2010).

Levon Chorbajan, Patrik Donabedian and Claude Mutafian, *The Caucasian Knot: The History And Geopolities Of Nagorno Karabagh*, London: Zed Books, 1995.

Manvel Sarkisyan, *Politiçeskiye Problemi Kavkaza: Armeniya, Politika Armenii v Regione*, Erivan: The Armenian Center for National and International Studies yayını, 1995.

Musa Qasimov, *Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)*, Bakü: Genclik, 1996.

Ömer Engin Lütem, “Karabağ Sorunu”, Derleyen: Ömer Engin Lütem, *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*,

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm (12.04.2016);

Perviz Safarov, *90'lı yıllarda Azerbaycan'ın Uluslararası Durumu ve Dış Politikası*, Bakü: Elm, 1999.

Sabah, 20 Ekim 1994.

Segodnya (Rusya`da gazete), 14 Ekim 1994.

Suren Zolyan, *Naqornıy Karabax: Problema i konflikt*,

<http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html> (13.12.2015);

V. Mitayev, “Rossiya i Zapad v Karabakskom Konfliktke (Karabağ Sorununda Rusya ve Batı)”, www.zakafkazyia.org , (14.12.2009).

AIHM'İN PERİNÇEK KARARI: "SOYKIRIM İNKÂRI"/İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ İKİLEMİNİN AŞILABİLİRLİĞİ

(REASONS BEHIND THE RELOCATION OF ARMENIANS)

Dr. Deniz AKÇAY

Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği
E. Uzman Hukukçu

Öz: *Bu çalışmada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Perinçek kararının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin düşünce özgürlüğüne ilişkin 10. Maddesi bağlamında nasıl "soykırım inkârı" ve ifade özgürlüğü arasındaki ikileme detaylı ve tutarlı bir açıklık getirdiği tartışılmaktadır. Perinçek kararı, 1915 olaylarının "soykırım" tabusundan kurtarılarak uluslararası planda tartışılabilmesi bakımından önemli bir kazanımdır. Öte yandan görüleceği üzere AIHM içtihadı temelinde "olağanüstü" bir özellik taşıyamamakta, karardaki tüm gerekçeler yerleşik AIHM içtihadına dayandırılmakta, konuya ilişkin belli başlı uluslararası düzenleme ve uygulamalar dikkate alınmıştır. Mahkeme ayrıca bu kararla ifade özgürlüğünün negatif sınırını da çizmekte, soykırım/inkâr/suç paradigmasının yerine tarihsel-siyasal söylem/kamu yararı işlevi paradigmasını ikame etmiş bulunmaktadır. Perinçek kararında zaman kavramına yapılan atfın benzer diğer kararlara göre çok daha uzun olması her türlü zaman itibarıyla yetki sorunsalının ötesinde, tarihin serbestçe ve sınırsızca tartışılması hakkının önemini ve gereğini de ortaya koymaktadır. Bu karar, Ermeni soykırım iddialarının tek yanlı olarak ve ilgili tüm taraflara eşit tartışma imkânı tanınmaksızın tek yönlü tartışılmasına ve taraflardan sadece birine âdeta bir "unutma vecibesi"nin empoze edilmesine devam edilmesi yerine, herhangi bir tarih olayı gibi her yer ve ortamda serbestçe araştırılmasına, incelenmesine ve tartışılmasına imkân sağlamaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Perinçek-İsviçre Davası, ifade özgürlüğü, nefret söylemi*

Abstract: *This article examines the way in which the ECHR's Perinçek decision sheds light on the dilemma between "genocide denial" and freedom of expression in relation to Article 10 of the European Convention of Human Rights concerning freedom of thought, expression and information. The Perinçek decision is imperative for enabling discussions*

around the events of 1915 in the international arena and for freeing such discussions from the “genocide taboo”. On the other hand, the ECHR decision does not have an “extraordinary” attribute to it. In this sense, the facts found in this decision are grounded on already existing ECHR opinions which take into account relevant international regulations and practices. Moreover, by means of this decision, the court has identified restrictions to freedom of expression and has replaced the genocide/denial/crime paradigm with a historical-political discourse/ public interest paradigm. The reference to the concept of time in the Perinçek decision, which extends over a longer period of time in comparison to other similar cases, reveals the necessity and significance of the right to discuss history liberally and without any restrictions. In short, this decision has established the right to research, discuss, and assess Armenian genocide claims in any setting by all interested parties, freely and with no constraints, without imposing a one-sided discussion or the notion of the “obligation to forget”.

Keywords: *European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Perinçek v. Switzerland, freedom of speech, hate speech*

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Büyük Dairesi'nin 15 Ekim 2015 tarihli *Perinçek* kararıyla İsviçre Federal Mahkemesi'nin başvuranı, 1915 olaylarının bir Ermeni soykırımı olarak tanımlanamayacağı yolundaki ifadelerininin İsviçre Ceza Kanunu'nun (İCK) soykırımın inkârını düzenleyen mükerrer 261/4. maddesindeki suçu işlemiş olduğu gerekçesiyle cezalandırmasının, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) düşünce özgürlüğüne ilişkin 10. maddesine aykırı olduğu sonucuna varılmıştır.¹ Büyük Daire kararıyla, AİHM'in daha önce 17 Aralık 2013 tarihli Daire düzeyindeki ihlâl kararı² da çok daha ayrıntılı gerekçelerle teyit edilmiş bulunmaktadır.³

Büyük Daire önündeki prosedüre, başvuran ve dâvalı İsviçre Hükûmeti dışında, Türkiye, Fransa ve Ermenistan Hükûmetleri ve ayrıca çok sayıda sivil toplum kuruluşu da müdahil sıfatıyla katılmış, Ermenistan Hükûmeti'ne de ayrıca duruşmada görüşlerini açıklama hakkı tanınmıştır.⁴

Karar on lehte yedi aleyhte oy ile alınmıştır. Dâvalı hükûmetin AİHM yargıcı Helen Keller de, daha önce Daire düzeyindeki tutumunu yineleyerek ihlâl doğrultusunda oy kullanan yargıçlar arasında yer almıştır.⁵ Kısmen lehte kısmen aleyhte oy kullanmış olan Alman yargıç Angelica Nussberger ise, karara eklenen ayrı görüşünde, ihlâl lehine oy kullanmış olduğunu, ancak Mahkeme'nin ihlâl kararını dayandırdığı bazı gerekçelerine katılmadığı açıklamasında bulunmuştur.⁶

Perinçek kararı, İsviçre Federal Mahkemesi'nin "Ermeni soykırımını" inkâr ettiği gerekçesiyle başvurana uyguladığı İsviçre Ceza Kanunu'ndaki (İCK) mükerrer 261/4. maddesindeki hükmün yorumuna getirdiği açıklığın ötesinde, tüm AİHS'ne taraf olan devletlerin konu hakkındaki tutumları açısından da

1 *Perinçek c. Suisse* (no. 27510/08), [GC], arrêt du 15 octobre 2015.

2 *Perinçek c. Suisse* (no. 27510/08), arrêt du 17 décembre 2013.

3 *Perinçek*, s. 120.

4 Association Suisse-Arménie, Fédération des Associations turques de Suisse romande, Conseil de Coordination des organisations arméniennes de France (CCAF), Association turque des droits de l'homme, le Centre Vérité, Justice, Mémoire et l'Institut pour l'étude du génocide et des droits de l'homme, Ligue internationale contre le racisme et l'antisémitisme « LICRA », Centre de la protection internationale, un groupe d'universitaires français et belges. Başvuranın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti AİHS'nin 36/1. maddesinde öngörülen müdahale hakkını kullanarak prosedüre katılmış, diğer hükûmet ve kuruluşlar ise AİHS'nin 36/2. maddesindeki düzenleme uyarınca **müdahil olma talebinde bulunma hakkını** kullanarak ve AİHM'in **izni** ile prosedüre katılmışlardır.

5 Keller'in Büyük Daire aşamasındaki prosedüre katılmamasına yönelik Ermenistan Hükûmeti'nin talebi Büyük Daire Başkanı tarafından reddedilmiştir, *Perinçek* 2015, par. 5. İsviçre Hükûmeti'nin duruşma yapılmaması ya da yapılsa gizlilik kuralına uyulması yolundaki iki talebi de Mahkeme tarafından reddedilmiştir. *ibid.* par.6

6 *Perinçek, Opinion partiellement concordante, partiellement dissidente de la juge Nussberger*, s. 122-125.

geniş ve kalıcı sonuçları olabilecek nitelikler taşımaktadır. Olası sonuç ve yansımalarına değinilmeden önce, kararın olgusal dayanakları ile AİHM'in bunlara ilişkin hukuksal değerlendirmelerini özetlemekte yarar bulunmaktadır.

Başvuran, 2005 yılında İsviçre'nin Bern, Lozan ve Zürih şehirlerinde düzenlenen üç konferansta özetle, Türklerle Ermenilerin yüzyıllar boyunca bir arada barış içinde yaşamış olduklarını, ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin düşmana karşı mücadele verdiği bir dönemde, Ermenilerin yabancı güçlerin kışkırtmalarıyla Ruslarla işbirliği yapmaya itildiklerini ve bu ortamda maruz kaldıkları katliam ve tehcirin soykırım olarak tanımlanamayacağı, soykırım iddiasının bir emperyalist yalandan ibaret olduğu görüşünü savunmuştur.

“İsviçre Ermenistan Derneği”nin şikâyeti üzerine Lozan Polis Mahkemesi'nde başlayan yargılama sürecinde başvuranın ifadeleri, İsviçre'nin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 21 Aralık 1965 tarih ve 2106 A sayılı kararıyla kabul edilip 4 Ocak 1969'da yürürlüğe giren “*Her Türlü Irk Ayrımcılığının Tasfiye Edilmesine Dair Irk Ayrımlarına İlişkin BM Sözleşme*”sini onaylaması çerçevesinde İCK'ya eklediği ve “*alenen, sözlü, yazılı, resim, hareket, fiili yollar ya da başka bir biçimde bir soykırımı inkâr eden, kaba bir biçimde küçümseyen veya haklı gösteren*” kişilerin en çok üç yıl hürriyeti kısıtlayan bir cezaya veya para cezasına mahkûm edilmesini öngören hüküm çerçevesinde değerlendirilmiş ve sonuçta, başvuran, İsviçre hukukunda kısa süreli hapis cezasının alternatifini oluşturan 90 günlük bir para cezasına mahkûm edilmiştir. Başvuranın, Lozan mahkemesi'nin kararının iptal edilmesi yolundaki talebi reddedildikten⁷ sonra, temyiz başvurusunda bulunduğu İsviçre Federal Mahkemesi ilk derece mahkemesinin kararını 12 Aralık 2007 tarihinde onaylamıştır.⁸

Mahkûmiyet kararının İsviçre'de kesinleşmesinden sonra, başvuranın, 2008 yılında AİHM'e yaptığı başvuruyu inceleyen yedi üyeli Daire'nin 17 Aralık 2013 tarihli kararında, İsviçre Hükûmeti'nin, başvuranın maruz kaldığı mahkûmiyetin hukuka uygunluğunu kanıtlama doğrultusunda AİHM'e sunmuş olduğu gerekçelerin, ifade özgürlüğü kısıtlamalarının demokratik bir toplum açısından gerekli olması kistasına uymadığı saptanarak, İsviçre'nin AİHS'nin ifade özgürlüğü ile ilgili 10. maddesini ihlâl ettiği sonucuna varılmıştır.⁹

İsviçre Hükûmeti'nin, Daire kararının Büyük Daire tarafından yeniden incelenmesi yolundaki talebinin, AİHS'nin 43/2. maddesi uyarınca oluşan beş üyeli bir kurul tarafından kabul edilmesi üzerine, Daire kararının, AİHS'nin

7 Perinçek, par.23-24.

8 Perinçek, par. 26.

9 Perinçek 2013 yukarıda zikredilen karar, par.129 ve 130.

43/1. maddesi uyarınca, açıklandığı tarihten itibaren üç ay içinde kesinlik kazanması önlenmiş, başvuru dosyası Daire kararıyla birlikte Büyük Daire'ye intikal etmiştir.

Ermeni iddialarının tartışılmasında ve, özellikle, 1915 olaylarının tarihsel bakımdan özgürce incelenebilmesinde belirleyici bir katkı sağlayabileceği kabul edilmesi gereken *Perinçek* kararı, ayrıca, AİHM'in ifade özgürlüğüne ilişkin içtihat zincirine de ifade özgürlüğünün genel olarak hangi kısıtlara göre sınırlandırılabilirliği konusunda da yerleşik içtihadının doğrultusunda önemli yorumlar ekleyen bir karar niteliğini taşıdığı kabul edilmelidir.

Bu çerçevede, özellikle, Büyük Daire'nin madde itibarıyla yetkisi konusunda izlediği yaklaşım, başvurunun esasına ilişkin değerlendirmeleri, AİHM kararının "kurumsal" statüsü ve içtihadı değeri, karara yöneltilen eleştiriler ve kararın geleceğe dönük önemi üzerinde durulacaktır.

I. *Perinçek* kararında ön meseleler ve esasa ilişkin incelemenin temel parametreleri

AİHM Büyük Dairesi, başvurunun esasına girmeden önce iki "ön mesele" yi aydınlatmakta yarar görmüştür:

1. AİHM'in madde itibarıyla (*ratione materiae*) yetkisi ve soykırım

Mahkeme, başvurunun esasını incelemeyen önce, başvuru konusunun özelliklerini dikkate alarak, madde itibarıyla yetkisinin sınırlarını hatırlatmak ihtiyacını duymuştur. Bu çerçevede AİHM'nin 19 ve 32/1. maddelerine atıfla yetkisinin "*Bu Sözleşme ve protokolleri gereği Yüksek Sözleşmeciler Tarafından yüklenilen taahhütlere uyulmasını sağlamak*" ve "*..bu Sözleşme ve Protokollerinin yorumu ve uygulanmasına ilişkin tüm sorunları*" incelemek şeklinde belirlenmiş olduğuna işaret etmiş, ayrıca bu normatif referansa, Uluslararası Yugoslavya Ceza Mahkemesi, Uluslararası Ceza Mahkemesi veya Lahey Adalet Divanı gibi cezai ya da başka nitelikte bir yetkisinin bulunmadığını da belirtmiştir.¹⁰

Ermeni iddialarının tartışılmasında ve, özellikle, 1915 olaylarının tarihsel bakımdan özgürce incelenebilmesinde belirleyici bir katkı sağlayabileceği kabul edilmesi gereken Perinçek kararı, ayrıca, AİHM'in ifade özgürlüğüne ilişkin içtihat zincirine de ifade özgürlüğünün genel olarak hangi kısıtlara göre sınırlandırılabilirliği konusunda da yerleşik içtihadının doğrultusunda önemli yorumlar ekleyen bir karar niteliğini taşıdığı kabul edilmelidir.

¹⁰ *Perinçek*, par. 101.

Mahkeme, ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki Ermeni halkının 1915 yılından itibaren maruz kaldığı “kitlesel katliam ve tehcirin” (*massacres et déportations massives/massacres and mass deportations*) uluslararası hukuk anlamında soykırım olarak nitelenip nitelenemeyeceğini belirtmek zorunda olmadığını (*n'est pas tenue de dire/not required to determine*), bu konuda hukuken bağlayıcı herhangi bir (*dans un sens ou dans l'autre/one way or the other*) sonuca ulaşması noktasında yetkili olmadığını da vurgulamıştır.¹¹

Bu şekilde Büyük Daire, daha ilk baştan, yetkisinin, sadece İsviçre Federal Mahkemesi'nin başvuran hakkındaki mahkûmiyet kararıyla Sözleşme'nin ifade özgürlüğüne ilişkin 10. maddesinin ihlâl edilip edilmediği sorunsalıyla sınırlı olduğu mesajını vermek istemiştir.

Aslında, 17 Aralık 2013 tarihli Daire kararında da AİHM'in “tarihçiler ortamında devam etmekte olan bir tartışmanın konusunu oluşturan tarihi sorunlarda hakemlik yapma durumunda olmadığı”¹² belirtilmiş olmakla birlikte, soykırım konusunda yetkili olabilecek yargı organları hakkında herhangi bir ipucu vermemiş, yargı yetkisinin konu ve kapsamını belirleyen Sözleşme'nin 19. ve 32. maddelerini de zikretmemiştir.

Ayrıca, yetkiye ilişkin AİHS maddelerine atıfta bulunmaksızın, tarafların kendisinden 1915 olaylarının gerçekliğini araştırmasının ve bu olayların “soykırım” olarak nitelendirilmesinin yerindeliğini incelemesinin istenmediğini (*elle n'est pas amenée à se prononcer/it is not required to determine..*) belirtmiş olmakla, soykırım konusunun Daire tarafından bir yetki (*jurisdiction/jurisdition*) sorunu olarak değil, talebe bağlı olarak incelenebilecek bir konu olarak algılanmış olduğunu da düşündürmektedir.¹³

Büyük Daire'nin Daire'ye göre yetki konusunda, daha açık ve özellikle bu konuda hangi koşullarla yetkisinin var sayılabileceğini belirtmesinin, “Ermeni soykırımı”nın tarihsel bir gerçek olduğunun kanıtlanmasına çalışılan Portekiz ve Montenegro yargıçlarının Daire kararına eklenen onyeddi sayfalık kısmî karşı görüşleri¹⁴ bakımından da anlam ve önem taşıdığı söylenebilir.

2. AİHM yetkisinin AİHS'nin 17. maddesi açısından değerlendirilmesi

Ermeni “soykırımının” gerçekliği “açıkça saptanmış” (*clairement établi*) bir tarihsel olay olup olmadığını araştırma konusunda Sözleşme hükümleri

11 Perinçek, par. 102

12 Perinçek, 2013, par. 99.

13 Perinçek, 2013, par. 111.

14 Perinçek 2013, *Opinion en partie dissidente des Juges Vucinic et Pinto de Albuquerque*, s. 63-80.

açısından madde itibarıyla (*ratione materiae*) yetkisiz olduğunu vurgulayan AİHM, başvurunun esasına girmeden önce ne başvuranın, ne de dâvalı Hükûmetin gündeme getirmediği AİHS'nin 17. maddesinin Perinçek başvurusuna uygulanıp uygulanmayacağını re'sen incelemeyi uygun görmüştür.

Sözleşme'de düzenlenen hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasını önlemeye yönelik AİHS'nin 17. maddesine göre:

"Bu Sözleşme'deki hiçbir hüküm, bir devlete, topluluğa veya kişiye, Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerinin yok edilmesi veya bunların Sözleşme'de öngörülmüş olandan daha geniş ölçüde sınırlandırılmalarını amaçlayan bir etkinliğe girişme ya da eylemde bulunma konusunda herhangi bir hak verdiği biçimde yorumlanamaz."

Söz konusu maddenin Sözleşme'nin giriş bölümü ışığında da yorumlanmasında yarar bulunmaktadır. Nitekim, Sözleşme'nin dayandığı temel değer ve ilkelerin belirlendiği giriş bölümünün dördüncü paragrafında Taraf Devletlerin *"..dünyada barış ve adaletin asıl temelini oluşturan ve korunması öncelikle, bir yandan gerçekten demokratik bir siyasal rejime, diğer yandan da insan hakları konusunda ortak bir anlayış ve ortaklaşa saygı esasına bağlı olan bu temel özgürlüklere derin bağlılıklarını .."* bir kez daha tekrarladıkları kaydedilmiştir.

Sözleşme'deki hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasının Sözleşme'nin siyasal temelindeki demokratik rejimi de tehlikeye atabileceği fikrinden hareketle, gerek AİHM, gerek daha önce Avrupa İnsan Hakları Komisyonu uygulamasında özellikle antisemit, ırkçı, Nazi rejimini savunan, Yahudi soykırımını inkâr eden, şiddete teşvik eden söylemlerle ilgili başvuruların esasına girmeden kabul edilemez bulmuştur.¹⁵

Mahkeme'nin, başvuranın, "Ermeni soykırımı"nın bir uluslararası yalandan ibaret olduğu tezini savunmasının demokratik bir rejimi ya da bu rejimin dayandığı değerleri tehdit edecek nitelikte olup olmadığı tartışmasını gündeme getirmesi, özellikle dâvalı İsviçre Hükûmeti'nin bu yönde bir savunmada bulunmamış olması dikkate alındığında, ilginç bir yaklaşım sayılabilir. Kaldı

¹⁵ Örneğin, genel olarak, ırkçı söylemle ilgili *Glimmerveen et Hagenbeek c. Pays Bas*, no.8348/78,8406/78, Déc. de la Commission 11octobre 1979, DR 18 s. 187 ; Nazi rejimini övme ile ilgili *Kühnen v. Germany*, no.12194/86, Déc., DR 56 s. 213; Yahudi soykırımının bayağılaştırılması *Garaudy c. France*, no.65831/01 [Déc] 24 juin 2003 ; ırkçı söylemle ilgili Müslümanlara karşı ırkçı söylemle ilgili *Norwood v. UK*, no. 2813/03, 16. novembre 2004 ; Yahudi düşmanlığı ile ilgili *Pavel Ivanov v. Russia*,35222/04 [Déc],20 February 2007 ; Kuzey Afrika kökenlilere karşı ırkçı söylemle ilgili *Seurot c. France*, no.57383/00[Déc], 18 mai 2014.

ki, ifade özgürlüğünün hangi gerekçelerle sınırlandırılabilirliği konusunda klasikleşmiş *Handyside* kararında açıkça ifade özgürlüğünün sadece bilgilendirme veya fikirlerin serbestçe dolaşımı açısından değil, "... *Devleti ya da halkın herhangi bir kesimini incitecek, korkutacak ya da kaygılandırarak*" ifadeler açısından da AİHS'nin 10. maddesindeki güvencelerden yararlanacağı kabul edilmiştir.¹⁶

AİHS'nin 17. maddesinin uygulanmasında da Büyük Daire'nin metodolojik bakımdan Daire'nin yaklaşımından ayrılmış olduğu görülmektedir: Daire, İsviçre Hükûmeti'nin, başvurunun 17. madde çerçevesinde kabul edilemez bulunması talebinde bulunmadığına işaret ettikten¹⁷ sonra başvuranın ifadelerinin nefret söylemi ve şiddete teşvik niteliğini taşımadığına dikkat çekerek¹⁸ başvuranın ifade özgürlüğünden yararlanma hakkını kötüye kullanmamış olduğunu kabul etmiş ve 17. maddeden kaynaklanabilecek bir gerekçe ile başvurunun dayanaktan yoksun sayılamayacağı sonucuna varmıştır.¹⁹ Diğer bir deyişle, Daire, 17. maddedeki "hakkın kötüye kullanılması" kavramını kendi inisiyatifıyla bir kabul edilebilirlik koşulu olarak değerlendirmiş ve bu maddeyi "otonom" bir incelemeye tâbi tutmuştur.²⁰

Büyük Daire ise, yeniden 17. maddeye atıfta bulunmakla birlikte, başvuranın kullanmış olduğu ifadelerin nefret söylemi veya şiddeti tahrik edecek nitelikte olup olmadığı sorununun baştan çözümlenemeyeceğine işaret etmiş, bu problemin ifade özgürlüğüne yapılan müdahalenin demokratik bir toplum açısından gerekli olup olmadığı incelemesi ile kesiştiğini kabul ederek 17. madde incelemesini esasa bağlamış²¹ ve ancak 10. madde kapsamındaki ayrıntılı değerlendirmesini tamamladıktan sonra 17. maddenin uygulanmasına "mahal bulunmadığına" karar vermiştir.²²

Yaklaşımları farklı olmakla birlikte, gerek Daire'nin gerek Büyük Daire'nin, başvuru konusunu denetim mekanizmasının ötesinde, Sözleşme'nin temel "felsefesini" oluşturan demokratik değerler açısından da âdeta bir "sigorta" konumundaki 17. maddenin uygulanıp uygulanmayacağı sorunsalına değinmesi, önemli bir başvuruda tarafların ileri sürmediği bir argümanı

16 "...not only to "information" or "ideas" that are favourable received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population." *Handyside v. United Kingdom*, Application no. 549/72, judgment of 7 December 1976, par. 49

17 *Perinçek* 2013 kararı, par. 43

18 *ibid.* par. 52.

19 *ibid.* par.54, 55.

20 Louis -Marie LE ROUZIC, *Négationnisme, génocide et abus de droit*, RDLF 2014, chronique no.11

21 *Perinçek*, par. 115.

22 *Perinçek*, par.282:"Il s'ensuit également qu'il n'y a pas lieu d'appliquer l'article 17 de la Convention".

incelemek suretiyle sonuçta alınacak karara yöneltilebilecek eleştirilerin önünü almak kaygısıyla hareket etmiş olduğu düşünülebilir.²³ Bu şekilde, Perinçek başvurusunun Nazi propagandası, ırkçı nefret, Yahudi düşmanlığı içeren söylem kategorilerindeki başvurulardan farklı olduğu, 17. madde dolayısıyla başvurunun kabul edilemez bulunmasına yol açabilecek bir içeriğinin bulunmadığı mesajı da baştan verildiği gibi, bu değerlendirmenin ayrıca "doğrulamasının" da yapılacağı mesajı verilmiş bulunmaktadır.

Nitekim, Mahkeme'nin *Perinçek* kararından beş gün sonra açıkladığı Fransa aleyhindeki *M'Bala M'Bala* kararında, başvuranın, mizahi nitelikte bir gösteri sırasında kullandığı ifadelerin antisemit nitelikte olduğu ve tarihi gerçekliği kabul edilen bazı olayların sanatsal bir kılıf altında inkâr etmeye çalıştığı gerekçeleriyle başvurusu 17. madde gereğince kabul edilemez bulunmuştur.²⁴

Sonuçta AİHM, Perinçek başvurusunda, 17. madde gibi siyasal, hukuksal ve kültürel ilkelerin aksiyolojik değerlendirmesini de kaçınılmaz olarak gerektirecek yaklaşım yerine, ifade özgürlüğünün hangi koşullarda sınırlandırılabilirliğini öngören AİHS'nin 10. maddesindeki içeriği açık, pozitif hukuk parametrelerinin değerlendirilmesine ağırlık vermeyi tercih etmiştir.

2. Perinçek başvurusunun esası: İfade özgürlüğünün sınırlandırılmasında uyulması gereken parametreler

AİHS'nin ifade özgürlüğüne ilişkin 10. maddesine uygulanabilecek sınırlamalar maddenin ikinci paragrafında ayrıntılı biçimde sıralanmış olduğu gibi, AİHM içtihatları da bu kıstasların ne şekilde uygulanması gerektiği konusunda önemli açıklayıcı yorumlar getirmiştir.

10. maddenin ikinci fıkrasına göre:

"...Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlâkın,

23 17. maddenin uygulanıp uygulanmayacağı konusunda yapılan ayrı oylamada dört yargıç 17. maddenin uygulanması gerektiği yolunda karşı oy kullanmış ve bu konudaki görüşlerini ayrıca karara eklemişlerdir, *Perinçek*, s.131-133.

24 *M'Bala M'Bala c. France*, [Déc], no. 25239/13, décision du 20 octobre 2015, kararın 40. paragrafına göre *".. la Cour souligne que si l'article 17 de la Convention a en principe été jusqu'à présent appliqué à des propos explicites et directs, qui ne nécessitaient aucune interprétation, elle est convaincue qu'une prise de position haineuse et antisémite caractérisée, travestie sous l'apparence d'une production artistique, est aussi dangereuse qu'une attaque frontale et abrupte.."*

başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.”

Yerleşik AİHM içtihatlarının geliştirdiği inceleme şemasına göre, ifade özgürlüğüne yapılan bir müdahalenin AİHS'nin 10. maddesinin ikinci fıkrasındaki üç genel kriterin **tamamına** uygun olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir: a) Müdahalenin kanunla öngörülmüş olması (*prévue par la loi/prescribed by law*), b) Müdahalenin maddenin ikinci fıkrasında belirtilen amaçlardan birine ya da birkaçına uygun olması, b) Müdahalenin demokratik bir toplum için gerekli olması. Bu üç parametre *Perinçek* kararında büyük bir titizlikle ve, özellikle, çok sayıda alt parametreler de dikkate alınarak “eksiksiz” tanımlanabilecek derecede irdelenmiştir.

a) Müdahalenin yasa ile öngörülmüş olması

Başvuranın ifade özgürlüğüne yapılan müdahale sonucunda mahkûm edilmiş olması, ilk bakışta, İCK'nın mükerrer 261. maddesinin 4. fıkrasına dayanması bakımından müdahalenin yasallığı açık olmakla birlikte, AİHM içtihadına göre, ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamanın **şekli** bakımdan yasaya dayanması yeterli olmayabilir: Yasaya uygunluk kıstası, ayrıca, ulusal düzenlemenin, olayın cereyan biçimi çerçevesinde doğurabileceği sonuçların önceden tahmin edilebilmesini de gerektirmektedir.²⁵

Bu kriterle ilgili olarak, müdahil Türk Hükûmeti, İsviçre mahkemelerinin soykırım anlayışlarının aslında 1915 olaylarının soykırım oluşturup oluşturmadığı konusundaki bir değerlendirmesinin sonucu değil, İsviçre toplumundaki bu konuda oluşan bir kanaate dayandığı argümanını işlemiştir.²⁶

AİHM bu konuda, başvuranın, özellikle İsviçre Ulusal Konseyi'nin (*Conseil national*) daha önce 1915 olaylarını soykırım olarak tanımış olduğunu da dikkate alarak, ifadelerinin İCK'nın 261/4. maddesindeki hüküm gereğince cezai sorumluluğuna yol açabileceğini öngörmüş olmasının beklenebileceği varsayımıyla, kanunilik koşuluna uyulmuş olduğunu kabul etmiştir.²⁷

Alman yargıç Nussberger ise, karara eklenen kısmen karşı kısmen açıklayıcı görüşünde, AİHS'nin ihlâl edildiği yolunda oy kullanmış olduğunu

²⁵ *Perinçek*, par. 131 ; *Sunday Times v. United Kingdom* (no.1), judgment of 26 April 1979, par. 48-49.

²⁶ *Perinçek*, par. 129.

²⁷ *Perinçek* , par. 138.

vurguladıktan sonra, İCK'nın 261/4. maddesinin kaleme alışı şeklinin İsviçre mahkemelerinin hangi olayların soykırım sayılıp sayılmayacağı konusunda yetkili olup olmadığına açık olmadığını savunmuştur. Yargıca göre, bu eksiklik nedeniyle bir uluslararası mahkemenin kararı ya da ulusal ve uluslararası planda bilimsel veya siyasal bakımdan oluşan bir görüş birliğine dayanacak durumda olmayan İsviçre Federal Mahkemesi, tarihsel nitelikte genel bir "consensus" gerekçesine atıfta bulunmakla yetinmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde Alman yargıç, sözkonusu İCK maddesinin cezai nitelikte bir yaptırım haklı gösterip gösteremeyeceği soru ve, hatta, kuşkusunu da gündeme getirmiştir.²⁸

b) Müdahalenin Sözleşme'de belirtilen meşru bir amaca uygun olması

AİHM, ifade özgürlüğüne getirilebilecek sınırlamanın meşru bir amaca dayanıp dayanmadığını, AİHS'nin 10/2. maddesinde sayılan meşru amaçlardan İsviçre Hükûmeti'nin savunmasında üzerinde durduğu kamu düzeninin korunması ve başkalarının şöhret ve haklarının korunması kıstasları açısından incelemiştir.²⁹

aa) Kamu düzeninin korunması

Sözleşme'nin İngilizce metnindeki "prevention of disorder" kavramı ile Fransızca metnindeki "défense de l'ordre" kavramlarının farklı olduğuna da dikkat çeken AİHM, insan haklarının korunmasına yönelik bir denetim sisteminde iki farklı versiyonu birbirine yaklaştıracak en uygun yorumun sözkonusu kavramların en dar anlamlarında (*leur sens le moins large/ the less extensive meaning*) kullanılmasını gerektirdiği sonucuna varmıştır.³⁰

Kararda, İsviçre Hükûmeti'nin AİHM'e sunduğu görüşlerde değindiği kamu düzeni riski argümanının, daha önce başvuruları yargılamış olan mahkemelerce gündeme getirilmemiş olduğuna işaret edilmiş, Strazburg'daki prosedür aşamasında ileri sürülen bu "meşru" amacın gerçekliğinin başvuranın

Kararda, İsviçre Hükûmeti'nin AİHM'e sunduğu görüşlerde değindiği kamu düzeni riski argümanının, daha önce başvuruları yargılamış olan mahkemelerce gündeme getirilmemiş olduğuna işaret edilmiş, Strazburg'daki prosedür aşamasında ileri sürülen bu "meşru" amacın gerçekliğinin başvuranın konferanslarının cereyan ettiği ortam açısından kanıtlanamadığı için "kamu düzeninin korunması" gerekçesi ikna edici bulunmamıştır.

²⁸ Perinçek, *Opinion partiellement concordante et partiellement dissidente de la juge Nussberger*, s. 125.

²⁹ Perinçek, par.143.

³⁰ Perinçek, par. 151.

konferanslarının cereyan ettiği ortam açısından kanıtlanamadığı için “kamu düzeninin korunması” gerekçesi ikna edici bulunmamıştır.³¹

bb) Başkalarının haklarının korunması

Mahkeme, bu başlık altında, 1915 olaylarının doğrudan mağdurlarıyla onların neslinden gelenlerin haysiyet (*dignité/dignity*) ve kimliklerinin (*identité/identity*) korunması argümanı kapsamında, İsviçre Federal Mahkemesi’nin özellikle diaspora Ermenileri’nin kimliklerini “Ermenilerin bir soykırımı maruz kaldıkları” fikri üzerinde inşa etmiş oldukları yolundaki argümanını kabul etmekle birlikte, başvuranın ifadelerinin Ermenileri aşağılayıcı, onları haysiyetlerinden mahrum edecek, insanlıklarını küçümseyecek nitelikte olmadığına işaret etmiştir.

Öte yandan, başvuranın “Ermenilerin emperyalist güçlerin” âleti oldukları, “Türk ve Müslüman halkların katliamına katıldıkları” yolundaki ifadeleri dolayısıyla, ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamanın Ermenilerin korunması çerçevesinde meşru bir amaç sayılabileceğini kabul etmiştir.³²

3. Müdahalenin demokratik toplum açısından gerekli olması

İfade özgürlüğüne getirilecek sınırlamaların demokratik toplum değer ve ilkelerinin korunması açısından gerekli olması kıstası, kararda ayrıntılı biçimde irdelenmiştir. Bu bölümün “giriş”inde, AİHM, ifade özgürlüğüne getirilecek sınırlamaların dar biçimde yorumlanması gerektiği, AİHM’in ulusal makamların yetki alanına müdahale etme gibi bir görevinin bulunmadığına işaret edilmiş, yetkisinin, ulusal makamlarca yapılan müdahalenin zorlayıcı bir toplumsal gereksinim (*besoin social impérieux/pressing social need*) gerekçesiyle izah edilip edilemeyeceğini, güdülen meşru amaçla orantılı olup olmadığını ve dâvalı hükûmetin, bu çerçevede ileri sürdüğü gerekçelerin uygun ve yeterli olup olmadığını denetlemekten ibaret olduğu belirtilmiş, ayrıca devletin siyasal söylemi sınırlandırabilme marjının daha dar olduğu vurgulanmıştır.³³

Bu “uyarılardan” sonra, Büyük Daire, İsviçre’nin ulusal yargı makamlarının,

31 *Perinçek*, par. 154; aksine örnek: *Castells v. Spain*, Judgment of 23 April 1992 par. 39. Ancak, müdahalenin demokratik toplum kriteri açısından zorunlu olmadığı gerekçesiyle ihlâl kararı verilmiştir. *ibid.* par. 43.

32 *Perinçek*, par. 156-157.

33 *Perinçek*, par.196,197.

İCK'daki hükmün uygulanmasında, AİHS'nin ifade özgürlüğüne ilişkin 10. maddesi ile kişinin özel yaşamı ve ailesinin korunması hakkına ilişkin AİHS'nin 8. maddesi arasında dengeli bir yaklaşım izleyip izlemediğinin araştırılması kapsamında, a) İfadelerin niteliği, b) İfadelerin kullanıldığı ortam (*contexte/context*), c) Zaman faktörü, d) Yüksek Akit Taraflar arasında 1915 olaylarının soykırım olarak tanımlanması konusunda bir "consensus" oluşup oluşmadığı e) İsviçre'nin uluslararası yükümlülükleri nedeniyle soykırım inkârına yaptırım uygulama yükümlülüğünün bulunup bulunmadığı f) Uygulanan cezanın ağırlığı, parametrelerini ayrı ayrı irdelemiştir.

a) İfadelerin niteliği

Mahkeme'ye göre, başvuranın aleni toplantılarda, kitap, gazete ya da televizyon programlarında tarihsel olaylar hakkında kullandığı ifadeler, toplumu ilgilendiren konular olarak kabul edilmelidir.³⁴ Başvuranın ifadeleri tarihsel ve hukuksal içerikte olmakla birlikte, aleni bir toplantı sırasında açıklanmış olması, başvuranın tarihçi veya hukukçu olarak değil, bir siyaset adamı olarak hareket etmiş olduğunu göstermekte, söylemin şiddete, nefrete veya hoşgörüsüzlüğe kışkırtmaya dönüşmemesi kaydıyla korunmasında kamu yararı bulunmaktadır.³⁵

Büyük Daire, başvuranın, 1915 olayları bağlamında Ermeniler aleyhine bir nefret söylemi geliştirmediğini, Ermenileri "yalancı" olmakla suçlamadığını, hakaret sayılacak sözcükler kullanmamış olduğunu, Ermenilerin Türklerle asırlar boyunca yanyana barış içinde yaşamış oldukları ve her ikisinin de emperyalist komploların mağduru olduğu görüşünü savunmuş olduğunu dikkate almıştır.³⁶

Bununla da yetinmeyen Mahkeme, başvuranın ifadelerinin kullanıldığı ortam koşullarında nefrete ve hoşgörüsüzlüğe teşvik olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini de incelemiş, ancak, Yahudi soykırımını inkâr eden söylemlerden farklı olarak, başvuranın doksan yıl önce meydana gelen olaylar hakkında İsviçre'de savunduğu tezlerin ortam kıstası bakımından otomatik olarak ırkçı ve demokrasi karşıtı sayılamayacağını ve buna dair yeterli kanıt bulunmadığını da kaydetmiştir.

Kararda, ayrıca, başvuranın Talât Paşa komitesine üyeliğinin 1915 olaylarının

³⁴ *Perinçek*, par. 230.

³⁵ *Perinçek*, par. 231.

³⁶ *Perinçek*, par. 233 ; *Seurot*, yukarıda zikredilen karar, par. 40; *Giniewski c.France*, no. 64016/00 , arrêt du 31 janvier 2006, par. 45-49.

soykırım niteliğini taşıdığı yolundaki – ve bu hususun İsviçre mahkemeleri tarafından incelenmediğine de dikkat çekilen- tezin reddedilmesi çerçevesinde anlaşılması gerektiği, Ermenileri aşağılamaya ve aleyhlerine nefreti kışkırtmaya yönelik olduğunu gösterecek kanıt bulunmadığı belirtilmiştir.³⁷

Sonuçta, AİHM, başvuranın ifadelerinin “sert” (*virulents/virulent*) ve başvuranın da görüşlerinde tâvizsiz (*intransigent/intransigent*) olduğunu kaydetmekle birlikte, ifadelerinin, nefret, şiddet veya hoşgörüsüzlük çağrısı içermediğini vurgulamış³⁸, kamu yararı bulunan bir sorunla bağlantılı olması nedeniyle AİHS’nin 10. maddesindeki güvencelerden yararlandırılması gerektiğine ve bu bakımdan İsviçre makamlarının ifade özgürlüğünün sınırlandırılması konusundaki takdir yetkilerinin sınırlı olduğuna işaret etmiştir.³⁹

b) İfadelerin kullanıldığı ortam

Mahkemeye göre, ifade özgürlüğünün kısıtlanmasının, “zorlayıcı bir toplumsal gereksinime” dayanıp dayanmadığının araştırılması, olayların cereyan ettiği ortamın (*contexte*) koşullarının da incelenmesini gerektirmektedir. Bu noktada, kararda, Ermeni soykırımı iddialarıyla Yahudi soykırımı (*Holocauste*) arasında önemli bir farka dikkat çekilmektedir : Almanya, Avusturya, Belçika ve Fransa gibi ülkelerde, Yahudi soykırımının inkârının cezalandırılması, bu soykırımın kesinlikle saptanmış bir “olaya” dayanmasından çok, tarihsel geçmişlerinin deneyimiyle bu tür inkârın arkasında tarafsız bir tarihsel araştırma kılıfı altında daima antidemokratik ve antisemit bir ideolojinin gizlenmesi ve bu konuda sözkonusu ülkelerin taşıdıkları ahlâki sorumluluk duygusuyla izah edilmelidir.⁴⁰

Buna karşılık, karara göre, 1915 ve sonraki yıllarda, Osmanlı İmparatorluğunda meydana gelen olaylar ile İsviçre arasında, bu ülkede, bir Ermeni cemaatinin bulunmasının ötesinde, doğrudan bir bağlantı bulunmadığı gibi, başvuranın ifadelerini kullandığı dönemde İsviçre’de gergin bir ortamın hâkim olduğu veya sözkonusu ifadelerin orada yaşayan Türkler ile Ermeniler arasında ciddi sürtüşmelere yol açtığı da söylenemez.⁴¹

Kararda, ayrıca, başvuranın ifadelerinin Türkiye’deki Ermeniler aleyhine

37 *Perinçek*, par. 234.

38 *Perinçek*, par. 239.

39 *Perinçek*, par. 241.

40 *Perinçek*, par 243.

41 *Perinçek*, par. 243-244.

bir"nefret" söylemine yol açtığı yolundaki iki sivil toplum kuruluşunun iddialarının isabetini ortaya koyacak bir kanıtın bulunmadığına dikkat çekilmiş,⁴² Hrant Dink cinayetinden sonra, Türkiye'de bazı "aşırı milliyetçi" çevrelerin (*cercles ultranationalistes/ultranationalist circles*) Ermeni cemaati aleyhindeki gösterilerinin (*hostilité manifestée/hostility*) başvuranın İsviçre'deki ifadelerinin sonucu olduğuna ilişkin iddianın da kanıtlanamadığı belirtilmiştir.⁴³

c) Zaman faktörü

Mahkeme'ye göre, başvuranın ifadelerinin doksan yıl önce cereyan etmiş olaylarla bağlantılı olması hem içeriğinin ulusal makamlarca denetiminin daha dikkatli yapılmasını gerektirmekte hem de yapılan müdahalenin demokratik toplum için zorlayıcı gereksinim sayılma özelliğini azaltmaktadır.⁴⁴

d) İfadelerin Ermeni cemaatinin üyelerinin haklarına hanel getirip getirmediği

AİHM, başvuranın ifadelerinin Ermeni cemaati üyelerinin haklarına tecavüz edip etmediği tartışmasını, sözkonusu grubun üyelerinin haysiyet ve kimlikleri açısından olmak üzere iki kıstas temelinde yürütmüştür: Ermeni cemaati üyelerinin haysiyeti bakımından AİHM, başvuranın saldırgan sayılabilecek ifadelerinin Ermenilere yönelik olmayıp, emperyalist güçleri hedef aldığına, "Ermenilerin Türkleri ve Müslümanları öldürdükleri" yolundaki sözlerinin ise Ermenilerin katledilmeyi hakettikleri ya da yok edilmelerini gerektirdiği anlamını taşımadığına, kaldı ki, aradan geçen zamanın bu sözlerin Ermeniler için özellikle yaralayıcı (*offensantes/so wounding*) sayılamayacağına işaret etmiştir.⁴⁵

Öte yandan, Ermenilerin ulusal kimliğine yönelik saldırı iddiası açısından da, karara göre, ulusal kimliği ilgilendiren özellikle hassas tarihi olayların tartışma konusu edilmesinin, tek başına, yönelik olduğu kişilerin kimliğini ağır biçimde inciteceği varsayılamaz. Başvuranın, katliam ve tehirci inkâr etmemiş olduğu da gözönünde bulundurularak, Ermeni cemaatinin haysiyet ve kimliğine tecavüz edildiği iddiası reddedilmiştir.⁴⁶

⁴² *Perinçek*, par.246.

⁴³ *Perinçek*, par. 247

⁴⁴ *Perinçek*, par. 249, 250.

⁴⁵ *Perinçek*, par. 252.

⁴⁶ *Perinçek*, par. 253.

aa) 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanımlanmasında “consensus” oluşmuş mudur ?

Kararda, genel olarak, soykırım ve diğer tarihsel olayların inkârının farklı değerlendirildiğine dikkat çekildikten sonra, İsviçre'nin soykırımın inkârında, söylemin nefret ve şiddeti kışkırtıcı içeriğinin bulunmadığı durumlarda bile inkârı reddetmekle uluslararası inkâr uygulaması yelpazesinin en aşırı ucunda yer aldığına işaret edilmiştir. Ayrıca, soykırım inkârına ilişkin her ulusal düzenlemenin farklı faktörlere dayandığı gözönünde bulundurularak, mukayeseli hukuk araştırmasının AİHM'in ulaşacağı sonucu fazla etkileyemeceğine de dikkat çekilmiştir.⁴⁷

bb) Müdahalenin İsviçre'nin uluslararası yükümlülüklerine dayandırılması

Başvuranın ifadelerine getirilen kısıtlamanın İsviçre'nin uluslararası yükümlülüklerinin ve özellikle BM Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Sözleşmesi'nin 4. maddesinin gereği olduğu yolundaki İsviçre argümanını da, AİHM, sözkonusu maddenin gerek açıkça gerek zımnın soykırım inkârının cezai nitelikte bir norm konusu edilmesini öngörmemiş olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.⁴⁸

Bu çerçevede, Mahkeme, anılan BM Sözleşmesi'nin 4. maddesinin, “*ırk üstünlüğü veya nefretine dayanan fikirlerin yayılması, ırk ayrımına teşvik veya ırk, veya renk ya da diğer bir etnik kökene yönelik her türlü şiddet olaylarını ya da bu tür fiillere tahrik*” fiillerinin cezalandırılmasını öngördüğünü vurgulamıştır. Kararda ayrıca, İsviçre'nin bu çerçevede gerçekleştireceği düzenlemelerin aynı Sözleşme'nin 5. maddesindeki düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (5/d/vii) ile fikir ve ifade özgürlüğü (5/e/viii) hakkının anılan maddenin giriş fıkrasındaki “*(T)araf Devletlerin...her türlü ırk ayrımcılığını yasaklamayı ve tasfiye etmeyi, ve herkesin ırk, renk veya ulusal veya etnik köken ayrımcılığına maruz kalmadan ...*” vicdan ve din özgürlüğü (5/d/vii) ile fikir ve ifade özgürlüğü (5/d/viii) haklarının da yer aldığı hakların kullanılmasında “*hukuk önünde eşitlik hakkını güvence altına almayı öngörmüş ..*” olduğunun gözardı edildiğine dikkat çekilmiştir.⁴⁹

Mahkeme ayrıca, BM Soykırım Sözleşmesi'nin I/c maddesinin sadece “*doğrudan ve âlenen soykırım işlemeye teşvik*” fiilini düzenlediği, BM Medeni

47 Perinçek, par. 256-257.

48 Perinçek, par.260.

49 Perinçek, par. 261.

ve Siyasi Haklar Andlaşmasının 20/2. maddesinin de soykırımın inkârını değil, "Ayrımcılığa, kin ve nefrete, veya şiddete teşvik eden herhangi bir ulusal, ırksal veya dinsel düşmanlığın savunulmasının" yasaklanmasını düzenlediğini belirtmiştir.⁵⁰

Kararda, soykırım inkârının "soyut" biçimde cezalandırılması konusunda bir uluslararası örf ve âdet kuralının da oluşmadığı, BM İnsan Hakları Komitesi, BM Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Komitesi, BM İfade Özgürlüğü'nün Geliştirilmesi ve Korunması BM Özel Raportörü, Demokratik ve Adil bir Uluslararası Düzenin Geliştirilmesi BM Bağımsız Uzmanı'nın görev alanlarında kabul edilen deklarasyon ve tavsiye kararlarında da soykırım inkârının cezalandırılması konusunda norm sayılabilecek açıklıkta bir düzenlemenin öngörülmediği kaydedilmiştir.⁵¹

e) Cezanın ağırlığı

Bu parametre açısından da, Mahkeme, İsviçre mahkemeleri tarafından başvurana uygulanan İCK'nın mükerrer 261. maddesindeki yaptırımın bir ceza normu niteliğinde olmasının tek başına ciddiyet (*gravité de l'ingérence/severity of the interference*) arzettiğini belirtmiştir.⁵²

Büyük Daire kararının sonuç gerekçeleri

İfade özgürlüğüne AİHS'nin 10/2. maddesi uyarınca getirilebilecek "meşru" sınırlamaları tüm hukuksal, siyasal ve toplumsal özellikleri bakımından eksiksiz bir değerlendirmeye tabi tutan AİHM, başvuranın ifadelerinin kamu yararını ilgilendirdiğini, nefret veya hoşgörüsüzlüğe çağrı niteliğini taşımadığını, ifadelerin kullanıldığı ortamda kuvvetli bir gerginliğe yol açmadığını, İsviçre'nin tarihsel geçmişiyle ilgili olmadığını, ceza niteliğinde bir yaptırımı gerektirecek derecede Ermeni cemaatinin mensuplarının haysiyetine dokunmadığını, İsviçre'yi bu nitelikteki ifadeleri cezalandırmaya zorlayacak bir uluslararası yükümlülüğünün bulunmadığını, mahkûmiyet kararının başvuranın İsviçre'deki yaygın görüşlerden farklı bir görüş açıklamasında bulunmasına dayandığı izlenimini uyandırdığını, müdahalenin cezai nitelikte bir mahkûmiyet gibi ağır bir şekil almış olduğunu dikkate alarak, Ermeni cemaatinin haklarının korunması açısından müdahalenin demokratik bir toplumda zorunlu olmadığı sonucuna varmıştır.⁵³

50 Perinçek, par. 264-265.

51 Perinçek, par.266-267.

52 Perinçek, par. 273.

53 Perinçek, par. 280,

II. *Perinçek* kararının kurumsal ve içtihadi geleceği

Perinçek kararının “geleceğinin” bir yandan, AİHM’in herhangi bir ihlâl kararı olarak tabi olacağı statü, diğer yandan da önemli bir içtihat olarak yansımalarının ne olabileceği açılarından değerlendirilmesinde yarar bulunmaktadır.

1. *Perinçek* kararının “kurumsal statüsü”

Perinçek kararının herhangi bir AİHM ihlâl kararı gibi bağlayıcı olması niteliği dolayısıyla Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi (AKBK) tarafından denetlenecek bir icra edilme sürecine tabidir. Öte yandan, diğer Taraf Devletlerin uygulamasını da etkileyebilecek bir hukuksal sorunla ilgili önemli Büyük Daire kararlarının haiz olduğu ve yine AİHM içtihatlarına dayanan bir “**yorum/referans kaynağı oluşturma**” (*res interpretata*) statüsü bulunmaktadır.

a) *Perinçek* kararının İsviçre Hükûmeti tarafından icra edilmesinin denetlenmesi

AİHM kararı tüm diğer ihlâl kararları gibi herşeyden önce AİHS’nin 46. maddesinde öngörülen denetim mekanizmasına tabidir. Buna göre:

“1. *Yüksek Akit Taraflar, taraf oldukları dâvalarda Mahkeme’nin verdiği kesinleşmiş kararlara uymayı taahhüt ederler.*

2. *Mahkeme’nin kesinleşen kararı, icrasını denetleyecek olan Bakanlar Komitesi’ne gönderilir”.*

Genel olarak, AİHM kararlarının icrasında karara uymak için alacakları önlemler konusunda dâvalı Taraf Devletlerin belirli bir takdir yetkileri bulunmaktadır. *Perinçek* kararında tazminata hükmedilmediği için ayrıca kararın açıklanmasından itibaren üç ay içinde tazminatın ödenmesi yükümlülüğü bulunmamaktadır.

Ancak, kararı “icra etme” kavramı tazminatın ödenmesi ile sınırlı olmayıp, gerektiğinde, ihlâlin tekrarlanmaması için alınması öngörülen önlemlerin de Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Direktörlüğü’nün (İHGĐ) aracılığıyla Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi (AKBK) üyelerinin bilgisine sunulması gerekmektedir. Bu genel şema, binlerce mahkeme kararının AKBK’da teker

teker görüşüldüğü ve icra edilme aşamalarının bu organca belirlendiği anlamına gelmemektedir. AKBK'nın teknik imkânsızlıkları nedeniyle kararların icrası süreci, büyük ölçüde, ilgili devletin yetkili makamları ile İHGD Sekreteryası arasındaki temas ve yazışmalarla ilerlemektedir. Ancak, ilgili dâvalı devlet ile İHGD arasında önemli bir anlayış farkı olduğu ve/veya kararın içeriğinin kapsamlı önlemler alınmasını gerektirdiği durumlarda, AİHM kararı, AKBK'nın gündemine girmekte ve bu kurulun gizlilik kuralına tâbi toplantılarında görüşülmektedir. Bu aşamaya gelindiğinde ise, AİHM kararının icrası için ilgili Devlete yapılacak "siyasi baskı"nın derecesi AİHM kararının gördüğü siyasi "destek" ve "benimseme" ile orantılı olabilir. Şöyle ki, AİHM kararıyla saptanan ihlâlin bir an önce giderilmesi gerektiği kanaatinin ağırlık kazanması halinde, ilgili Devletten alması istenecek önlemlerin kapsamı da genişleyebilecek ve önlemlerin biran önce alınması için yapılacak "siyasi baskı" da artabilecektir. Tam aksine, kararın vardığı sonucun diğer AKBK üyeleri tarafından yeterli destek görmemesi durumunda, AKBK'nın asgarî sayılabilecek bir icra ile yetinip, kararı gündemden düşürmesi beklenebilir. Diğer bir deyişle, AKBK denetimi aşamasında, hukuksal ve kurumsal kaygılarla birlikte, siyasal yaklaşımların da ön plana çıkabileceği açıktır.

Bir AİHM kararının icra edilmesi, ilk planda, kararın ulusal dile çevrilmesi- ki Fransızca ve İngilizce olarak kaleme alınmış olan *Perinçek* kararı açısından bu tür bir yükümlülük yoktur- kararın öneminin belirtildiği ve ihlâlin tekrarlanmaması için dikkat edilmesi gereken hususların da yer aldığı açıklayıcı bir metinle yetkili makamların dikkatine sunulması gibi önlemleri kapsamaktadır.

İhlâlin bir yasa ya da bir idari düzenlemeden kaynaklandığı durumlarda ise benzer ihlâllerin tekrarlanmaması için yasanın veya idarî tasarrufun değiştirilmesi ya da tamamen iptal edilmesi gerekmektedir.

AKBK'daki görüşmeler gizli olmakla birlikte, AİHM kararların icrasının tamamlandığını saptayan nihai AKBK kararları (*final resolutions/résolutions finales*) ile denetimin önemli aşamalarını saptayan AKBK ara kararlarına (*interim resolutions/résolutions intérimaires*) ve AKBK toplantılarında görüşülecek raporlara internet üzerinden erişilebilir.

Perinçek kararının açıklandığı 15 Ekim 2015 günü yayınlanan Federal Adalet Ofisi'nin bildirisinde, İsviçre'nin "*en geç altı ay içinde*" AKBK'na sunacağı bir raporla kararın ne şekilde "uygulanmasının" öngörüldüğü, özellikle, *Perinçek* olayındaki Sözleşme ihlâline benzer ihlâllerin yinelenmemesi için alınacak önlemlere yer verileceği belirtilmiştir. Aynı bildiride, İsviçre'nin altı aylık süre içinde kararın uygulanması konusunda tam olarak "hesap verecek" (*rendre*

compte) durumunda olmaması halinde, alınmasını öngördüğü önlemler hakkında “*en azından*” (*au moins*) bağlayıcı bir plan sunmak “zorunda” kalacağı açıklanmıştır.⁵⁴

Kapsamlı bir icra şemasının “vaat edildiği” bildiriye karşılık, İsviçre Hükûmeti’nin 2 Şubat 2016 tarihinde *Perinçek* kararının icrası çerçevesinde İHGD’ne ilettiği “Eylem Bilançosu” (*Bilan d’Action*) sınırlı boyutlarda kalmaktadır.⁵⁵ AİHM kararının da özetlendiği sözkonusu icra planında:

- Bireysel önlemler açısından, 19 Ekim 2015 tarihinde Federal Mahkeme ile diğer doğrudan ilgili makamların karar hakkında bilgilendirildiği ve aynı çerçevede olmak üzere, *Perinçek*’in 29 Ocak 2016 tarihinde Federal Mahkeme’ye başvurarak federal yasanın 122. maddesi uyarınca muhakemesinin iadesini istemiş olduğu,
- Genel önlemler kapsamında ise, *Perinçek* kararının AİHM’in içtihatları ile ilgili Raporda İsviçre’nin üç resmi dilinde yayınlanmış olduğu ve sözkonusu Raporun tüm kanton ve federal makamlara iletiildiği, İsviçre Hükûmeti’nin, sözkonusu kararın, yerleşik uygulamaya uyarak, mahkemeler tarafından tam olarak dikkate alınacağı fikrinden hareket ettiğine işaret edilerek başka bir önlem alınmasının öngörülmediği (*aucune autre mesure n’est envisagée*) belirtilmiştir.

İsviçre Hükûmeti, AİHM kararının icrası çerçevesinde izlenmesine karar verdiği icra planını, AİHM’in İCK’nın mükerrer 261. maddesinin AİHS’nin 10. maddesine aykırı olduğu yolunda bir saptamada bulunmamış olduğu, sözkonusu maddenin yeterli bir yasal temel oluşturduğunu kabul etmiş olduğu, anılan maddenin sadece *Perinçek* olayındaki uygulamasını eleştirmiş olduğu, kararın sözkonusu maddenin ihtiyatlı biçimde uygulanmasını gerektiriyorsa da, bazı durumlarda cezalandırmanın ifade özgürlüğüne uygun olacağı konusunda olanak sağladığı şeklinde savunmuştur.

Görüldüğü üzere, İsviçre Hükûmeti, AİHM kararını aslında yetkili makamların bilgisine sunmaktan ve sözkonusu makamların kararı gerektiği gibi uygulayacaklarına “güvenmekten” öteye gidecek bir önlem alınmasını tasarlamamaktadır.

Oysa, bu yaklaşımın kararın icrası bakımından hem yetersiz olabileceği hem de asıl önemlisi kararın dikkat çektiği bazı hususları gözardı ettiği söylenebilir:

⁵⁴ Office Fédéral de la Justice <http://www.bj.admin.ch>

⁵⁵ DH-DD(2016)157 12/02/2016 *Bilan d’action: Perinçek c. Suisse* (Grande Chambre arrêt du 15 octobre 2015, Berne, le 2 février 2016).

- Mahkeme, genellikle, ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamaların kaynağında yasal bir düzenlemenin bulunduğu başvurularda kanunilik kriterine uyulmuş olduğunu kabul etmekle birlikte, bu saptama, kesinlikle, Sözleşme'nin ihlâl edilmediğinin garantisini oluşturmamaktadır. Çok sayıda başvuruda kanunilik ilkesine kısa bir cümle ile uyulduğunun saptanmış olmasına karşılık, 10. maddenin ikinci paragrafındaki meşru amaç ve demokratik toplum açısından zorunluluk kriterlerine aykırı olduğu gerekçesiyle AİHS'nin ihlâl edilmiş olduğu sonucuna varılabilmektedir.⁵⁶ Nitekim, *Perinçek* kararında da Mahkeme, açıkça İÇK'nın mükerrer 261/4 maddesinin Sözleşme'ye uygunluğunu müdahalenin zorunlu olup olmadığı başlığı altında inceleyeceğini açıkça vurgulamıştır.⁵⁷ Bu bakımdan, Mahkeme'nin, müdahalenin İsviçre mevzuatındaki bir yasaya dayandığı için kanunilik ilkesine uyulmuş olduğu yolundaki saptamasından hareketle, İsviçre Hükûmeti'nin sözkonusu yasal düzenlemenin değiştirilmesine gerek olmadığı sonucunu çıkarmaması, en azından, "zorlayıcı toplumsal gereksinim" kıstası ile bağlantılı parametrelerin yetersiz veya dayanaksız bulunduğu AİHM kararından sonra, İÇK'nın mükerrer 261/4. maddesinin ifade özgürlüğünün korunması açısından gerekli güvencelerden yoksun olabileceğini değerlendirmesi gerekirdi.
- Yine kanunilik ilkesiyle ilgili olarak, Alman yargıç Nussberger'in karara eklenen kısmen lehte kısmen aleyhte görüşünde de, özellikle, İÇK'nın **mükerrer 261/4. maddesinin hangi fiillere uygulanacağına açık olmadığı**, maddenin hangi olayın soykırım oluşturduğu konusunda yargıcı "görevlendirdiği" yolundaki ayrıntılı eleştirel görüşleri⁵⁸ de anılan maddenin uygulamasının ihlâl riskine karşı "güvence" öngörmediğini ortaya koymaktadır. Hatta Nussberger'e göre yasadaki düzenlemenin belirsizliği nedeniyle ifade özgürlüğü maddi (*material*) bakımdan değil, usuli (*procedural*) bakımdan ihlâl edilmiştir.⁵⁹
- Aslında, kanunilik kıstasının Perinçek başvurusunda yetersiz kaldığı, en açık biçimde, bizzat Mahkeme tarafından kararın 261. paragrafında izah edilmiştir. Bu paragrafta Mahkeme, herşeyden önce BM Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Sözleşmesi'nin, soykırım inkârını değil,

56 Örneğin, *Couderc, Hachette-Philipacchi c. France* (no.40454/07),[GC], arrêt du 10 novembre 2015, par. 79 ; *Fressoz et Roire c. France*,(29183/95 [GC], arrêt du 21 janvier 1999, par. 42; *Case of Vajnai v. Hungary* (33629/06, judgment of 8 July 2008, par. 30-31 ; *Ceylan v. Turkey*,(23556/94), judgment of 8 July 1999, par. 25.

57 *Perinçek*, par.139.

58 Yargıç Nussberger'in yukarıda zikredilen görüşü . *Perinçek*, s. 125

59 *ibid.*

ırk üstünlüğüne dayanan veya ırk temelinde nefret söylemi oluşturan fikirlerin yayılmasını, ırk ayırımına teşvik edilmesini veya ırk, renk, etnik kökene dayalı bir gruba yönelik şiddet hareketlerinin veya bu tür fiilleri işlemeye tahrik edilmesini cezayı gerektirecek bir eylem olarak tanımlamış olduğunu kaydetmiştir. Mahkeme, aynı paragrafta -yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere- İsviçre'nin, anılan Sözleşme'yi onaylama prosedürü çerçevesinde, Sözleşme'nin 4. maddesindeki fiillerin cezalandırılmasında aynı Sözleşme'nin 5. maddesini de dikkate almayı öngörmüş olduğuna işaret etmiştir. Kararda, ayrıca, AK üyesi devletlerin BM Sözleşmesi'nin gerektirdiği düzenlemeleri gerçekleştirmeye davet eden AKBK'nın 48(30) sayılı Kararı⁶⁰ uyarınca da İsviçre'nin Sözleşme'nin 4. maddesini, 5. maddesindeki ifade özgürlüğünün korunmasına ilişkin kaydı da gözönünde bulundurarak, uygulama hakkını saklı tutmuş olduğuna dikkat çekmiştir.

Kararın bu açık ve ayrıntılı saptamalarına rağmen, İsviçre'nin, Mahkeme'nin yasal bir normun varlığını saptamakla şekli biçimde uyulmuş olduğunu kabul ettiği kanunilik kıstasını öne sürerek, karardaki soykırım inkârının ancak nefret söylemi niteliğini taşıması ya da şiddete teşvik unsurları içermesi halinde cezalandırılabileceği yolundaki mesajı gözardı ettiği söylenebilir. Ayrıca, İsviçre Hükûmeti'nin de geçmişte BM Sözleşmesi'nin 4. maddesinin, 5. maddesindeki ifade özgürlüğünün korunması gereği ışığında uygulanacağı yolundaki açıklamaları da dikkate alınırca, kararın icrasını denetlemekle görevli AKBK'nın İsviçre'nin kanunilik kıstasına uyulduğu, dolayısıyla İÇK'nın mükerrer 261/4. maddesinin aynen “korunabileceği” yolundaki tezini “sorgulaması” uygun olacaktır.

b) *Perinçek kararının “res interpretata” değeri*

AİHM kararlarının icra edilmesi yükümlülüğü, ilgili dâvalı Devlete ait olmakla birlikte, özellikle önemli konularda içtihat oluşturabilecek AİHM kararlarının tüm Taraf Devletlerin yetkili makamlarının ve özellikle mahkemelerinin dikkate alması gereken yorumlar içerdiği kabul edilmektedir.

Res interpretata olarak bilinen bu ilke, AİHM'in geleceğinin şekillendirilmesi ve özellikle çok yüksek sayılara ulaşan bireysel başvuruların denetim sistemini felce uğratmasının engellenmesi amacıyla AİHS'ne taraf Avrupa Konseyi üye

60 31 Ekim 1968 tarihli sözkonusu 68(30) sayılı Bakanlar Komitesi Kararı Avrupa Konseyi üyesi devletlerinin BM Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Sözleşmesi'ni dikkate alarak ırk ve dinsel ayrımcılığa teşvikle mücadele çerçevesinde gerekli önlemleri almaları öngörülmekteydi.

ülkelerinin İsviçre'nin Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi başkanlığı sırasında 18-19 Şubat 2010 tarihlerinde düzenledikleri Interlaken Üst Düzey Konferansı'nın sonunda kabul edilen Bildiri metninde de yer almıştır.⁶¹ Aslında ilkeye, daha önce de 1978 de AİHM'in İngiltere aleyhindeki İrlanda devlet başvurusuna ilişkin kararında da atıfta bulunulmuştu.⁶²

Res interpretata ilkesi, *Perinçek* kararındaki olgusal ve hukuksal özelliklere benzer veçheler taşıyan dâvalarda veya *Perinçek* başvurusundaki sorunsal gündeme getiren ifade özgürlüğünün kısıtlanmasına yol açabilecek yasa tasarılarında, diğer AİHS'ne Taraf Devletlerin yargı ve yasama organlarının Mahkeme kararını dikkate almalarını gerektirmektedir. Bu çerçevede, "dikkate almak", referans AİHM kararıyla mutlaka aynı sonuca ulaşmak şeklinde değil, ifade özgürlüğüne getirilen veya getirilmesi öngörülen sınırlamanın, *Perinçek* kararının dayandırıldığı gerekçelerin ışığında Sözleşme'ye uygunluğunun değerlendirilmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

III. *Perinçek* kararının Ermeni iddialarının "geleceği" açısından olası etkileri ve önemi

Gerek Daire, gerek Büyük Daire düzeyinde İsviçre Hükûmeti aleyhine alınan ihlâl kararının içtihadî değerinin yüksek olduğu söylenebilir: Soykırım inkârcılığı alanındaki çalışmalarıyla tanınan bir yazara göre, "*uzun ve kapsamlı müzakereler sonucunda alınan Büyük Daire kararı önemli bir otorite olma vasfını uzun süre koruyacaktır*".⁶³ Hollandalı bir yazar ise *Perinçek* kararıyla Mahkeme'nin, ifade özgürlüğünün demokrasinin önşartı olup olmadığını sorgulayan (*questioning*) Avrupa Konseyi'nin düzenlemiş olduğu konferanstan tam bir gün sonra, demokrasinin, resmi makamlar veya halkın bir kısmı tarafından paylaşılan görüşlerden farklı görüşlerin dile getirilebilmesini

61 Interlaken Bildirisi'nin Eylem Planı'ndaki « *res interpretata* » ilkesi : « ..*taking into account the Court's developing case-law with a view to considering the conclusions to be drawn from a judgment finding a violation of the Convention by another State where the same problem of principle exists within their own legal system ;..* » şeklinde belirlenmiştir. Konu hakkında ayrıca : Andrew DRZEMCZEWSKI, *Quelques Réflexions sur l'Autorité de la Chose Interprétée par la Cour de Strasbourg*, Mélanges en l'Honneur de Jean-Paul Costa, 2011, pp. 243-248.

62 *Ireland v. the United Kingdom*, Judgment of 18 January 1978 par. 154. « The Court's judgments in fact serve not only to decide those cases brought before the Court but, more generally, to elucidate, safeguard and develop the rules instituted by the Convention, thereby contributing to the observance by the States of the engagements undertaken by them as Contracting Parties ».

63 Nicolas HERVIEU, « *Négation du génocide arménien : Quelques conséquences après la décision de la Cour européenne des Droits de l'Homme* », TV Info ile 17 Ekim 2015'te yapılan röportaj. Diğer bir yazara göre, karar şüphesiz ünlü bir karar olarak kalacaktır « *.demeurera sans doute célèbre* » Thomas HOCHMANN, *Négationnisme du génocide arménien : défauts et qualités de l'arrêt Perinçek contre Suisse*, *Revue des Droits et Libertés Fondamentaux*, 2015, Chronique no.27.

güvence altına alması gerektiği konusunda güçlü bir mesaj (*robust statement*) verdiğini vurgulamıştır.⁶⁴

1. Perinçek kararındaki gerekçelerin uluslararası düzenlemeler bakımından “savunulabilirliği”

Büyük Daire, daha önce, Daire'nin incelemiş olduğu temel parametreleri daha da çeşitlendirerek derinleştirmiş ve, sonuçta, başvuranın ifadelerinin, ifade özgürlüğünden yararlanma hakkı ile üçüncü kişilerin haysiyetlerinin korunması gibi karşıt sayılabilecek iki değer arasında oluşması gereken dengenin sarsılmasına yol açmış olmadığını saptamıştır. Bu çerçevede, Ermeni “soykırımı”nın inkârını Yahudi soykırımının inkârından farklı bir ilkesel analize tâbi tutmuştur. Ermeni “soykırımı”nın inkârı, nefret söylemi ve/veya şiddete teşvik içerikli olmadığı sürece AİHS değerlerinin “jandarması” konumundaki Sözleşme'nin 17. maddesi gereği reddedilmesinin ya da ifade özgürlüğünün korunmasına ilişkin Sözleşme'nin 10. maddesinden yararlanamamasının sözkonusu olmaması gerekecektir. Benzer bir analiz yapmadan ifade özgürlüğüne yapılacak müdahalelerle ilgili AİHM'e yapılacak olası başvuruların ihlâl kararıyla sonuçlanması riski yüksektir.

Mahkeme, Ermeni “soykırımı”nın inkârı ile Yahudi soykırımının inkârı arasında kesin bir çizgi çekerken⁶⁵ - genellikle kabul edildiğinin aksine - Yahudi soykırımının tarihsel gerçekliğinin saptanmış olduğu argümanından çok, her türlü tarihsel araştırma ve değerlendirmeden bağımsız olarak Yahudi soykırımını inkârın temelinde antidemokratik, ırkçı bir ideolojinin gizlendiğini kalıcı bir veri olarak vurgulayarak, bu kategorideki söylemi sürekli bir risk olarak değerlendirmiş, bu konuda âdeta bir “postülat” yaratmıştır. Buna karşılık, böyle bir “postülat”la ilişkilendirilmesi mümkün olmayan 1915 olaylarının ırksal/ulusal/dinsel nefret ve şiddete teşvik unsurları içermeyen tarih araştırmalarının ve genel olarak bu nitelikteki söylemlerin engellenmesine yönelik söylem ve faaliyetlerin cezalandırılması gerektiği iddiası da dayanaktan yoksun bırakılmıştır.⁶⁶

64 « *Just one day after the closing of the Council of Europe conference questioning whether freedom of expression still is a precondition for democracy, the Grand Chamber of Strasbourg made a robust statement that a democratic society must safeguard the right to express opinions that diverge from those of the authorities or any sector of the population.*” Dirk VOORHOOF, *Criminal conviction for denying the Armenian genocide in breach with freedom of expression, Grand Chamber confirms*, in Strasbourg Observers Blog, October 21, 2015.

65 15.10.2015 tarihli *Tribune de Genève* gazetesine göre, Büyük Daire kararının, Yahudi soykırımı ile Ermeni « soykırımı » na farklı yaklaşımların sergilenmesine son verileceğini uman İsviçre'deki Ermeni cemaatinde bir « gerileme » (*revers*) olarak algılanmış ve öfke ile karşılanmıştır.

66 *Perinçek* Daire kararını değerlendiren bir İtalyan araştırmacıya göre AİHM, Yahudi soykırımının tek olduğu (*unicità*) ve Yahudi halkının soykırımı uğramasıyla Avrupa kıt'asında bir ulusalüstü insan hakları sisteminin kurulması arasındaki bağın bilincine kavuşmuş (*cogliere la consapevolezza*) benzetmektedir » Giulio Enea VIGEVANI, *Radici della costituzione e repressione della Shoah*, Associazione Italiana Costituzionalisti, 4/2014 s. 206-207. Son kararın da bu değerlendirmeyi daha ayrıntılı gerekçelerle doğruladığı açıktır.

AİHM kararı, titizlikle ve derinlemesine incelenen AİHS'nin 10. maddesindeki ifade özgürlüğünü sınırlandırabilme koşullarının başvuruda gerçekleşmediğini yerleşik içtihatları ışığında saptamasının ötesinde, soykırım ve insanlık aleyhindeki suçların inkârına ilişkin uluslararası hukuk kurallarıyla da uyum içindedir. Kararın ilk bölümünde ayrıntılı olarak zikredilen sözleşme ve uluslararası örgüt uygulamalarından hiçbirisi soykırım inkârını soyut ve mutlak biçimde cezalandırılacak bir fiil olarak tanımlamamakta, aksine, bu belgelerin bir kısmına ilişkin denetim mekanizmaları da, geçmişteki olayların araştırılmasını engellemenin uluslararası hukuka aykırı olacağına açıkça dikkat çekmiştir:

- 1948 Soykırımın Önlenmesi Sözleşmesi soykırımın inkârı konusunu öngörmemektedir. Sözleşme'nin III. maddesine göre cezalandırılması gereken fiiller arasında ifade özgürlüğü alanıyla irtibatlandırılabilir tek fiil maddenin c) bendinde "*Soykırım işlemeye doğrudan ve aleni surette kışkırtmak*" olarak belirlenmiştir. Bu çerçevedeki söylemsel faaliyetin ifade özgürlüğü hakkından yararlanacak niteliği bulunmadığı gibi, ceza hukuku bakımından bir "suça azmettirme" ve hatta, duruma göre, bir "suça iştirak" olarak nitelendirilmesi gerekecektir.
- Londra Anlaşması'na eklenen ve Nazi rejimi suçlularının yargılanması ve kişisel sorumluluklarının belirlenmesi ile görevli Uluslararası Askeri Mahkeme'nin Statüsünde soykırım ve insanlık aleyhindeki suçların genel olarak inkârı düzenlenmemiştir.
- Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Statüsü'ne göre inkâr veya ifade özgürlüğü ile bağlantılı herhangi bir suç tarifi yer almamaktadır.
- Ruanda'da 1994 yılında soykırım işleyen ve insancıl hukuku ihlâl edenleri yargılamakla görevli Ruanda Uluslararası Mahkemesi'nin Statü'sünde de inkâr suçu öngörülmemektedir.
- BM Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Sözleşmesi'nin 4. maddesinde "suç olarak cezalandırılması" istenen fiiller arasında "soykırım inkârı" veya ayrımcı muamelelerle bağlantılı bir "inkâr" suçu yer almamaktadır. Madde ırkçı propaganda ve faaliyetlerin yasaklanmasını düzenlemektedir.
- Medeni ve Siyasi Haklar Andlaşması'nda inkâr suçu öngörülmemiştir. Andlaşmanın uygulanmasını izlemekle görevli Komite'nin 2011 yılında Andlaşma'nın düşünce ve ifade özgürlüğü ile ilgili 19 ve 20. maddelerinin yorumu konusunda kabul ettiği 34 no.lu Görüş'te, özellikle, siyasal, bilimsel, tarihsel, ahlaki veya dinsel görüşlerin Andlaşma ile korunduğu,

bu özgürlüklere getirilecek sınırlamalarda, kanunilik, meşru amaç, gereklilik ve orantılılık ilkelerine uyulmasının ötesinde, müdahale konusu ifade açıklamasıyla tehdit arasında “doğrudan ve derhal bağlantı kurulması” gerektiği belirtilmiştir.⁶⁷ Aynı Görüş’te, tarihsel olaylar hakkındaki düşünce açıklamalarının cezalandırılmasının Andlaşma’ya aykırı olduğu, geçmişte cereyan etmiş olaylar hakkındaki yanlış fikirler veya olayların yanlış biçimde yorumlanmasının da **genel olarak** yasaklanmasının Andlaşma ile bağdaşmadığı vurgulanmıştır.⁶⁸

- Avrupa Konseyi sözleşmelerinden olan Sibernetik Suçluluk Sözleşmesi’ne Ek Protokol’ün 6. maddesi internet aracılığıyla işlenen soykırım ve insanlık aleyhindeki suçların inkârı ya da kaba biçimde azımsanmasının cezalandırılmasını öngörmüştür. Bununla birlikte, sözkonusu maddenin birinci fıkrasına göre, inkâr suçu **ancak**, Nazi rejimi suçlularının yargılanması amacıyla 1945’te kurulan Uluslararası Askerî Ceza Mahkemesi’nin görev alanına giren suçlar **ya da** uluslararası sözleşmelerle kurulan ve ilgili devlet tarafından yargı yetkisi tanınmış olan başka bir uluslararası yargı organı tarafından gerçekliği saptanmış olan suçlar açısından öngörülebilir. Aynı maddenin ikinci fıkrasında, Taraf Devlete, inkâr suçunun oluşmasını ırk, renk, soy, ulusal, etnik veya dinsel bakımdan belirlenen bir kişi veya grup aleyhine nefret, ayrımcılık ya da şiddete teşvik kasdıyla işlenmiş olması koşuluna tâbi tutma olanağını tanımaktadır. Hatta Taraf Devlet çekince getirerek birinci fıkrayı uygulamama olanağına da sahiptir.⁶⁹
- AİHM kararının da atıfta bulunduğu Avrupa Birliği’nin 2008/913/JAI kodlu Çerçeve Kararıyla cezalandırılması öngörülen fiillerin tanımlanmasında özellikle iki referans kaynak üzerinde durulmuştur:

1) Irk, renk, din, ulusal veya etnik kökenine göre tanımlanan bir grup ya da böyle bir gruba mensup bir kişi aleyhine **Uluslararası Ceza Mahkemesi**

67 « ...establishing a direct and immediate connection between the expression and the threat » CCPR/C/GC34, par. 35.

68 « Laws that penalize the expression of opinions about historical facts are incompatible with the obligations that the Covenant imposes on State Parties in relation to the respect of freedom of opinion and expression. The Covenant does not permit a general prohibition of expression of an erroneous opinion or an incorrect interpretation of past events » *ibid.* par. 49.

69 1 Şubat 2016 tarihi itibarıyla 47 Avrupa Konseyi üyesinden 24’ü sözkonusu sözleşmeyi onaylamış olmakla birlikte, Danimarka, Finlandiya ve Norveç 6. maddedeki çekince olanağını kullanarak, bu maddeyi uygulamayacaklarını, Litvanya, Montenegro, Hollanda (Protokolü **sadece Avrupa kıt’asındaki ülkesi** açısından onaylamış), Polonya ve Ukrayna anılan maddeyi ancak söylemin nefret, şiddete teşvik ya da ayrımcılık gibi unsurların da gerçekleşmesi halinde cezalandırmayı öngördüklerini kayda geçirmişlerdir. Fransa’nın bu maddeye ilişkin açıklamasında ise maddenin 1. fıkrasındaki “başka bir uluslararası yargıdan” Fransa’nın bu niteliğini tanımış olduğu uluslararası mahkemelerin kasedilmesi gerektiği belirtilmiştir

Statüsü'nün 6-8. maddelerinde belirtilen soykırım, insanlık aleyhindeki suçlar ve savaş suçlarının alenen inkârı veya kaba biçimde bayağılaştırılmasının sözkonusu grup veya kişi aleyhine **şiddet veya nefrete yol açması riskinin** bulunduğu durumlar.

- 2) Yukarıdaki fiillerin Nazi rejimi suçlarının cezalandırılmasını düzenlemiş olan Uluslararası Askerî Mahkeme'nin Şartı'na eklenen 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Anlaşmasıyla belirlenmiş olan suçların inkârı ya da kaba biçimde bayağılaştırılmasının birinci şıkta belirlenen grup veya kişi aleyhine **şiddet veya nefrete yol açması riskinin** bulunduğu durumlar.

Görüldüğü üzere, iki farklı kaynak referans zikredilmiş olmakla birlikte, suçun gerçekleşmesi açısından aranan **ortak** koşul, ifadenin şiddet veya nefrete yol açması riskidir.

Öte yandan, aynı maddenin 2. fıkrasına göre, üye Devletler, 1. fıkradaki fiilleri, **sadece** kamu düzenini bozma riski bulunduğu veya tehdit edici olduğu, küfür ya da hakaret niteliğini taşıdığı durumları kapsayacak şekilde cezalandırmayı öngörebilirler. Ayrıca 4. fıkrada da üye Devletlere sözkonusu inkâr fiillerini ancak bir ulusal yargı organının ve/veya bir uluslararası yargı ya da sadece bir uluslararası yargı organı tarafından nihai bir kararla tanınmış olması koşuluna tabi tutma olanağı tanınmaktadır. Bu bakımdan, AB Çerçeve Kararı, soykırımın saptanmış olduğu durumlarda bile, "inkâr" suçunu soyut ve genel bir biçimde değil, AİHS'nin 17.ve 10. maddeleriyle ilgili AİHM içtihatlarının nefret söylemi (*hate speech*)ve şiddete teşvik durumlarındaki temel yaklaşımını benimsemiş olduğu söylenebilir.⁷⁰

Yukarıdaki örnekler, belli başlı uluslararası düzenlemelerin ve AB Çerçeve Kararı'nın genel bir inkâr suçu öngörmediğini ortaya koymaktadır. İnkâr suçunun öngörüldüğü uluslararası belgelerde ise cezalandırmanın ifade özgürlüğü hakkıyla bağdaştırılması koşulu aranmaktadır. Avrupa Konseyi çerçevesindeki sözleşme ise ancak Nazizm ya da bir uluslararası mahkeme tarafından saptanmış soykırımlara uygulanmaktadır. Ancak, cezalandırmayı nefret söylemi ve şiddete teşvik koşuluna tabi tutmak ve hatta çekince ile uygulanmasını bertaraf etmek mümkündür.

Ulusal alandaki uygulamalarda da herhangi bir yeknesaklığın bulunduğu söylenemez: İsviçre Hükûmeti'nin savunması çerçevesinde Mahkeme'ye

70 Paolo Lobba, *Criminaliser le négationnisme au-delà de l'Holocauste, Liberté pour l'Histoire*, janvier 2013.

sunduğu ondört Avrupa ülkesi ile ilgili 2006 yılına ait araştırmanın incelenmesinden inkâr suçunun cezalandırılmasında ortak bir tutum bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Mahkeme de, 2006 yılına ait sözkonusu araştırma hakkında o tarihten sonra özellikle Fransa ve İspanya’da yasal durumun değiştiğine dikkat çekmiştir.⁷¹

2. “Soykırım” inkârına ilişkin Fransız uygulamasındaki bellibaşlı “merhaleler”

Bu çerçevede, özellikle, Fransız mevzuatının, genel olarak, soykırım ve insanlık aleyhine suçların cezalandırılması konusunda geçirdiği merhalelerin hatırlatılmasında yarar bulunmaktadır:

- 13 Temmuz 1990 tarihli Gayssot kanunu ile 29 Temmuz 1881 tarihli Basın Kanunu’na bir madde eklenerek, 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Anlaşmasıyla Nazi suçlularını yargılamakla görevli Uluslararası Askerî Mahkeme’nin Statüsü’nün 6. maddesinde belirlenen insanlık aleyhindeki suçların cezalandırılması öngörülmüştür.⁷²
- 29 Ocak 2001 tarihli bir yasa ile Fransa, “1915 Ermeni soykırımını” alenen tanımıştır.
- 18/11/2008 tarihli ve 1262 sayılı Bernard Acoyer raporunda, “hafızanın korunması” (*lois mémorielles*) yasalarının Fransız Anayasası’na aykırı olduğu görüşü savunulmuştur. Raporda atıfta bulunulan eski Adalet Bakanı Robert Badinter’e göre “*Fransız Anayasa’sının 34. maddesi Parlamento’ya tarihsel bir olay hakkında görüş beyanında bulunmaya izin vermemekte*” ve bu nedenle Anayasa’ya aykırıdır.⁷³ Aynı raporda, Badinter’in, ünlü anayasa ve idare hukuku profesörü Georges Vedel’e atıfla sözkonusu “yasanın” 34. maddeye aykırılığı ötesinde kuvvetler ayrılığı ilkesine de aykırı olduğuna işaret etmiş olduğu da hatırlatılmıştır.⁷⁴
- Fransız Ulusal Meclisi 12 Ekim 2006 tarihinde 19 oya karşı 106 oyla “Ermeni soykırımının” inkârına ağır cezalar getiren bir yasa kabul etmiştir.

71 *Perinçek*, par.90-91.

72 Anayasa Konseyi’ne yapılan bu başvuru ile ilgili olarak : Marie Boëton, *La contestation des crimes contre l’humanité devant le Conseil Constitutionnel*, La Croix 7/10/ 2015; Marie Boëton , *Le négationnisme passé au crible de la Constitution*, La Croix,8/12/2015.

73 “ .. parce qu’à l’évidence, l’article 34 de la Constitution ne permet pas au Parlement de se prononcer ainsi sur un évènement historique” Rapport d’information No.1262 du 18/11/2008, Président M. Bernard ACOYER www.assemblee-nationale.fr/13/rap-info/i1262.asp

74 Yukarıda zikredilen rapor.

Ancak yasa Fransız Senatosu'na iletilmeden önce bloke edilmiştir. Daha sonra milletvekili Jean-Jacques Hyest'in 4 Mayıs 2011'de Senato'ya sunduğu kabul edilmezlik itirazının 74'e karşı 196 oyla kabul edilmesi üzerine yasa önerisinin oylamaya sunulması engellenmiştir.

- Fransız Ulusal Meclisi'nin 22 Aralık 2011 tarihli yasa tasarısı ile "Ermeni soykırımını" inkâr edenlerin bir yıl hapis cezası ve 45000 Euro para cezasına mahkûm edilmesi öngörülmüştü. Ancak, Ulusal Meclis'ten 75 milletvekili ve Senato'dan 82 senatör, sözkonusu tasarının normatif değeri olamayacağı ve ayrıca sadece soykırımlarla ilgili inkâra yönelik olduğu ve diğer insanlık aleyhine suçları kapsamadığı için "eşitlik" ilkesiyle bağdaşmadığı gerekçeleriyle Fransız Anayasa Konseyi'ne (Conseil Constitutionnel) başvurmuştur.
- Anayasa Konseyi, 28 Şubat 2012 tarih ve 647 sayılı Kararıyla "*Yasa ile tanınmış soykırımların varlığının inkârını*⁷⁵ cezalandırmaya yönelik Yasa" tasarısının Anayasa'ya aykırı olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁶ Konsey, ifade özgürlüğünün önem ve değerini vurguladıktan sonra, ifade özgürlüğüne getirilecek sınırlamaların güdülen amaç açısından zorunlu, uygun ve orantılı olması gerektiğini ve özellikle, bir soykırımını tanıyan yasanın gerekli normatif bir değeri olamayacağını, yasa koyucu, daha önce kendisinin suç olarak tanımlamış olduğu bir durumun inkârını suç olarak tanımlamakla ifade özgürlüğünü ihlâl etmiş olduğunu saptamış, yasa tasarısının, gerek suç tanımlanmasıyla ilgili birinci maddesinin gerek bu suçlarla ilgili dâvalara bazı derneklerin, özellikle, bu yeni ceza normunun sonuçlarını değerlendirebilmek (*pour tirer les conséquences de cette nouvelle incrimination*) açısından müdahil olmalarına imkân sağlayan ikinci maddesinin de Anayasa'ya aykırılığına karar vermiştir.
- Anayasa Konseyi'nin 8 Ocak 2016 tarihli kararı ise Nazi tezlerine yakınlığı ile tanınan Vincent Reynouard'ın Basın Kanunu'nun mükerrer 24. maddesinin sadece Nazi rejiminin işlemiş olduğu insanlık aleyhindeki suçların inkârını cezalandırmasının, başka devletlerin işlediği insanlık aleyhindeki suçların ise cezalandırılmamasının eşitlik ilkesine aykırı olduğu yolundaki iddiası, Yargıtay tarafından "öncelikli bir anayasaya uygunluk sorunu" (*Question prioritaire de constitutionnalité*) olarak değerlendirilerek Anayasa Konseyi'ne iletilmiştir.

75 Aslında yasada kullanılan sözcük "*contestation*" olup, "tanımama", "tartışma" anlamını da taşımaktadır ki, inkârdan çok daha geniş kapsamlı olabilir.

76 « *La loi visant à réprimer la contestation de l'existence des génocides reconnus par la loi est contraire à la Constitution* », Décision no.2012-647 DC.

Türk, Ermeni ve diğer bazı sivil toplum kuruluşlarının da müdahil olarak katıldıkları prosedür sonucunda kabul edilen Anayasa Konseyi kararında, Nazi suçlarının inkârının cezalandırılmış olmasının bazı ağır antisemit ve ırkçı söylemlerin cezalandırılmasını amaçladığı, tarih hakkındaki tartışmaların yasaklanmasının bu düzenlemenin konusu ve sonucu olmadığı, ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamanın güdülen amaç açısından zorunlu, uygun ve orantılı olduğu vurgulanmıştır.⁷⁷

Kararda, Fransız veya uluslararası bir yargı tarafından gerçekliği saptanmış insanlık aleyhindeki suçlar ile diğer bir yargı organı veya yasa tarafından insanlık aleyhine suç olarak tanınmış fiiller arasında fark olduğuna işaret edilmiş, farklı nitelikteki durumlara farklı düzenlemeler getirmiş olmasının 1789 İnsan Hakları Bildirisi'nin 6. maddesindeki kanun önündeki eşitlik ilkesine aykırı sayılamayacağı gerekçesiyle Gayssot kanununun kapsamına giren İkinci Dünya Savaşı sırasında işlenen insanlık aleyhine suçların özü itibarıyla ırkçı, antisemit ve yabancı düşmanı olduğunu da dikkate alarak, 13 Temmuz 1990 tarihli Gayssot kanunu açısından eşitlik ilkesine aykırılık iddiasını reddetmiştir.⁷⁸

Görüldüğü üzere, *Perinçek* kararından önce de, Fransız anayasa hukukunda, Yahudi soykırımını dışında diğer soykırım ve insanlık aleyhine suçlar bakımından ifade özgürlüğünün korunmasına belirli bir öncelik tanındığı, Anayasa Konseyi'nin de bu konuda hem Fransız anayasa hukukunun özelliklerini hem de ifade özgürlüğünün Fransız kamu hukukundaki önemini dikkate alarak titizlikle davrandığı söylenebilir.

Öte yandan, internette yayınlanan bir haberden, *Perinçek* kararından sonra Fransa'daki Ermeni derneklerin nezdindeki girişimini de dikkate alan Başkan François Hollande'ın 29 Ocak 2016 tarihinde eski AIHM Başkanı Jean Paul Costa'yı "tartışılmayacak" bir yasa tasarısı hazırlamakla görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu aşamada bu tür bir "çalışmanın" içeriği ve özellikle "âkibetinin" ne olabileceği kestirilememektedir.

Costa'nın, *Perinçek* olayında ifade özgürlüğü hakkının ihlâl edildiği önce Daire, sonra da Büyük Daire düzeyinde saptandıktan ve, ayrıca, Fransız Anayasa Konseyi'nin de "Ermeni soykırımını" tanıyan yasanın "inkârın"

77 Décision no. 2015-512 QPC du 8 janvier 2016 « ...les dispositions contestées visent à lutter contre certaines manifestations particulièrement graves d'antisémitisme et de haine raciale...n'ont ni pour objet ni pour effet d'interdire les débats historiques.. »

78 Ibid. « Considérant qu'il résulte de tout ce qui précède que les dispositions de l'article 24 bis de la loi du 29 juillet 1881 qui ne méconnaissent aucun droit ou liberté que la Constitution garantit doivent être déclarées conformes à la Constitution ».

cezalandırılması açısından normatif değerden yoksun olduğunu saptamasından sonra, hazırlayabileceği yasa tasarısının yasallaşmasının da zor olabileceği düşünülebilir.

Bu çerçevede, Fransız tarihçilerinin hafıza yasaları hakkındaki genellikle olumsuz, yargılayıcı tavırlarının da gözardı edilmemelidir. Tarihin bir "din" olarak algılanmaması gerektiği, tarihçinin rolünün bir olayı yüceleştirmek (*exalter*) ya da yargılamaktan ibaret olmadığı, tarihin "hafıza" (*mémoire*) ile özdeşleşmediğinin vurgulandığı "*Liberté pour l'Histoire*" derneğinin 12 Aralık 2005 tarihli çağrısı⁷⁹ tarihçiler arasında önemli bir yankı bulurken, aynı derneğin başkanı ünlü tarihçi Pierre Nora tarafından 2008 yılında organize edilen Blois çağrısı (*Appel de Blois*) 49 ülkede 1374 tarihçi/entellektüel imzası toplamıştır.

Blois çağrısında, özellikle, tarihin geçmişe dönük olarak "ahlâkileştirilmesi" (*moralisation*) riskinden endişe duyulduğu, özgürlüğe önem veren bir devlette hiçbir makamın tarihsel gerçeği tanımlama yetkisinin (*autorité*) bulunmadığı vurgulanmış, siyasi kurumlardan hafıza yasalarıyla geçmiş hakkında Devlet gerçekleri ihdas etmemeleri istenmiştir.⁸⁰

Dernek başkanı Nora, ayrıca, dernek adına yayınladığı 5 Kasım 2015 tarihli bildirisinde de *Perinçek* kararından memnuniyet duyulduğunu açıklamıştır.⁸¹

Resmî gerçekler ilân eden hafıza yasaları, özellikle tarihçiler ve aydınlar tarafından, bu tür yasaların, ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasının ötesinde, belirli "ayrıcalıklı" hafızalara dokunulmazlık sağlamakla tek taraflı "kutsamalara" da yol açtığı, "dondurulmuş" bir tarih anlayışına yol açtığı ve ulusları birbirine yaklaştıracığına ayrılıklarını "ebedileştirmeye" yaradığı şeklinde eleştirilmektedir.⁸²

3. *Perinçek* kararına yöneltilen belli başlı eleştiriler

1915 olaylarının "soykırım" niteliğini taşıdığı konusunda "consensus" olduğu, başvuranın ifadelerinin Ermenilerin haysiyet ve kimliklerine hakaret sayılması gerektiği yolundaki argümanların yer aldığı bazı müdahil Hükümet ve sivil toplum kuruluşu ile birlikte, karara eklenen yedi yargıcın karşı görüşlerindeki

79 *Liberté pour l'Histoire*, appel du 12 décembre 2005.

80 *Liberté pour l'Histoire*, appel du 13 octobre 2008.

81 *Affaire Perinçek*, Communiqué de Pierre Nora, président de *Liberté pour l'Histoire* du 5 novembre 2015.

82 Kenneth BERTRAMS et Pierre Olivier DE BROUX, *Du Négationnisme au Devoir de Mémoire*, Revue de Droit de l'Université de Bruxelles, vol. 35,2007, s.125.

eleştirilerin⁸³ esasen Büyük Daire kararıyla yanıtlanmış olduğu ve sözkonusu argümanların gerçekliği ve yerindeliği kanıtlanmadığı için Mahkeme tarafından reddedildiği gözönünde bulundurularak, ayrıca ve tekrar yanıtlanmasında lüzum görülmemektedir.

Buna karşılık, *Perinçek* kararına teknik, metodolojik ve aksiyolojik bakımdan yöneltilen bazı eleştirilerin belirli bir destek görmüş olduğu ve hatta ihlâl lehine oy kullanmış olan Alman yargıç Nussberger tarafından da bu tür eleştirilerin bir ölçüde paylaşıldığı da⁸⁴ gözardı edilmemelidir.⁸⁵

Bu kategorideki eleştiriler, özellikle, Büyük Daire'nin İCK düzenlemesi ile başvuranın ifade özgürlüğüne yapılan müdahalenin değerlendirilmesinde zaman, ortam (*facteur temporel/contexte*), coğrafi faktörlerini de dikkate almış olmasında odaklanmaktadır. Yedi yargıcın karşı görüşlerinde, bu faktörlere yapılan atfın insan haklarının evrenselliği ilkesi ile bağdaşmadığı ileri sürülmekte, özellikle de, gerçekliği tartışmasız olan Holocauste'un da 20-30 yıl sonra inkâr edilmesinin mümkün olabileceğini ima eden bir soru ile polemik bir tırmanma beklentisi eğilimi de sergilenmektedir.⁸⁶

Özellikle ifade özgürlüğü ile ilgili başvurularda, başvuru konusu ifadeler ile bu ifadelerin dayandığı olaylar arasında geçen zamanın uzunluğunun 10. maddenin ikinci fıkrasındaki "gereklilik" kıstasına uyulup uyulmadığı açısından değerlendirilmesi Mahkeme'nin ilk kez *Perinçek* başvurusunda kullandığı bir inceleme parametresi değildir: Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaptığı suçlamasıyla mahkûm edilmiş olan Mareşal Pétain'in, aslında Nazilerin Fransız halkı üzerindeki baskısını hafifletmek saikiyle hareket ettiğinin (*ikili oyun politikası/politique du double jeu*) iddia edildiği ve Pétain dâvasının yeniden açılarak Pétain'in rehabilitasyonunun istendiği bir gazete ilânından dolayı mahkûm edilmiş olmalarının konu edildiği Lehideux ve Isorni başvurusunda, Mahkeme, müdahaleye yol açan yazının *Le Monde* gazetesinde yayınlanmasından kırk yıl önce meydana gelen olaylara dayandığını dikkate alarak, başvuranların bu yazıdan dolayı cezalandırılmış olmalarını, yazılarının Nazi işgali sırasında

83 Yedi yargıcın karşı görüşlerinde, başvuranın tarihsel gerçeği tartışmasız olan Ermeni "soykırımı" tezini itibarsızlaştırmaya çalıştığı ve bir halka hakaret etmek saiki (*animus*) ile ırkı, hatta şiddete teşvik sayılabilecek bir tutum sergilediği argümanı işlenmektedir. *Perinçek*, s. 127.

84 *Perinçek*, Nussberger'in yukarıda zikredilen kısmen lehte kısmen aleyhte görüşü, s. 124.

85 Daniel KURI, *La Question du Génocide des Arméniens à l'épreuve de la Grande Chambre de la Cour Européenne des Droits de l'Homme*, Commentaire sur l'arrêt du 15 octobre 2015; Christos L. Angelopoulos, "La Grande Chambre en quête d'un nouveau modus operandi ?", *Revue des Droits de l'Homme* <http://revdh.revues.org/1727>; Thomas HOCHMANN, yukarıda zikredilen makalesinde bu eleştirileri bir ölçüde paylaşmaktadır.

86 *Perinçek*, s.128.

Fransız halkının çekmiş olduğu acıları canlandıracak ve yazıda savunulan tezin doğruluğu tartışılır nitelikte olsa bile, ifade özgürlüğüne bir müdahale olarak değerlendirilmiştir.⁸⁷

İsviçre'nin, İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefik saflarında yer aldığı yolundaki resmi tezlerin gerçeği yansıtmadığı, aslında İsviçre'nin Nazi Almanyası ile yakınlaşmaya çalışmış olduğu, Nazi parası aklamış olduğu ve sahipsiz kalan Yahudi servetlerine el koyduğu suçlamalarının yer aldığı "*L'honneur perdu de la Suisse*" (İsviçre'nin kaybolan onuru) adlı bir televizyon programının yayınlanmasının engellenmesine ilişkin İsviçre aleyhindeki *Monnat* kararında, Mahkeme, başvurunun gündeme getirdiği olayların sözkonusu televizyon programından elli yıl önce cereyan ettiğini dikkate alarak, halkı bilgilendirmeye yönelik bu tür bir yayının halk arasında tartışmalara yol açmış olduğunu kabul etmekle birlikte, alınan müdahale önlemlerinin 10. maddeyi ihlâl edildiğine karar vermiştir.⁸⁸

Fransa aleyhindeki *Orban* kararında da, Mahkeme, anılarında, Cezayir savaşı sırasında terörist yöntemler kullananlara işkence ve yargısız infaz uygulanmak zorunda kaldığını anlatan General Aussaresses'in kitabını yayınlayan başvuranların cezalandırılmasını, kitabın yayınlandığı tarihten kırk sene önce meydana gelen olayların mağdurların acılarını canlandıracak nitelikte olsa bile tarih araştırmasına bir katkı niteliğinde sayılması gerektiğinden ifade özgürlüğünün ihlâl edildiğine karar vermiştir.⁸⁹

Perinçek kararında karşı oy kullanmış olan yedi yargıcın zamanaşımı ile ilgili "argümanları" ise iki açıdan bir kavram karışıklığı olarak değerlendirilmelidir: Birincisi, "zamanaşımı" kavramı AİHM'in zaman itibarıyla yetkisiyle (*ratione temporis*) ilgili olup, AİHM'in başvurunun bu bakımdan yetkili olup olmadığının araştırılmasında odaklanmaktadır. Oysa, *Perinçek* başvurusunun dayandığı olay kesinlikle soykırım iddiasıyla değil, İCK'nın mükerrer 261. maddesinin *Perinçek*'e uygulanmasından dolayı İsviçre'nin AİHS'nin 10. maddesini ihlâl edip etmediği konusu ile bağlantılıdır. Bu bakımdan, ayrıca, başvuru konusu ile ilgili olmayan bir "veri" açısından zamanaşımı kavramının tartışılması da sözkonusu olmamalıdır.

İkincisi, AİHM, zaman itibarıyla yetkisini, başvuru konusu suçun zamanaşımına tabi olup olmadığı açısından değil, ilgili Taraf Devletin Sözleşme ile "bağlandığı" tarih itibarıyla incelemektedir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşının başlarında Katyn katliamı ile ilgili Rusya aleyhindeki

87 *Lehideux et Isorni c. France*, arrêt du 23 septembre 1998, par. 55.

88 *Monnat c. Suisse*, 73604/01, arrêt du 21 septembre 2006, par. 64.

89 *Orban c. France*, 20985/05, arrêt du 15 janvier 2009, par. 52.

Janowiec kararında AİHM, bazı menfur (*odieux/heinous*) cinayetlerin vahameti, (*gravité/gravity*) Taraf Devletleri zamanaşımına tâbi tutmamaya sevk etmiş olmakla birlikte, “Sözleşme’nin değerleri” (*Convention values/valeurs de la Convention*) kıstasının Sözleşme’nin kabul edildiği (*adoption*) 4 Kasım 1950 tarihinden önce cereyan etmiş olaylar bakımından uygulanamayacağı sonucuna varmıştır.⁹⁰

Bu çerçevede, Litvanya aleyhindeki *Vasiliauskas* kararında, Mahkeme, 1953 yılında Sovyet rejimine karşı koyan “partizanların” öldürülmesinden dolayı soykırım işlediği iddiasıyla yargılanan başvuranın, “siyasi bir grubun” tamamen veya kısmen yok edilmesinin 1948 BM Soykırım Sözleşmesi’nde soykırım olarak düzenlenmemiş olduğu halde, daha sonra yorum ve uygulama yoluyla Sözleşme kapsamına dahil edilmesi sonucunda 2004 yılında soykırım suçundan mahkûm edilmesinin, “.. işlendiği zaman uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir eylem veya ihmalden suçlu bulunan bir kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir” kuralının yer aldığı AİHS’nin “Kanunsuz suç olmaz” başlıklı 7/2. maddesinin gerektirdiği suç ve cezanın öngörülebilirliği ilkesine aykırı olduğunu dikkate alarak, ihlâl edildiğine karar vermiştir.⁹¹

Görüldüğü gibi, geçen “zaman” ve “zamanaşımı” kavramları, AİHM içtihadında otomatik ve soyut biçimde uygulanmamakta, her olayın özelliklerine göre değerlendirilen yorum ve uygulama ilkeleri olarak kabul edilmektedir : Örneğin, zaman kavramı, *Janowiec* kararında AİHM’in zaman itibarıyla (*ratione temporis*) yetkisi açısından ele alınırken, *Vasiliauskas* kararında bir yetki kuralı olarak değil, “Kanunsuz suç olmaz” ilkesinin düzenlendiği AİHS’nin 7. maddesiyle bağlantılı olarak esasa ilişkin bir kavram olarak değerlendirilmiştir.

Perinçek kararında, ihlâlin gerçekleşip gerçekleşmediğinin araştırılmasında “ortam” (*context*) ile ilgili faktörlerin de yer almasına ilişkin eleştiriler ise “(G)örev ve sorumluluklar da yükleyen” ibaresiyle başlayan 10. maddenin ikinci fıkrasında ifade özgürlüğünün kısıtlanmasında öngörülebilecek gerekçelerin arasında ulusal güvenlik, kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık, ahlâk gibi ortamlarla bağlantılı çok sayıda parametre öngördüğünü gözardı etmektedir. Kaldı ki, hiçbir derogasyona açık olmayan yaşam hakkı ve işkence yasağından farklı olarak, Sözleşme’nin özel ve aile hayatına saygı hakkı, düşünce, vicdan ve din, ifade, toplantı, dernek kurmak gibi hak ve özgürlüklere

90 *Janowiec and Others v. Russia*, [GC], 5508/07 and 29520/09, judgment of 21 October 2013, par. 151.

91 *Vasiliauskas v. Lithuania*, [GC], 35343/05, judgment of 20 October 2015, par. 184-186.

ilişkin kısıtlamalarda da benzer gerekçelere yer vermiş olduğu görülmektedir. Bu kategorideki hakların kullanılmasının, başta kamu düzeni olmak üzere 10. maddenin ikinci fıkrasında öngörülen diğer kısıtlama gerekçelerinin toplumsal etki/tepki yansımaları olabileceği açıktır. Bu bakımdan, ifade özgürlüğünün Sözleşme'ye uygun olarak sınırlandırılmış olup olmadığı değerlendirilmesi kesinlikle "ortam" koşullarının incelenmesini gerektirmektedir. Aksi takdirde, verilecek ihlâl kararlarının aslında Sözleşme'ye aykırı olması ve, hatta, ihlâl kararlarının yargıçların siyasi ön yargılarına dayandırıldığı kuşkusunun doğması kaçınılmaz görünmektedir. Doğal olarak, bu tür olumsuz bir gelişmenin AİHS denetim mekanizmasına duyulan güveni ve mekanizmanın otoritesini de sarsacağı açıktır.

Büyük Daire'nin *Perinçek* kararında zaman/yer/ortam koşullarını dikkate almasını eleştiren yedi yargıcın karşı görüşlerinde, bu yaklaşımın insan haklarının evrenselliği, herkese karşı dermeyan edilebilirliği (*erga omnes*) ilkesiyle bağdaşmadığı da ileri sürülmektedir.⁹² Oysa, belirli yetki kurallarına uyarak yargısal bir denetimde bulunmak zorunda olan Mahkeme, kuruluşundaki Sözleşme'de öngörülen hak ve özgürlüklerin dâvalı devlet tarafından uygulanmasının ihlâl yol açmış olup olmadığını, ancak Sözleşme'nin lâfzına, ruhuna ve yerleşik içtihadına uyulmuş olup olmadığını incelemek suretiyle saptayabilir.

AİHM'in Sözleşme'nin 19. ve 32. maddelerinde belirtilen amaç ve yetki esasları gözönünde bulundurulduğunda, *Perinçek* olayında, "insan haklarının evrenselliği" ilkesinden yararlanması gereken, İsviçre'nin başvuru cezalandırma hakkının değil, başvuranın AİHS'nin 10. maddesine dayanan ifade özgürlüğü hakkının olduğu açıktır.

Ayrıca, bir Akit Devletin başvuranın ifade özgürlüğüne uygulamış olduğu müdahalenin AİHM gibi kırk yedi Devletin taraf olduğu bir yargısal mekanizma tarafından denetlenmesinin de âdil yargılamanın evrensel önem ve itibarından yararlanmak durumunda olduğu kabul edilmelidir. Bu bakımdan evrensellelikle ilgili eleştirinin, bu ilkedен yararlanacak süje ve konuların hiyerarşisini tam olarak belirleyemediği söylenebilir.

SONUÇ

Perinçek kararı, 1915 olaylarının "soykırım" tabusundan kurtarılarak uluslararası planda tartışılabilmesi bakımından önemli bir kazanım

92 *Perinçek*, s.128.

sayılmalıdır.⁹³ Geniş yankılara yol açmış olmakla birlikte, karar kesinlikle AİHM içtihadı temelinde “olağanüstü” bir özellik taşımamaktadır. Karardaki, tüm gerekçeler yerleşik AİHM içtihadına dayandırılmış, konuya ilişkin bellibaşlı uluslararası düzenlemeler ve uygulamalar da ayrıca dikkate alınmıştır. Bu noktada, karara ciddi sayılabilecek bir eleştiri de yöneltilememiştir.

Bir yandan, ifade özgürlüğünün negatif sınırını çizerek, başvuranın söyleminin nefret söylemi niteliğini taşımadığını ve şiddete teşvik edici bir içeriğinin bulunmadığını saptayan Mahkeme, diğer yandan da, aynı söylemin kamu yararı açısından önemi bulunan bir siyasi söylem niteliğini taşıdığını kabul etmekle hakkın basit bir kullanılmasının ötesinde kullanılmasının gerekli ve yararlı olduğu mesajını da vermiş bulunmaktadır. Bu şekilde soykırım/inkâr/suç paradigmasının yerine nefret söylemi ve şiddete teşvik niteliğini taşımamak kaydıyla tarihsel-siyasal söylem/kamu yararı işlevi paradigmasını ikame etmiş bulunmaktadır.

Öte yandan, *Perinçek* kararı, daha geniş bir planda, Mahkeme'nin başvuru taraflarının tarihe/geçmişe dayalı argümanlarının etkisinde kalmaksızın ihlâl iddialarının incelenmesinde, Sözleşme hükümlerini pozitif ve aktüel parametreler temelinde değerlendirme doğrultusundaki içtihadını da doğrulamaktadır. Örneğin, statüsünde komünist bir rejimin öngörüldüğü açık olan bir siyasi partinin tescil talebinin reddedilmesine ilişkin bir başvuruda, Mahkeme, Romanya halkının totaliter komünist rejim sırasında maruz kaldığı baskıları ve çektiği acıları ileri sürerek, tescil talebinin reddedilmiş olmasının Sözleşme'ye uygunluğunu savunan Romanya Hükûmeti'nin ülkenin tarihine dayanan argümanlarını yeterli bulmamıştır.⁹⁴

Perinçek kararındaki zaman kavramına yapılan atfın benzer diğer kararlara göre çok daha uzun olması her türlü zaman itibarıyla yetki sorunsalının ötesinde, tarihin serbestçe ve sınırsızca tartışılması hakkının önemini ve gereğini de ortaya koymaktadır.

Öte yandan, eski komünist rejimlere âdeta bir “unutma vecibesi” (*devoir d'oubli*) yükleyerek, bu rejimler zamanında suç işlemiş olanlara itibarlarının

93 Nicolas HERVIEU'nun 1 Aralık 2015'te info@eu-Logos.org da yayınlanan bir yorum yazısında *Perinçek* kararının Fransa'da “Ermeni soykırımı”nın inkârının cezalandırılmasının savunucularının tezlerini önemli ölçüde kırılanlaştırdığını (*considérablement fragilise*) belirtmiş, özellikle, Fransız Anayasa Konseyi'nin bu yöndeki bir tasarımı 2012'de reddetmesinden sonra, o içtihadı güçlendirmiş olan *Perinçek* kararının dikkate alınmayıp yeni bir yasa tasarısının yeniden reddedilmesi riski bulunduğuna işaret etmiştir.

94 *Partidul Comunistilor (Neprecistici) et Ungureanu c. Roumanie*, 46626/99, arrêt du 3 février 2005, par. 58

geri verilmesindeki gecikmeleri gündeme getiren başvuruları ihlâl kararlarıyla sonuçlandırmasını ilgili Taraf Devletlerin tarihlerinin acı tecrübeleri ile izah edilmesi gereken takdir yetkilerine bir müdahale olarak değerlendirmiş olan Fransız Profesör Flauss'un eleştirisi⁹⁵ *Perinçek* kararı açısından kesinlikle geçerli değildir: Tam aksine, bu karar, Ermeni soykırım iddialarının tek yanlı olarak ve ilgili tüm taraflara eşit tartışma imkânı tanınmaksızın tek yönde tartışılmasına ve taraflardan sadece birine âdeta bir "unutma vecibesi"nin empoze edilmesine devam edilmesi yerine, herhangi bir tarih olayı gibi her yer ve ortamda serbestçe araştırılmasına, incelenmesine ve tartışılmasına imkân sağlamaktadır.

95 Jean-François FLAUSS, *L'Histoire dans la jurisprudence de la Cour européenne des Droits de l'Homme*, Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme 2006, s. 15.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Case of Vajnai v. Hungary (33629/06, judgment of 8 July 2008.

Castells v. Spain, Judgment of 23 April 1992.

Ceylan v. Turkey,(23556/94), judgment of 8 July 1999.

Conseil Constitutionnel, Décision no. 2015-512 QPC du 8 janvier 2016.

Conseil Constitutionnel, Décision no.2012-647 DC du février 2012.

Couderc, Hachette-Philipacchi c. France (no.40454/07),[GC], arrêt du 10 novembre 2015.

Fressoz et Roire c. France,(29183/95 [GC], arrêt du 21 janvier 1999.

Garaudy c. France, no.65831/01 [Déc] 24 juin 2003.

Giniewski c.France, no. 64016/00, arrêt du 31 janvier 2006.

Glimmerveen et Hagenbeek c. Pays Bas, no.8348/78,8406/78, Déc. de la Commission 11octobre 1979, DR 18.

Handyside v. United Kingdom, Application no. 549/72, judgment of 7 december 1976.

Ireland v. the United Kingdom, Judgment of 18 January 1978 par. 154.

Janowiec and Others v. Russia, [GC], 5508/07 and 29520/09, judgment of 21 october 2013.

Kühnen v. Germany, no.12194/86, Déc., DR 56

Lehideux et Isorni c. France, arrêt du 23 septembre 1998.

M'Bala M'Bala c. France, [Déc], no. 25239/13, décision du 20 octobre 2015.

Monnat c. Suisse, 73604/01, arrêt du 21 septembre 2006.

Norwood v. UK, no. 2813/03, 16. novembre 2004.

Orban c.France, 20985/05, arrêt du 15 janvier 2009.

Partidul Comunistilor (Neperecisti) et Ungureanu c. Roumanie, 46626/99, arrêt du 3 Février 2005.

Pavel Ivanov v. Russia,35222/04 [Déc],20 february 2007.

Perinçek c. Suisse (no. 27510/08), [GC], arrêt du 15 octobre 2015.

Perinçek c. Suisse (no. 27510/08), arrêt du 17 décembre 2013.

Seurot c. France, no.57383/00[Déc], 18 mai 2014.

Sunday Times v. United Kingdom (no.1), judgment of 26 april 1979.

Vasiliauskas v. Lithuania, [GC], 35343/05, judgment of 20 october 2015.

İkincil Kaynaklar

Affaire Perinçek-Communiqué de Pierre Nora, président de Liberté pour l'Histoire", *Liberté Pour l' Histoire*, 5 Novembre 2015.

Assemble Nationale, *Rapport d'information No.1262*, 18 novembre 2008, Président M. Bernard Acoyer. www.assemblee-nationale.fr/13/rap-info/i1262.asp

Bertrams, Kenneth. et De Broux, Pierre Olivier. "Du Négationnisme au Devoir de Mémoire", *Revue de Droit de l'Université de Bruxelles*, vol. 35, 2007.

Boëton, Marie. "Le négationnisme passé au crible de la Constitution," *La Croix*, 8 décembre 2015.

Boëton, Marie. *La contestation des crimes contre l'humanité devant le Conseil Constitutionnel*, La Croix, 2015.

Drzemczewski, Andrew. *Quelques Réflexions sur l'Autorité de la Chose Interprétée par la Cour de Strasbourg*, Mélanges en l'Honneur de Jean-Paul Costa, 2011.

Flauss, Jean-François. "L'Histoire dans la jurisprudence de la Cour européenne des Droits de l'Homme," *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme* 2006.

Giannopoulos, Christos L. "La Grande Chambre en quête d'un nouveau modus operandi ?", *La Revue des Droits de l'Homme*, novembre, 2015. <http://revdh.revues.org/1727>

Hochmann, Thomas. "Négationnisme du génocide arménien : défauts et qualités de l'arrêt Perinçek contre Suisse," *Revue des Droits et Libertés Fondamentaux*, 2015, Chronique no.27.

Kuri, Daniel. “La Question du Génocide des Arméniens à l’épreuve de la Grande Chambre de la Cour Européenne des Droits de l’Homme, Commentaire sur l’arrêt Perişek c/ Suisse du 15 Octobre 2015.”, *Université de Limoges*, 15 Octobre 2015.

Le Rouzic, Louis – Marie. “Négationnisme, génocide et abus de droit, ” *Revue des Droits et Libertés Fondamentaux*, 2014, chronique no.11.

Liberté pour l’Histoire, appel du 12 décembre 2005.

Liberté pour l’Histoire, appel du 13 octobre 2008.

Lobba, Paolo. *Criminaliser le négationnisme au-delà de l’Holocauste*, *Liberté pour l’Histoire*, janvier 2013.

Vigevani, Giulio Enea. “Radici della costituzione e repressione della Shoah,” *Associazione Italiana Costituzionalisti*, vol.4, april, 2014.

Voorhoof, Dirk. “Criminal conviction for denying the Armenian genocide in breach with freedom of expression, Grand Chamber confirms,” *Strasbourg Observers Blog*, October 21, 2015.

İnternet Sitesi

Office Fédéral de la Justice. <http://www.bj.admin.ch>

RAPOR

(REPORT)

Dr. Turgut Kerem TUNCEL
Kıdemli Analist
Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)
tuncel@avim.org.tr

GÜNEY KAFKASYA'DA 2-5 NİSAN 2016'DA YAŞANAN 4 GÜN SAVAŞI (THE 4 DAY WAR IN THE SOUTH CAUCASUS ON 2-5 APRIL 2016)

Öz: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanması talebi ile 1988 yılında patlak veren Azeri-Ermeni çatışması, Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrasında iki bağımsız ülke arasında bir savaşa dönüşmüştür. 1994 yılında Bişkek'te imzalanan ve büyük çaplı çatışmaları sonlandıran ateşkes antlaşmasına kadar her iki taraftan tahminen 30.000 kişi hayatını kaybetmiş, bir milyonun üzerinde kişi yerinden olmuş ve Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve etrafındaki yedi bölge Ermeni güçleri tarafından işgal edilmiştir. Savaş sonrasında Karabağ ve etrafındaki yedi bölgede yaşayan Azerbaycanlı nüfus tamamen yok olmuştur, bunlar ya çatışmalarda hayatını kaybetmiş ya da Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Bugün, Karabağ'da 150.000 civarında etnik Ermeni yaşamaktadır. Karabağ'ın etrafındaki işgal altında bulunan yedi bölge ise tamamen insansızlaştırılmıştır. 1994 yılında imzalanan ateşkes antlaşmasından bu yana geçen 22 yıllık süre zarfında yaşanan ateşkes ihlallerinde de her iki taraf da kayıplar vermiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir barış antlaşması henüz sağlanamamıştır ve savaş hukuki olarak (de jure) devam etmektedir. Bu rapor, 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde meydana gelen ve şimdiden "4 Gün Savaşı" olarak anılmaya başlayan çatışmaları, bu çatışmaların hemen sonrasında yaşanan olayları ve bunlara dair yorumları betimsel bir şekilde okuyucuya aktarmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ, 4 Gün Savaşı

Abstract: The Azerbaijani-Armenian conflict, which began in 1988 with the attempt to unite the autonomous region of Nagorno-Karabakh of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic with the Armenian Soviet Socialist Republic, turned into a war between two independent states after the

RAPOR

dissolution of the Soviet Union. Until the ceasefire signed in Bishkek in 1994 that ended the large-scale clashes, approximately 30.000 people were killed from both sides, more than a million people were displaced, and Nagorno-Karabakh and the seven surrounding regions of Azerbaijan came under the occupation of Armenian forces. After the war, the ethnic Azerbaijani population in Nagorno-Karabakh and the seven surrounding regions had completely vanished – they either lost their lives during the war or were forced to migrate to other territories of Azerbaijan. Today, around 150.000 ethnic Armenians live in Nagorno-Karabakh. On the other hand, the seven occupied territories surrounding Nagorno-Karabakh are completely depopulated. In the 22 year period after the signing of the ceasefire treaty in 1994, both sides continued to sustain losses due to ceasefire violations. There is still no peace treaty signed between Azerbaijan and Armenia, and the war still de jure continues. This report aims to provide a descriptive account of the clashes that took place on 2-5 April 2016, which is already being referred to as the “4 Day War”, the developments that followed, and the interpretations made with regard to these clashes.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh, 4 Day War

Giriş

Azerbaycan ve Ermeni silahlı güçleri arasında, 1988-1994 Karabağ Savaşı'nda Kelbecer bölgesinin Ermenistan tarafından işgalinin 23. yıldönümünde, 2 Nisan Cumartesi gününün erken saatlerinde başlayıp 5 Nisan günü Rusya'nın arabuluculuğuyla varılan ateşkese kadar devam yoğun çatışmalar şimdiden 4 Gün Savaşı diye anılmaya başlanmıştır. 2011 yılından günümüze kadar yaşanan süreç, 4 Gün Savaşı'nın boyutları, savaş esnasında tarafların izledikleri taktikler ve özellikle Azerbaycan'ın ulaşmaya çalıştığı düşünülen hedef, savaş sonunda ortaya çıkan durum ve uluslararası camianın verdiği tepkiler bir arada düşünüldüğünde, son perdesi Mayıs 1994'de Bişkek'te imzalanan ateşkes anlaşmasıyla açılan, ancak tarihi 1828 yılına kadar geri giden Karabağ sorununda 4 Gün Savaşı'nın yeni bir dönemin başlangıcına işaret eden bir tarihsel dönemeç olduğu düşünülebilir.

Bu rapor, 2-5 Nisan arasında yaşanan 4 Gün Savaşı'nın seyri ve kısa vadede ortaya çıkan askeri ve siyasi sonuçlarını ele almayı amaçlamaktadır. Ne var ki, süreç halen tamamlanmamıştır. 5 Nisan'dan bu raporun son halini aldığı 26 Nisan'a kadar geçen süre zarfında pek çok ateşkes ihlali yaşanmış ve taraflar yeni bir büyük çaplı çatışmanın muhtemel olduğuna dair beyanlarda bulunmuşlardır.

4 Gün Savaşı'nın Seyri

4 Gün Savaşı, 2 Nisan 2016 Cumartesi günün erken saatlerinde Azerbaycan güçleri ile Karabağ ve çevresindeki yedi bölgeyi elinde tutan Ermeni güçleri¹ arasındaki cephe hattında patlak veren şiddetli çatışmalar ile başlamıştır. Farklı kaynakların geçtikleri haberlerden anlaşıldığı kadarıyla cephe hattının tümüne yayılan bu çatışmalar, özellikle cephe hattının kuzeydoğusunda kalan Ağdere, Terter, orta kısımlarında yer alan Ağdam ve güneydoğusunda kalan Hocavend, Füzuli ve Cebrail bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

En şiddetli çatışmalar, 2 Nisan günü yaşanmıştır. Farklı kaynakların geçtikleri haberlere göre bu gün, Azerbaycan güçleri Ermeni mevzilerine karşı hızlı ve yoğun bir saldırı gerçekleştirmiş ve Ermeni güçlerinin elinde bulunan ve aralarında Terter bölgesindeki Taliş köyünün de bulunduğu, toplam sekiz mevkiyi almıştır.² İlerleyen süreçte, bu mevkiilerden bazıları taraflar arasında el değiştirmiştir, nihayetinde Taliş köyü, Ermeni güçleri tarafından yeniden ele

1 Ermeni güçleri ile, Ermenistan Cumhuriyeti ordusu, Ermenistan, Karabağ ve olasılıkla diasporadan gelerek savaşa katılan gönüllüler ve Karabağ'daki de facto Ermeni otoritesine bağlı Ermeni silahlı güçleri kastedilmektedir.

2 Dennis Sammut ve Amanda Paul, "the EU cannot remain a passive observer of the Karabakh conflict", *European Policy Centre*, 7 Nisan 2016, http://www.epc.eu/pub_details.php?cat_id=4&pub_id=6447 (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

geçirilmiştir. 3 Nisan günü, Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov, Ermeni güçlerinin Azeri yerleşim yerlerine saldırılarını devam ettirmeleri halinde, Karabağ'daki *de facto* Ermeni otoritesinin başkenti olan Hankenti'ni (Erm. *Stepanakert*) vuracağını açıklamıştır.³ Buna karşılık, Ermeni tarafından Azerbaycan'daki petrol ve doğal gaz boru hatlarını vurma tehditleri yükselmiştir. Aynı gün, Azerbaycan taktik bir hamle olarak değerlendirilen tek taraflı bir ateşkes açıklaması yapmış, ancak çatışmalar devam etmiştir. 4 Nisan günü, Azerbaycan yayınladığı bir kamera kaydıyla, Karabağ'daki Ermeni karargahını vurduğunu ve çok sayıda Ermeni subayının öldürüldüğünü bildirmiştir. Aynı gün, cephe hattına hareket eden Ermeni gönüllüleri taşıyan bir otobüsün İsrail yapımı insansız hava araçları ile vurulduğu haberleri de gelmiştir. 4 Nisan gününe gelindiğinde, cephe hattına yakın bazı Ermeni köylerinin boşatıldığına dair haberler yayınlanmıştır.⁴ 5 Nisan günü ise, Moskova'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan genelkurmay başkanları 4 Gün Savaşı'nı sonlandıran bir ateşkes anlaşması imzalamışlardır. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra bazı Azerbaycan ve Türkiye'den haber kaynakları, Ermeni güçlerinin Azerbaycan'a bağlı özerk Nahçıvan Cumhuriyeti'ndeki mevkilere ateş açtığı ve buna Azerbaycan'ın karşı ateşle mükabele ettiği haberlerini geçmiştir.⁵ 5 Nisan sonrasında cephe hattında ufak çaplı çatışmalar aralıklarla devam etmiştir. Bu çatışmalar nedeniyle iki tarafta da ölü ve yaralılar olduğu medya ve sosyal medyaya yansıyan haberler ve resmi açıklamalardan anlaşılmaktadır. 24 Nisan günü, Azerbaycan haber kaynakları Azerbaycan mevzilerine saldırı girişiminde bulunan Ermeni güçlerine ait bir tankın imha edildiği haberini vermiştir.⁶

Farklı kaynaklarda ifade edilen iddialar değerlendirildiğinde, 4 Gün Savaşı'nda Azerbaycan'ın 12-16 asker, bir helikopter, bir tank ve iki insansız hava aracı kaybettiği anlaşılmaktadır. Azerbaycanlı ikisi çocuk altı sivilin hayatını kaybettiği, yirmi altı sivilin ise yaralandığı Azerbaycan kaynaklarınca bildirilmiştir.⁷ Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın 13 Nisan'da yaptığı

3 "Statement: Responding to the Nagorno-Karabakh Escalation", *Crisis Group*, 5 Nisan 2016, <http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/statements/statement-responding-to-the-nagorno-karabakh-escalation.aspx> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016); Harut Sassounian, "Armenians should ensure this is the last Azeri attack," *MediaMax*, 6 Nisan 2016, <http://www.mediamax.am/en/column/12640/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

4 Masis Ingilizian, "Azerbaijan's Incremental Increase On The Nagorno Karabagh Frontline", *Bellingcat.com*, 12 Nisan 2016, <https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2016/04/12/detailing-azerbaijans-incremental-increase-in-nagorno-karabaghs-frontline/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

5 "Armenia Violates ceasefire in Nakhchivan", *Trend News Agency*, 6 Nisan 2016, <http://en.trend.az/azerbaijan/karabakh/2516137.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016); "Ermenistan Nahçıvana Ateş Açtı", *NTV*, 6 Nisan 2016, <http://www.ntv.com.tr/dunya/ermenistan-nahcivana-ates-acti,HuNUXULatUG9- NLXqepwh> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

6 "MN: Düşman hücumunun qarşısı alınarkən onun bir döyüş tankı məhv edilib", *Trend News Agency*, 24 Nisan 2016, <http://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2524170.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

7 "Armenia causes big damage to Azerbaijani frontline residents", *Today.az*, 14 Nisan 2016, <http://www.today.az/news/politics/149736.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016). Bunun yanında, sosyal medyada kayıp sayısının 90'a ulaştığı yönünde veriler paylaşılmaktadır.

açıklamaya göre ise, Ermeni tarafı 87 asker ve milis kaybetmiştir. Bir subay kayıptır. Ayrıca, 4 sivilin de çatışmalarda hayatını kaybettiği söylenmektedir.⁸ Ermeni tarafının tank ve topçu bataryası kayıplarının da olduğu anlaşılmaktadır. 4 Gün Savaşı neticesinde Azerbaycan'ın Ermeni güçlerinin kontrolü altında olan bölgenin kuzeydoğu ve güneydoğusundaki üçer pozisyonu geri aldığı anlaşılmaktadır.

Uzmanlar, yaşanan savaşta Azerbaycan taktiğinin cephe hattındaki Ermeni birliklerinin merkezle iletişimlerini keserek bunları izole etmek ve böylece Ermeni askeri altyapısını vurmaya imkan sağlayacak stratejik tepeleri ele geçirmek, bu noktaları geri almak için sadırıya geçecek olan Ermeni birliklerinin ise Orbiter 2M insansız hava araçları ve Spike-LR füze sistemleri ile vurarak kayıp verdirme olduğunu söylemektedirler.⁹ Buna karşılık, Ermeni güçlerinin Azerbaycan güçlerinin ilk saldırısı karşısında birinci hattı terk edip, ilk hattaki siperleri gören ikinci savunma hattına çekildikleri ve buradan ilk hattı ele geçiren Azerbaycan güçlerini vurdukları ifade edilmektedir. Ermeni güçlerinin bu sayede Azerbaycan güçlerinin aldığı bazı mevkiileri yeniden ele geçirdiği söylenmektedir.¹⁰

Savaşın gidişatından öyle anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan tarafı uzun ve ağır kayıplara neden olabilecek bir savaş istememiş bu nedenle hedeflerini sınırlı tutmuştur. Özellikle, Karabağ çevresindeki mayınlı araziye girmek istemediği anlaşılmaktadır. Nitekim Azerbaycan 12 askerini savaşın henüz başında bunları taşıyan bir helikopterin vurulması sonucu kaybetmiştir. Bundan sonra verdiği kayıp Ermeni güçlerinin 87-88 kaybına karşı yalnızca dörttür. Bundan anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan'ın asıl hedefi bazı mevkiileri ele geçirerek daha sonra yaşanması muhtemel çatışmalarda avantaj elde etmek, bu kazanımlar ve Ermeni güçlerine verdirilecek kayıplar sayesinde Ermeni tarafında moral çöküntüye neden olarak askeri üstünlüğün yanında psikolojik üstünlük de elde etmek ve uluslararası camiayı gündemden düşmekte olan Karabağ konusunda harekete geçmeye ikna etmek olmuştur. Yani, 4 Gün Savaşı, Azerbaycan için stratejik bir hareket anlamını taşımıştır.

4 Gün savaşı'yla birlikte Ermenistan'da bir seferberlik havası oluşmuştur. Aralarında 1988-1994 Karabağ Savaşı'nın gazileri de bulunan gönüllüler cephe

8 "Karabakh War Casualty Update: Armenia puts April death toll at 92," *Armenianow.com*, 14 Nisan 2016, <https://www.armenianow.com/en/karabakh/2016/04/14/armenia-casualties-update-karabakh-april/951/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

9 Zaur Shiriyev, "Azerbaijan's War of Attrition: A New Strategy to Resolve the Karabakh Conflict?", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 13, Issue 67, 6 Nisan 2016, [http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=45281&tx_ttnews\[backPid\]=7&cHash=663bfad486450ea803decee2862f0dbb#.VwVwEPI95D9](http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews[tt_news]=45281&tx_ttnews[backPid]=7&cHash=663bfad486450ea803decee2862f0dbb#.VwVwEPI95D9) (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

10 İngilizler, "Azerbaijan's Incremental..."

hattına ulaşarak savaşa katılmak istemişlerdir. Yapılan bir röportajda, bir üniversite öğretim üyesi, tüm erkek öğrencilerinin cepheye gittiğini beyan etmiştir.¹¹ Erivan’da düzenlenen gösterilerde bulunan bir kişi, çatışmalar başladıktan sonra Fransa’da yaşayan iki kuzenin savaşa katılmak için Ermenistan’a geldiklerini söylemiştir.¹² Ne var ki, gönüllülerin kendi inisiyatifleriyle savaşa katılmalarının Ermeni tarafı için cephede taktiksel bir takım sorunlara neden olduğu da söylenmektedir. 2015 yazında yaşanan hükümet ve Rusya karşıtı *ElektrikYerevan* protestolarının örgütleyicilerinden olan Maz Sargsyan’ın “Bu olaylardan önce çoğu kişi halkın bir araya gelebileceğinden kuşku duyuyordu, ancak herkes bu hassas dönemde herkes dik durdu. Genel hava umut verici” Ermenistan’da oluşan havayı özetler mahiyettedir.¹³

4 Gün Savaşı yalnızca askeri cephe hatında cereyan etmemiş, siber alemde de bir savaş yaşanmıştır. Azerbaycanlı ve Ermeni hackerlar karşı tarafın haber portallarını, sosyal medyasını ve resmi kurumlarının sitelerini çökertme teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Yukarıda bahsedilen Ermeni gönüllüleri cephe hattına taşıyan otobüsün vurulması hadisesinin Azerbaycan’ın Ermeni iletişim hatlarına sızması sonucu edinilen istihbarat neticesinde gerçekleştirildiği söylenmektedir.¹⁴

Bunun yanında, savaş enformasyon alanında da devam etmiş, her iki tarafta yoğun bir propoaganda faaliyeti yürütmüştür. Öyle ki, Erivan’daki Ermenistan Amerikan Üniversitesi öğrencileri Ermenistan resmi makamlarının açıklamalarını farklı dillere çevirerek sosyal medya kanallarından yaymak üzere organize olmuşlardır. 4 Gün Savaşı’nın özellikle ilk safhalarında, Ermeni medya ve sosyal medyasında, Azerbaycan ordusuna katılmak üzere 50-60 Azerbaycanlı IŞİD militanının bölgeye doğru harekete geçtiği ve Ezidi asıllı bir Ermeni askerinin Azerbaycan askerleri tarafından kafası kesilerek öldürüldüğü ve daha sonra kesik başın Azerbaycan köylerinde sergilendiği gibi IŞİD göndermeli haberler yayınlanmıştır. Karabağ’daki *de facto* Ermeni yönetiminin sözcüsü David Babayan da Twiter hesabında bu iddiayı paylaşmış, bunun Türkler tarafında “hakları için mücadele eden Kürtlere” verilen bir mesaj olduğunu ve ayrıca Azerbaycan saflarında Türk paralı askerlerinin de

11 Larisa Sotieva, “Nagorno Karabakh: An old, forgotten but decidedly dangerous conflict”, *International Alert.org*, 8 Nisan 2016,

<http://www.international-alert.org/blog/nagorno-karabakh-old-forgotten-decidedly-dangerous-conflict#sthash.dD9HAeXm.tXzsUFcR.dpbs> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

12 “Azerbaijan-Armenia conflict: Patriotism prevails on both sides”, *The Guardian*, 7 Nisan 2016, <http://www.theguardian.com/world/2016/apr/07/azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh-patriotism-prevails-on-both-sides> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

13 “Azerbaijan-Armenia conflict: Patriotism prevails on both sides”

14 Ingilizian, “Azerbaijan’s Incremental...”

bulduğu gibi iddialarda bulunmuştur. Babayan'ın Twiter hesabından paylaştığı iddialar Azerbaycan'ın Avar, Lezgin ve Taliş kökenli askerlerini cepheye sürmek ve savaşta ölmelerine neden olarak bu etnik grupların ülkedeki sayılarını azaltmayı hedeflediği gibi boyutlara kadar ulaşmıştır.

Burada dikkat çeken bir husus IŞİS militanlarının Azerbaycan ordusuna katılmak üzere harekete geçtiklerine dair haberin ilk başta hükümet yanlısı Rus kanalı LifeNews'da çıkmış olduğudur.¹⁵ Buna karşılık, Azerbaycan ve Türk medyasında da 400 PKK militanın Ermeni güçleri saflarında savaşmak üzere çatışma bölgesine hareket ettiğine dair haberler yayınlanmıştır.¹⁶ Gerçekle ilişkisi oldukça kuşkulu olan bu tür haberlerin yanında, Paris'te gösteri düzenleyen Azerbaycanlılara saldıran PKK'luların kamera görüntüleri mevcuttur.¹⁷ Ermeni medyası ve sosyal medyasında yoğun olarak paylaşılan bir iddia da Taliş köyüne giren Azerbaycan askerlerinin bu köyde yaşan yaşlı bir Ermeni çifti öldürüp kulaklarını kestikleridir. Bu haberlerde kullanılan fotoğraflarda, hayatını kaybetmiş iki yaşlı insan görülmektedir. Ancak, bu fotoğraflar bu kişilerin kulaklarının kesilip kesilmediğinin belli olmadığı bir mesafeden çekilmiştir.

Bunlara ek olarak, Ermeni medyası ve sosyal medyasında Azerbaycan güçlerinin sivil yerleşim birimlerine saldırılar düzenlediği ve bu saldırılarda aralarında 12 yaşında bir çocuğun da olduğu kayıpların yaşandığına dair haberler, Azerbaycan saldırganlığının ispatı amacıyla sıklıkla verilmiştir. Buna karşılık, Azerbaycan tarafı da Ermeni güçlerinin Azerbaycan sivil yerleşim birimlerine top ve füze atışı gerçekleştirdiğini iddia etmiş bu iddisını bazı kamera kayıtlarıyla da desteklemiştir. Azerbaycan kaynaklarına göre, toplam 32 sivil Azerbaycan yerleşimi Ermeni güçlerince vurulmuş, bu saldırılarda 232 ev ve bazı kamu binaları ve altyapı hasar görmüş, ikisi çocuk altı sivil hayatını kaybetmiş, yirmi altı kişi yaralanmıştır.¹⁸ Çatışmalar sona erip ölümler takas edilmeye başlandığında, Ermeni tarafı bazı Ermeni asker cesetlerinde işkence izlerine rastlandığını iddia etmiş, bu iddiayı Azerbaycan tarafı reddetmiştir.

Ermeni medyası ve sosyal medyasınca yaygınlaştırılan 'Azerbaycan vahşeti' temalı haberlerin propaganda savaşı çerçevesinde değerlendirilmesi daha doğru

15 "Turkey-Russia Antagonism Playing Out in Karabakh", *Eurasianet*, 7 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78206> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

16 Onnik James Krikorian, "Karabakh: the view from Georgia," *OpenDemocracy.net*, 15 Nisan 2016, <https://opendemocracy.net/od-russia/onnik-james-krikorian/karabakh-view-from-georgia> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

17 "Parisde Azərbaycanlılara hücum edən PKK-çılar döyüldülər," *AzeriTimes*, 10 Nisan 2016, <http://www.azeritimes.com/az/hadis%C9%99/parisd%C9%99-az%C9%99rbaycanlılara-hucum-ed%C9%99n-pkk-cilar-doyuldu%C9%99r-video/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

18 "Armenia causes big damage to Azerbaijani frontline residents"

olacaktır. İlk olarak, IŞİD göndermeli haberlerin, dünyayı şoka sokan IŞİD terörünün araçsallaştırıldığı bir propaganda faaliyeti olduğu açıktır. Azerbaycan laik bir ülkedir ve halkı büyük oranda sekülerdir. Bunun yanında, Azerbaycan'ın ülkede faaliyet gösteren İslami cemaatlere karşı da sert tedbirler aldığı bilinmektedir. Bu tip göndermelerle, Ermenistan'ın Müslüman-Hristiyan ikiliği üzerinden Hristiyan dünyasının desteğini kazanmaya çalıştığı da düşünülebilir. Bu çerçevede, Batılı bazı medya organlarında Karabağ meselesinin bir Müslüman Azeri-Hristiyan Ermeni çatışması şeklinde ifade edilmiş olması dikkat çekmektedir. İkinci olarak, 1915 olaylarına atıf yapılarak Karabağ'da Ermenilere karşı bir soykırım politikası izlendiğine dair iddialarla da Ermeni tarafının dünya kamuoyunun desteğini kazanmaya çalıştığı görülmektedir. 4 Gün Savaşı sonrasında Ermeni basınında çatışmalar esnasında Azerbaycan güçlerinin işlediği iddia edilen savaş suçlarının Lahey'deki Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne götürüleceği hakkında haberler çıkmaktadır. Böyle bir sürecin başlatılıp başlatılmayacağı henüz netlik kazanmamıştır.

Ermeni tarafının propaganda faaliyetleriyle ilgili olarak dikkat çeken bir başka unsur ise, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev merkezli bir söylemin geliştirilmiş olmasıdır. Ermeni medya ve sosyal medyası, Batı tarafından da sıklıkla eleştirilen Azerbaycan'daki insan hakları ihlallerine dikkat çekerek ve Aliyev'i yolsuzluğa bulaşmış bir despot olarak resmederek, Batı nezdinde destek bulmaya çalışmıştır. Bunu yaparken, ilk olarak Azerbaycan'ın saldırıya geçtiğini ve bunun altında yatan nedenin Azerbaycan'daki ekonomik durgunluk ve siyasi baskı ortamında gelişen toplumsal muhalefeti başka bir düşmana kanalize ederek sönmüştür. Bu iddiayı temellendirmek için ise yakın zamanda açıklanan 'Panama Belgeleri'ndeki Aliyev'le ilgili bilgiler ön plana çıkartılmıştır.

Ermeni medyası ve sosyal medyasında yayınlanan haberler de dikkat çeken bir başka husus Azerbaycan'ın Rus yapımı silahlar kullandığına dair suçlayıcı tonda yazılmış haber ve yorumlardır. Bu tür haber ve yorumların Rusya'yla oldukça gerilimli bir süreçten geçen Batı kamuoyunda Ermenistan lehine bir hava yaratılması fikriyle kaleme alındığı düşünülebilir. Burada ki ironik nokta ise, Azerbaycan gibi Ermenistan'ın da ana silah tedarikçisinin Rusya olduğudur. Ermeni medyası ve sosyal medyasındaki pek çok yazıda bu gerçeğe değinilmemektedir.

4 Gün Savaşı'nın Batı'daki Yansımaları

4 Gün Savaşı, Karabağ konusuna büyük oranda ilgisiz olan Batı kamuoyunda bir hareketlenmeye neden olmuştur. Batı'yı endişelendiren en temel unsurun çatışmaların yayılarak bölgesel bir hal alması ve böylesi bir durumda Batı'nın

bölgedeki çıkarlarının zarar göreceği, dahası bu çatışmaların içine çekileceği endişesidir. Bu sebeple, Batı'dan çarpışmaların bir an önce sonlandırılmasına dair ardı ardına mesajlar gelmiştir.¹⁹

22 yıllık ateşkes süresince pek çok ateşkes ihlali yaşanmış ve bu ihlallerde 2011 yılına kadar 3000 civarında kişi yaşamını yitirmiş,²⁰ bu tarihten sonra yaşanan ihlallerde de kayıplar yaşanmaya devam etmiştir. Ne var ki, son yıllarda yaşanan çatışmaların şiddeti ve sonucunda yaşanan kayıp sayılarında bir artış görülmektedir. Son çatışma ise tank, füze, İHA vb. ağır silahların kullanıldığı gerçek bir savaş halini almıştır. Bu şiddette yaşanan çatışmaların, bölgesel bir savaşın fitilini yakabileceği endişesi yaygınlık kazanmıştır. Bölge de yaşanacak bir savaşın Türkiye ve Rusya'yı karşı karşıya getireceği ve bunun bir sonucu olarak NATO-Rusya arasında bir çatışma riskinin ortaya çıkacağı kaygıları artırmıştır. Bunun yanında, böylesi bir durumun radikal İslamcı grupların varlık gösterdiği Kuzey Kafkasya'da istikrarsızlığa neden olabileceği ve bunun İslami terörün güçlenmesine sebep olabileceği endişesi de ifade edilmiştir. Ayrıca, bölgesel bir kargaşa durumunda, terörist grupların nükleer ve radyoaktif maddeleri Avrupa'ya sokmasının daha da kolaylaşacağı endişeleri de dile getirilmiştir.²¹ Bunlara ek olarak, Avrupa'nın enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığının kurtulması için hayati öneme sahip Güney Kafkasya hattının istikrarlaşması da ayrı bir endişe kaynağıdır.²²

Savaşı Kimin Başlattığına Dair İddialar

4 Gün Savaşı'nın nasıl ve neden patlak verdiği hakkında hakkında bir takım hipotezler geliştirmek için Azerbaycan ve Ermenistan'ın iç siyaseti ve Karabağ konusundaki gelişmeleri nasıl değerlendirdikleri dikkate alınmalıdır. Bunun yanında, Türkiye, Gürcistan ve İran gibi bölge ülkelerinin ve Rusya, ABD ve Avrupa Birliği gibi büyük güçlerin bölgesel çıkarları ve ikinci gruptaki ülkelerin daha geniş ölçekli strateji ve hedefleri diyalektik bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Böylesi bir değerlendirme, aynı zamanda, 4 Gün Savaşı'nın siyasi sonuçlarının anlaşılması açısından da gereklidir.

19 "Statement: Responding to the Nagorno-Karabakh Escalation"

20 "The Nagorno Karabakh conflict: Still Just about frozen", *Economist*, 7 Mart 2011, http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/03/nagorno-karabakh_conflict (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

21 "Frozen Conflicts Undermine Nuclear Security," *Eurasianet*, 5 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78126> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

22 Thomas De Waal, "Solve the Nagorno-Karabakh Conflict Before It Explodes", *Carnegie Europe*, 7 Nisan 2016, <http://carnegieeurope.eu/2016/04/07/solve-nagorno-karabakh-conflict-before-it-explodes/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

4 Gün Savaşı'nın başlamasıyla ilgili olarak Azerbaycan ve Ermenistan ateşkesi bozan taraf olarak birbirlerini suçlamaktadırlar. Azerbaycan, Ermeni tarafınca Azerbaycan'daki yerleşim birimlerine açılan ateşe sert bir karşılık verildiğini ve savaşın bu şekilde başladığını iddia etmektedir. Azerbaycan bu iddiasını bazı kamera kayıtlarıyla desteklemektedir. Ermeni tarafı ise Azerbaycan'ın önceden hazırlanmış bir plan doğrultusunda Ermeni mevzilerine üç yönden taarruz ettiğini öne sürmektedir. Ermenistan bu iddiasını desteklemek için çatışmaların ilk günü düşürülen ve iddiaya göre Azerbaycan özel kuvvetlerinden on iki askerin öldüğü helikopterde bulunduğu söylenen bazı harita ve krokileri öne sürmektedir. Bölgede görev yapan bağımsız bir gözlem grubunun bulunmaması nedeniyle çatışmaların nasıl başladığı konusunda kesin bir kanaate varmak mümkün değildir.²³ Bunun yanında, konunun uzmanları arasında 2 Nisan'da ilk harekete geçen tarafın Azerbaycan olabileceği konusunda bir görüşün hakim olduğu görülmektedir. Gerçekten de, Karabağ sorununun son süreçte aldığı hal ve tarafların strateji ve hedefleri göz önünde bulundurulduğunda çatışmaların başlatılması konusunda Azerbaycan'ın Ermenistan'a kıyasla daha fazla nedeni olduğu görülebilir. Bunun yanında, özellikle Batılı uzmanlar 4 Gün Savaşı'nın patlak vermesinde Rusya'nın parmağı ve/veya rolüne dair yorumlar da yapmaktadırlar. Bazı Rus ve Ermeni kaynaklarında ise Türkiye'nin çatışmaları kışkırttığına dair yorumlara rastlanmaktadır. Ne var ki, bu yorumlar oldukça ciddiye alınmamaktadır.

Azerbaycan'daki Ekonomik Durgunluk ve Artan Toplumsal Muhalefet

Karabağ meselesi devletlerarası bir mesele olduğu kadar hem Azerbaycan hem de Ermenistan için aynı zamanda bir ulusal kimlik meselesidir. Karabağ, her iki ülkede de farklı toplumsal sınıflar ve grupları ortaklaştıran bir önemli zemindir. Bu nedenle, Karabağ konusu her iki ülkedeki yönetici elit için kullanışlı bir iç politika malzemesidir.

Bu çerçevede gündeme getirilen iddialardan biri, özellikle son iki yıldır petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle birlikte ekonomik durgunluk içine giren ve bununla da bağlantılı olarak sosyo-ekonomik problemlerin arttığı ve Aliyev yönetimine karşı olan hoşnutsuzluğun derinleştiği Azerbaycan'da yönetici elit, kendisine yönelen toplumsal tepkiyi başka mecralara kanalize ederek sönmülmek amacıyla Karabağ'daki çatışmaları başlatmıştır.²⁴

23 Sammut, "the EU cannot remain..."

24 "Nagorno-Karabakh: four days of conflict have interested Russia", *NewEastPlatform.org*, 18 Nisan 2016, <https://neweastplatform.org/2016/04/18/nagorno-karabakh-four-days-of-conflict-have-interested-russia/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Bir düşman ve tehdit yaratılarak toplumsal muhalefetin bu yöne kanalize edilmesi ve bu şekilde bastırılması iktidarlar için her zaman kullanışlı bir yol olagelmıştır. Dolayısıyla, Karabağ meselesinin iç siyasetle ilgili de özsel bir yanının olduğu *a priori* bir gerçektir. Ne var ki, bu özsel *a priori* gerçeklik Ermeni tarafı için de geçerlidir. Sosyo-ekonomik sorunlar ve artan toplumsal huzursuzluk anlamında Ermenistan'da da Azerbaycan'a benzer ve hatta çok daha derin bir krizin süregittiği ve Karabağ konusunun Ermeni yönetici eliti için de oldukça kullanışlı bir iç politika malzemesi olduğu unutulmamalıdır. Ermeni ve Dünya basınında yoğun olarak yer bulan *Elektric Yerevan* eylemleri hemen geçtiğimiz yaz yaşanmıştır. Dolayısıyla, Karabağ meselesinin ısıtılması konjektürel olarak Azerbaycan'daki yönetici elit için iç siyasete dair ne kadar kullanışlı bir taktikse, Ermeni yönetici elit için de öyledir.

Azerbaycan'da Silahlanmaya Ayırılan Bütçe

İç siyasetle bağlantılı olarak dikkat edilmesi gereken bir başka husus, Azerbaycan'ın yıllardan beri ulusal gelirinin çok önemli bir bölümünü, işgal altındaki toprakların geri alınması için silahlanmaya ayırdığıdır. Ne var ki, meşruiyetini Karabağ'ın o ya da bu yolla geri alınacağı söylemi üzerinden inşa eden Aliyev yönetimi yirmi yılı aşkın bir süredir Karabağ konusunda ne askeri ne diplomatik alanda anlamlı bir başarı elde edebilmiştir. Bunun yanında, silahlanmaya ayrılan büyük miktarda kaynağın efektif kullanılmadığı, pahalı ancak işlevsiz silahlara harcandığı, ayrıca silah alımı süreçlerinde ciddi yolsuzlukların yaşandığına dair pek çok söylenti ortada gezmektedir. Bu durum, ülkedeki yönetici elitin eleştirisi oklarına hedef olmasına neden olmaktadır. Bu şartlar altında, itibar kaybeden siyasi ve askeri elitin hem kendi varlığını hem de silahlanma politikasını meşrulaştırmak için Karabağ'daki statükoyu değiştirmeye yönelik veya en azından sembolik bir zafer kazanmak için askeri girişimlerde bulunmuş olabileceği ifade edilmektedir.

Koordineli Askeri Harekat

4 Gün Savaşı'nı Azerbaycan'ın başlattığını iddia eden özellikle Ermeni uzmanlar, Azerbaycan tarafının piyade, topçu ve tank birlikleri gibi farklı askeri birimlerinin koordineli olarak hareket ettiklerine dikkat çekmekte ve böylesi bir hareketin ancak önceden planlanarak gerçekleştirilebileceğini iddia etmektedirler. Ne var ki, farklı askeri birimlerin koordineli bir operasyon gerçekleştirilmesi gerçekten de bir planlama gerektirse de, bölgede süregiden düşük yoğunluklu çatışmalar dikkate alındığında, her iki tarafında bu tür planları zamanı geldiğinde uygulamaya koymak üzere hazırlanmış olma olasılığı

göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla, ‘koordineli askeri hareket’ noktasından hareketle ilk olarak Azerbaycan’ın Ermeni pozisyonlarına taarruz ettiği noktasına varılması yanılıcı olabilir.

Süregiden Statüko

“4 Gün Savaşı” değerlendirilirken, bölgede yirmi iki yıldır geçerli olan statükonun ve tarafların bu statükoya dair algılarının değerlendirilmesi de gerekmektedir. Yakın zamana kadar sıkça ifade edilen görüş, hem Azerbaycan’ın hem de Ermenistan’ın süregiden statükonun kendi lehlerine olduğuna inandıklarıdır. Buna göre, Ermenistan statükonun devamının Karabağ’daki durumu normalleştireceğine ve Karabağ’daki *de facto* Ermeni yönetiminin meşruiyet kazanmasına neden olacağına inanmakta, böylece *fait accompli* bir durumun ortaya çıkacağını düşünmektedir. Azerbaycan’ın ise stratejisini, geçerli olan durumun Ermenistan’ın içinde bulunduğu ekonomik izolasyonu derinleştireceği, böylece Ermenistan ve dolayısıyla Karabağ’daki sosyo-ekonomik koşulların gitgide kötüleşeceği ve bunun bir neticesi olarak Ermeni tarafının bir noktada geri adım atmak zorunda kalacağı öngörüsü üzerinden şekillendirdiğine inanılmaktadır. Buna ek olarak, Azerbaycan’ın süreç içerisinde silahlanmaya devam etmek yoluyla askeri alanda üstünlük sağlayarak Ermenistan’ı Karabağ konusunda geri adım atmaya zorlamayı planladığı düşünülmektedir. Bu nedenlerle, ne Ermenistan ne Azerbaycan statükoyu değiştirecek ve ancak karşılıklı tavizlerle sağlanabilecek bir kalıcı barış yönünde adım atmaya isteklidirler.

Ne var ki, Ermenistan’ın içinde bulunduğu izolasyon durumu bu ülke için çok önemli ekonomik kayıplara neden olsa ve Ermenistan’ı daha da fazla Rusya’nın bir tabi-devleti konumuna sürüklese de, çöküşüne veya Karabağ konusunda geri adım atmasına neden olmayacağı görülmektedir. Buna ek olarak, bölgede *fait accompli* bir durumun oluşmaya başladığı ve Karabağ’daki *de facto* Ermeni yönetiminin hukuki olmasa da sosyal ve siyasi alanlarda belli düzeylerde meşruiyet kazanmaya başladığı da anlaşılmaktadır. Bunu fark eden Azerbaycan’ın statükodan rahatsızlık duymaya başlamış olması ve var olan durumu değiştirme yolunda girişimlerde bulunması doğaldır. Bu nedenle, Azerbaycan’ın statükonun bozulması için harekete geçmesi şaşırtıcı bir gelişme değildir. Nitekim, konunun önemli uzmanlarından olan Thomas De Waal de buna işaret ederek, Moskova dahil, herhangi bir dış aktörün etkisi olmaksızın son çatışmaların fitilini ateşleyen tarafın Azerbaycan olma ihtimalini değerlendirmektedir.²⁵

25 Arzu Gelbulayeva, “De Waal: Kremlin ‘Not Primary Actor’ Behind Nagorno-Karabakh Conflict”, *RFE/RL*, 4 Nisan 2016, <http://www.rferl.org/content/russia-armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-de-waal-kremlin-not-primary-actor/27654309.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Uluslararası Camiayı Harekete Geçirmek

Bununla bağlantılı olarak yanında, Azerbaycan uluslararası camiaya Karabağ sorununa müzakere masasında ve barışçıl bir çözüm bulunması yönünde adım atılmaması halinde askeri seçeneği gündemine alabileceğiyle ilgili ciddi bir mesaj vermek istemiş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

Bakü'deki Moskova Yanlısı Klik

4 Gün Savaşı'nın patlak vermesinde Bakü'nün rolüne işaret eden bir diğer görüş ise aşağıda değinilecek olan Azerbaycan ve Batı arasındaki yumuşamadan ve Bakü'nün Batı'ya verdiğini düşündüğü tavizlerden rahatsız olan Moskova yanlısı bir kliğin, Batı ile ilişkileri bozmak ve Azerbaycan'ın rotasını Rusya'ya doğru kırmak için Karabağ'daki son çatışmaları tetiklediğidir. Bir tür komplo ihtimalini öne çıkaran bu iddianın doğruluğunu değerlendirebilmek için Azerbaycan'daki yönetici elitin kompozisyonu ve arasındaki gruplaşmaların detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. Bunun yanında, şu da düşünülmelidir ki, pek çok uzman hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da konu Karabağ olduğunda tepelerinde her iki cumhurbaşkanının bulunduğu çok güçlü bir emir-komuta zincirinin devreye girdiğini ve bu nedenle hiyerarşinin içinde veya dışında yer alan aktörlerin bireysel inisiyatifleri için alan bulunmadığı belirtmektedirler.

Rusya Faktörü

Genel olarak post-Sovyet coğrafyada özel olarak ise Güney Kafkasya'da yaşanan pek çok çatışmanın arkasında dolaylı veya dolaysız Rusya'nın parmağının aranması genel geçer bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım belli ölçülerde konformizmden beslenen bir zihinsel tembelliğin ve yaşanan her gelişmenin o ya da bu büyük gücün bir oyunu olduğu ve bunlar dışındaki aktörlerin yalnızca bu büyük güçler tarafından yönlendirilen birer piyon olduğu gibi indirgemeci bir anlayışı barındırdığı bir gerçektir. Bunun yanında, Rusya'nın özellikle 2008 yılından bu yana yürüttüğü hırslı ve saldırgan 'yakın çevre' politikası ve bu çerçevede yürüttüğü uygulamalar, bahsi geçen bölgedeki gelişmelerin anlaşılması için dikkate alınması gereken bir faktördür. ABD ve Avrupalı liderlerin dikkatlerinin Suriye'deki savaş, mülteci sonu ve İslami terörizm gibi konular üzerinde yoğunlaştığı bir dönemde, Karabağ konusunda Rusya'nın asıl aktör olarak devreye girmesi için önemli bir fırsat yarattığı gözden kaçırılmamalıdır.

Siyasi Takvim

4 Gün Savaşı'nın patlak vermesi ile ilgili olarak da hatırı sayılır sayıda uzman Rusya faktörüne işaret etmektedir. Bu minvalde görüş bildirenlerin bir kısmı siyasi takvime, özel olarak 31 Mart-1 Nisan tarihlerinde Washington'da gerçekleştirilen ve ellinin üzerinde liderin katıldığı Nükleer Güvenlik Zirvesi'ne dikkat çekmektedir. Rusya bu zirveyi boykot etmiştir. Bunun yanında zirveye katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Serzh Sargsyan ABD Dışişleri Bakanı John Kerry ve Başkan Yardımcısı Joseph Biden ile ayrı ayrı birer görüşme gerçekleştirmişlerdir.²⁶ Bazı uzmanlar, Sargsyan'ın, Rusya'nın boykot ettiği bir zirveye katılarak burada ABD'li yetkililerle görüşmüş olmasını pek çok konuda Rusya'ya bağımlı olan Ermenistan'ın, Rusya'nın isteği ve onayı dışında attığı ve Ermenistan'ın bağımsızlık ve egemenliğini vurgulayan bir adım olarak nitelendirmişlerdir.²⁷

Bunun yanında, son yıllarda özellikle insan hakları ihlalleri nedeniyle Batı'nın eleştirilerine hedef olan ve Batı'yla ilişkileri nahoş seyreden ve buna müteakip belli ölçülerde Rusya'ya yanaşan Azerbaycan'ın, ABD'deki zirveye katılması ve Aliyev'in ABD'li yetkililerle görüşmesi, son süreçte ülkedeki siyasi tutukluların serbest bırakılması gibi bir takım adımlar atarak Batı ile ilişkilerini yumuşatma yoluna giren Azerbaycan'ın bu çizgisini devam ettirdiği ve bir takım sonuçlar almaya başladığı yolunda yorumlara neden olmuştur. Ayrıca, Azerbaycan'ın Nükleer Güvenlik Zirvesi'ne davet edilmesi, bu ülkenin Batı nezdindeki stratejik öneminin bir teyiti olarak da görülmektedir.

Bazı uzmanlara göre, bu iki durumdan rahatsız olan Rusya, 4 Gün Savaşı'nı kışkırtarak hem ABD'li yetkililerin Azerbaycan ve Ermeni cumhurbaşkanlarıyla yaptıkları görüşmelere karşı tepkisini göstermiş hem de ABD'nin itibarını sarsmıştır.²⁸ Çatışmaların başlamasını takiben ABD Dışişleri Bakanı Kerry'nin

26 Richard Giragosian, "Nagorno-Karabakh: The death of diplomacy," *Al Jazeera*, 3 Nisan 2016, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2016/04/nagorno-karabakh-death-diplomacy-russia-azerbaijan-armenia-160403105406530.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016); Matthew Bryza, "Putin fills another U.S. leadership void in Nagorno-Karabakh," *Washington Post*, 11 Nisan 2016, https://www.washingtonpost.com/opinions/nagorno-karabakh-conflict-is-too-dangerous-to-ignore/2016/04/11/1e32fc44-f23-11e5-9d36-33d198ea26c5_story.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

27 Giragosian, "Nagorno-Karabakh: The death...". Ne var ki, bu iddiada bulunan Giragosian, Rusya'nın belli sınırları aşmamak kaydıyla Ermenistan'a belli ölçülerde bir hareket alanı bıraktığını, örneğin Ermenistan'ın, Rusya'nın açıkça tehdit olarak algıladığı AB ve NATO ile belli düzeyde ilişkileri olduğu gerçeğini es geçmektedir. Dolayısıyla, Giragosian'ın, Nükleer Güvenlik Zirvesi'ne katılarak Ermenistan'ın Rusya'ya kafa tutmuş olduğu tezi gerçeği pek de yansıtmamaktadır.

28 Thomas De Waal, "Dangerous days in Karabakh," *Carnegie Europe*, 2 Nisan 2016, <http://carnegieeurope.eu/commentary/2016/04/02/dangerous-days-in-karabakh/iwit> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

ilk olarak Azerbaycanlı veya Ermeni yetkililer yerine Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'la temasa geçmesi, yukarıda öne sürülen görüşü doğrulayan bir gelişme olarak algılanmaktadır.²⁹ Buna ek olarak, çatışmalar başladıktan sonra Rusya'nın arabulucu olarak sahneye çıkması ve Azerbaycan ve Ermenistan Genelkurmay Başkanlarının 5 Nisan günü Moskova'da bir araya gelerek bir ateşkes anlaşmasına imzalamaları da dikkatleri Moskova'nın üzerine çekmiştir. Hepsinden önemlisi, Rusya'nın bölgeye bir barış gücü gönderme önerisi çatışmaların başlamasındaki Rusya parmağı için en önemli delil kabul edilmektedir. Hiç de yabana atılamayacak olan bu görüşe göre, Rusya Güney Kafkasya'daki hegemonyasını artırmak için burada askeri varlık oluşturmak istemektedir ve bu gerçekleştirebilmek için 4 Gün Savaşı'nı kışkırtmıştır.³⁰

Rusya faktörüne işaret eden görüşlerin bir kısmı Rusya'nın Azerbaycan'ı kendi eksenine çekebilmek amacıyla da Karabağ'da bir çatışmayı kışkırtmış olabileceği söylemektedir. Bu hipoteze göre, Azerbaycan, her ne kadar son süreçte ilişkileri gergin seyretse ve buna mükabil Azerbaycan Rusya'ya yanaşır bir politika izleyemeye başlamış olsa da, Rusya önderliğinde kurulmuş olan Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi örgütlerden uzak durmaktadır. Bu durum, Rusya'nın bölgesel politikaları açısından bir sorun teşkil etmektedir. 6 Nisan günü Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un "Kolektif Güvenlik Örgütü Anlaşması ve Avrasya Ekonomik Birliği, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin tümünü içermemektedir. Örneğin, Azerbaycan ne AEB'nin ne de KGAÖ'nün üyesidir. Bununla birlikte, bu durumun değişmesini ümit ediyorum"³¹ sözlerini sarfetmesi bu bağlamda dikkat çekmektedir. Hipotez odur ki, Rusya Karabağ'da bir savaşı kışkırtarak Azerbaycan'ı KGAÖ ve AEB'ne çekmek niyetindedir.

Yine Rusya faktörünü merkeze alan görüşlerden bir tanesi, Azerbaycan ve Batı arasında yaşanan görece yumuşamadan rahatsızlık duyan ve Aliyev'in Batı nezdindeki itibar ve güvenilirliğini zedelemek isteyen Ermenistan ve/veya Rusya'nın, tam da Aliyev'in ABD'li yetkililerle görüşmesi sonrasında Karabağ'da bir provokasyona girişmiş olmaları olasılığıdır. Böylesi bir durumda, Bakü'nün Batı ile son süreçte pek de iyi gitmemiş olan ilişkileri bir yara daha alacak ve bu durum Bakü'nün rotasını daha fazla Moskova yönüne kırmasına neden olacaktır. Ne var ki, statükonun Ermenistan'ın lehine süregittiği ve Ermenistan'ın Azerbaycan'la bir savaşı isteyecek bir durumda olmaması, Ermenistan'ın bir provokasyona girişmiş olabileceği iddiasını

29 Giorgi Lomsadze, "Moscow takes charge as Karabakh peacemaker." *Eurasianet*, 7 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78196> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

30 Giragosian, "Nagorno-Karabakh: The death..."

31 Zaur Shiriye, "Azerbaijan's War of ..."

güçleştirmektedir. Kuşkusuz, Rusya'nın Ermenistan üzerinde çok büyük bir hegemonyası söz konusudur. Ancak bu, Ermenistan'ın Rusya'nın isteklerini gözü kapalı bir şekilde yerine getirdiği gibi bir yanlış anlamaya neden olmamalıdır. Akla gelebilecek bir olasılık, Erivan ve ordudaki Rusya tarafından kontrol edilen bir kiliğin bu provokasyonu başlatmış olabileceğidir.

Bunun yanında, özellikle son süreçte Azerbaycan ve Batı arasında gözlemlenmeye başlayan yumuşamaya vurgu yapan bazı yorumcular, ABD'nin Bakü'deki büyükelçisi Robert Cekuta ve AGİT Minsk Grubu'nun ABD'li eş başkanı James Warlick'in Karabağ konusunda Azerbaycan'ı destekler açıklamaları ve ABD Kongresi'nin Karabağ'daki *de facto* otoriteye yaptığı maddi yardımı kesme kararına dikkat çekmekte ve tüm bu gelişmelerden rahatsız olan Ermenistan'ın Azerbaycan'ı yeniden sıcak çatışmanın içine çekmek istemiş olabileceğini ileri sürmektedirler. Bu iddiayı desteklemek için son aylarda işgal altındaki topraklarda süregiden Ermeni askeri hareketliliğine dikkat çekmektedirler.³²

Savaşın Sonuçları

4 Gün Savaşı'nı değerlendirilirken kimin veya hangi koşulların tetiklediği sorusundan daha önemli olan bir diğer soru ise sonuçlarıdır. Savaşın sonuçları askeri ve siyasi sonuçları olarak iki kümede değerlendirilebilir.

Askeri Sonuçlar

Yukarıda ifade edildiği gibi, 4 Gün Savaşı neticesinde Azerbaycan işgal bölgesinin kuzeydoğu ve güneydoğusunda Ermeni güçlerince kontrol edilen altı noktayı ele geçirerek yirmi iki seneden beri değişmemiş olan cephe hattında kendi lehine bir değişiklik olmasını sağlamıştır. Azerbaycan'ın iddiasına göre bu noktalar stratejik açıdan önemli tepelerdir ve bu tepelerin ele geçirilmesi olası müstakbel çatışmalarda Azerbaycan tarafına önemli askeri-stratejik avantajlar sağlayacaktır.

Cephe hattında Azerbaycan lehine yaşanan değişikliğin, askeri-stratejik öneminin yanında çok önemli bir başka yönü de bunun yaratacağı psikolojik etkidir. "4 Gün Savaşı" sonrası bazı noktaların ele geçirilmesi Azerbaycan ordusunun moralini artırmışken, Ermeni tarafında tam tersi bir moral

32 "Interview with Arastun Orujlu: Could Karabakh Violence Spur New Peace Talks?", *Institute for War and Peace Reporting*, 6 Nisan 2016, <https://iwpr.net/global-voices/could-karabakh-violence-spur-new-peace-talks> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

çöküntüye neden olmuştur. Nitekim Ermeni basını ve sosyal medyasında Azerbaycan'ın mevzi kazanmış olmasından ya hiç bahsedilmediği ya da bunların bir şekilde önemsizleştirilmeye çalışıldığı açıkça görülmektedir. Bunun yanında, insan ve teçhizat kayıplarının da Ermeni tarafında gizlenmeye çalışılan bir moral çöküntüye neden olduğu görülmektedir.

Siyasi Sonuçlar

Askeri netice kendi başına bir amaç değil, siyasi neticeye ulaşabilmek için bir araçtır. Bu nedenle, 4 Gün Savaşı'nın askeri sonuçlarından ziyade siyasi sonuçları önem taşımaktadır. 4 Gün Savaşı'nın siyasi sonuçlarını değerlendirmek için ilk olarak 4 Gün Savaşı boyunca ve sonrasında uluslararası arenada ne gibi gelişmelerin yaşandığını incelemek yerinde olacaktır.

AGİT Minsk Grubu

1994 yılından bu yana Karabağ sorunun çözümü konusundaki görüşmeler eş-başkanlığını ABD, Fransa ve Rusya'nın yaptığı AGİT Minsk Grubu tarafından yürütülmektedir. Ancak, bu yapı geçtiğimiz on yıllarda Karabağ sorunun çözümü konusunda anlamlı bir ilerleme sağlamak bir yana, çoğu zaman sorunun derinleşmesine hizmet eden bir performans sergilemiştir. AGİT Minsk Grubu'nun 2007'de formüle edilen Madrid Prensipleri'ni uygulamaya geçirme konusundaki başarısızlığı ve özellikle 2011 yılından bu yana içinde bulunduğu atıl durum tespit edilmektedir.

AGİT Minsk Grubu'nun üyesi 11 ülke 5 Nisan'da yıllardan beri ilk defa ortak bir açılama yapabirmiştir.³³ Her ne kadar bu açıklama oldukça sıradan bir içeriğe sahipse de 11 üye ülkenin biraraya gelmesi bile bir adım olarak değerlendirilmektedir.³⁴ Bunun yanında, halen AGİT Minsk Grubu'nun sonuç alıcı bir pratik izleyeceği kuşkulu görünmektedir.

Rusya

AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanlarından Rusya 2008 yılından bu yana hırslı, meydan okuyan ve uğruna Batı'yla çatışmayı göze aldığı bir 'yakın çevre' siyaseti izlemektedir. Çevresindeki post-Sovyet ülkeleri bağımsız birer

33 "Statement by Representatives of the OSCE Minsk Group countries", *OSCE*, 5 Nisan 2016. <http://www.osce.org/mg/231386> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

34 Laurance Broers, "Decisive Diplomacy Essential to Securing Fragile Nagorny Karabakh Ceasefire", *Chatham House*, 11 Nisan 2016, <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/decisive-diplomacy-essential-securing-fragile-nagorny-karabakh-ceasefire> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016); Sammut, "the EU cannot remain..."

devletten ziyade kendisine biat etmesi gereken tabi-devletler olarak algılayan Rusya, çevresindeki ülkelerde ve bu ülkeler arasında yaşanan çeşitli sosyo-politik sorunlardan faydalanarak, dahası bunları kışkırtarak, 'yakın çevre'sindeki hegemonyasını derinleştirmektedir. Rusya'nın Karabağ sorununa yaklaşımı da bu çerçeveden bağımsız değildir. Rusya'nın hem Azerbaycan hem de Ermenistan birincil silah tedarikçisi olduğu unutulmamalıdır. Yukarıda belirttiği gibi, Rusya Karabağ'daki durumu Güney Kafkasya'daki askeri varlığını güçlendirmek için bir fırsat olarak görmektedir.

Fransa ve ABD

AGİT Minsk Grubu'nun bir diğer eş başkanı olan Fransa ise pek çok örnekte gözüktüğü gibi Ermeni tarafı lehine yanlı bir tutum sergilemektedir. Bazı durumlarda, ABD'nin de, belli ölçülerde bu ülkedeki Ermeni lobisinin çalışmalarının başarılı bir sonucu olarak, Azerbaycan aleyhine yanlı davrandığı örnekler mevcuttur.

AGİT Minsk Grubu eş başkanı olan ülkelerin bir arada hareket etmek yerine tek başlarına bazı girişimlerde buldukları da görülmektedir. Örneğin, Ağustos 2014'de yaşanan çatışmalardan sonra Rusya Aliyev ve Sargsyan'ı Soçi'de bir araya getirmiştir. Eylül 2014'de bu kez ABD Dışişleri Bakanı John Kerry iki liderin Galler'deki NATO zirvesinde görüşmesini sağlamıştır. Aralık 2015'de ise Fransız Cumhurbaşkanı Francois Hollande'm aracılığıyla Aliyev ve Sargsyan Paris'te görüşmüşlerdir. Hollande'dan önce Nicolas Sarkozy'nin de Karabağ konusunda pek çok inisiyatif aldığı hatırlanmaktadır. Tüm bu bireysel girişimler, sonuç itibarıyla AGİT Minsk Grubu'nun uyumlu ve koordineli çalışan bir yapılanma olmadığını göstermektedir. Ayrıca, Ukrayna yaşanan ve müsebbibinin büyük oranda Rusya olduğu kriz sonrasında ise Rusya ve Batı arasındaki gerginlik AGİT Minsk Grubu'nun çalışmalarını olumsuz etkileyen bir ek nedendir.³⁵

Bu bağlamda, 4 Gün Savaşı sonrasında AGİT Minsk Grubu dışındaki bazı uluslararası örgütlerin Karabağ konusuyla ilgili harekete geçmeleri dikkat çekici ve önemlidir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Avrupa Birliği

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) Başkanı Pedro Agramunt, 3 Nisan günü yaptığı yaptığı bir konuşmada Ermeni silahlı birliklerinin Birleşmiş

35 Sergey Markedov, "Nagorno-Karabakh may become another headache for Russia, the West", *Russia Direct*, 4 Nisan 2016, <http://www.russia-direct.org/opinion/nagorno-karabakh-may-become-another-headache-russia-west> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) kararları doğrultusunda Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarından çekilmesi çağrısında bulunmuştur.³⁶

12 Nisan günü ise Karabağ'daki gelişmeler Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu'nda gerçekleştirilen oturumda 2011 yılından bu yana ilk kez ele alınmıştır.³⁷ 18 Nisan tarihinde de Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM) Karabağ'da çatışmalarla ilgili bir tartışma gerçekleştirilmiştir. Bu oturumda Azerbaycanlı, Ermeni ve Fransız delegeler çatışmalara dair birer belge sunmuş fakat bu belgelerden hiç biri kabul edilmemiştir. Azerbaycan haber kanallarının iddialarına göre bu oturumda da Pedro Agramunt ülkesel bütünlük ilkesini vurgulamış, sorunun çözümü için uluslararası hukukun altını çizmiştir.

Pedro Agramunt'un 3 Nisan'daki açıklaması AKPM'nin BMGK kararlarına atıf yaparak Karabağ'daki durumu bir işgal olarak değerlendirmesi nedeniyle önemlidir. Azerbaycan'ın da tezi olan işgal değerlendirmesi, Ermeni tarafının öne sürdüğü kendi kaderini tayin hakkı argümanını geçersiz kılmaktadır. Bunun yanında, çeşitli medya kanallarında Ermeni tarafının kullanmakta oldukça başarılı olduğu popüler söylem alanından çıkartılarak, uluslararası hukuk çerçevesinde ve uluslararası belgeler etrafında tartışılmaya başlanması Azerbaycan'ın lehinedir.

12 Nisan'da gerçekleştirilen Avrupa Parlamentosu Genel Kurul oturumunda ilk sözü alan Avrupa Birliği Dış İlişkiler Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini var olan statükonun sürdürülemez olduğunu, bölgedeki gerginliğin her an büyük ölçekli çatışmalara evrilebileceğini bu nedenle sorunun çözümü için adım atılması gerektiğini söylemiştir. Mogherini, Avrupa, Asya ve Orta Doğu Güney kavşağında bulunan Güney Kafkasya'nın Avrupa için büyük bir öneme sahip olduğunu, bu olası çatışmaların bölgesel güvenliğe tehdit olduğunu belirtmesi önemlidir. Mogherini sözlerini aşağıdaki şekilde sonlandırmıştır:

Bu artan gerginlik bu sorunun askeri çözümünün olmadığını daha net göstermiştir... Ancak açıkça görülüyor ki statüko kabul edilemez. Burada gereken siyasi bir çözümdür ve tarafların sorunun kapsamlı çözümü için müzakerelere yeniden başlamaları siyasi hedefimiz olmalıdır. Minsk Grubu ve eşbaşkanları arabuluculuk için oradadır ve

36 "PACE President calls for respect of cease-fire in Nagorno-Karabakh", *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, 3 Nisan 2016, <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=6094&lang=2&cat=15> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

37 Konuşmalar için bakınız: "15. Situation in Nagorno-Karabakh (debate)", *European Parliament of the European Union*, 12 Nisan 2016, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20160412+ITEM-015+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

AB eşbaşkanların teklif ettiği Madrid Prensipleri temelinde bir çözümü desteklemektedir... Taraflar barış için anlamlı bir uzlaşmaya gitmelidir.³⁸

Mogherini'den sonra söz alan temsilciler Karabağ sorununda Rusya'nın rolüne ve özellikle taraflara yaptığı silah satışına, tarafların silahlanmalarına, 22 yıllık süreçte bu soruna anlamlı bir çözüm üretilemediğine, işlevsel bir gözlem mekanizmasına olan ihtiyaca, AGİT Minsk Grubu'nun daha işlevsel hale gelmesi gerektiğine, AB'nin süreçte daha aktif rol oynaması gerekliliğine, Bölgede bir Birleşmiş Milletler barış gücüne olan ihtiyaca, durumun Avrupa için de tehlike arz ettiğine dair görüşlerini açıklamışlardır.³⁹

Oturum başkanı ve Federica Mogherini'nin dışında söz alan 22 temsilciden beş farklı gruba mensup olan dokuz Ermenistan'ı haklı bulan, dört farklı gruba mensup beşi ise Azerbaycan'ın tezlerini savunan konuşmalar yapmıştır. Yapılan bu konuşmaların içerikleri farklı görüşlerdeki temsilcilerin bakış açılarının anlaşılması açısından önemli bir veridir. Ermeni taraftarı görüş bildiren temsilciler, genel olarak duygusal diyebileceğimiz bir tutumla Karabağ'ın küçük ve savunmasız bir ülke olduğu, Karabağ'ın Sovyetler Birliği döneminde Stalin tarafından Azerbaycan'a bağlandığı ve '1915'de yaşanan soykırım' iddiası üzerinden söylemlerini kurmuşlardır. Bunun dışında, konuyla alakalı olarak öne sürdükleri bir argüman cephe hattında bir izleme grubunun oluşturulmasına Azerbaycan'ın karşı çıktığı olmuştur. Bu temsilciler arasında, Le Pen'in Ulusal Cephesi (Fransa), Kuzey Ligi (İtalya), Avusturya Özgürlük Partisi (Avusturya) ve Özgürlük Partisi'nin (Hollanda) gibi aşırı sağcı, yabancı düşmanı, islamofobik ve faşizan partilerden oluşan Ulusların ve Özgürlüğün Avrupası grubu adına söz alan Jean-Luc Schaffhauser'in aşağıdaki konuşması dikkate değerdir:

...bir kez daha, yalancı ve fazla hoşgörülü diplomasimiz, gerçek dışı diplomasimiz, gerçekler tarafından yakalanmıştır, kimliklerin gerçekliği tarafından.

Karabağ'da nüfusun 80% Ermenidir, Ermeni uygarlığının beşiğini/merkezini oluşturan bu bölgeyi, Milletler Komiseri Stalin, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlamıştır. Aynı soruna Ukrayna'nın doğusunda rastlamaktayız. Zamanında Rus halkı Ukrayna'ya dahil edilmişlerdi, yine Stalin tarafından...

38 "15. Situation in Nagorno-Karabakh (debate)"

39 "15. Situation in Nagorno-Karabakh (debate)"

Rusya'ya gelince, kendisi, yeni yangının sorumlusuna nazaran, despot ve şehvet düşkünü, terörizmi finanse eden, Avrupa'ya şantaj yapan hatta süründüren Erdoğan'dan bahsediyorum, barış faktörüdür. Bu bir utançtır!

Bunun yanında Avrupa Halk Partisi Grubu adına konuşan temsilci Frank Engel'in konuşması da içeriği açısından oldukça çarpıcıdır:

Sayın Başkan, Yüksek Temsilci statükonun yalnızca daha çok şiddete neden olacağını söyledi. Bu doğru olabilir, ancak bu durumun belirli bir sebebi vardır: Azerbaycan 24 yıl önce olduğu gibi bugün de saldırgan taraftır. Önceleri daha küçük çapta yaptığı gibi bu sefer de ateşkesi ihlal etmiştir ve bunu bu bölgede Ermeni olan herşeyin yok edilmesi gerektiğine inandığı için yapmaktadır.

Minsk Grubu'nun sunduğu tüm teklifleri reddetmesinin sebebi de budur çünkü Minsk Grubu'nun sunabildikleri birer tavizdir. Azerbaycan gibi Ermenistan da Ramil Safarov'u milli kahraman seviyesine çıkararak bir ülkeyle uzlaşmak istememektedir. Acımasız baltalı bir katilin Macaristan tarafından ülkesine hiçbir zaman gönderilmemesi gerekirdi. Eninde sonunda olacak olan Karabağ'ın bağımsızlığının tanınması olacaktır. Karabağ'ın bağımsızlığı o dönemde geçerli olan Sovyet anayasasına uygun olarak ilan edilmiş ancak kabul edilmemişti. Artık kabul etmenin zamanı geldi.

Bu konuşmayı yapan Frank Engel, 16 Şubat 2016'da Ermenistan Cumhurbaşkanı Serzh Sargsyan tarafından Ermenistan Cumhuriyeti Mkhitar Gosh madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁴⁰

Azerbaycan tarafını destekler görüş belirten temsilciler ise Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve Avrupa Parlamentosu kararlarına atıfla, Azerbaycan topraklarının Ermenistan işgali altında olduğunu, uluslararası hukuk prensipleri gereği Azerbaycan'ın egemenlik ve ülkesel bütünlüğüne saygılı olunması gerektiğini belirtmişlerdir. Yeşiller-Avrupa Özgür İttifakı grubu adına konuşan Heidi Hautala "AB, Doğu Ortaklığı ülkelerinin hepsine karşı aynı tutumu sergileyerek çifte standartlardan kaçınmalıdır" sözleriyle çok önemli bir soruna işaret etmiştir.

40 "MEPs awarded by Armenian President's decree", *ArmenPress*, 24 Şubat 2016, <http://armenpress.am/eng/news/837042/meps-awarded-by-armenian-president%E2%80%99s-decree.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Türkiye

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan çatışmanın ilk günü 2 Nisan tarihinde yaptığı bir açıklamada,

Yıllar yılı malum işgal altında olan Dağlık Karabağ bölgesindeki bu mücadele ne yazık ki bu işi Minsk Üçlüsü ile hafife alması sebebiyle bu tabloyla bizi karşı karşıya bıraktı. Eğer Minsk Üçlüsü burada adil bir şekilde, kararlı bir şekilde yürüyüp netice alacağı adımlar atmış olsaydı bugünlere gelmemiş olurduk

ifadesini kullanarak AGİT Minsk Grubu'nu eleştirmiştir.⁴¹ Erdoğan, 4 Nisan 2016 tarihinde yaptığı bir konuşmada da Karabağ'daki çatışmalara değinerek,

Türkiye, Karabağ meselesinde en başından beri Azerbaycan'ın yanındadır, yanında olmaya da devam edecektir. Karabağ'da yaşanan işgalin ve girilen katliamların acısı Türk milleti olarak bizim de yüreğimizi yakıyor... Karabağ bir gün yeniden mutlaka asli sahibine geri dönecek, Azerbaycan'ın olacaktır, buna inanıyorum. Neredeyse çeyrek yüzyıldır vatanlarından uzak yaşayan Karabağlı kardeşlerimiz bir gün mutlaka yurtlarına, evlerine döneceklerdir

ifadelerini kullanmıştır.⁴² Ayrıca, 15 Nisan tarihinde 13. İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi'nin ardından İİT Genel Sekreteri Medeni'yle düzenlediği ortak basın toplantısında Azerbaycan'ın Karabağ'da verdiği mücadeleyi desteklediklerini tekrar ifade eden Erdoğan, BM'nin Azerbaycan lehine verdiği kararları rağmen AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ sorununu yıllarca çözememesini eleştirmiştir.⁴³

Türkiye Cumhuriyet Dışişleri Bakanlığı'nın 2 Nisan tarihinde yayınlanan açıklamasında Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırganlığı kınamış ve Ermenistan'a ateşkes uymaya ve çatışmalara biran önce son verme çağrısı yapmıştır. Ayrıca, açıklamada Türkiye'nin Karabağ konusundaki genel tavrını yansıtan şu sözlere yer verilmiştir:

41 "Cumhurbaşkanı Erdoğan Azeri televizyonuna konuştu", *NTV*, 2 Nisan 2016, <http://www.ntv.com.tr/dunya/cumhurbaşkanı-erdogan-azeri-televizyonuna-konustu,k8p61CkREk6pEtuGSV0niQ> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

42 "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Güvenlik Güçlerine 'Devlet Yanınızda' Çağrısı", *Milliyet*, 4 Nisan 2016, <http://www.milliyet.com.tr/cumhurbaşkanı-erdogan-dan-guvenlik-guclerine-ankara-yerelhaber-1301944/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

43 "Cumhurbaşkanı Erdoğan 'Minsk üçlüsünün Karabağ sorununu çözememesini anlıyamıyorum'", *Trend News Agency*, 15 Nisan 2016, <http://tr.trend.az/news/politics/2520425.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Ermenistan yaklaşık çeyrek asırdır Azerbaycan'ın topraklarının beşte birini işgal altında tutmaktadır. Söz konusu işgal sona ermediği ve Ermenistan saldırgan tutumundan vazgeçmediği müddetçe benzer çatışmaların yaşanmaya devam etme riski maalesef mevcuttur. Bu çerçevede, Ermenistan'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin ilgili kararlarını da göz önüne alarak barışçı yollardan işgale biran önce son vermesi yönündeki çağrımızı yineliyoruz.

Yukarı Karabağ ihtilafının çözümü için oluşturulan AGİT Minsk Grubu'nun bir üyesi olan Türkiye, ihtilafa Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliği çerçevesinde adil ve kalıcı bir çözüm bulunması yönündeki çabaları desteklemeyi sürdürecektir.⁴⁴

Öte yandan, Türkiye'nin çatışmalarda Azerbaycan'dan yana tavır sergilemesi, Rus ve Ermeni basınında Karabağ'da 2 Nisan'da patlak veren çatışmalarda Türkiye'nin parmağı olduğuna dair ıkan çeşitli iddialarda kullanılmıştır. Aynı çizgide Rus ve Ermeni resmi makamları tarafından da benzer iddialar öne sürülmüştür. Örneğin, Rusya Başbakanı Medvedev 9 Nisan'da verdiği bir mülakatta şu ifadeleri kullanmıştır:

Karabağ krizinin etkilerinin Ortadoğu'ya ve Rusya'ya nasıl etki edeceğini dikkatle izleyen güçler var. Tüm krizler bir süre sonra öyle ya da böyle siyasi kararların alınmasında bir faktör olabilir. Bu nedenle bu krizi dışarıdan etkileyen faktörler olabileceğini de ihtimaller arasında görüyorum. Siz Türkiye faktöründe bahsettiniz. Bu konuda Türkiye faktörü muhtemelen var, zira en azından Türkiye kriz konusunda pozisyonunu belli etti.⁴⁵

Türkiye'nin Karabağ sorununun başlangıcından itibaren Azerbaycan'ı desteklemiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu çatışmaya gösterdiği tepki yeni bir durum değildir. Ayrıca, Suriye'deki durum yüzünden Rusya'yla ilişkileri gerilen Türkiye'nin Karabağ'da Ermenistan-Azerbaycan çatışmasını körükleyerek hemen yanı başındaki başka bir cephede Rusya'yla tekrar karşı karşıya gelmek istemesi pek olası değildir. Nitekim Ermenistan ve Rusya'da ortaya atılan bu iddialar uzmanlar tatarından ciddiye alınmamıştır. Ayrıca, Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 4 Nisan'da yaptığı çeşitli açıklamalarda

44 "Temas Hattında ve Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında Devam Eden Çatışmalar Hk.", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2 Nisan 2016, http://www.mfa.gov.tr/no_-82_-2-nisan-2016_-temas-hattinda-ve-azerbaycan-ermenistan-sinir-hattinda-devam-eden-catismalar-hk_.tr.mfa (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

45 "Conflict in Karabakh Likely Has 'Turkish Factor' – Medvedev", *Sputnik News*, 9 Nisan 2016, <http://sputniknews.com/world/20160409/1037744356/karabakh-conflict-medvedev.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Türkiye’den gelen açıklamaları eleştirmiş, ancak Karabağ’da yaşanan gerilimle ilgili olarak Moskova’nın Ankara’yı suçlamadığını belirtmiştir.⁴⁶

İslam İşbirliği Teşkilatı

14-15 Nisan tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen 13. İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi’nde yayımlanan ve 218 maddeden oluşan Nihai Bildirisi’nin 16 ve 17 maddelerinde Karabağ’daki duruma değinilmiştir. Bu maddelerde, Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı saldırganlığı kınanmış, Birleşmiş Milletler Tüzüğü ve uluslararası hukuk kararlarına atıf yapılarak şiddet kullanarak toprak ele geçirmenin kabul edilemeyeceği ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları doğrultusunda Ermenistan işgal ettiği yerlerden çıkması gerektiği belirtilmiştir. Sorunun çözümü için egemenlik, ülkenin bölünmezliği ve uluslararası alanda tanınmış sınırların ihlal edilemezliği ilkelerinin temel alınması gerektiği vurgulanmış, Ermenistan’a silah satışının durdurulmasını talep etmiştir. Bildiri aynı zamanda, Ermenistan’ın işgal ettiği yerlerin demografik, kültürel ve fiziksel karakterini değiştirmek için çaba sarfettiğini ve burada yasadışı ekonomik faaliyetler yürüttüğünü ve kamusal ve özel mülkiyet hakkını ihlal ettiğini tespit etmiştir. Son olarak, 4 Gün Savaşı’nın faali olarak Ermenistan gösterilmiş, Azerbaycan’a destek mesajı verilmiş ve Ermenistan’ın saldırgan tavrı kınanmıştır.⁴⁷

Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Avrasya Ekonomik Birliği

Batı ve İslam Dünyasından gelen tepkilerin yanında, Ermenistan’ın üyesi olduğu Kollektif Güvenlik anlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği’nin (AEB) ve bunlara üye ülkelerin tutumlarının incelenmesi, 4 Gün Savaşı hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapabilmek için gereklidir.

Belarus

Çatışmaların başladığı 2 Nisan günü KGAÖ bir açıklama yapmış ve Azerbaycan’ı çatışmaların başlamasına neden olmakla suçlamıştır.⁴⁸ Bu açıklamanın dışında KGAÖ’den başka bir tepki gelmemiştir. Bunun yanında,

46 “Russia doesn’t blame Turkey for tensions in Nagorno-Karabakh”, *TASS*, 4 Nisan 2016, <http://tass.ru/en/politics/866982> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

47 “Final Comminique of the 13th Islamic summit of the Heads of State/Government of the OIC member”, *Organization of Islamic Cooperation*, İstanbul, Nisan 2016, http://www.oic-oci.org/oicv3/upload/conferences/is/13/en/13_is_final_com_en.pdf (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

48 “CSTO Blames Azerbaijan for Karabakh Escalation”, *Massispsot*, 2 Nisan 2016, <http://massispost.com/2016/04/csto-blames-azerbaijan-for-karabakh-escalation/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

çatışmaların en şiddetli şekilde devam ettiği 2 Nisan günü, AGİT Minsk Grubu, KGAÖ ve AEB üyesi Belarus'un Dışişleri Bakanlığı websitesinde "Belarus, gerginliğin genel kabul görmüş uluslararası hukuk ilkeler ve normlara uygun olarak, başta ülke egemenliğine saygı, toprak bütünlüğü ve sınırlarının ihlal edilmezliği ilkelerine dayanılarak ve ilgili BM Güvenlik Konseyi ve AGİT kararlarına uyumlu bir şekilde barışçıl yollarla sonlandırılmasını desteklemektedir" ifadelerini içeren ve tarafları sükunete davet eden bir açıklama yayınlanmıştır.⁴⁹ Böylelikle, Belarus, Azerbaycan'ın öne sürdüğü argüman olan ülkenin bölünmezliği ilkesine vurgu yaparak Azerbaycan'ı destekler bir pozisyon almıştır. Buna ek olarak, Belarus çatışmaların devam ettiği 4 Nisan Günü Belarus'un yabancı ülkelerdeki askeri operasyonlara katılmayacağını belirten yeni askeri doktrinini açıklamıştır.⁵⁰ 25 Nisan günü Belarus Meclis Başkanı Mikhail Myasnikov, Aliyev'le Bakü'de görüşerek iki taraf arasında geliştirilecek işbirliği olanaklarını konuşmuştur.⁵¹

Kazakistan

KGAÖ ve AEB üyesi bir diğer ülke olan Kazakistan ise ateşkesin sağlandığı 5 Nisan tarihinden bir gün sonra, daha önceden 8 Nisan'da Erivan'da gerçekleştirilmesi planlanmış olan AEB toplantısının Moskova'da yapılmasını talep etmiştir.⁵² Buna karşılık, Ermenistan Başbakanı Hovik Abrahamyan toplantının Erivan yerine Moskova'da yapılması durumunda Ermenistan'ın boykot edeceğini açıklamıştır.⁵³ Buna rağmen toplantı 13 Nisan'da Erivan'da değil Moskova'da gerçekleştirilmiştir.⁵⁴ Buna ek olarak, Kazakistan 22 Nisan'da Erivan'da gerçekleştirilen *Invest Armenia-201 Forum*'a da katılmamıştır.⁵⁵

49 "Statement by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus in connection with the events regarding Nagorny Karabakh", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus*, 2 Nisan 2016, http://mfa.gov.by/en/press/news_mfa/ed083ceb7910baf9.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

50 "Belarus' new military doctrine passes first reading", *Belarus News*, 4 Nisan 2016, <http://eng.belta.by/society/view/belarus-new-military-doctrine-passes-first-reading-90210-2016/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

51 "Azerbaijan's head received chairman of National Assembly of Belarus", *Abc.az*, 25 Nisan 2016, http://abc.az/eng/news_25_04_2016_95678.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

52 "Armenia's 'Allies': Kazakhstan gets EEU summit moved from Yerevan amid Karabakh escalation", *ArmeniaNow.com*, 7 Nisan 2016, http://armenianow.com/news/71321/armenia_eeu_summit_yerevan_kazakhstan_karabakh_tensions (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

53 "Armenian PM May Shun Eurasian Union Meeting", *ArmeniaLiberty.org*, 6 Nisan 2016, <http://www.armenialiberty.org/content/article/27658717.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

54 "Meeting of the Eurasian Intergovernmental Council", *The Russian Government*, 13 Nisan 2016, <http://government.ru/en/news/22590/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

55 Mehmet Fatih Öztarsu, "Business delegation of Kazakhstan refused to go to Armenia", *The Asian*, 25 Nisan 2016, <http://www.theasian.asia/archives/94335> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Belarus ve Kazakistan'ın tutumları Ermenistan'ın tepkisini çekmiştir. Belarus Dışişleri Bakanlığı websitesinde yayımlanan açıklamanın ertesinde Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Belarusya'nın Erivan Büyükelçisini çağırarak bu açıklamalar karşısında duyduğu tepkiyi bildirmiştir.⁵⁶ Ermeni parlamenter Bagram Bagdasaryan'ın "KGAÖ'ye gelince, üye devletlerin bazılarının yaptığı açıklamalar Örgütün otoritesine zarar vermektedir. Beklentilerimiz karşılanmadı... Ortaklarımız konumlarını belli etmelidir" şeklindeki sözleri de Ermenistan'ın Belarus ve Kazakistan'ın tutumları karşısındaki hayal kırıklığını ifade eder niteliktedir.⁵⁷

Ermenistan, Avrupa Birliği ile uzun süre sürdürdüğü Ortaklık Antlaşması ile Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Bölgesi görüşmelerinden Eylül 2013'de çekilerek Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmek arzusunda olduğunu açıklamış ve sonrasında Ocak 2015'de resmen üye olmuştur. Ermenistan'ın bu beklenmedik "stratejik U-dönüşü" pek çok tartışma ve yorumu da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar esnasında Ermenistan hükümeti Ermenistan'ın içinde bulunduğu güvenlik sorunlarını öne sürmüştü ve özellikle Karabağ konusunda Ermenistan'ın Rusya'nın desteğine ihtiyacı olduğunu ve bu anlaşmayla bu desteğin sağlanabileceğini öne sürmüştü. Ne var ki, Ermenistan'ın AEB'ye üyeliğinden sonra patlak veren en kritik süreçte AEB üyesi Belarus ve Kazakistan'ın Azerbaycan yanlısı tutumları Ermenistan hükümetinin AEB'ye dair argümanın boşa çıkmasına neden olmuş, Ermenistan'ın AEB üyeliğinin Ermenistan'a arzuladığı siyasi ve askeri desteği otomatikman sağlamayacağı belli olmuştur.

Rusya

Bunların yanında, Ermenistan için en önemli gelişmenin Rusya'nın gösterdiği tavır olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ermenistan, Rusya'yı bir tür 'büyük abi' olarak görmekte, özellikle güvenlik konusunda bu ülkeyi bir tür garantör olarak algılamaktadır. 2007 yılında kabul edilen ulusal güvenlik stratejisine göre Ermenistan Rusya'yı askeri-siyasi güvenlik alanında stratejik ortak olarak görmektedir.⁵⁸ Ermenistan'ın ulusal güvenlik stratejisine göre Rusya'nın Ermenistan'ın güvenliği açısından önemi, iki ulus arasındaki

56 "Ambassador of Belarus to RA was summoned to the MFA of Armenia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, http://www.mfa.am/en/press-releases/item/2016/04/03/koch_bel_amb/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

57 "Armenia, Azerbaijan Air Grievances Against "Allies", *Eurasianet*, 12 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78266> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

58 "Republic of Armenia National Security Strategy", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Ocak 2007, http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrineeng.pdf (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

geleneksel dostluğa dayanmakta, ticari ve ekonomik ilişkiler, Rusya'nın Karabağ sorununun çözülmesindeki hakemlik rolü, Rusya'daki Ermeni diasporasının varlığı üzerinden şekillenmektedir. Bu belge, Ermenistan ve Rusya arasındaki Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması ve 21. Yüzyıla Doğru İşbirliği Deklarasyonu'na ve her iki ülkenin KGAÖ'ye üyeliğine vurgu yapmakta ve Rusya'nın Kafkasya'daki askeri varlığının Ermenistan'ın güvenliği ve bölgedeki siyasi ve askeri denge için önemine vurgu yapmaktadır.⁵⁹

Rusya'nın sınırları dışındaki on askeri üssünden bir tanesi Ermenistan bulunmaktadır.⁶⁰ 2015 yılı sonu-2016 yılı başlarında Rusya bu üsse önemli ölçüde yığınak yapmış bu çervede üsse Navodchik-2 ve Takhion insansız hava araçları, Mi-24 savaş helikopterleri ve Iskander-M ballistic füzeleri, Mig-29 jetleri vb. yerleştirmiştir.⁶¹ 2014 yılının sonlarında Ermenistan ve Rusya arasında Ortak Bölgesel Hava Savunma Sistemi anlaşması imzalanmıştır.⁶²

Her ne kadar, 2 Nisan günü Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'in basın sekreteri Rusya'nın "Azerbaycan'ın başlattığı saldırı" hakkındaki kaygılarını açıklamışsa da, Rusya'dan açıkça Azerbaycan'ı suçlayan veya Ermenistan'a destek sunan bir açıklama gelmemiştir.⁶³ Rusya, daha ziyade, bitaraf bir tavır sergilemiştir. Bunun yanında, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Azerbaycan, İran ve Rusya 7 Nisan'da arasında gerçekleştirilecek üçlü toplantı için 6 Nisan'da Bakü'ye gitmiştir.⁶⁴ Hemen ardından ise, 7 Nisan günü Erivan'a giden Rusya Başbakanı Medvedev, ertesi günü Bakü'ye hareket etmiştir. Her ne kadar, Lavrov'un Bakü ziyaretinin daha önceden planlandığı anlaşılrsa da, Medvedev'in Bakü ziyaretinin bir 'son dakika' kararı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Lavrov, 7 Nisan'da verdiği bir röportajda Azerbaycanı

59 "Republic of Armenia National Security Strategy"

60 "Russian military bases abroad: How many and where?", *Sputniknews*, 19 Aralık 2015, <http://sputniknews.com/military/20151219/1032030941/russian-bases-abroad.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

61 Adam Erelı, "Putin's Newest Satellite State", *Forbes*, 24 Şubat 2016, <http://www.forbes.com/sites/realspin/2016/02/24/putins-newest-satellite-state/#256991213549> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016); "Russia deploys advanced aircraft to Armenia", *RT*, 20 Şubat 2016, <https://www.rt.com/news/333091-russia-aircraft-base-armenia/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

62 Luke Coffey, "Nagorno-Karabakh is not a localised conflict", *Al Jazeera*, 6 Nisan 2016, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2016/04/nagorno-karabakh-localised-conflict-armenia-azerbaijan-160406081258222.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

63 "Putin Phones Armenian, Azeri Leaders", *Armenialiberty*, 5 Nisan 2016, <http://www.armenialiberty.org/content/article/27656358.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

64 "Lavrov arrives in Baku for talks with Azerbaijani and Iranian foreign ministers", *TASS*, 6 Nisan 2016, <http://tass.ru/en/politics/867810> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

65 "Armenia's 'Allies': Kazakhstan gets EEU summit moved from Yerevan amid Karabakh escalation"

stratejik ortak olarak tanımlamıştır.⁶⁶ Benzer şekilde Rusya Başbakan Yardımcı Dmitry Rogozin de Ermenistan'la birlikte Azerbaycan için de stratejik ortak tanımını kullanmıştır.⁶⁷ Rogozin, ayrıca, varolan statükonun değişmesi gerektiği fikrini de içeren de bir açıklama yapmıştır.⁶⁸ Bunlara ek olarak hem Rogozin hem Medvedev, Batı ve Ermenistan'ın tüm protestolarına rağmen Rusya'nın hem Ermenistan'a hem Azerbaycan'a silah satışına devam edeceğini bildirmiştir.⁶⁹

Rusya'nın Azerbaycan'a silah satışı ve bunun devam edeceğine yönelik açıklamaları Ermeni kamuoyunda çok büyük bir hayal kırıklığı ve öfkeye neden olmuş, bunun sonucu Erivan'da Rusya karşıtı gösteriler düzenlenmiştir. Ermeni yetkililer de Rusya'nın tavrına karşı kınayan bazı açıklamalar yapmışlardır. Örneğin, Ermenistan Başbakanı Hovik Abrahamyan "Rusya bizim stratejik ortağımız. Rusya'nın saldırgan Azerbaycan'a silah satması halkımıza acı veriyor" şeklinde bir açıklama yaparken, Ermenistan Savunma Bakanı Artsrun Hovhannisyan "Bütün bunlardan sonra, [Azerbaycan'a] silah satışı gayri ahlakidir" ifadelerini kullanmıştır.⁷⁰ Benzer şekilde Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan da konuyla ilgili aşağıdaki çarpıcı açıklamada bulunmuştur:

Azerbaycan Rus askeri üstlerinin bulunduğu bir ülke değildir. Azerbaycan KGAÖ'ne de katılmamış bir devlettir. Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın aksine, savunma ve askeri sanayiine ilişkin Rusya'yla onlarca antlaşması bulunmamaktadır. Önceki mülakatlarımdan birisinde detaylı olarak bahsettiğim, Rusya'yla meşhur "Beşinci Protokol"ü imzalayan Azerbaycan değildir. Bu liste uzar gider... Bunun [Rusya-Ermenistan ilişkilerinin] bir iş ilişkisi olduğuna dair bir görüş var. Bu argümanı kabul etmemeliyiz veya etmemeliyiz bilmiyorum, ancak gerçekte Ermenistan-Rusya ilişkileri bir iş ilişkisi değildir; bu ilişkilerin hukuki ve sözleşmesel temeli de bulunmaktadır. Bu, Azerbaycan dahil

66 "Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS First Deputy General Director Mikhail Gusman", *Portekiz Cumhuriyeti'ndeki Rusya Federasyonu Büyükelçiliği*, 7 Nisan 2016, <http://www.embrussia.ru/node/660> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

67 Daniel McLaughlin, "Deadly fire continues amid Russian-led talks on Nagorno-Karabakh", *The Irish Times*, 8 Nisan 2016, <http://www.irishtimes.com/news/world/europe/deadly-fire-continues-amid-russian-led-talks-on-nagorno-karabakh-1.2603951> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

68 "Lavrov: "No one wants the perpetuation of the status quo, but now we need to stabilize the situation", *Vestnik Kavkaza*, 8 Nisan 2016, <http://vestnikkavkaza.net/interviews/Lavrov-No-one-wants-the-perpetuation-of-the-status-quo-but-now-we-need-to-stabilize-the-situation.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

69 "Lavrov: "No one wants the perpetuation of the status quo, but now we need to stabilize the situation"; "Russia Will Continue Selling Weapons to Azerbaijan and Armenia – Rogozin", *The Moscow Times*, 12 Nisan 2016, http://www.themoscowtimes.com/arts_n_ideas/business/article/russia-will-continue-selling-weapons-to-azerbaijan-and-armenia—rogozin/565479.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

70 "Armenia, Azerbaijan Air Grievances Against "Allies"

herkes tarafından bilinmektedir. Bu ilişkiler sıradan değildir... Bütün bunlar gayet açıktır. KGAÖ üyelerinden herhangi birisi bir hata yapar veya farklı bir tutum sergilerse, Devlet Başkanları düzeyinde mutabakata varılarak kabul edilmiş yaklaşımlarımızın olduğunu ve hatta bu yaklaşımlar kabul edilirken üye ülkelerin büyükelçilerine kabul edilen kararlara ilişkin atılacak adımlar konusunda talimatların verildiğini hatırlatıyoruz.⁷¹

Bu açıklamaların yanında, Erivan'dan Azerbaycan'a silah satışı konusunda Moskova'yı kınayan resmi bir protesto gelmemiştir. Buna rağmen, Ermenistan, İsrail'i Azerbaycan'a sattığı IAI Harop İHA'ları nedeniyle resmi olarak protesto etmiştir. Buradaki çelişki ve çifte standart, İsrail'in Ermenistan'a da silah satmayı önerdiği, yani Azerbaycan'a kayırmacı bir tutum seğılemediği de düşünülduğünde daha açık olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷²

Sonuç

Son yıllarda, Karabağ sorunun çözümü yolunda anlamlı adımların atılmıyor olması, Azerbaycan ve Ermenistan'ın silahlanmaya devam etmeleri, her iki ülkede bu sorunla ilgili söylemin gitgide sertleşmesi ve son yıllarda cephe hattında sayısı ve şiddeti artan çatışmalar Karabağ'da yeni bir savaşın patlak verebileceğine dair kaygıları artıran faktörler olmuştur. Beklenen savaş, 2 Nisan'ın erken saatlerinde patlak vermiştir. 5 Nisan günü Moskova'da bir ateşkes anlaşması sağlandıysa da cephe hattında aralıklarla ufak çaplı çatışmalar devam etmektedir. Anlaşılan odur ki, süreç henüz tamamlanmamıştır ve yeniden büyük çaplı çatışmaların başlaması olasılığı mevcuttur.

4 Gün Savaşı'nın nasıl başladığı netlik kazanmamıştır. Bunun yerine çeşitli hipotezler öne sürülmektedir. Bu hipotezlerin çoğunluğu, Azerbaycan'ın çatışmaları başlatan taraf olabileceği yönündedir. Böyle bir düşüncenin oluşmasına süregiden statükonun Ermenistan'ın lehine Azerbaycan'ın ise aleyhine bir seyir izlemesi neden olmaktadır. Bunun yanında, 4 Gün Savaşı'nın patlak vermesinde Rusya'nın dolaylı veya dolaysız rolü de ciddi olarak değerlendirilmektedir.

71 "Foreign Minister Edward Nalbandian's interview to "Public agenda" program of Public Television of Armenia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Nisan 2016, http://www.mfa.am/en/interviews/item/2016/04/13/min_publictv/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

72 Armen Grigoryan, "Russia's Image in Armenia Damaged by Fighting in Karabakh", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 13, Issue 73, 14 Nisan 2016, http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=45319&tx_ttnews%5BbackPid%5D=27&cHash=30b0eb9bfd46d7e1d62a737a49fca6#.VxCnEfl95D8 (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Büyük çaplı çatışmaların 4 gün sürmesinin ve daha fazla uzamamasının nedeninin Azerbaycan tarafının uzun süreli ve önemli kayıplara neden olabilecek bir savaştan ziyade süresi ve hedefleri sınırlı bir operasyonla siyasi sonuç almayı istemiş olduğu düşünülebilir. Süreç değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın kısa süreli bir savaş sonrasında Ermenistan'a askeri kayıplar verdirerek ve stratejik bazı noktaları ele geçirerek moral ve askeri-stratejik üstünlük kazanmayı, buna paralel olarak uluslararası camiayı da harekete geçirerek Ermenistan'ı yeniden müzakere masasına çekmeyi hedeflediği iddia edilebilir. Dolayısıyla, her ne kadar bu savaşta Azerbaycan'ın bazı yeni silahlarını kullanmışsa da tüm kozlarını sergilemediği düşünülebilir.⁷³ 4 Gün Savaşı ile Azerbaycan sadece Ermenistan'a değil uluslararası camiaya da önemli bir mesaj iletmıştır.

Savaş askeri cephede sürdüğü kadar, enformasyon alanında da cereyan etmiştir. Sosyal medya bu bağlamda önemli bir alan haline gelmiştir. Propagadanda savaşında Ermeni tarafı, kullandığı bazı söylemlerle meseleyi Hristiyan-Müslüman kavgası gibi lanse etmiş, bunu yaparken gerçeği yansıttığı oldukça şüpheli IŞİD göndermeli haberler yaymıştır. Bunun yanında, soykırım göndermeli ve Azeri/Türk vahşeti temalı haberler de yoğun olarak kullanılmıştır.

4 Gün Savaşı, Batı medyasında geniş yer bulmuştur. Karabağ sorunun uzun süredir Batı'nın gündeminden düşmüş olduğu düşünüldüğünde bu önemli bir gelişmedir. Batı'da öne çıkan kaygının savaşın kendisini de içine çekecek bir şekilde yayılması olduğu gözlemlenebilir. Bunun yanında, Batı bölgedeki çıkarlarının yara alabileceği endişesine de kapılmıştır.

4 Gün Savaşı patlak verdikten sonra Rusya arabuluculuk yapmış ve 5 Nisan'da Moskova'da bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Rusya, gelecekte çatışmaların önlenmesi için bölgede bir Rus barış gücü konuşlandırılması önerisini tekrarlamıştır. Bu, Rusya'nın hırslı ve saldırgan 'yakın çevre' politikası düşünüldüğünde oldukça endişe verici bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Ermenistan'ın üyesi olduğu KGAÖ ve AEB üyesi Belarus ve Kazakistan'ın tutumlarının Ermeni tarafı için ciddi bir kaygı nedeni olduğu iddia edilebilir. Ermeni siyasi eliti Ermenistan'ın bu örgütlere katılımını Ermeni kamuoyunda güvenlik gerekçesiyle meşrulaştırmaktadır. 4 Gün Savaşı'nda görülmüştür ki bu örgütlere üyelik Ermenistan'ın beklediği güvenlik garantilerini otomatik olarak sağlamayacaktır. 4 Gün Savaşı Ermenistan'ın sanıldığından daha da yalnız olduğunu göstermiştir.

73 Shiryev, "Azerbaijan's War of ..."

Belarus ve Kazakistan'ın yanında ve bunlardan daha önemlisi Rusya'nın tutumu olmuştur. Rusya, daha ziyade, bitaraf bir tutum seğilemiştir. Ayrıca, Ermenistan'ın tüm protestolarına rağmen Azerbaycan'a silah satmaya devam edeceğini açıklamıştır. Bu durum, Rusya'yı 'büyük abi' olarak gören Ermeni elit ve halkı için oldukça rahatsızlık veren bir durumdur.

Uzun yıllardır süregiden statüko ve Karabağ sorunun dünya kamuoyunun gündeminden düşüyor olması Karabağ'da hakim olan *de facto* Ermeni otoritesinin gitgide pekişmesine, dünya kamuoyu nezdinde normalleşmesine ve belli ölçülerde meşruiyet kazanmasına neden olmaktadır. Bunun yanında, Azerbaycan'ın Ermenistan'ı bölgesel projelerden izole ederek ve var olan savaş tehdidi nedeniyle silahlanmaya mecbur ekonomisini çökertmek, buna paralel olarak süreç içerisinde silahlanmaya devam ederek askeri alanda üstünlük kazanmak ve böylece Ermenistan'ı Karabağ konusunda geri adım atmaya mecbur bırakmak şeklinde özetlenebilecek stratejisinin sonuç vermediği görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, bölgede geçerli olan statükonun bozulması ve tarafların ve uluslararası camianın Karabağ konusunda yeniden harekete geçmesi Azerbaycan'ın lehine bir gelişmedir. 4 Gün Savaşı, "donmuş ihtilaf" olarak adlandırılan ve özellikle son dönemlerde Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Geniş Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan gelişmelerin de etkisiyle dünya kamuoyunun gündeminden düşmeye başlayan Karabağ sorununu dünyaya yeniden hatırlatmıştır.

Kaynakça

- “15. Situation in Nagorno-Karabakh (debate)”, *European Parliament of the European Union*, 12 Nisan 2016, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20160412+ITEM-015+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Ambassador of Belarus to RA was summoned to the MFA of Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, http://www.mfa.am/en/press-releases/item/2016/04/03/koch_bel_amb/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Armenia causes big damage to Azerbaijani frontline residents”, *Today.az*, 14 Nisan 2016, <http://www.today.az/news/politics/149736.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Armenia Violates ceasefire in Nakhchivan”, *Trend News Agency*, 6 Nisan 2016, <http://en.trend.az/azerbaijan/karabakh/2516137.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Armenia, Azerbaijan Air Grievances Against ‘Allies’”, *Eurasianet*, 12 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78266> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Armenia’s ‘Allies’: Kazakhstan gets EEU summit moved from Yerevan amid Karabakh escalation”, *ArmeniaNow.com*, 7 Nisan 2016, http://armenianow.com/news/71321/armenia_eeu_summit_yerevan_kazakhstan_karabakh_tensions (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Armenian PM May Shun Eurasian Union Meeting”, *ArmeniaLiberty.org*, 6 Nisan 2016, <http://www.armenialiberty.org/content/article/27658717.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Azerbaijan’s head received chairman of National Assembly of Belarus”, *Abc.az*, 25 Nisan 2016, http://abc.az/eng/news_25_04_2016_95678.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Azerbaijan-Armenia conflict: Patriotism prevails on both sides”, *The Guardian*, 7 Nisan 2016, <http://www.theguardian.com/world/2016/apr/07/azerbaijan-armenia-nagorno-karabakh-patriotism-prevails-on-both-sides> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

- “Belarus’ new military doctrine passes first reading”, *Belarus News*, 4 Nisan 2016, <http://eng.belta.by/society/view/belarus-new-military-doctrine-passes-first-reading-90210-2016/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Conflict in Karabakh Likely Has ‘Turkish Factor’ – Medvedev”, *Sputnik News*, 9 Nisan 2016, <http://sputniknews.com/world/20160409/1037744356/karabakh-conflict-medvedev.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “CSTO Blames Azerbaijan for Karabakh Escalation”, *Massispost*, 2 Nisan 2016, <http://massispost.com/2016/04/csto-blames-azerbaijan-for-karabakh-escalation/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan ‘Minsk üçlüsünün Karabağ sorunun çözememesini anlıyamıyorum’”, *Trend News Agency*, 15 Nisan 2016, <http://tr.trend.az/news/politics/2520425.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan Azeri televizyonuna konuştu”, *NTV*, 2 Nisan 2016, <http://www.ntv.com.tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-azeri-televizyonuna-konustu,k8p61CkREk6pEtuGSV0niQ> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Güvenlik Güçlerine ‘Devlet Yanınızda’ Çağrısı”, *Milliyet*, 4 Nisan 2016, <http://www.milliyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-dan-guvenlik-guclerine-ankara-yerelhaber-1301944/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Ermenistan Nahçıvana Ateş Açtı”, *NTV*, 6 Nisan 2016, http://www.ntv.com.tr/dunya/ermenistan-nahcivana-ates-acti,HuNUXULatUG9-_NLXqephw (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Final Comminique of the 13th Islamic summit of the Heads of State/Government of the OIC member”, *Organization of Islamic Cooperation*, İstanbul, Nisan 2016, http://www.oic-oci.org/oicv3/upload/conferences/is/13/en/13_is_final_com_en.pdf (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Foreign Minister Edward Nalbandian’s interview to “Public agenda” program of Public Television of Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 13 Nisan 2016, http://www.mfa.am/en/interviews/item/2016/04/13/min_publictv/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

- “Foreign Minister Sergey Lavrov’s interview with TASS First Deputy General Director Mikhail Gusman”, *Portekiz Cumhuriyeti’ndeki Rusya Federasyonu Büyükelçiliği*, 7 Nisan 2016, <http://www.embrussia.ru/node/660> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Frozen Conflicts Undermine Nuclear Security,” *Eurasianet*, 5 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78126> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Interview with Arastun Orujlu: Could Karabakh Violence Spur New Peace Talks?”, *Institute for War and Peace Reporting*, 6 Nisan 2016, <https://iwpr.net/global-voices/could-karabakh-violence-spur-new-peace-talks> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Karabakh War Casualty Update: Armenia puts April death toll at 92,” *ArmeniaNow.com*, 14 Nisan 2016, <https://www.armenianow.com/en/karabakh/2016/04/14/armenia-casualties-update-karabakh-april/951/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Lavrov arrives in Baku for talks with Azerbaijani and Iranian foreign ministers”, *TASS*, 6 Nisan 2016, <http://tass.ru/en/politics/867810> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Lavrov: “No one wants the perpetuation of the status quo, but now we need to stabilize the situation”, *Vestnik Kavkaza*, 8 Nisan 2016, <http://vestnikkavkaza.net/interviews/Lavrov-No-one-wants-the-perpetuation-of-the-status-quo-but-now-we-need-to-stabilize-the-situation.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Meeting of the Eurasian Intergovernmental Council”, *The Russian Government*, 13 Nisan 2016, <http://government.ru/en/news/22590/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “MEPs awarded by Armenian President’s decree”, *ArmenPress*, 24 Şubat 2016, <http://armenpress.am/eng/news/837042/meps-awarded-by-armenian-president%E2%80%99s-decree.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “MN: Düşmən hücumunun qarşısı alınarkən onun bir döyüş tankı məhv edilib”, *Trend News Agency*, 24 Nisan 2016, <http://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2524170.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

- “Nagorno-Karabakh: four days of conflict have interested Russia”, *NewEastPlatform.org*, 18 Nisan 2016, <https://neweastplatform.org/2016/04/18/nagorno-karabakh-four-days-of-conflict-have-interested-russia/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “PACE President calls for respect of cease-fire in Nagorno-Karabakh”, *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, 3 Nisan 2016, <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=6094&lang=2&cat=15> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Parisdə Azərbaycanlılara hücum edən PKK-çılar döyüldülər,” *AzeriTimes*, 10 Nisan 2016, <http://www.azeritimes.com/az/hadis%C9%99/parisd%C9%99-az%C9%99rbaycanlilara-hucum-ed%C9%99n-pkk-cilar-doyuldu%C9%99r-video/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Putin Phones Armenian, Azeri Leaders”, *Armenialiberty*, 5 Nisan 2016, <http://www.armenialiberty.org/content/article/27656358.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Republic of Armenia National Security Strategy”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Ocak 2007, http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrineeng.pdf (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Russia deploys advanced aircraft to Armenia”, *RT*, 20 Şubat 2016, <https://www.rt.com/news/333091-russia-aircraft-base-armenia/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Russia doesn't blame Turkey for tensions in Nagorno-Karabakh”, *TASS*, 4 Nisan 2016, <http://tass.ru/en/politics/866982> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Russia Will Continue Selling Weapons to Azerbaijan and Armenia – Rogozin”, *The Moscow Times*, 12 Nisan 2016, http://www.themoscowtimes.com/arts_n_ideas/business/article/russia-will-continue-selling-weapons-to-azerbaijan-and-armenia—rogozin/565479.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)
- “Russian military bases abroad: How many and where?”, *Sputniknews*, 19 Aralık 2015, <http://sputniknews.com/military/20151219/1032030941/russian-bases-abroad.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“Statement by Representatives of the OSCE Minsk Group countries”, *OSCE*, 5 Nisan 2016. <http://www.osce.org/mg/231386> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“Statement by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus in connection with the events regarding Nagorny Karabakh”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus*, 2 Nisan 2016, http://mfa.gov.by/en/press/news_mfa/ed083eeb7910baf9.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“Statement: Responding to the Nagorno-Karabakh Escalation”, *Crisis Group*, 5 Nisan 2016, <http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/statements/statement-responding-to-the-nagorno-karabakh-escalation.aspx> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“Temas Hattında ve Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında Devam Eden Çatışmalar Hk.”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2 Nisan 2016, http://www.mfa.gov.tr/no_-82_-2-nisan-2016_-temas-hattinda-ve-azerbaycan-ermenistan-sinir-hattinda-devam-eden-catismalar-hk_.tr.mfa (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“The Nagorno Karabakh conflict: Still Just about frozen”, *Economist*, 7 Mart 2011, http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/03/nagorno-karabakh_conflict (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

“Turkey-Russia Antagonism Playing Out in Karabakh”, *Eurasianet*, 7 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78206> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Adam Erel, “Putin’s Newest Satellite State”, *Forbes*, 24 Şubat 2016, <http://www.forbes.com/sites/realspin/2016/02/24/putins-newest-satellite-state/#256991213549> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Armen Grigoryan, “Russia’s Image in Armenia Damaged by Fighting in Karabakh”, *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 13, Issue 73, 14 Nisan 2016, http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=45319&tx_ttnews%5BbackPid%5D=27&cHash=30b0eb9bfddb46d7e1d62a737a49fca6#.VxCnEfl95D8 (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Arzu Gelbulayeva, “De Waal: Kremlin ‘Not Primary Actor’ Behind Nagorno-Karabakh Conflict”, *RFE/RL*, 4 Nisan 2016,

<http://www.rferl.org/content/russia-armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-de-waal-kremlin-not-primary-actor/27654309.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Daniel McLaughlin, “Deadly fire continues amid Russian-led talks on Nagorno-Karabakh”, *The Irish Times*, 8 Nisan 2016, <http://www.irishtimes.com/news/world/europe/deadly-fire-continues-amid-russian-led-talks-on-nagorno-karabakh-1.2603951> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Dennis Sammut ve Amanda Paul, “the EU cannot remain a passive observer of the Karabakh conflict”, *European Policy Centre*, 7 Nisan 2016, http://www.epc.eu/pub_details.php?cat_id=4&pub_id=6447 (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Giorgi Lomsadze, “Moscow takes charge as Karabakh peacemaker.” *Eurasianet*, 7 Nisan 2016, <http://www.eurasianet.org/node/78196> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Harut Sassounian, “Armenians should ensure this is the last Azeri attack,” *MediaMax*, 6 Nisan 2016, <http://www.mediamax.am/en/column/12640/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Larisa Sotieva, “Nagorno Karabakh: An old, forgotten but decidedly dangerous conflict”, *International-Alert.org*, 8 Nisan 2016, <http://www.international-alert.org/blog/nagorny-karabakh-old-forgotten-decidedly-dangerous-conflict#sthash.dD9HAeXm.tXzsUFcR.dpbs> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Laurance Broers, “Decisive Diplomacy Essential to Securing Fragile Nagorny Karabakh Ceasefire”, *Chatham House*, 11 Nisan 2016, <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/decisive-diplomacy-essential-securing-fragile-nagorny-karabakh-ceasefire> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Luke Coffey, “Nagorno-Karabakh is not a localised conflict”, *Al Jazeera*, 6 Nisan 2016, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2016/04/nagorno-karabakh-localised-conflict-armenia-azerbaijan-160406081258222.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Masis Ingilizian, “Azerbaijan’s Incremental Increase On The Nagorno Karabagh Frontline”, *Bellingcat.com*, 12 Nisan 2016,

<https://www.bellingcat.com/news/rest-of-world/2016/04/12/detailing-azerbaijans-incremental-increase-in-nagorno-karabaghs-frontline/> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Matthew Bryza, “Putin fills another U.S. leadership void in Nagorno-Karabakh,” *Washington Post*, 11 Nisan 2016, https://www.washingtonpost.com/opinions/nagorno-karabakh-conflict-is-too-dangerous-to-ignore/2016/04/11/1e32fc44-ff23-11e5-9d36-33d198ea26c5_story.html (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Mehmet Fatih Öztarsu, “Business delegation of Kazakhstan refused to go to Armenia”, *The Asian*, 25 Nisan 2016, <http://www.theasian.asia/archives/94335> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Onnik James Krikorian, “Karabakh: the view from Georgia,” *OpenDemocracy.net*, 15 Nisan 2016, <https://opendemocracy.net/od-russia/onnik-james-krikorian/karabakh-view-from-georgia> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Richard Giragosian, “Nagorno-Karabakh: The death of diplomacy,” *Al Jazeera*, 3 Nisan 2016, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2016/04/nagorno-karabakh-death-diplomacy-russia-azerbaijan-armenia-160403105406530.html> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Sergey Markedov, “Nagorno-Karabakh may become another headache for Russia, the West”, *Russia Direct*, 4 Nisan 2016, <http://www.russia-direct.org/opinion/nagorno-karabakh-may-become-another-headache-russia-west> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Thomas De Waal, “Dangerous days in Karabakh.” *Carnegie Europe*, 2 Nisan 2016, <http://carnegieeurope.eu/commentary/2016/04/02/dangerous-days-in-karabakh/iwit> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

Zaur Shiryev, “Azerbaijan’s War of Attrition: A New Strategy to Resolve the Karabakh Conflict?”, *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 13, Issue 67, 6 Nisan 2016, [http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=45281&tx_ttnews\[backPid\]=7&cHash=663bfadd86450ea803decee2862f0dbb#.VwVwEPI95D9](http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews[tt_news]=45281&tx_ttnews[backPid]=7&cHash=663bfadd86450ea803decee2862f0dbb#.VwVwEPI95D9) (erişim tarihi: 2 Mayıs 2016)

KİTAP TAHLİLLERİ

(BOOK REVIEWS)

Aslan Yavuz ŞİR

Kıdemli Analist
Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)
ayavuzsir@avim.org.tr

İTTİHAT TERAKKİ VE ERMENİLER

(Committee of Union & Progress and the Armenians)

Yazar: Doç. Dr. Nejla Günay

Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, 597 sf.

ISBN: 978-975-16-3137-4

Doç. Dr. Nejla Günay tarafından hazırlanan “Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler” adlı eser, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi tarafından Kasım 2015’te yayımlandı. Eser toplam 597 sayfadır ve üç bölümden oluşmaktadır. Her bölüm birçok konu başlığı altında ele alındığından eserin muhtevası oldukça kapsamlıdır. Eserde Türk, Rus ve Fransa arşivlerinden belgeler kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin birçok fonundan belgeler kullanılması, eserin sadece siyasi konulara değil aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve diplomatik konulara da ışık tutmasına imkân vermiştir. Eserde dönem gazetelerinin titizlikle kullanıldığı, böylece yazarın ifadesiyle “resmî olmayan politik ilişkiler, kamuoyunun eğilimleri ve ülke ve dünya gündemi...” nin neler olduğunun belirlenmesinin mümkün kılındığı görülmektedir. Eserin başlığı bir iddiayı ortaya koymakta ve ittifakın kimler arasında ve neden zoraki yapıldığı konusunda merak uyandırmaktadır. İttihat ve Terakki-Ermeni ilişkileri, çok merak edilen ancak çalışılmamış bir konudur. Dolayısıyla eser bu konuda Türk tarihçiler tarafından yapılan ilk derli toplu çalışmadır.

Kendini tüm Ermenilerin temsilcisi olarak gören Taşnaksutyun ile kendini tüm Osmanlı unsurlarının temsilcisi olarak gören İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler sınırlı sayıda çalışmayla ele alınmıştır. Bu çalışmalarda ilişkiler tüm yönleriyle değil bir ya da birkaç yönüyle irdelenmiştir. Ermeni

bakış açısına sempati duyan bazı tarihçilere göre¹; “Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, ikinci sınıf vatandaşı ve hiçbir konuda söz sahibi değildi. Bu durum ancak rejim değişikliği olması durumunda değişebilirdi. Taşnaksutyun rejim değişikliğini hedefleyen diğer bir grup olan İttihat ve Terakki ile işbirliği yaptı ve Osmanlılık politikasına sadık kalarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü savundu. Meşrutiyet’i korumak için Adana Olayları’nın açtığı ağır yaraya rağmen bu işbirliğine devam etti. Jön Türkler ise ulus devlet kurmayı ve gayrimüslimleri Türkleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bunun için mevcut rejimi yıkmaları gerekiyordu. Bu nedenle de taktiksel olarak Taşnaklarla işbirliği yaptılar.” Bu bakış açısına sahip yazarlar, İttihat ve Terakki yöneticilerinin II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra yaptıkları her icraatı 1915 yılı Mayıs ayında alınan tehcir kararı için bir adım olarak değerlendirmekte ve adeta niyet okumaktadır.

Türk tezine sempati duyan yazarlara göre²; “Taşnaksutyun’un Meşrutiyet rejimi ve Osmanlılık politikasına bağlılığı görünürdedir. Gerçekte onlar özerklik talebinden hiç vazgeçmemişler ve hükümetle sürdürdükleri ortaklığı kullanarak Ermenilerin ülke içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Bir taraftan da Ermenileri silahlandırıp silahlı mücadele için eğitmişlerdir.”

Yazar ön sözde; bu çalışmada Türk-Ermeni ilişkilerine, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler ekseninde tarihsel bütünlük çerçevesinde bakılacağını ve Osmanlı kamuoyunun iç ve dış politik gelişmeler karşısındaki eğilimlerini yansıtılacağını belirtmektedir.

Eserin ilk bölümünün “İttifaka Giden Yol” olarak adlandırıldığı görülmüştür. Yazarın bu bölümdeki tespitleri şu şekildedir: XIX. yüzyılın sonlarına doğru bazı Asya ülkelerindeki rejimlere karşı muhalif komiteler kuruldu. Rusya, İran ve Osmanlı Devleti gibi monarşi ile idare edilen ülkelere karşı kurulan bu muhalif komiteler bu ülkelerde başta meşrutiyet rejiminin ilan ettirilmesi olmak üzere çeşitli amaçlar taşımaktaydı. Komitelerin diğer amaçları etnik ayrımcılığa dayanan yeni devletler kurmaktı. Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet’in yeniden ilân edilmesini isteyen gruplardan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunmasını amaçlarken Ermeni, Bulgar vb. gibi unsurlar tarafından kurulan komitelerin büyük kısmı

1 Mesela bkz. Christopher J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, St. Martin’s Press, New York 1990; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris 2006; Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği 1913–1918*, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008; Donald Bloxam, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, New York 2007.

2 Mesela bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005. Bu eserin Türkçesi için bkz. Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, Timaş, İstanbul 2012.

ayrılıkçı emeller gütmekteydi. Dolayısıyla komiteler temel hedefte ortak bir görüntü verirken ayrıntılarda birbirinden farklı hatta zıt amaçlar taşımaktaydı. Komitelerin özeldeki hedeflerinin ne olduğunu kimler tarafından kurulduğuna bakmak suretiyle belirlemek mümkündür.

“Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler” adlı çalışmada bu muhalif komitelerin kimler tarafından kurulduğu, hangi amaçları taşıdığı, birbirleriyle ilişkilerinin olup olmadığı ve ne gibi faaliyetlerde buldukları sorularına cevap aranmaktadır. Bu doğrultuda varılan en önemli sonuçlar şu şekildedir:

Ermeni, Rum, Makedon ve Bulgarlar tarafından kurulan komitelerin ayrılıkçı amaçlar taşıdığı ve bunun için birbirleriyle irtibat hâlinde olduklarıdır. Özellikle Ermeniler tarafından Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun Cemiyeti’nin faaliyetlerinin başlangıçta kurulduğu yer olan Rusya’da değil Osmanlı topraklarında olduğu tespit edilmiştir. Taşnaksutyun Komitesi, faaliyet alanını XX. Yüzyıl başlarında Kafkasya’ya kaydırmıştır. Çünkü Rusya hükümeti, milliyetçilik hareketlerinden etkilendiğini gözlemlediği Ermeni tebaasına karşı sert tedbirler aldı. Özellikle Ermeni kilisesinin mallarına el konması, Rus-Japon Savaşı, Kafkasya’da kapitalizmin yayılması ve buna bağlı değişiklikler Rus hükümetine karşı kendiliğinden gelişen güçlü bir hareket başlattı. Taşnaksutyun Komitesi, Kafkasya genelinde savunma örgütleri oluşturmaya başladı ve eylemlerin liderliğini üstlendi. Ermeniler, Rusya’nın politikasını “Rusya’nın Ermenileri Ruslaştırmak istediği” şeklinde yorumladılar. Bu olaylar Rusya, Osmanlı Devleti ve İran’da Taşnaksutyun Komitesi’ne sempati duyanların sayısının artmasına sebep oldu.

Taşnaksutyun’un saldırıları Kafkasya’daki Müslümanları ve Türkleri de olumsuz etkiledi. Ermeniler, bölgedeki Müslümanları katletme hareketine girişti. Kafkasya’daki Müslümanlar kendilerini koruyabilmek için örgütlendiler. Bu olayların devam ettiği 1906 yılında İttihatçılar, Kafkasya Müslümanlarına kendileri için esas düşmanın Rusya olduğu, bu nedenle Rusya’ya karşı Ermenilerle işbirliği yapmalarını tavsiye etti. Ancak Müslümanlar bu işbirliğini gerçekleştirmedi. Daha sonra Rusya hükümeti Kafkasya’da izlediği politikayı değiştirdi. Bu yeni politikanın ana teması komitecilerle diğer Ermenilerin birbirinden ayrı tutulmasıydı. Rusya bu politikayı uygulayabilmek için kilisenin mallarını iade etti ve Eçmiyazin Katogikosu ile işbirliği yapmak suretiyle onun gücünden yararlanma yolunu seçti. Bu gücü kullanarak komitecileri sınır dışı etti. Rusya’dan kovulan komiteci Ermenilerin çoğu Osmanlı topraklarına geldi. Rusya ve İran, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni komitecilere destek verdi. Ermeniler bu destekle başta Osmanlı padişahına suikast girişimi olmak üzere ses getiren

eylemlerde bulundular. Ermeniler, Bulgar ve Makedon komitecilerle işbirliği hâlindeydi. Kürtlerle Ermeniler Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerinde bir arada yaşamaktaydı. Müslüman Kürtler Hıristiyan bir devletin yönetimi altına girme endişesi taşıdığı için Ermenilerle ilişkileri iyi değildi. Kürtlerin Ermenilere karşı saldırgan bir tutum izlemesinin diğer sebebi Kürtler arasında feodal yönetimin devam etmesiydi. Ermenilere saldırmak Kürtler için yaşam şekliydi. Ermeniler, XX. yüzyıl başlarında Kürtlerle ilgili yeni bir strateji geliştirdiler ve onlarla işbirliği yapmanın yollarını aradılar. Kürtlerin çoğu halifeye bağlı olduğundan bunda istedikleri başarıyı yakalayamasalar da Bedirhanlar başta olmak üzere bazı aşiretlerin desteğini aldılar. Ancak bu ittifaklar yeterince etkili olmadı. Ermenilerin tek başına yaptığı eylemler rejimi değiştirme gücünü yakalayamadı. Ermeniler bu nedenle Müslüman muhaliflerle işbirliğine gidilmesinin gerekli olduğu sonucuna vardılar. Müslüman muhaliflerle işbirliği yapma çalışmaları ilk olarak 1902 yılında ele alınmış ancak Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerini uygulamaya yönelik taleplerinden dolayı başarılı olunamamıştı. Hatta Türk muhalefet, bu konudaki görüş ayrılıkları sebebiyle parçalanmıştı.

1905 yılında Rusya ve İran'da önemli anayasal gelişmeler olması Osmanlı muhaliflerini etkiledi ve birleşmesi konusu yeniden gündeme geldi. Öncelikle Paris'te faaliyetlerini yürüten Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında birleşme sağlandı. Böylece muhalefet hareketi Osmanlı topraklarına kaydı ve Selanik bunun merkezi oldu. Öte yandan bu, diğer muhalif grupların birleşmesi umutlarını artırdı. 1907 yılının sonlarında Osmanlı muhalifleri Paris'te düzenlenen bir kongre ile tekrar bir araya geldi ve bu kongrede İttihat ve Terakki Taşnaksutyun ittifakı ortaya çıktı. Muhalefetin büyük kısmının katıldığı kongrede; II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, bütün unsurlar arasında eşitliğin sağlanması için Meşrutiyet'in ilân edilmesi ve anayasanın yeniden yürürlüğe konması kararları alındı. Bu kongre ile muhalefet ilk defa birleşti. Amaca ulaşmak için silahlı direniş, siyasi ve iktisadi grev, memur grevi, vergi vermeme, ordu içinde propaganda ve genel ayaklanma çıkarma gibi kararlar alındı. Bunların farklı dillerde bir risale hâline getirilerek basılıp çoğaltılması ve köylüler, memurlar, askerler, ulema ve diğer görevliler gibi Osmanlı unsurlarının tamamına ulaştırılması kararlaştırıldı.

İttihatçılar, devletin dağılmasını önlemek için anayasal bir rejim oluşturulmasını zorunlu görüyordu. Taşnaksutyun Partisi de Ermenilerin daha iyi bir hayat yaşaması özerklik için gerekli hakları elde edebilmek için Meşrutiyet rejiminin getirilmesi gerektiği fikrindeydi. İttihatçılar İran muhalefeti ile de işbirliği yapmışlardı ve onlara her konuda destek vermekteydiler. İttihatçılar teorik olarak kendilerini geliştirmişlerdi. Fakat eylem yapma konusunda bilgi ve tecrübeden yoksundular. Bu konuda zaman

zaman Taşnaklardan taktik ve eylem bilgisi desteği aldılar. Taşnaksutyun-İttihat ve Terakki işbirliği sonucunda 1907 yılından II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar geçen zamanda Anadolu'da, Erzurum'dan Kastamonu'ya birçok yerde halk ayaklanmaları görüldü. Bu ayaklanmaları öncekilerden farklılaştıran husus ise ayaklanmalara; esnaf, zanaatkâr, ulema ve bazı askerlerin top yekûn destek vermesiydi. Bu durum merkezi otorite ve yerel yöneticilerin ayaklanmaların bastırılması konusunda çaresiz kalmasına sebep oluyordu. Ayaklanmalar görünürde vergi meselesi, yöneticilerin liyakatsizliği, ekonomik ve sosyolojik problemlere dayansa da temel de rejim karşıtlarının organizasyonunun bir sonucuydu. Öte yandan bu sırada bazı yapısal sorunlar da ortaya çıktı. Muhalefetin teşvikiyle güvenliği sağlamakla görevli askerlerin aynı zamanda vergi toplama sorumluluğunu üstlenmesi nedeniyle birçok yerde asker sıkıntısı çekilmesi en önemli problem olarak görünmekteydi.

Bu bulgular eseri çok önemli kılmaktadır. Çünkü farklı meslek, din ve statüye sahip kişilerin yerel yönetimlere veya devlete karşı organize olabilmesinin sebepleri belgelerle ortaya konmuştur. Türkiye'nin sosyal yapısına dair bu tespitler elan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde devam etmektedir. Kanuni olmayan yapılar bölge halkından en azından bir kesimini kendine taraftar yapabilmektedir. Dolayısıyla yaklaşık 100 yıl önce de var olan sosyal ve idarî problemler çözümlenmedikçe bu sorunların devam edeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra mebus seçimleri yapıldı. Seçilen mebuslar arasında her açıdan büyük fark vardı. Farklı millî gruplar mecliste temsil edilme imkânı buldu. Mebusların büyük kısmı geldikleri yerin problemlerini biliyordu. Ama ülkenin iç ve dış sorunları hakkında bilgisizdi. Gayrimüslim mebusların bu konuda daha iyi durumda olduğu gözlenmekteydi. Seçimlerin tamamlanmasından sonra kurulan Kamil Paşa hükümeti, yapılacak reformlarla Müslümanlarla gayrimüslimlerin her açıdan eşit hâle getirileceğini duyurdu. Bu çerçevede gayrimüslimler de askere alınacak ve bedel ödenmesi uygulamasına son verilecekti. Farklı etnik unsurlar, II. Meşrutiyet döneminin temel politikası olan Osmanlılık anlayışını benimsemekle beraber bir taraftan da kendi milliyetçiliklerini teşvik eden çalışmalar yaptılar. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etti, silahlanma serbest bırakıldı. Böylece ayrılıkçı ayaklanmaların sona ereceğini düşündüğünü gösterdi.

Eserin II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinin anlatıldığı bölümünde yeni rejimin Osmanlı toplumu üzerindeki sosyolojik etkilerine değinilmektedir. Osmanlı toplumunun gelgit yaşadığına dair bulgular ortaya konmaktadır. Buna göre;

eski rejimin bürokratlarının aşağılanarak görevden alınmasının ve yeni rejim taraftarlarının eskilerden intikam alma arzusunu her fırsatta ortaya koymasının bazı kişilerin işini kaybetme korkusuna kapılmasına sebep olduğu, bunun da yeni karışıklıklara zemin hazırladığı vurgulanmaktadır. Öte yandan Osmanlı toplumunun bazı konularda ikileme düştüğüne işaret edilmektedir. Zira o güne kadar “komiteci”, “eşkıya” gibi sıfatlarla anılan bazı kişiler yönetici pozisyonuna geçmiştir. Genel af çıkarılmasıyla hapisanedekiler serbest bırakılmış ve yurt dışına kaçanlar serbestçe ülkeye dönmüştür. Üstelik bu durum Taşnakların kanunlara uygun olmayan bir komite olarak tanınması sebebiyle yasal değildir. İttihat Terakki ile Taşnaksutyun arasında işbirliği olması ayrılıkçı olarak bilinen komite üyelerinin faaliyetlerini görmezden gelmeyi gerekli kılmaktadır. Bu durum bir an önce başta Taşnaksutyun olmak üzere bazı komite ve cemiyetlerin yasal statüye kavuşturulmasını zorunlu kıldı. Bu sebeple Ağustos 1909’da “Cemiyetler Kanunu” çıkarıldı.

Eserin “İttifaka Giden Yol” olarak adlandırılan birinci bölümünde değinilen diğer bir konu II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra Türk-Ermeni ilişkileridir. Burada öncelikle ittifak kuran İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun’un programlarına genel olarak değinilerek iki parti arasındaki farklılıklar ele alınmıştır. İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırlanan siyasi programına göre; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemseyeceğini göstermiş, milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi’de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan’a karşı sorumlu olacaktır görüşünü ortaya koymuştur. Meclis’te güvenoyu alamayan hükümet düşecektir. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktır ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktır. Vatandaşlar, hiçbir etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktır. Bütün Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecektir. Taşnaklar da İttihatçılar gibi eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı olduğu dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Taşnaksutyun, bu yolla kendini tüm Ermenilerin lideri olarak ortaya atıyor ve Patrikhane ile otorite olma mücadelesine giriyordu.

Taşnaklar, halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik ve anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydi ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini redd ediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı geliyorlardı. En geniş düzeyde –yasama ve yönetimi kapsayan- yerel özerklik

istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. İttihatçılar gibi Taşnaklar da Türkçenin resmî dil olmasını kabul ediyor, ancak yerel dillerin de güçlendirilmesini talep ediyordu. Yazar bu tespitleri yaptıktan sonra, Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasında tam bir görüş birliği sağlanamasa da her iki partinin de Meşrutiyet'e samimiyetle inandığı kanaatine varmıştır.

Kitapta, II. Meşrutiyet'in Ermeni toplumunu nasıl etkilediği sorusuna verilen cevaplar ise şu şekildedir: Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden gelişme gösterdiler. Öte yandan genel af çıkarılmasından sonra daha önce yurt dışına çıkmış olan çoğu komiteci birçok Ermeni yurda döndü. Bu kişilerin sayıca fazla olması ve İstanbul'da barınma imkânlarının yetersiz olması sebebiyle geçici bakımları güçlüklerle karşılanmaktaydı. Dâhiliye Nezareti'nin Ermeni göçmenlerin bir an evvel memleketlerine gönderilmesi için ödenek ayırıp bunu Patrikhane eliyle kullandığına, böylece Müslüman göçmenler için yapılan çalışmaların Ermeni göçmenler için de yapıldığına vurgu yapılmaktadır.

Eserde yer verilen diğer bir husus ise yeni rejimin Taşnakların iç durumunu nasıl etkilediğidir. Yazarın bu konuyla ilgili olarak vardığı sonuçlar şu şekildedir: Taşnakların bazı üyelerinin İttihatçılarla yakın ilişkiler kurup bazılarının önemli görevlere getirilmesi partinin Batı Bürosu tarafından eleştirilmiş ve bu, zaman zaman iki taraf arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Taşnakların anlaşmazlık yaşadığı diğer bir kesim de Patrikhane'dir. Bu, İstanbul'da ve taşrada çatışmaya dönüşerek kendini belli etmektedir. Doğu bölgelerindeki Taşnaklar; Van, Bitlis, Muş gibi yerlerdeki fedai gruplarını dağıtmadılar ve Ermeni ahaliyi vergi ödemeyip askere gitmemeye telkin ettiler. Fedailerin, askeri birlik şeklinde örgütlenmesi, komite üyelerinin Ermeni ahaliyi devlet dairelerine gitmemeye teşvik etmesi, kendi mahkemelerini kurup okullarda yardım adı altında para toplaması İttihat ve Terakki ile ilişkileri zedeleyecek faaliyetlerdi. İlişkileri zorlayan bir başka gelişme bazı Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelen olaylardı. Bunlardan en önemlisi Adana'da meydana gelen büyük çaplı karışıklıklardı. Müslüman ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylarda iki taraftan da çok sayıda can kaybı yaşandı. Bütün bunlara rağmen Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasındaki iyi ilişkiler ve işbirliği devam etti. Çünkü İstanbul'da yaşanan ayaklanma Meşrutiyet rejiminin yıkılabileceğinin işaretiydi. Bu Ermenilerin hiç tercih etmediği bir durumdu. O nedenle Meşrutiyet'i savunan ve bu rejimi ayakta tutabilecek yegâne güç olan İttihatçılarla işbirliğine devam ettiler.

Yazar, İstanbul'da çıkan karışıklıkların Meşrutiyet rejimini sarstığını düşünen

İttihatçıların da işbirliğini devam ettirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Yazar İttihatçıların, Taşnakların Ermeni halk üzerinde baskı kurmasının Rusya'nın Anadolu işlerine müdahale etmesine zemin hazırlayabileceğinden kaygılandığı sonucuna vardığını da şu bulgularıyla göstermektedir: Doğu'da Taşnakların Ermeni ahali üzerinde kurduğu baskı iyice artmış, bundan bunalan ahali, Rusya'ya meylettirmeye başlamıştır. Hükümet, Taşnakların Doğu bölgelerindeki faaliyetlerini iyice artırması üzerine cemiyet kurmayı bir esasa bağlama ihtiyacı duyarak 16 Ağustos 1909'da Cemiyetler Kanunu'nu çıkardı. Yeni rejimin getirdiği eşitlik prensibi çerçevesinde gayrimüslimlerin de askere alınmasına dair kanun çıkarıldı. Nüfus tezkirelerinin düzenlenmesi gibi bazı konularda düzenlemeler yapıldı. Gayrimüslimlerin bazı gözde okullara gidebilmeleri için kontenjan ayrıldı. Cemaat mekteplerinin müfredat programlarının kendileri tarafından düzenlenmesi, bu okulların verdikleri diplomaların bir yüzünün kendi lisanlarında yazılıp dinî liderler tarafından onanması ve bu diplomalara denklik verilmesi, okul istatistiklerinin dinî lider tarafından tutulması gibi yenilikler uygulamaya kondu.

Eserin ikinci bölümüne "İttifakı Zora Sokan Gelişmeler" adı verilmiş ve bu konu iç ve dış sebepler şeklinde tasnif edilmiştir. Öncelikle ittifakı zorlayan iç sebepler ele alınmıştır. Yazar, Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra ülkenin çeşitli kentlerinde çıkan halk ayaklanmalarının sebep ve sonuçlarına değinmektedir. Bu ayaklanmaların sosyal, dinî ve ekonomik sebeplerle çıktığı ifade edilmektedir. Yazar, hükümetin politikaları ve çıkarılan yeni kanunlarla statü kaybeden ve işini yitirme endişesi duyan bazı kesimlerin bu halk hareketlerinde başat rol üstlendiği görüşündedir. Ayaklanmaları organize edenlerin bundan II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine sebep olan İttihatçılarla bazı gayrimüslimleri sorumlu tutup onları hedef aldığını, ama asıl sorunun sosyal ve ekonomik sıkıntılar olduğunu belirtmektedir. Öte yandan yazar, taşrada yaşayan Ermenilerin Müslüman ahaliyi tahrik eden davranışlarda bulduklarını, silahlandıklarını ve eskiden eşkıya olarak nitelendirilen komitecilerin şehirlerde gizleme gereği duymadan ayrımcılığı savunan fikirlerini yaymaya çalıştıklarını, bunun da Müslüman ahaliyi endişelendirdiğini belgeleriyle ortaya koymaktadır. Yazar, özellikle Adana Olayları'ndan sonra hem Müslümanların hem gayrimüslimlerin birbirlerine karşı güven duygusunu kaybettiklerine dair kanaatini bildirmektedir.

Yazar, ittifakı zora sokan sebeplerden en önemlisi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan olayları göstermekte ve bu konuyu Osmanlı Arşivi'nden temin ettiği belgelerle açıklamaktadır. Yazarın Doğu Anadolu'daki karışıklıklarla ilgili tespitleri şunlardır: Ermenilerin Meşrutiyet hükümetinden en büyük beklentilerinden biri de Doğu bölgelerindeki asayiş ve güvenlik probleminin çözümlenmesi ile Kürtlerle

öteden beri süregelen arazi anlaşmazlıklarının halledilmesi idi. Hükümet bu problemi çözmekte çok istekliydi. Bunun için yapılan incelemeler sonucunda problemin mahiyetinin çok büyük olduğu, aşiretlerin tahakkümünden sadece Ermenilerin değil bölgedeki bütün unsurların etkilendiği anlaşıldı. Bölgenin feodal yapısının kısa sürede değiştirilemeyeceği aşikârdı. Öte yandan Ermenilerin bazı anayasal haklar elde etmesinin verdiği özgüvenle hareket etmesi Kürt aşiretleriyle ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açtı. Hükümetin Kürt ve Ermeni unsurlara farklı muamele etmesi mümkün değildi. Hükümet, bu nedenle bölgedeki aşiret liderleri ve dinî önderlerle işbirliği yapmaya çalıştı. Ancak hükümet, tarafların elindeki gücü kaybetmeye yanaşmaması yüzünden anlaşmazlıkları çözme konusunda başarılı olamadı. Bu da bölgedeki sorunun daha da büyümesine yol açmaktaydı. Öte yandan Ermeni önderler Meşrutiyet'in getirdiği “*Eşitlik, özgürlük, adalet*” prensibini bir ayrıcalık gibi algılayarak imtiyazlı bir sınıf havasına girdi. Patrikhane sürekli takrirler vererek hükümet üzerinde baskı oluşturmaya çalışırken Ermeni matbuatı da Ermenilerin haksızlıklara uğradığını ele alan yayınlar yapmak suretiyle kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Bu yayınlarda yer alan haberlerin birçoğunun asılsız olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarıldı. Hatta bazı Kürt aşiretlerinin Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Ermeni köylülerini silahlandırıp Müslüman halka zulüm yaptığından şikâyet etmesi ortaya çelişkili bir durum çıkarmaktaydı.

Bölgede istikrarsızlığın devam etmesi hükümete karşı bir güvensizlik oluşmasına yol açtı. Hükümet bunu fark ederek bölgede huzurun sağlanması için Kürtlerle Ermenileri uzlaştırma çabasına girdi. Arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için bölgeye bir komisyon gönderdi. Hükümet bu konu için sarf edilmek üzere bir ödenek ayırdı ve arazi anlaşmazlıklarını taraflar arasında uzlaşma sağlayarak çözmeye gayretine girdi. Uzlaşma sağlanamıyorsa konunun bu iş için görevlendirilmiş seyyar mahkemelerde çözümlenmesi kararlaştırıldı. Ancak Ermeniler, problemin kendi istedikleri gibi çözümlenmesini istedikleri için bu adımlardan memnun kalmayıp Avrupa devletlerinin dikkatini bu konuya çekmeye çalıştı. Ermeniler, bölgedeki Ermeni nüfusun artması ya da en azından azalmaması için çaba gösteriyordu. Bu yüzden mümkün olduğunca çok toprağın Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Hükümetin arazi anlaşmazlıklarını çözme konusunda kararlılık göstermesi bazı Kürt aşiretlerini de rahatsız etti. Çünkü ekip biçtikleri toprakların ellerinden alınmasıyla Kürtler, hem ekonomik açıdan mağdur oldu, hem de itibarlarına zarar verildiğini düşündü. Bölgede fedaîlerin dolaşması Kürtlerin endişelenmesine yol açtı.

Hükümetin gayretlerine rağmen anlaşmazlıklar yine çözümlenemedi. Hükümetin bölgedeki anlaşmazlıkları iyi niyetle çözmeye çabaları görmezden gelindi. Hatta çözümün sadece kendi istedikleri gibi olmasında direten

Ermeniler tarafından boşa çıkarıldı. Ermeniler bunu bahane ederek Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesini ve özerk bir Ermeni devleti kurulması için ön ayak olmalarını temin etmeye çalıştı. Ermeni önderler yabancı ülkelerle diplomatik girişimler yaptı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin günümüzdeki durumu göz önüne alındığında bu tespitler çok çarpıcıdır ve adeta tarihin yeniden tekrür ettiği göstermektedir.

Taşnaksutyun, 1911 sonbaharında yaptığı Dünya Kongresi'nde İttihatçılarla işbirliğine devam etmeyi temel politika olarak belirlerken aynı zamanda İttihatçıların uyarılmasını kararlaştırdı. Ayrıca Türkiye'deki şartların kötü gitmesinden dolayı Ermenilerin kendini koruyacak militer bir örgüte ihtiyaç duyduğu belirtilip bunun bir an evvel kurulması kararlaştırıldı. Taşnaksutyun içerisinde Doğu ve Batı büroları arasında görüş ayrılığı iyice belirginleşti. Doğu Bürosu, İttihatçıların Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi konusunda iyi niyetli bir şekilde elinden geleni yaptığı düşüncesini savunurken Batı bürosu arazi anlaşmazlıklarının çözülmemesinden İttihatçıları sorumlu tutmaktaydı. Bu kararların alınmasında da Batı bürosunun etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Yazar, 1911 kongresinden sonra Doğu'da karışıklıkların arttığı ve Taşnakların ittifakı bozma yolunda İttihatçıları tehdit ettiği, İttihatçıların bunu engellemek için çaba gösterdiği kanaatinde. Bunu şu şekilde açıklamaktadır: Her iki durumu da tercih etmeyen hükümet, Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki problemlerin çözülmesi için "*Doğu Anadolu Islahat Komisyonu*" adıyla bir komisyon kurdu. Arazi anlaşmazlıkları sadece Kürtlerle Ermeniler arasında değil Ermenilerle muhacirler arasında da vardı. Ama bunun halli, birincisine göre daha kolay görünmekteydi. Anlaşmazlıkların taraflardan birine hükümet tarafından para ödenmesi veya mukabilinde arazi verilmesi suretiyle çözülmesi kararlaştırıldı. Ermenilerin diğer bir talebi de bazı memurların görevden alınması konusundaydı. Hükümet bu hususta da somut adımlar attı ve liyakat taşımayan memurların yerine görev sorumluluğu taşıyan ve en önemlisi de Meşrutiyet rejimine inanan kişileri tayin etmeye gayret gösterdi. Bu hükümetin çıkarları için de gerekliydi. Bunlar sonucunda Taşnaksutyun partisi 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki ile işbirliğine devam edeceğini açıkladı. Ermenilerin dağınık yerleşimleri onların oylarının mebus seçmek için yetersiz kalmasına yol açtığından bu işbirliği Taşnaksutyun için de önemliydi. Yazarın ilişkileri zorlayan iç sebeplerden biri olarak ele aldığı bazı patriklerin istifa resti ile hükümete ayar vermeye çalışmalarıyla ilgilidir. Öte yandan Ermeni mebuslar farklı partilerde politika yapsalar da Ermeni millî amaçları söz konusu olduğunda ortak hareket edip hükümete baskı kuruyorlardı.

Yazarın bir diğer tespiti ise İttihat-Terakki-Taşnaksutyun işbirliğinin Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgal edilmesinden sonra sallanmaya başlamasıyla ilgilidir. Yazar, bu savaşın devletin zaafalarını ortaya çıkardığı ve bu işgalin Balkan Savaşı'nı tetiklediği görüşünü savunmaktadır. Eserde bu dış gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkilerinin gerilemesinin en önemli sebebi olduğu tezi savunulmaktadır. Eserde buna kanıt olarak bu dış gelişmeler doğrultusunda Ermenilerin genel durumları ve izledikleri politikadaki değişiklikler gösterilmektedir. Bu kanıtlar ise şu şekilde sıralanmaktadır:

1913 yılında Taşnaksutyun Partisi'nin Ermeniler arasındaki popülaritesi kaybolmuştur. Çünkü bütün Ermeni gruplar birleşerek Patrikhane etrafında toplanmıştır. Böylece Patrikhane, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra kaybettiği itibarını tekrar kazanmış ve Ermenileri yönlendirme konumuna yeniden gelmiştir. Bundan sonra Patrikhane 1913 yılında Ermeni İslahatı taleplerini daha yüksek sesle dillendirmeye başladı. Eserde dikkat çekilen diğer konu ise "Seçim Kanunu" ile ilgili yapılması istenen düzenlemelerdi. Patrikhane Ermeniler için seçimlerde bir ayrıcalık talebinde bulundu. Bu talepler; seçimlerde Ermeni mebusların Patrikhane tarafından yapılacak bir seçimle Ermeni seçmenler tarafından belirlenmesi ve Ermeni mebus sayısının 20 mebus olarak sabitlenmesi şeklindeydi. O dönem basınında çok tartışılan bu taleplerin anayasaya aykırı olması ve Ermenilerin seçimleri boykot etme girişimleri gibi sebeplerle kabul edilmediği vurgulanmaktadır.

Eserin ikinci bölümünün ikinci kısmında ittifakı zorlayan dış gelişmeler ele alınmıştır. Bu çerçevede Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla bu savaşların ortaya çıkardığı yeni durumun Türk-Ermeni ilişkilerini nasıl etkilediği sorgulanmıştır. Eserde Balkan ülkelerinin "Balkan Birliği" adı altında toplanıp Osmanlı topraklarına saldırmasının devleti çok zor duruma soktuğuna ve devletin başka ciddi problemlerini de ortaya çıkardığına vurgu yapılmaktadır. Özellikle Rusya'nın, Osmanlı Hıristiyanlarını kullanarak Doğu bölgelerini himaye altına alma ve İstanbul'u ele geçirme planları, Osmanlı kamuoyu ve hükümeti içindeki görüş ayrılıkları bu problemlerden en önemlileriydi. Savaş sırasında zaafılar iyice belirginleşti ve Osmanlı Devleti yenildi. Bu yenilgide birçok sebep olmakla beraber özellikle Bulgar Cephesi'nde Osmanlı ordusu bir Haçlı mantığıyla karşı karşıya geldi. Çünkü Bulgar ordusunda farklı etnik kökenden gönüllü Hıristiyan askerler Osmanlı ordusuna karşı savaştı. Bu askerler arasında Osmanlı vatandaşı Ermeni askerler de bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Osmanlı ordusunda görevlendirilmiş, ancak savaş sırasında Bulgar tarafına geçmişti.

Yazara göre Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi Ermenilerin devlete ve hükümete bakışını tamamen değiştirdi. Çünkü Ermeni milliyetçilik

hareketlerinde öteden beri Balkanlarda yaşanan gelişmeler örnek alınmıştı. Ermenilerle Balkan uluslarının talepleri aynıydı. Taşnaklar resmî olarak özerklik ve ıslahatı içeren programa bağlı kalmayı sürdürseler de gerçekte Rusya'nın himayesini isteyen Ermenilerin sayısı gittikçe artmıştı. Taşnak mensuplarının kışkırtmaları, ekonomik sorunlar ve Doğu'daki ahalinin kendi arasındaki birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle kırsal kesimde yaşayan Ermeniler de isyankâr bir tutum içine girdi. Taşnaksutyun, adeta devlet kurma çalışmaları başlattı. Van'da etkinliğini iyice artıran Taşnaksutyun, şehirdeki Ermenileri bir ordu gibi düzenleyerek oluşturduğu grupların başına birer komutan tayin etti ve dışarıdan aldığı destekle onları en modern silahlarla donattı. Mahkemeler kurdu ve halkın sorunları için devlet dairelerine başvurmasını engelleyerek devlet otoritesini tanımaz bir tutum sergiledi. Bu gelişmeleri yakından takip eden bölgedeki Rus konsolosları bir Hıristiyan-Müslüman çatışmasını körükledi.

Eserde yazar, balkanlarda alınan yenilginin Osmanlı topraklarının geri kalanlarını da işgale açık hâle getirdiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını arşiv belgeleri ışığında açıklamakta ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Kürtlere yönelik olarak ayrı ayrı politikalar geliştirdiğini beyan etmektedir. Bu politikayı da şu şekilde açıklamaktadır: Rusya, izlediği politikalarla bu iki kesimi maddi ve manevi olarak destekledi. Bir taraftan da bu iki unsuru birbirine düşürecek çalışmalar yaptı. Rusya Kürtler arasında milliyetçilik duygularını artırmaya gayret etti. Ermenilerle ilgili olarak da “*Ermeni Islahatı*” konusunu gündeme getirdi. Ermeni gruplar Rusya'nın teşvikiyle Eçmiyazın Katogikosu'nun önderliğinde birleşti. Bogos Nubar Paşa, Katogikos tarafından Avrupa ülkelerinde propaganda yapmak, Avrupa'nın desteğini sağlamak ve temasları hakkında Rusya'yı bilgilendirmekle görevlendirildi. Rusya, Ermeni milliyetçiliğinin kendi tebaası Ermeniler arasında da yayılması endişesi taşımaktaydı. Rusya bunun önüne geçmek için çeşitli tedbirler aldı.

Ermeni Millî Meclisi, Ermeni Islahatı'nın hızlandırılması için çeşitli çalışmalar yaptı. Rusya, Ermeni Islahatı konusunda istekli görünmekle beraber esas amacı Doğu Anadolu'yu ele geçirmekti. Bunun için bölgede karışıklık çıkarmanın hesabını yapmaktaydı. Bu yüzden de sık sık görüştüğü Ermeni Patriğine telkinde bulunarak uzlaşmayı engelledi.

Bölgede yaşayan diğer bir unsur olan Kürtler, başlangıçta bir Ermeni daha doğrusu bir Hıristiyan devleti kurulmasından çok korkuyordu. Ancak daha sonra bir Kürt devleti kurabilmek için Ermeni devleti kurulmasının şart olduğunu düşündüler. Başka türlü Avrupa'nın desteğini almaları mümkün değildi. Bundan sonra bazı Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasında devlete karşı kısa süreli ittifaklar yapıldı. Böylece Ermeniler ıslahat programının

uygulanabilirliğini garanti altına alıyor, Kürtler de Ermenilerle birlikte hareket etmekle Büyük Devletlerin desteğini almayı başarmış oluyordu. Buna rağmen Kürt aşiretleri, 1913 yılı boyunca Osmanlı birliklerini ve Hıristiyanları hedef alan saldırılarda bulununca Ermenilerle yaptıkları ittifak bozuldu. Kürtler şeriatın uygulanmadığı gerekçesiyle 1914 başlarında Bitlis'te isyan etti. Bitlis Valisi, Ermenilere kendilerini Kürt saldırılarına karşı korumaları için 150 silah dağıttı. İsyanın bastırılması için Ermeni fedailer hükümete yardım etti.

Eserin üçüncü bölümü “Yol Ayrımı” olarak adlandırılmıştır. Yazar bu bölümde II. Meşrutiyet döneminde Ermenilerin hangi taleplerde bulduklarını ve bunların hükümetler tarafından ne kadarının karşılandığını ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Arşiv belgeleri ve dönemin matbuatının ana kaynaklar olarak kullanıldığı bu bölümde kurulan hükümetler tek tek başlıklandırılarak her hükümetin yaptığı çalışmalar ortaya konmuştur. Yazarın ıslahatlarla ilgili olarak vardığı en önemli sonuç Ermenilerin taleplerinin çoğunun karşılandığı, ancak bir kısmının anayasaya aykırı olması, hükümet değişiklikleri, ekonomik imkânsızlıklar veya iç ve dış politikadaki uygun olmayan ortam nedeniyle karşılanmadığı yönündedir.

Ermenilerle ilgili ıslahat çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde kurulan bütün hükümetlerin gündeminde oldu. Çünkü Ermeniler bu dönemde kendi durumlarının iyileştirilmesi için Patrikhane'nin öncülüğünde çeşitli çalışmalar yaptı. Sadrazam Kamil Paşa'nın ilk sadrazamlığı döneminde şikâyetlerin çözümlenebilmesi için bölgenin durumunu yerinde tetkik etmek amacıyla bir teftiş heyeti oluşturuldu. Ancak heyet kurulmasıyla ilgili çalışmalar devam ederken hükümet düştü. Bundan sonra Sadarete getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, bir önceki hükümet döneminde başlatılan ıslahat çalışmalarını devam ettirme kararı aldı. “*Anadolu Heyet-i Teftişiyesi*” adı verilen bir program yürütülerek bu amaçla bir teftiş heyeti kuruldu. Ancak bu çalışmadan da sonuç alınamadı.

Ermeni mebuslar 1911 yılında, Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde bir ıslahat yapılması talebiyle ortak bir layiha verdiler. Bu talepler arasında muktedir valilerin göreve getirilmesi, liyakat sahibi kişilerin memuriyete atanması, suçluların takip edilip yakalanması, bazı kişilerin kanun dışı olarak ahalden para toplamasının engellenmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi vardı. Hükümet, arazi meselesinin hallolması ve diğer ıslahat konularının belirlenmesi için Anadolu'ya bir tahkik heyeti gönderilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesinde kullanılmak üzere 100 bin lira ödenek ayrılmasını kararlaştırdı. Ancak Temmuz 1912'de yaşanan hükümet değişikliği bu çalışmaların akim kalmasına sebep oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu yeni hükümet döneminde daha önce kurulması planlanan ıslahat heyeti kurulmadı ve bölgede bir ön çalışma yapılmadı. Ermeniler

ıslahat konusunu yurt içinde ve yurt dışında yürüttükleri çalışmalarla gündemde tutmaya çalıştı.

Eserde Ermenilerle ilgili en kapsamlı ıslahatların 1913 yılı başlarında hükümet kuran Mahmut Şevket Paşa'nın iktidarı döneminde yapıldığına vurgu yapılarak bu ıslahatlar tek tek açıklanmaktadır.

Kitabın son bölümünde Osmanlı Devleti'nin kendisine karşı kurulan ittifakların farkında olduğu ve bunu dağıtma çabasına girdiği vurgulanmaktadır. Özellikle hükümetin İngiltere'yi Rusya'dan uzaklaştırmaya çalıştığı, ancak bunda başarılı olamadığı bilgilerine yer verilmektedir. İngiltere'nin Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'nın inisiyatif almasını kabul etmesi üzerine Osmanlı hükümetinin büyük bir diplomatik atak başlatıp Avrupa başkentlerindeki lobi faaliyetlerini artırdığı ve Ermeni taleplerini dikkate alan bazı düzenlemelerin uygulamaya konduğu Meclis-i Vükela kararlarına dayandırılarak anlatılmaktadır. İttihat ve Terakki Partisi'nin gerçek iktidarı olarak kabul edilen ve Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa hükümeti döneminde de idarî, adlî, bayındırlıkla ilgili düzenlemeler ve sosyal reformlarla ıslahat sürecinin devam ettirildiği anlatılmaktadır. Öte yandan ıslahatların uygulanabilmesi için alınan asayiş ve güvenlikle ilgili tedbirler ayrıntılarıyla okuyucuya aktarılmaktadır.

Osmanlı hükümeti, bu ıslahatları yaparak Ermenilerin taleplerini yerine getirmeye çalışıp reformlara devam edileceğine dair söz verse de Ermeniler gerçekte bundan çok daha fazlasını istiyordu. Onların asıl amacı yabancı devletlerin garantörlüğü altında otonomi elde etmektir.

Eserde Ermeni ıslahatı konusunun Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle ilişkilerini nasıl etkilediği konusu da ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir Rus işgaline açık hâle geldiği, Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman unsurların bile bu ortamdan etkilenecek ıslahat talep etmeye başladığı, Ermenilerin Avrupa başkentlerindeki çalışmaları sonucunda Vilayât-ı Şarkıyye'de bir Avrupa kontrolü kabul edilmedikçe Osmanlı Devleti'ne borç verilmemesi, gümrük vergisine yapılması düşünülen %4'lük zammın uygulanmasına engel olunması gibi bazı ekonomik yaptırımların devreye sokulması kararlarının alındığı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Avrupa devletlerinin Ermeni ıslahatı konusunu kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri belgeleriyle ortaya konmuştur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Doğu bölgelerini bir Ermeni vilayeti hâline getirerek yönetiminin Avrupa devletlerinin onaylayacağı Hıristiyan bir valiye bırakılmasını istediği belirtilmektedir. Ancak bunun bir Ermenistan kurulmasından çok Doğu Anadolu'nun Rus işgaline açık hâle getirilmesi

anlamına geldiğini gören Büyük Devletler İstanbul'daki sefirlerine Ermeni İslahatı konusunda çalışmalar yapmalarını emretti. Bundan sonra ıslahatlarla ilgili görüşmeler başta Almanya ve Rusya olmak üzere diğer devletler tarafından yapıldı. İttihat ve Terakki hükümeti, Taşnaklara ıslahatı kendi aralarında yapıp yabancıları karıştırmamayı önerse de bu kabul görmedi. Osmanlı Devleti, Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için gayret gösterdi ama bunda başarılı olamadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar Rusya ile imzalanan Yeniköy Anlaşması ile gerçekleştirildi. Buna göre; Doğu Anadolu iki ayrı bölgeye ayrılarak buralar iki Avrupalı müfettişin yönetimine verildi. Açıkça söylenese de burada Ermenilere özerklik olarak tarif edilebilecek bir statü kazandırıldı.

Ermeni İslahatı projesi Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti tarafından askıya alındı. Etkili olamayan Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği teşkilatı, Dâhiliye Nezareti'nin 28 Aralık 1914 tarihli kararıyla lağvedildi, buna gerekçe olarak da savaşın çıkması gösterildi.

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarından sonra dağılma sürecine girdi. Üstelik ne ordusu, ne ekonomisi ne de siyasi yapısı bunun önüne geçecek durumdaydı. Dönemin yöneticileri Balkan yenilgilerinden ders çıkarıp Osmanlı ordusunu düzeltmek için çeşitli çalışmalar yürüttü. Bunlardan en önemlisi Almanya'dan orduyu düzeltmek üzere getirtilen askerî heyetti. Öte yandan Yeniköy anlaşmasından sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı zayıfladı. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin yürüttüğü komitacılık faaliyetlerinde artış gözlemlendi. Bunun sonucunda Ermeni komitecilerin Ermeni halkı silahlandığı tespit edilmekteydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan hiçbir devlet yoktu ve devlet adamları bu yalnızlıktan kurtulma çabası içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ordusunun bulunmayışı ve ekonomik durumunun çok kötü olması sebebiyle İttifak Devletleri Osmanlı Devleti ile ittifak etmeye yanaşmadılar. İttifak Devletlerinin de Osmanlı Devleti ile müttefik olma konusunda çok da istekli olduğu söylenemez. Ancak daha sonra Almanya Osmanlı Padişahının "Halife" olmasından kaynaklanan gücünü İngiltere'ye karşı kullanma isteği başta olmak üzere özellikle askerî sebepleri göz önüne alarak Osmanlı Devleti ile ittifak yaptı. Rusya ise zaten yakın ilişkiler içinde bulunduğu Osmanlı Ermenilerini kendi yanına çekti. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilân ederek bazı Ermeni mebusların önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırıldılar. Bu askerlerden "Druzhny" adıyla örgütlenen birlikler kuruldu.

Ermenilerin Ruslar hesabına çalışmasının Osmanlı Devleti açısından askerî, siyasi, sosyolojik ve demografik sonuçları oldu. Buna göre; Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi Osmanlı

ordusunun savunma gücünü zayıflattı. Ermeniler Rus ordusunun öncü birliği olarak görev yapıp Rusların Van başta olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde önemli rol oynadılar. Çünkü Van'da başlatılan Ermeni isyanı Osmanlı ordusunun üç parçaya ayrılmasına yol açtı. Ermeni çetelerinin Müslüman halka yönelik katliamları neticesinde birçok Müslüman vatandaş hayatını kaybetti, çoğu da yaşadığı toprakları terk etti. Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi oldu. Bu, cephelerde savaşan Osmanlı askerlerinin maneviyatını zayıflattı.

ADIM AGOP MEMLEKETİM TOKAT

(*My Name is Agop, I'm from Tokat*)

Yazar: Agop Arslanyan

Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, 224 sayfa

ISBN: 975-7265-76-4

Agop Arslanyan'ın kendi yaşantısını kaleme aldığı “Adım Agop Memleketim Tokat” adlı eser, Türkiye'nin Karadeniz bölgesinde bulunan Tokat şehrindeki yaşamını, orada bulunan Ermeni kökenli vatandaşları, çevreleriyle olan ilişkilerini anlatmaktadır. Bunlara ek olarak hayatının bir bölümünü geçirdiği İstanbul'da var olan Ermenileri ve kültürlerini de okuyucuya sunmaktadır. Her ne kadar bu kitap Ermenice kelimeler içeren ve Ermeni kültürüne yoğunlaşan bir çalışma olsa da, bu kitabın hedef kitlesi yalnızca Tokat sevdalıları ve Ermeni kökenlerine ilgi duyan okuyucular değildir. Onların yanı sıra; dil, din, mezhep ayırt etmeksizin, insanı ve insanlığı olduğu gibi kabul eden, etrafındaki çeşitlilikleri takdir edebilen, yeni, farklı kültür ve tarihi öğeleri tanıma arzusu içinde olan bütün okuyuculara hitap etmektedir.

Arslanyan, eğitim hayatına devam etmek için 12 yaşında çok sevdiği memleketi Tokat'ı bırakıp İstanbul'a göçmesinden yıllar, sonra eşine memleketini gösterme arzusuyla tekrar Tokat'ına kavuşmuştur. Ancak kitapta anlatıldığı kadarıyla, bıraktığı Tokat eski Tokat değildir; ne çocukluğunu geçirdiği bahçeler ne de güler yüzüne alıştığı komşuları yerindedir. Hal böyle olunca elinde kalanlara yetinerek eşine ve okuyucuya eski Tokat'ı, orada yaşayan Ermenileri ve adetlerini anlatmaya başlar.

Eserde, Tokat'ta ve Tokat'ın Artova kazasına bağlı Dodurga Köyü'nde yalnızca Ermenilerin değil, aynı zamanda Çerkeslerin¹, Kürtlerin²,

1 S 11

2 S 119

Çingenelerin³ Alevilerin⁴ ve Yahudilerin⁵ de yaşadığı anlatılmaktadır. Kitapta anlatılanlar ışığında o zamanlarda Tokat'ta yedi kilisenin ve on bir Ermeni köyünün bulunduğu söylenmektedir.⁶ Otobiyografik bir çalışma olması sebebiyle yazarın günlük hayatı fazlasıyla ön plandadır. Çocukluğundan, Ermeni dostlarından, amcalarından, halalarından, arkadaşlarından, din adamlarından, cana yakın olarak adlandırdığı Türk komşularından, Ermeni yemeklerinden, mutfak-kiler adetlerinden detaylıca bahsedilmektedir. Arslanyan'ın anlatılarına göre, özellikle söz konusu yiyecek olduğunda hiçbir şey ziyan edilmemektedir. Aynı zamanda taze sebze ve meyvenin kışın nasıl muhafaza edildiği, bir hayvandan elde edilen etlerin nasıl değerlendirildiği en ince detayına kadar anlatılmaktadır. Gizli gizli de olsa Ermenilerin rakı⁷ ve kutsal içecek olarak adlandırdıkları şarap⁸ üretimi de yapmakta olduğu söylenmektedir. Günlük hayatın vazgeçilmezi olan bayramlarda ise Türk ve Ermeni komşular arasında saygılı ve sevgi dolu bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır; bayramlarda komşuların birbirlerini ziyaret ettiği anlatılır. Örneğin, yazar, Kurban Bayramı'nda Türk komşuların, hiçbir ayırım yapmaksızın kurban etlerini kendi ailesine de yolladığını söyler.⁹ Hatta Arslanyan, Paskalya vaktinde Müslüman komşu çocuklarının annesinin elini öpmeye geldiğini de anlatır.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı zamanlarında, Tokat halkının açlık, sefalet ve hastalıklardan ne denli etkilendiğine yer verilmektedir.¹¹ Özellikle 1941 yılında 25-45 yaş arası bütün gayrimüslim erkeklerin (hasta, yaşlı gözetmeksizin) askerliğe çağrılmasıyla çoğu aile ekonomik sıkıntıya düşmüştür.¹² Arslanyan'ın Dodurga Köyü'nde değirmencilikle meşgul olan babası da askerliğe alınınca, ailenin Agop'u okutacak durumu kalmamıştır. Bu olaydan sonra yazar, ailesine destek olmak için kuyumcu çıraklığı yapmaya başlamıştır. Kitapta anlatılanlara göre Ermenilerde zanaatkarlık pek önemli bir işdir; pek çok Ermeni kuyumculuk, -hatta o dönemde Tokat'ta yalnızca bir Türk kuyumcu varken, on bir Ermeni kuyumcu olduğu söylenir-¹³ yazmacılık¹⁴, bakırcılık¹⁵, vitray çalışmalarını da içinde barındıran el sanatlarıyla¹⁶ uğraşmaktadır.

3 S 97

4 S 37,118

5 S 88

6 S 90

7 S 81

8 S 47

9 S 15

10 S 43

11 S 23

12 S 39

13 S 59

14 S 61

15 S 61

Bunların yanı sıra Agop Arslanyan, hatıralarını anlatırken toplumun bazı kesimlerinde yaşadıkları nahoş olaylardan da bahsetmektedir. Dinlerine çok düşkün oldukları söylenen Tokatlılar¹⁷, dini açılardan da çeşitli zorluklar yaşamıştır. Dini pratiklerini gerçekleştirmelerine olanak sağlayan ortamlar her zaman olmamıştır. Tokat'ta bulunan yedi kilisenin hangi sebeple ya da kim-ne tarafından yıkıldığı tam açıklanmamakla beraber, yıkımlardan sonra, Arslanyan evinin Pazar günleri gizli bir ibadethaneye dönüştüğü, burada dini sohbetler yapıldığı ve ilahiler söylendiği anlatılmıştır.¹⁸ Diğer anlatılanlar ışığında da, çok uzun bir süre dini aktivitelerin bu şekilde gizlice gerçekleştirilmekte olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹

Arslanyan, Ermenilerin “göç” başlığı altında yaşadığı diğer zorluklara da değinmiştir. Kitapta, büyüklerin anlatıları doğrultusunda çocukların hiç görmemelerine rağmen Ermenistan'ın güzelliğinden nasıl büyülediğinden bahsedilir.²⁰ Hali hazırda bir Ermenistan hayranlığı ve özlemi olunca, Sovyet Rusya'nın Türkiye, Mısır, Yunanistan, İran, Suriye ve Irak'taki Ermenileri, Ermenistan'a çağırdığı haberi pek çok insanı heveslendirmiştir.²¹ Çoğu Ermeni, varını yoğunu satarak hiç görmediği Ermenistan'a göç etmek için hazırlık yapmıştır, hatta Türk komşular gayet iyi geçindikleri Ermeni komşularının böyle heveslenmelerine gücenip, bizim onlara ne zararımız oldu da gidiyorlar diye sitem etmeye başlamıştır. Ancak kısa bir süre sonra gelen haberle hayal kırıklığı yaşanır; Rusya, Türkiye dışındaki her yerden gelen Ermenileri kabul etmektedir ve neden yalnızca Türkiye'den gelecek olan Ermenilerin kabul edilmeyeceğine dair bir açıklamada bulunmaz.²² Bu olaydan sonra, kitapta, pek çok Ermeni'nin ekonomik sıkıntı yaşadığı anlatılmıştır. Arslanyan, annesinin bir arkadaşı olan Zepür Ana'nın yaşadığı tehire de yer vermiştir. Zepür Ana, devlete pek çok faydası dokunan Ermenilerin, günün birinde, nüfus sayımı yapıldıktan sonra, kendilerine bir açıklama yapılmaksızın, evlerinin tapularını devlete vermek suretiyle üç gün içinde, seferberlik adı altında, devlet tarafından Malatya'ya sürgün edildiklerini, yolda maddi - manevi pek çok kayıplar verildiğini, kendilerine Malatya'da vaad edilen hiçbir mal ve mülke ulaşamadıklarını, bu sebepten bezden kulübelerde kaldığını, hastalık ve sefalet içinde bir süre yaşadıklarını ve sonrasında ise yine bir açıklama yapılmadan Tokat'a geri dönmelerine izin verildiğini ancak bu sefer de Tokat'taki evlerinde başkalarının yaşaması sebebiyle burada da evsiz

16 S 71

17 S 72

18 S 75

19 S 75

20 S 66

21 S 66,67

22 S 67,67

kaldıklarını, bazı Türk komşularından barınak ve yiyecek desteği gördüklerini anlatmıştır.²³

Kitabın son sayfalarında, İstanbul'daki Ermeni yaşantısından bahsedilmiştir. On iki yaşında okumak için üvey amcasının yanına İstanbul'a giden Arslanyan, amcası ve yengesi tarafından pek sıcak karşılanmamıştır, yazar kendini sık sık dayanması için telkin etmektedir. İstanbul'da ilk olarak vapurda bir rahibeyle karşılaşır ve onun sayesinde hayata tutunmaya başlar. Sonrasında, yan ev komşusu Sırpuhi Hala'nın Ermeni olması, Agop'u koruyup kollaması, ona Ermenice öğretmesi Agop'un kendine olan güvenini yerine getirmeye başlamıştır. Zamanla katıldığı spor faaliyetleri, ayinler ve onları takiben kilise korusu üyeliği ve sonrasında bir tanıdığı vasıtasıyla geliştirdiği Ermeni edebiyatıyla Agop Arslanyan artık tam olarak kendi ayakları üstünde durmaya başlamıştır. Bir süre sonra evlenen Arslanyan, yıllar geçmesine rağmen şimdi Toronto'da bulunan evinin bahçesinde meyve-sebze yetiştirerek bir nebze de olsa Tokat özlemini gidermeye çalışmaktadır.

23 S 102

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 53. sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, e-posta yolu ile şu adreslere gönderilmesi rica olunur:

ayavuzsir@avim.org.tr veya info@avim.org.tr

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 en fazla 13.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynak gösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Bu makale çağrısı, dergimizin 54ncü sayısına ilişkindir. Makale son teslim tarihi **22 Ağustos 2016**'dır.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılıır.
4. alışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki iml kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise kk harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan zet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir Şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith et al., *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitaplar ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", The New Encyclopedia Britannica, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayımlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, NBC, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayinlari (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Shulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKİ ATIFLAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

SİPARİŞ FORMU

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 45 TL ~~51~~
 Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 30 TL ~~34~~
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı Yıllık 17 TL

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 53) 17 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 32) 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 16) 17 TL

Eski Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL

Kitaplar

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı 17 TL
(Genişletilmiş 2. Baskı)
 Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL 35 TL
 Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri 25 TL
Kırım - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR
 'AZA BEAST' Savaşın Köklerine İnmek / Colum MURPHY 30 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007
Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

AVİM
Türkmenleri İbri-İğli ve Kültür-Vakfı
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ

ENGLISH Arama yap

ANALİZ / DÖNÜMLER
FRANSA VE ERMENE SORUNU
GÜNEY KAFKASYADAKİ SON GELİŞMELER - ALEV KILIÇ
BİLAL R.ŞİMŞEK'İN "BALKAN SAVAŞLARINDA RÜHHEL TÜRKLERİ
KİMLİKLERİ VEYHAR-ÖÖÇLER (1921-1933)" İSİMLİ KİTAPINI TERCİH
YAYINLILKTAN ÇIKTI
AVİM
EREMENLER VE SURİYE - 1915 VE 2013 - 31 Aralık 2013
January 2017

Bülten Aboneliği
E-Posta: Gönder

Günlük Bülten İçin Tıklayınız

— KAFKASYA VE ERMENE SORUNU —
ÖZBEKİSTAN AZERBAJYANDAKİ ÖRTÜLEN SAVUNMA
SAYIYI...
Azerbaycan Savunma Bakanlığı Bakan Teyar Camalov, bugün ülkesini
ziyaret eden...
STRATEJİK GÖRÜŞ: DAĞLIK KARABAG
20 Ocak 2017'de İktisadiyat "Nevraki" Sözcüsü Hermin Neryev" başlı
tı...

AGET DÖNEM BAŞKANI, AZERBAJYAN VE...
Zeynep Döğdiren Bakan ve AGET Dönem Başkanı Müdür Burhanter,
yayıldı...

FRANZIZLAR NE İSTİYOR?
Fransa 22 yıl aradan sonra ilk kez dışarı resmî ziyareti...

HistoryofTruth.com
Anadolu Aile Gazetesi

— BALKAN ARAŞTIRMALARI —
AB NERHATİSTANİ GÖZETİM ALTINA ALDI
Avrupa Birliği'nin popülür olmasına katkı eden Herminler, yitmiş köşer...
TÜRKİYE-BULGARİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ
Türk Bulgar Ticaret ve Ticaret Özetleri'nin 8. Çağın Genel Kurulu...

BOSNA OLİMPİYAT KOMİTESİ
ANLAŞMAYI
Bosna Hersek Olimpiyat Komitesi (OBK) dan
gözetimliliği tartışıldı Top

DÜNYA BANKASINDAN BOSNA
HERSEKYE İŞSİZLİK...
Dünya Bankası Güneydoğu Avrupa Direktörü Ellen
Goldstein, ülkesini ziyaret etti...

— İRAK —
İRAK CUMHURİYETİNE TALABAN'IN SAĞLIK DURUMU
İrak Cumhuriyeti ve Kürdistan Türkmenleri Birliği (KTB) Lideri Celal
Talabani...
İRAKIN 12 YENİ İLİ OLACAK
İrakın en yakın zamandı 12 yeni ili oluşturulabilir. Böylece ülkesinin...

HAKSİZDEN MALLIĞE UYARILAR
Bakırkele ilçesinde yapılan İstiklal Meydanı'nın yerinde "Tarih,
İstiklal ve Demokrasi" anıtı yerleştirildi...

İRAK GÜCÜSÜ İLE AŞİRET ÖYELERİ...
İrak'ta 13-14 yıl önceki meclisler Ramazi tarihinde Irak ordusu ile
ilgili...

— ASYA ARAŞTIRMALARI —
KORZİSTAN KONGREYİNE DÖNÜYÖR
Kongre'nin stratejik konularını ele alması beklenmektedir...
ÖZBEKİSTAN, ABD'İN TEHLİKELİ ÜLKELER
LİSTESİNDE...
ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı tehlikeli ülkeler listesinde Özbekistan
konusu kararın
"ZENCAN DOYASI İRAN-TACİKİSTAN İLİŞKİLERİNİ
ETKİLEMEZ"
İranda düzenlenen toplantıda İranyan ve Tacikistan ilişkileri
konuşuldu...

— AVRUPA ARAŞTIRMALARI —
MALTA, AB VATANDAŞLIĞI SATIŞINDA
GERİ...
Malta, Avrupa Birliği'nin gelen hükümet
kaydında AB vatandaşlığına başvurmuş...

GÜL İTALYAN YATIRIMCILARINI
TÜRKİYEYE DAVET...
Bakanlık dışişleri Bakanı Gül, İtalya İlgili
Forum'unda konuşan Cumhuriyetçiler Abdullah

Sipariş formu için tıklayınız

Dünyadan Seçme Haberler

'HAYAL KIRIKLIĞI İÇİNDEYİM'

MULAND KIRAZI'ZI ZİYARET EDECEK

SURİYE KEMERGAL SİLAHLARIN
İHHADINDA AYAK SÜRÜYÖR

İSRAIL'DEN GAZZE'YE HAVA SALDIRISI

TUNUSTA YENİ BAŞBAKAN ÇIKMA
YEMİN ETTİ

Tweets

Gönder Firdinoglu
@GonderFirdin
GENELRE 2 KONFERANSI HARARETLİ
@AVIMongur aragaliqyyla
Expand

Ozge Ocutcu
@ozgeocutcu
23 Jan

www.avim.org.tr